

**ЕВРАЗИЙСКАЯ
ЮРИДИЧЕСКАЯ
АКАДЕМИЯ ИМЕНИ
Д.А. КУНАЕВА**

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ ФОНД
Д.А. КУНАЕВА**

**КАЗАХСТАНСКАЯ
КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ
АССОЦИАЦИЯ**

Материалы
международной научно-практической онлайн конференции
на тему: «Наследие Д.А.Кунаева в развитии Республики Казахстан как
демократического, правового, социального государства», посвященная
110- летию со дня рождения Динмухамеда Ахмедовича Кунаева

11 февраля 2022 г.

г. Алматы

УДК 94 (574)

ББК 63.3 (5Каз)

Отвественный редактор: Проректор по научно-исследовательской работе и международным связям Евразийской юридической академии им. Д.А.Кунаева, доктор юридических наук, профессор Алибаева Г.А.

«Наследие Д.А.Кунаева в развитии Республики Казахстан как демократического, правового, социального государства», посвященная 110-летию со дня рождения Динмухамеда Ахмедовича Кунаева международная научно-практическая онлайн конференция - с. 440. Алматы, 2022.

ISBN 978-601-7646-17-2

В сборнике представлены доклады участников международной научно-практической конференции, которая состоялась **11 февраля** 2022 года в Евразийской юридической академии им.Д.А.Кунаева.

ISBN 978-601-7646-17-2

АО "Алматы-Болашак"

СОДЕРЖАНИЕ

Абдирайымова Г.С.	Халқымыздың Ұлы перзенті	7
Абдыкаримова М.М., Корабаева А.Д.,	Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлікті қолдау және дамыту	11
Абдуллина Л.М., Калиева Г.С., Нурпеисов Р.В.	Личные права, обеспечивающие нравственную ценность личности	17
Абдрахманова Г.А.	Исламские финансы: особенности и развитие в рк	27
Адилов Д.Д., Нурмагамбетов С.С., Рахимбаев Э.Н.	Вклад Д.А. Кунаева в Процесс эффективного становления и развития Казахстана	35
Ажиханов Б.Б., Куаналиева Г.А.	Великий человек не забыт	41
Азбергенова Р.Б., Изеев С.Н.	Оценка развития машиностроительной отрасли в Республике Казахстан	47
Айтхожин К.К	Уроки политического руководства Кунаева Д.А.	56
Ақылбай А. Д.	Криминалистикалық диагностиканың қылмыстық істі ашудағы рөлі	64
Алибекова Н. Е.	Латентная преступность: Теоретико-правовой анализ	69
Аленова Т. А.	Некоторые аспекты преступности несовершеннолетних, в Казахстане	66
Асанова А.Ж.	Политика развития человеческого капитала как главного фактора формирования инновационной экономики Казахстана	69
Бисенбай А. М., Дюсебаев Т.Т.	Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарды пробациялық бақылау	87
Gussenov B., Stefan Dyrka	Development of kazakhstan's foreign economic activity in the era of globalization	99
Ерқанатқызы Л., Дюсебаев Т.Т.	Ұйымдасқан қылмыстардың критерийлері мен халықаралық сипаттағы қылмыстар	105
Жанузакова Л.Т.	О разграничении законодательного и подзаконного регулирования	115
Зулпыкарова Т. Н.	Батыс Қазақстандағы облысындағы қуғын-сүргін саясаты	124
Imandos Ye., Gussenov B.	Analysis of the effectiveness of the risk management system in commercial banks	128

Инсанбаева А.Е.	Некоторые особенности поручительства в гражданском праве	136
Кадешова А.К., Байбулсинова А.С.,	Сәлімгерей Нұралыхановтың «Қазақстан» газетіне қосқан үлесі	139
Калиева Г.Т. Сапарғалиев Х.У., Саханова Л. Б.	Развитие банковского сектора экономики РК В новых реалиях	144
Кенжебаев А.Е., Абдрашев Р.М.	Особенности уголовно-правовой характеристики воинских преступлений при вынесении наказаний	151
Кенжебаев А.Е., Абдрашев Р.М.	Некоторые проблемы исполнения наказаний в Республике Казахстан	157
Кененбаев К.Ж.	Использование результатов оперативно-розыскной деятельности в уголовном процессе	164
Кененбаев К.Ж.	Оперативно-розыскная деятельность как основной метод Выявления и раскрытия особо опасных преступлений	171
Когамов А.М., Дайрабаева Б.Т. Қожаханова Қ.К.	Д.А. Қонаев және Қазақстан ғылымының дамуы	179
	Д.А. Қонаев: мына тіршіліктің мәні болашаққа қалдырған мұраңа байланысты	189
Кокешбаева М.Р.	Қазақстанның демократиялық мемлекет ретінде қалыптасуы	194
Кошкарбаев К.У., Бирмагамбетов Т.Б	Текущее состояние криптовалют в Казахстане и их развитие	200
Күрішбай Н.А., Бексұлтан Е.М. Курманғалиева Н. Е.	Прогнозирование складских запасов с внедрением способов глубокого обучения	205
Морозова Е.А.	О проблеме пенитенциарной преступности в Казахстане	211
Муртазина К.Т. Найманбаев М.	Борьба с актами незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации	214
	Правовое регулирование нотариата в Турции	218
	О деятельности Д. А. Кунаева как инженера, ученого и патриота	223
Нұрғалым К.С.	Құқықтық мемлекеттің қалыптасуындағы өзекті мәселелер	231

Nurzhanova Zh, Gussenov B.	Regulation of the agricultural market to ensure food saturation	239
Омиршенов Д.Н.	Цели уголовного наказания	246
Онгаров Е.В.	Организационно-правовые гарантии права на участие в управлении государственными делами	252
Оспанова Г.Б.	Социально- философские основы развития личности	255
Sabitova F.	Китайско-Казахстанское гуманитарное сотрудничество	260
Садвакасова А.С.	Роль предпринимательства в экономике Казахстана	268
Салимбаева Ж.Ч.	К вопросу о сочетании естественного и позитивного права в Конституции Республики Казахстан	274
Сапарбаева А. М.	ҚР Ұлттық банктің коммерциялық банктермен өзара байланыстарын ұйымдастыру ерекшеліктері	278
Сапиолла А. С.	Образование в условиях нового рынка (некоторые правовые аспекты)	292
Сарсенбаева А. А., Дюсебаев Т.Т.	Экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстардың объектісі	295
Сартова А.Е., Мырзаханова Ш.Т., Кожатаев А. К	Положительные и отрицательные аспекты альтернативных способов разрешения гражданско-правовых споров	304
Сулейменов А.	Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы Экономика және Жалпы білім беру пәндер кафедрасының аға оқытушысы	311
Тарап Ж.Д.	Қазақстан Республикасындағы меншік құқығын сотта қорғау	315
Тайторина Б.А., Байсалова Г.Т., Бейсенбаева М.Т.	Қазақстан Республикасындағы энергетика саласындағы шарттық реттеу	321
Тасыбаева С. К. Тасыбаев Р.Н.	Сотпен қорғау - азаматтардың еңбек құқықтарын қорғаудың нысаны ретінде	329

Таужанова Р.Ж., Дархамбаева А.Д., Абдуалипова К.Ж., Кокешбаева М.Р.	Сөз бостандығының бұқаралық ақпарат құралдарындағы көрінісі	336
Тимурұлы А., Таужанова Р.Ж.	Адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сот органдары арқылы қорғау	348
Тойкин О.Ж	Медиациялық келісім шарты кеше, бүгін	359
Torekhanova S.B	State construction of Kazakhstan in the era of Kunaev's government	365
Тұрлыханқызы Қ.	Жұмыс беруші мен жұмыскер арасындағы еңбек шартының тоқтатылуы	369
Толмочев Б.Я	Об эволюции философской прозы в литературе центральной азии	376
Томилин Л. Т.	Уголовно-исполнительная система казахстана: Время реформ	383
Рашидова С.Ш., Рашидова Г.Ш.	Д.А. Кунаев – верный сын народа Казахстана	385
Рүстемов А., Ходжа- Ахмедов Е.	Великий сын казахского народа	391
Рысбеков Т.З., Мендикулова Ж.Б.	Отты жылдар жаңғырығы	398
Уалиев А. А.	Некоторые аспекты режима времени отдыха в трудовом законодательстве	407
Усенов С.А., Умбеталиева Б.К., Ұмбеталиева Г.К.	Совершенствование кадровой политики в условиях цифровой трансформации	410
Усенов С.А., Умбеталиева Б.К., Ұмбеталиева Г.К.	Особенности управления персоналом в условиях цифровизации экономики	418
Чермухамбетов Е.Н.	Состояние мусульманской уммы Казахстана: ислам и этничность	424
Шалтакбаев С.Ж.	О некоторых проблемах правового регулирования экологических и природоресурсных отношений в Республике Казахстан	429

аға оқытушы Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Қазақстан,
Алматы қ. Sanat_baspasi@mail.r

Халқымыздың Ұлы перзенті

Есімі жылдар өтсе де көмескіленбей, халқының жүрегінде ғана емес, тарихта айтулы істерімен із қалдыратын тұлғалар болады. Қазақ халқының сүйіспеншілігі мен құрметіне бөленген, саналы ғұмырын елі мен халқына аянбай еңбек етуге арнаған, қарсыластарына абыройы мен ар-намысын таптатпай, даналығымен Ел көсеміне айналған сондай тұлғалардың бірі - Дінмұхаммед Ахметұлы Қонаев. Халқы Димаш деп еркелетіп атап кеткен Дінмұхаммед Қонаев атамыздың туғанына биыл тура 110 жыл толды. Ол кісінің өмірден өткеніне отыз жылға жуық уақыт өтсе де, қазақстандықтар бұрынғы басшыларын аса құрметпен еске алады.

Аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, үш мәрте Социалистік Еңбек Ері, Қазақ ҚСР Ғылым академиясының академигі, техника ғылымының докторы Алматы қаласында дүниеге келген. Мәскеудің түсті металл, алтын институтын ойдағыдай тәмамдап, тау-кен инженері мамандығын меңгеріп шыққан Димаш аға ұзақ жылдар осы салада жауапты қызметтер атқарып, тау-кен ісі саласының ірі ғалымы атанады. Дінмұхаммед Ахметұлы республика ғылымының дамуы жолында зор еңбек сіңірді. Ғылыми-ұйымдық жұмыстарды жақсарту, ғылыми-зерттеулердің негізгі салаларын білікті кадрлармен нығайту шаралары оның басшылығымен жүзеге асырылады. Д.Қонаев 1955-60 және 1962-64 жылдары Қазақ ҚСР Жоғарғы Кеңесінің төрағасы, 1960-62, 1964-86 жылдары Қазақстан коммунистік партиясы Орталық комитетінің бірінші хатшысы болды. Ол Қазақстанның экономикасы мен мәдениетін өркендету жолында өзінің білімін, мол тәжірибесі мен ұйымдастырушылық қабілетін аянбай жұмсады. Д.Қонаев өз заманының ұлы саясаткері бола білді. Ол билік басында болған уақыт қаншалықты күрделі, қарама-қайшылықты болғанымен, елдің экономикасын, әлеуметтік саласын, ғылымын, ұлттық мәдениетін дамыту ісіне айтулы еңбек сіңірді. Республиканы басқарған жылдары Қазақстанда жаңа өнеркәсіпті аудандар қалыптасып, елде жаңа шаһарлар мен ірі елді мекендер пайда болды. Павлодар-Екібастұз отын-қуат кешені, Қарағандыдағы ГРЭС-2, Шығыс Қазақстандағы Бұқтырма су электр стансасы, Павлодар трактор зауыты, басқа да кәсіпорындар осы кезеңде іске қосылды.(1)

Жылдар жылжып өткен сайын ұлтының адал перзентінің асыл бейнесі халқының жүрегінде жарқырай түскендей. Бұл күнде Ұлы тұлға туралы көптеген естелік кітаптар, жыр-толғаулар, қызықты хаттар мен

фотошежірелер, эсселер, сыр-сұхбаттар жарық көрді. Сол кітаптарда Димекеннің қырық жылдан астам басшылық жасаған кездегі Қазақстанның өсіп-өркендеуін, мәденеті мен өнерінің шарықтау шегіне жеткенін замандастары, үзеңгілес қоғам қайраткерлері, қарапайым азаматтар боямасыз жеткізеді. Естеліктерді оқып отырып, Димаш Ахметовтың қазақ халқы үшін жасаған жақсылықтарын, бұрын естімеген тың деректерді кездестіріп, қайран қаласыз. Қарапайымдылығы мен кісілігіне, ішкі мәдениетіне, керек кезде сөз тапқыш, жеңіл әзіліне риза боласыз. Зейнеткерлікке шыққаннан кейін еліміздің оқтүстік жағын көп аралаған ғой. Сол сапарларында қарапайым халықтың ол кісіні ұмытпай, жайылып жастық болғанына, аса ардақты қонағы ретінде төріне отырғызғанының куәсі боласыз.

Жамбылдық азамат Абдолда Бақбергенов ұлының есімін Димекеннің құрметіне Дінмұхаммед деп атап, үлкен кісінің батасын алмақ болып, салып-ұрып, Алматыдағы пәтеріне іздеп келеді. Бірақ күзет жібермейді. Алайда көмекші жігітке түсіндіргеннен кейін, ол кісі уәжге құлақ асады.

«Алып тұлғалы ағаның күректей алақанын қысып тұрып, келген мақсатымды айттым. Димаш аға кішкентай Дінмұхаммедті көтеріп, бетінен сүйді.

-Атың кім, балақай?

-Дінмұхаммед!

-Ой, айналайын-ай! Үлкен жігіт бол, халқыңның азаматы болып, қажетіне жара. Менің берген батам да, тілегім де – осы, - деді Димекен. «Атасынан тәтті татпай кетпесін» деген аға келесің бөлмеден қос уыстап кәмпит әкеліп, қалтамызға салды.» (2)

Қанат Саудабаев «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған «Дәуір адамы» атты естелік мақаласында «Д.Қонаев республиканың өндірістік-шаруашылық кешенін 800 пайызға арттырды, бейнелеп айтқанда, осы жылдар ішінде сегіз жаңа Қазақстан құрылды. Република КСРО-ның негізгі астық қоймасына айналды. Әр кеңестік нанның негізі қазақтың жоғары сұрыпты бидайынан пісірілді» деп жазды.(3) Бұл сөздердің ешқандай лепірме мақтау емес, шын мәнінде орын алған фактілер екенін Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері, ҚР ҰҒА академигі Көпжасар Нәрібаев «Өнегелі өмір» сериясымен шыққан «Дінмұхаммед Қонаев» кітабында келтіреді.(4)

«Димаш Ахметұлы зейнетке шыққаннан кейін «тоқырау» дейтін тақырыптың кеңінен талқыланып жатқан уақыты еді. Үйіне бір барғанымда ол кісі бұл әңгімені өзі көтерді.

-Көпжасар, «тоқырау» деген сөз шығып жүр. Бұл қандай тоқырау, қандай сөз? Мен 1955 жылы Министрлер Кеңесінің төрағасы болдым. Содан билік тізгінін 1986 жылдың аяғына дейін ұстадым. Осы отыз жыл ішінде бір

Қазақстанды жеті Қазақстан жасадым, - деп көптеген цифрларды жатқа айтып отырды. – 1955 жылы қазақтың саны 2,7 миллион еді, қазір 7 миллионнан асты. Қойдың саны 17 миллионнан, 36 миллионға, ірі қара 4 миллионнан, 9 миллионға өсті. Ол кезде мемлекетке жылына 7 миллион тонна астық тапсыратынбыз, оны 27-30 миллион тоннаға жеткіздік. Мемлекет қоймасына 7 рет бір миллиард, 8 рет 900 миллион пұттан астық құйдық. Сонда Горбачевтың айтып жүргені қандай тоқырау? 14 облысты 19 облысқа, 160 ауданды 214-ке жеткіздім. Өнеркәсіп өндірісінің көлемі 9 есе, ауылшаруашылық өнімі 6,5 есе, құрылыс 8 есе, халықтың саны екі еседен астам өсті. 43 жаңа қала, 70 ірі поселок салынды. Ал жаңадан ірге көтерген зауыт-фабрика, колхоз-совхозда есеп жоқ. Сонда бұл тоқырау қайдан шыққан тоқырау?»

1983 жылы жоғары білім беру министрі болып тағайындалған Көпжасар Нәрібаевқа Димекен қазақ балаларын оқытуға, оларға сапалы білім беруге қатты назар аударуды қадап тапсырады. Жоғары оқу орындарында қазақтар көп деп, ұлтшылдық астар іздеген Мәскеудің комиссиясынан қорықпауға шақырады.

«-Көпжасар, айналайын, Мәскеу тексеріп жатыр деп қаймықпа. Ешкімге де жалтақтамай, қазақтың балаларын оқыта бер. Иісі қазақтың Отаны осы. Өз елінде оқымаса, қайда оқиды олар? Және оларды сен оқытпасаң, мен оқытпасам, кімнің жаны ашиды? Ойлан, шырағым. Өз халқың үшін қызмет ет. Мұндай үлкен істерді үндемей жүріп бітіру керек, - деді Димекен» дейді академик естелігінде.(5)

Қонаевтың есімі аталғанда еске түсетін ерліктерінің бірі – Қазақстанның оңтүстігіндегі үш аудан үшін қылышынан қан сорғалап тұрған Орталықпен айтысы. Орталықтың ішкі есебімен Өзбекстанға берілген үш ауданды қайтарып алуда, Ақмоланы – Неміс автономиясынан аман сақтап қалуда өз уәждерін жанкештілікпен дәлелдеп, жеріміздің тұтастығын сақтап қалуы- елін, жерін сүюдің қайталанбас үлгісі ғой. (6)

Қонаевтың өзі туралы ақиқатты, ол кісінің ішкі дүниесін өзінен артық ешкім білмейді, жаза да алмайтыны түсінікті. Биліктен кеткен соң жоғары жақтағылар, биліктің жантықтары ол кісі туралы әртүрлі кәуесет таратып, атын қаралауға тырысқанымен, уақыт бәрін өз орнына қойып берді. Дінмұхаммед Қонаев «Өтті дәурен осылай», «Ақиқаттан аттауға болмайды» атты кітаптарында өзінің барлық гүмырын баяндайды. Ұлы Тұлғаның осы мемуарларын әдеби көркемдеп, баспадан шығуына қол ұшын берген өзімнің әкем Серік Әбдірайымұлын мақтан етемін. 1993 жылдан Д.Қонаев атындағы Халықаралық қордың вице-президенті қызметін атқарған әкеміз өмірінің соңына дейін ол кісіні пір тұтып өтті десем, қателеспеймін. «Қадірі асқан еліне дана қартым» деген сұхбатында (7) әкеміз кезінде Димекеннің қасында

жүріп, талай жақсылығын көрген кейбір замандастарының ол кісінің басына бұлт үйірілгенде қосақталып, сыртынан күйе жаққандарын да айтады. Сол мезетте Дінмұхаммед Ахметұлына барып, үлкен сыр-сұхбат алады. Әкеміздің өткір сұрақтарына ашық жауаптарын бір нүкте, үтірін де бұзбастан, «Қазақ әдебиеті» газетінің сол кездегі редакторы, ақиық жазушы Оралхан Бөкейұлы апталыққа басады.

Сөз соңында ол кісінің үйінде болып, әкеміздің тұңғыш немересіне Қонаевтың батасын алғанымызды да айта кеткен жөн шығар. Димаш атаның немере сіңіліме қуыршақ беріп жатқан суреті де сақталған. Ол былай болған еді. Оо, бұл бір тарихи сәт еді. Естен кетпес оқиға. Бұл сурет 1992 жылдың 11 сәуірінде түсірілген. Менің тіземде отырған сәби - Ақдана, менің ағам Ернардың қызы. Содан бір жыл бұрын біздің шаңырақты шаттыққа бөлеген, ата-анамның тұңғыш немересі дүниеге келген болатын. Көптен күткен нәресте. Әкем Серік Әбдірайымұлының қуанышында шек жоқ. Содан, ол кезде үлкен әжем бар, анам Шәрбанумен отырып, өзара ақылдасады. «Димаш ағамыз ірі, киелі тұлға. Сол кісінің батасын алайық. Есімін Димекең қойсын» деп шешеді отбасылық кеңесте. Әкем Димекеңе қоңырау шалып, қуанышымен бөлісіп: «дүниеге тұңғыш немерем келіп жатыр, өмір есігін жаңа ашқан нәрестенің атын өзіңіз қойсаңыз» деп қолқалайды. Димекең біраз есімдерді тізіп шығады да, аяғында Ақдана деген есімге тоқталады. «Тұңғыш бала қыз болса, ырыс келеді» деседі. Ендеше өзі дана болсын, сенің есімің - Ақдана» деген Димаш Ахметұлы үш рет азан шақырып, атын қойған еді. Содан Ақдана тура жасқа толғанда әкем «енді Димекеңе барып, сәлем берейік, немереме ақ батасын берсін» деп, бізді – ағам Ернар, келініміз Ардақ пен мені Төлебаев көшесіндегі үйіне ертіп барды. Ол кезде Димаш ағаның зайыбы Зуһра апай қайтыс болып кеткен, есікті консьерж ашты. Димекең бізді көріп, қатты қуанды, бір жағынан абдырап қалғаны да көрініп тұр. Қалбалақтап, қай жерге отырғызарын білмей, жалпақтап жатыр.

«Димеке, есімін өзіңіз қойған Ақданаңыз қалт-қалт тұрып, аяғын басқалы жүр. Үлкен өмірге қадамы сәтті болсын деген ниетпен, өзіңіздей асыл тұлғаның батасын алуға келдік» деп жай-жапсарды түсіндірді әкем. Димаш ағаның қатты толқып кеткенін байқадым. Ақдананы алдына алып, басынан сипады. Ақданаға, бізге ақ жол тілеп, ақ батасын бергеннен кейін «бұл сәби әлі періште ғой, қуыс үйден құр шықпа деген, енді не берем?» деп бәйек болды. «О не дегеніңіз, Димеке?! Сіздей өр тұлғаның батасынан артық сый-сияпат, құрмет жоқ бізге» деп біз де жинала бастадық. Содан суретте сіңілім қолына ұстап отырған қуыршақты алып келді. «Мынау Үнді сапарынан келген қуыршақ еді, ал мынау сіздерге» деп Ақдананың анасы Ардаққа орамал, маған «Может быть» деген әтір ұсынды. Польшада шығатын бұл әтір сол кезде қолға түспеуші еді ғой. Иісі мұңкіп, жүріп өткен

жерімде жұпары біраз уақытқа дейін тұратын. Бәрінен де, тарихта өшпес ізі қалған, жылдар өткен сайын халқының алдында қадірі артып келе жатқан Дінмұхамед Қонаевтай ұлы тұлғадан бата алғанымызға, осындай асыл азаматтың киелі шаңырағында болып, бірер минут болсын лебізін тыңдағанымға өзімді бақытты санаймын. Осындай мүмкіндік сыйлаған әкеме алғысым шексіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ тарихындағы Ұлы Тұлғалар, Алматы: Өнер, 2003ж, 58-59 беттер
2. «Елу жыл ел ағасы», Алматы, «Санат», 2002 ж, 401-бет
3. «Дәуір адамы», «Егемен Қазақстан» газеті, 12.01.2022.
4. «Дінмұхаммед Қонаев», Алматы, «Қазақ университеті», 2017 ж, 214-бет.
5. «Дінмұхаммед Қонаев», Алматы, «Қазақ университеті», 2017 ж, 224-бет.
6. «Қонаев дәуірі және Біз», «Қазақ әдебиеті» газеті, 06.01.2012.
7. «Қадірі асқан еліне дана қартым», Серік Әбдірайымұлы, «Елу жыл ел ағасы», Алматы, «Санат», 2002 ж, 452-457 беттер.

Абдыкаримова М.М.,

М.э.н., ст. преподаватель ЕЮА им. Д.А. Кунаева, Алматы, Казахстан,
mira_razh@mail.ru

Корабаева А.Д.,

М.э.н., ст. преподаватель ЕЮА им. Д.А. Кунаева, Алматы, Казахстан,
Ае_1969@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІ ҚОЛДАУ ЖӘНЕ ДАМУ

Кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау саясатына шолу жасай отырып, Шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдаудың дамуы – жұмыспен қамтудың негізгі көзі, инвестиция тартудың, бәсекеге қабілетті экономиканы құрудың іргетасы екенін көруге болады. ҚР Ұлттық экономика министрлігі қызметінің басты басымдықтарының бірі - шағын және орта бизнесті қолдау.

Осы бағыттағы жұмыс үш жүйелі блоктарда жүзеге асырылады:

- мемлекеттік реттеуді жетілдіру және бизнес ахуалды жақсарту;
- қаржыландырудың қолжетімділігін арттыру және қолдау шараларын жетілдіру;
- салалық кедергілерді алып тастау. «Мемлекеттік реттеуді жетілдіру және бизнес ахуалды жақсарту» бағыты бойынша тиісті заң жобасы

әзірленген болатын. Ол мемлекеттік бақылауды және қадағалауды реформалауды, кәсіпкерлер үшін күрделі есеп беруді қысқартуға, бизнес шығындарын төмендетуге, бәсекелестіктің дамуына кедергі келтіретін нарық субъектілерінің айрықша құқықтарын шектеуге және Дүниежүзілік Банктің «Doing business» рейтингінде Қазақстанның позициясын жақсартуға мүмкіндік береді.

Келесі маңызды бағыт – «Кәсіпкерлік қызметті қаржыландырудың қолжетімділігін арттыру». Қолдаудың негізгі құралдары «Бизнестің жол картасы – 2025» бизнесті қолдау және бизнесті дамытудың бірыңғай бағдарламасы, «Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамыту бағдарламасы», сондай-ақ халықаралық қаржы ұйымдарының кредиттік желілері болып табылады.

Экономиканың қозғаушы күші – кәсіпкерлік екені бәрімізге белгілі. Кәсіпкерлікті қолдау арқылы жұмыссыздық деңгейін төмендетеміз, инфляцияның алдын аламыз, тауар жетіспеушілігінен құтыламыз, экономиканы ілгерлетуге ықпал етеміз. Елімізде кәсіпкерлікті қолдауға бағытталған бағдарламалар саны көп.

Еліміздің экономикасын қайта түлетіп, әлеуметтік экономикалық әлеуметті еселей дамытуда кәсіпорындардың, мұндағы кәсіпкерлердің алатын орны ерекше. Отандық кәсіпкер қазірдің өзінде тұрғындардың сұранысын қанағаттандырып қана қоймай, шағын және орта бизнесті дамытып, мемлекетіміздің іргесін нығайта беру барысында көптеген қызметтер атқаруда.

Экономиканы басқару жүйесін радикалды түрде қайта құру, яғни нарықтық қатынастарға өту елімізде жүргізіліп жатқан реформалық бағдарламаның ең маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Кәсіпорын деңгейінде бұл проблеманың маңыздылығы ерекше, себебі, нарықтық экономикада оның жағдайы түбегейлі өзгеріске ұшырайды.

Экономикалық белсенділіктің негізгі факторы ретінде шағын кәсіпкерліктің дамуы көптеген мемлекеттерде орын алған. Шағын бизнестің үлесіне барлық жұмыспен қамтылған адамдардың 50-60%, жаңа жұмыс орындарының 70-80% келеді, ал өндірілген өнімдер мен қызметтер ЖҰӨ-нің тең жартысын құрайды. Шағын кәсіпкерліктің артықшылығы - капитал салымдарының тез орын толтыруы, өндірушілердің аймақтық нарыққа бағытталуы, жұмыспен қамту деңгейінің жоғарылығы, сұраныс өзгерісіне икемділігі.

Бұл сектор экономикалық қатынастар жағдайында дамыған елдердің маңызды құрылымдық звеносы болып табылатындығы, әлемдік тәжірибеде айқын көрсетілуде. Шағын бизнес кәсіпорындарының ынталы түрде жұмыс атқару қажеттілігі бірқатар белсенді тенденцияларға байланысты туындап отыр, оның ішінде еңбек күшінің мамандандырылуы мен бөлінуі, өндірістің диверсификациялануы, жоғары сапалы тауарларға деген сұраныстың артуы,

демографиялық факторлардың өсуі және т.б. Конституциялық ережеге сай: «Әрбір тұлға кәсіпкерлік қызметпен еркін айналысуға, жеке мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік іс үшін пайдалануға құқылы». Сондықтан мемлекет кәсіпкерлік ісімен еркін айналысуға кепілдік береді және оны қорғап, қолдап отырады.

Шағын кәсіпкерлік тек бәсекелестіктің ғана емес, сонымен бірге, қоғамдағы техникалық прогресс пен ақпараттандырудың да лайықты ұйытқысы болып табылады. Ол шағын және орташа қалалар мен аудандар аумағында тұратын адамдардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға қызмет етеді.

Еліміздің кейбір облыстарында шағын және орта кәсіпорындарының жұмысына әсер етуші кедергілердің арасында бірінші орында дайын өнімді өткізу мәселелері алып тұр. Бұл мәселенің пайда болуы келесі факторларға байланысты болып табылады:

- шетелдік тауарларға қарағанда отандық тауар өндірушілер тауарларының бәсекеге қабілеттілігінің төмендігі;
- жалпы тұрғындардың, әсіресе сауда және өндіріс орталықтарынан шалғай орналасқан аймақтарда тұратын тұрғындардың төлем қабілеттіліктерінің төмендігі;
- отандық нарық сыйымдылығының төмендігі және отандық кәсіпкерлердің жақын не алыс шетел нарықтарына шығу қиындығы. Екінші орынды салық жүйесінің жеткілікті дәрежеде орындалмауы орын алған. Соңғы жылдары бұл проблема басты орындарды алуда және шиеленіскен есеп беру жүйесі, салық ставкалары мен жиындарының жоғарылығы, шағын кәсіпорындар үшін жеңілдіктердің жоқтығы және салымдар мен төлемдерді жинау жүйесінің күрделілігі тәрізді түрлі кемшіліктерге ие.

Кәсіпкерлердің тұжырымы бойынша үшінші орында несие алу қиындығы, оның ішінде-микрокредиттерге (жоғарғы пайыздық ставкалар, несие мерзімінің қысқалылығы, кепілдік мүліктің жоқтығы және несиеге құжаттар толтырудың күрделілігі) қол жеткізу қиын.

Келесі мәселе бұл шикізатпен қамтамасыз ету, оның пайда болу себептері: жоғарғы баға, сапа төмендігі, сапалы отандық шикізаттар мен жартылай фабрикаттардың болмауы және транспорттауға тарифтердің жоғарылығы.

Бесінші орынды мемлекеттік органдардың араласуы мен бақылауы бойынша мәселесі орын алған, оның пайда болу себептері уәкілдік құқықтарын асыра сілтеушілік, күштеушілік және қайырымдылық жасауға мәжбүрдеушілік.

Бұдан басқа кедергілердің саны көп, солардың ішінде нарықтық және өндірістік инфрақұрылымның дамымағандығы. Көптеген кәсіпкерлердің ескертуі бойынша олардың өз кәсіпорындарын ашу барысында ақпараттың жетіспеушілігі тәрізді кедергілер көп кездескен. Кәсіпкерлер нарық конъюнктурасы, бәсекелестер саны туралы ақпараттарды көп қажетсінеді. Бірақ мұндай ақпараттардың болмауы салдарынан шағын кәсіпорындар өздерінің бастапқы стадиясында шығындалуына тура келеді.

Біздің экономикалық саясатымыздың мақсаты айқын. Бұл – заман талабына сай әлеуметтік бағыт-бағдары бар нарықтық экономика құру және оны дамыту. Бұл өз кезегінде кәсіпкерлікті толыққанды дамытуға және орта тапты қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сондықтан кәсіпкерлікті дамыту үшін жүйелі жұмыс атқару өте маңызды фактор болып табылады. Осы тұста Президент әділ бәсекелестікті экономика үшін басты талап ретінде қолдап, бағаны ымыраласа отырып белгілеуге жол берілмеу керектігін баса айтты. Сәйкес құрылымдарға осы саладағы жұмыстарды ретке келтіруге, оны реформалау үшін кешенді ұсыныстар әзірлеуге тапсырма берді. Ел Президенті бизнеске кері әсер ететін бюрократиялық салмақты айтарлықтай азайтып, оның өсіп-өркендеуіне жол ашатын заңға қол қойды.

Бәсекелестік ортада сұранысқа байланысты бағаны нарық өзі реттеп отырады. Халықтың бірінші қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған тауарлар қорын молайтса, инфляция деңгейі де төмендейтін еді. Қазіргі уақытта инфляция деңгейі 8,4 пайызды құрайды. Президент Қ.Тоқаев үндеуінде 2025 жылға қарай инфляция деңгейін 3-4 пайызға дейін төмендету керек екенін айтты. Егер баға тұрақты болса, онда шынымен де жалақы мен зейнетақының көбейіп жатқаны сезілер еді. Ауылшаруашылығы кәсіпорындары мен басқа да өнеркәсіптерге ерекше қолдау көрсету керек екендігін айтуға болады. Өйткені бұл кәсіпорындар халықтың алғашқы қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған тауарлар өндіреді, қорларды молайтуға септігін тигізеді.

Шағын және орта бизнесті дамытуға ден қойылады деп сенеміз, себебі

Президент еліміздің жаңа экономикалық саясаты алдағы кезеңде, ең алдымен, барлық қазақстандықтың өмір сүруі мен әл-ауқаты жоғары деңгейде болуын қамтамасыз етумен байланысты екенін атап өтті. Қасым-Жомарт Тоқаев осы мақсатта Қазақстан даму банкінің жұмыс форматын елдегі шағын және орта бизнесті дамытуға көмектесетіндей қайта қарауды ұсынды. Жалпы, қазіргі уақытта Қазақстан қоғамы Мемлекет басшысының шешімдері төңірегінде топтасуы қажет. Біз бірге барлық қиындықты еңсеріп, көздеген мақсатымызға қол жеткізе аламыз.

Бұл орайда кәсіпкерлердің ел болашағы үшін өзіне зор жауапкершілік алуға дайындығы да аса маңызды. Кешегі лаңкестік әрекеттер салдарынан шағын және орта кәсіпкерлердің зиян шеккенін көріп отырмыз. «Күшіміз – бірлікте!» деп, мемлекет кәсіпкерлікті дамыту үшін қолайлы орта

калыптастырып, кәсіпкерлер қоғамға, халыққа қызмет етсе, бұл өз кезегінде елдің әл-ауқатын арттыруға, тұрмыс деңгейін көтеруге ықпал ететініне біз кәміл сенеміз.

Халықтың әлеуметтік жағдайы – мемлекеттің бет-бейнесі. Халықтың тұрмыс-тіршілігіне қарап-ақ мемлекеттің жай-күйін ұғуға болады. Бюджеттен бөлінетін шығындардың көп бөлігі осы әлеуметтік салаға жұмсалады. Бірақ неге халықтың жағдайы нашар деген сұрақ туындайды. Мүгедек балалар шетел асып, еміне қарапайым халықтан көмек сұрап жүр. Көпбалалы аналарға берілетін жәрдемақы мөлшері де төмен, 2022 жылы жеті баласы бар анаға 85 948 теңге жәрдемақы төленеді екен. Бұл сома жеті баланы асырауға жете ме? Баға тұрақсыздығын ескерсек, бұл «өлместің күнін көруге» бөлінген сома деп айтуға болады.

Дегенмен де Президенттің үндеуіне мән берсек, біртіндеп халықтың жағдайы жақсаратынына үмітпен қарауға болады және кәсіпкерлерді қолдау керек деп ойлаймыз.

Үндеудің ерекше атап өтер тағы бір тұсы – ауыл шаруашылығына назар аударылғанында дер едік. Себебі ауыл шаруашылығы қолдауды көп қажет ететін сала. Сондықтан оның мәселесі мемлекеттік экономика жүйесінде қарастырылуға тиіс. Ауыл шаруашылығының мән-жайы жалпы экономиканың барлық салаларына тікелей және жанама ықпал етеді әрі Қазақстан азаматтарының тұрақты, қауіпсіздікте өмір сүруіне жағдай жасайды.

Бюджеттің 70-80 пайызы салықтық түсімдерден құралатынын ескерсек, қазіргі уақытта бюджет көлемінің қаншалықты екенін елестетуге болады. Салық төлеуден қиналған кәсіпкерлер салықтан жалтаруға мәжбүр, бұл бюджет дефицитіне әкеледі, оны толықтыру үшін мемлекет қарыз алады, ал бюджет шығындары тағы да өз арналымына жетпей қалып жатыр. Зардап шегетін тағы да халық.

Алайда еліміздің кәсіпкерлік саласы кең қанат жайып дамуы, экономикамыздың негізгі қозғаушы күші болуы керек еді, бірақ олай болмай тұр. Шағын және орта бизнесте белсенді субъектілер үлесі артып жатқаны байқалмайды. Елімізде шағын кәсіпкерлік негізінен сауда саласына, ауыл шаруашылығы және қызмет көрсету секторларына маманданған.

Отандық кәсіпкердің өз өнімін өткізудің сыртқы және ішкі екі бағыты болса, біз үшін сыртқы нарық салыстырмалы түрде шексіз дамуы керек еді. Алайда еліміздің сыртқы нарығы қарқынды қысқарды. Сәйкесінше ішкі нарықта тарылады. Біздегі ШОБ субъектілерінің экспорттағы үлесі 17%, ал ол дамыған елдерден шамамен 3 есе аз.

Дамыған елдермен салыстырғанда дамушы елдерде кәсіпкерлік белсенділік жоғары деңгейді көрсетеді. Себебі дамыған елдерде әлеуметтік жағдай жақсы, жұмысқа орналасу мүмкіндігі болғандықтан, халықтың салыстырмалы түрде аз бөлігі кәсіпкерлікпен айналысуды қалайды. Ал дамушы елде қаражат табу мүмкіндігі шектеулі болғандықтан, халқының

басым бөлігі қосымша табыс көзін іздеп кәсіппен айналысады. Қазақстанда кәсіпкерлік белсенділік – 13,7%, яғни бұл дамыған және дамушы елдер арасындағы көрсеткіш.

Еліміз – аграрлы мемлекет. Қазіргі таңда жер бетіндегі 7 млрд адамның саны артып, 2050 жылға қарай 9 млрд-қа жетеді деп болжанып отыр. Бұл кезде азық-түлікке деген сұраныс екі есе артады. Ауыл шаруашылығы өндірісін көбейту мүмкіндігі өзге елдерде жоқ, бізде бар. Әлемдік экономикадағы үлесіне қарай Қазақстан "әлемдік таза өнім қазынашысы" болып, азық-түлік нарығында әлемдік лидер атануға мүмкіндік бар еді, бірақ даму қарқынды емес.

Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев 11 қаңтарда Қазақстан Республикасының Парламенті Мәжілісінің отырысында сөйлеген сөзінде ауыл шаруашылығында қордаланып қалған мәселелерге үкімет пен әкімдердің, сондай-ақ қалың жұртшылықтың назарын аударды.

Сондай-ақ субсидиялау тәсілдерін қайта қарау қажеттігі туралы тапсырма бергенін қайта еске салып, «бұл жұмыс қысқа мерзім ішінде атқарылуға тиіс» деп ескертті. «Біз субсидия алуды жеңілдетуге, оның қолжетімді болуын және ашықтығын қамтамасыз етуге тиіспіз. Жуырда болған заңбұзушылықтардың қайталануына жол бермеу маңызды. Алдағы үш жылда азық-түлік қауіпсіздігі мәселесін түбегейлі шешу қажет. Бұл үкімет пен әкімдердің алдында тұрған негізгі басымдық екеніне айрықша назар аударамын. Егер нарықта азық-түлік тауарлары мол болмаса, инфляцияны ұстап тұруға ешқандай шара көмектеспейді», – деді Мемлекет басшысы.

Әлемнің қай елін алсаңыз да, ауыл шаруашылығы мемлекет қолдауына мұқтаж салалар қатарына жатады. Құбылмалы климат жағдайларына, аумалы-төкпелі ауа райына тәуелділік, қуаңшылық жайлаған өңірлердің ұлғайып, «дамылсыз сұлу бетін жауын жуатын» өлкелер қатарының азаюы аграрлық экономика ахуалына әсер етпей қоймауда. Бұл үрдіс жаһандық жылынудың жағымсыз салдарлары айқын сезіле бастаған соңғы бір-екі жылда бедерлене байқалуда. Мұның үстіне ортақ нарыққа шығарылатын өнім бағасының әділетті қалыптасуын көздейтін Дүниежүзілік сауда ұйымы протекционизмді шектеу саясатын ұстану арқылы жекелеген мемлекеттер тарапынан тауар өндірушілерге көрсетіліп жатқан демеу шараларына оң қабақ танытып отырмағаны белгілі. Дегенмен аграрлық саланың әлеуетін нығайту мақсатында көптеген елдер шама-шарқына қарай өз шаруа қожалықтарына қаржылық, материалдық-техникалық, ақпараттық-әдістемелік қолдау көрсетіп келеді.

Кезінде бүкіл Кеңестер Одағын асыраған Қазақстан диқандары мен шопандары тәуелсіздік жылдары да билік назарынан шетқақпай қалған жоқ. Орда бұзарлық отыз жыл ішінде саланы дамытып, ауылды көркейтуге бағытталған тоғыз мемлекеттік бағдарлама қабылданды. Алайда, осы орайда, Президент Қ.Тоқаевтың тілге тиек етіліп отырған сөзіндегі мемлекет көмегі,

түрлі субсидиялар мақсатқа сай, орнымен пайдаланылып келді ме деген сауал туындайды.

Осы түйткіл турасында Президент Қ.Тоқаев Парламент Мәжілісінің отырысында «соңғы жылы елімізде қуаңшылық болды. Былтырға қарағанда жиналған астық көлемі 4 миллион тоннаға кеміді» деп, мәселенің мәнісін бүкпесіз жайып салып, «жуырда болған заңбұзушылықтардың қайталануына жол бермеу маңызды» екеніне тоқталды. Бұл үшін қаржы үйлестірушілер мен субсидия таратушылардың жауапкершілігін көтеру, ең бастысы, құқық қорғау орындарының бақылауын қатаңдату керек, әйтпесе «баяғы жартас – сол жартас» күйінде қала ма деген қауіп бар. Мемлекет басшысы айтқандай, «егер нарықта азық-түлік тауарлары мол болмаса, инфляцияны ұстап тұруға ешқандай шара көмектеспейді». Сонымен қатар азық-түлік молшылығы ел қауіпсіздігінің басты шарты екенін де есте ұстауымыз қажет. Президенттің «ауыл шаруашылығына баса назар аудару» жөніндегі ұстанымы, міне, осыған үндейді.

ҚР Президенті еліміздің жаңа экономикалық саясаты алдағы кезеңде, ең алдымен, барлық қазақстандықтың өмір сүруі мен әл-ауқаты жоғары деңгейде болуын қамтамасыз етумен байланысты екенін атап өтті. Қасым-Жомарт Тоқаев осы мақсатта Қазақстан даму банкінің жұмыс форматын елдегі шағын және орта бизнесті дамытуға көмектесетіндей қайта қарауды ұсынды. Жалпы, қазіргі уақытта Қазақстан қоғамы Мемлекет басшысының шешімдері төңірегінде топтасуы қажет. Күшіміз – бірлікте. Біз бірге барлық қиындықты еңсеріп, көздеген мақсатымызға қол жеткізе аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кәсіпкерлікті дамытудың ұтымды 10 қадамы// <https://atameken.kz/>
2. Сейдахметов А.С., Елшібекова Қ.Ж., Измаханова А.Қ. Кәсіпкерлік . Оқу құралы. Алматы, 2011 – 345 б.
3. Хамитова, К. З., Экономика және кәсіпкерлік негіздері. Оқулық. Астана: Фолиант, 2016.- 200 б.
- 4.
5. Жаңа кезеңге - жаңа реформалармен!// <https://www.inform.kz/>

Абдуллина Л.М.

к.ю.н., ассоциированный профессор

Евразийской юридической академии им. Д.А.Кунаева,

Калиева Г.С.

к.ю.н., доцент Университета международного бизнеса

Нурпеисов Р.В.

доктор Phd, ст. преподаватель

ЛИЧНЫЕ ПРАВА, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ НРАВСТВЕННУЮ ЦЕННОСТЬ ЛИЧНОСТИ

Каждый человек представляет собой высшую ценность как существо, наделенное разумом, волей и чувствами, т.е. качествами, которые выделяют его из окружающего мира. Достоинство человека понимается как этическая категория, в которую вкладываются группы свойств, черт, качеств, материальные и духовные, физические и нравственные, социальные и культурные ценности [1, с.38].

Достоинство личности представляет собой также нравственную категорию и по определению, данному в толковом словаре русского языка, характеризуется как совокупность высоких моральных качеств и уважение этих качеств в самом себе [2, с.179].

Этому определению соответствует мнение о том, что достоинство – это внутренняя самооценка своего общественного значения [3, с.58] или осознания человеком своего положения в обществе [4, с.14]. Представляется, что эти определения характеризуют достоинство как субъективное понятие, то есть человек сам оценивает свои моральные качества или же определяет свое место в обществе. Поэтому, не отрицая приведенные определения, можно охарактеризовать их чувством собственного достоинства или субъективной стороной понятия достоинства. Вместе с тем достоинство может иметь и объективные характеристики. То есть, как бы человек не оценивал себя, общество и окружающие по его поступкам характеризуют его, определяют его место и значение для себя. С этим связано всеобщее признание и уважение личности. В этой связи следует вывод, что достоинство определяется субъективной и объективной характеристиками. Это качество человека равнозначно праву на уважение и обязанности уважать других.

Существует также мнение, на наш взгляд, дающее точное юридическое определение понятию «достоинство». Достоинство – это признание за человеком этой ценности, независимо от того, что он о себе думает и как его оценивают другие. Поэтому вне зависимости от того, как его оценивает общество и как он относится к себе, человек как личность имеет ценность в глазах государства и общества [5, с.187-188].

Преамбула Всеобщей Декларации прав человека начинается со слов о признании достоинства, присущего всем членам человеческой семьи, и равные и неотъемлемые права их являются основой свободы, справедливости и всеобщего мира. Подтверждением этого принципа являются нормы

конституций стран СНГ: в статьях 17 Конституции Грузии и Казахстана закреплено положение о неприкосновенности достоинства человека, п.1 ст.15 Конституции Кыргызской Республики подчеркивает абсолютный характер чести и достоинства человека [6]. Ничто не может быть основанием для умаления достоинства личности. Ни преступление, повлекшее лишение свободы правонарушителю, ни обездоленность и нищета, заставляющие просить милостыню, ни тяжкая либо позорная, по общественным представлениям, болезнь и т.п. – не может служить основанием для умаления человеческого достоинства. Достоинство личности выступает источником всех прав и свобод. Поэтому оно не зависит от того, что человек думает о себе и каково мнение окружающих о нем [7, с.30-34].

В конституциях многих стран достоинство закреплено как основное положение, направленное на признание и уважение человеческой личности. Оно достигается развитием личности, осознающей свою свободу, равенство и защищенность. Достоинство превращает человека из объекта воздействия в активного субъекта правового государства. Это государство дает человеку право на самооценку, «самоопределение» и охраняет его выбор жизненных ценностей. Достоинство конкретизируется в правах человека, защита которых составляет назначение государства. Поэтому можно сказать, что в наиболее общей форме цель государства состоит в охране человеческого достоинства. Таким образом, когда говорят, что «государство должно служить народу», то это в первую очередь означает, что государство должно обеспечить защиту достоинства каждого человека. Не случайно многие конституции мира закрепляют принцип достоинства человека в одной «связке» с народным суверенитетом и основными обязанностями государства (ФРГ, Греция, Португалия и др.) [8]. Не составляют исключение и страны СНГ, например, Таджикистан и Туркменистан, в Основах конституционного строя закрепляющие принцип неприкосновенности и защиты чести и достоинства человека.

Достоинство, если оно надлежащим образом защищено, - это опора демократии и правовой государственности. Если общество не признает и не защищает достоинство отдельного человека, то никакие юридические, экономические и политические меры не обеспечат прочный культурный и этический фундамент общества. Современный немецкий юрист П. Хеберле пишет: «О содержании понятия «достоинство человека» можно говорить применительно ко всей его жизни - от рождения до смерти. Но в ряде случаев этот конституционный принцип действует даже до и после упомянутых событий. Примерами могут служить защита личного достоинства умершего и дискуссия о правах плода в чреве матери» [9].

Достоинство личности является одним из фундаментальных принципов, на основе которого осуществляется формирование правового государства. Принцип достоинства индивида – фундаментальная норма государственного строя. Более того, он образует основу конституционно-образованного общества и создает многомерное защищенное пространство, оберегающее его конституционно-правовое достояние от грозящих опасностей [10, с.16].

Уважение и защита человеческого достоинства рассматриваются как обязанность правового государства. В основном законе стран СНГ провозглашается принцип уважения человеческого достоинства, тем самым на передний план выдвигаются личные интересы каждого. Например, в п.6 ст.16 Конституции Кыргызской Республики подчеркивается: «Каждый имеет право ... на уважение и защиту чести и достоинства»; в ст.28 Конституции Украины: «Каждый имеет право на уважение его достоинства». И если в вышеназванных нормах закреплено право на уважение достоинства, то ст.53 Конституции Беларуси, ст.48 Конституции Армении вменяют в обязанность каждого «уважать достоинство» наряду с правами, свободами, законными интересами других лиц. Конституция же Молдовы устанавливает обязанность уважения личности за государством (п.1 ст.16). Конституция Узбекистана в ст.48, Конституция Кыргызской Республики в п.1 ст.13 вменяют в обязанность своих граждан наряду с соблюдением законов уважать честь и достоинство других людей [6]. Уважение достоинства личности возможно только лишь с осознанием каждым человеком не только собственного достоинства, но и достоинства других.

Уважение прав человека в обществе неотделимо от признания права на честь и достоинство. Достоинство – реальная нравственная ценность. Это то, что возвышает человека, придает его деятельности и стремлениям высшее благородство. Достоинство личности – это не только внутренне психологическое сознание своей социальной значимости, но и общественное признание ее ценности. Поэтому достоинство должно воспитываться и охраняться обществом и государством. Уважение достоинства должно быть не фразой, не благим пожеланием, не очередным лозунгом, а реальным фактором отношений между государством и личностью, основанных на принципе свободы и взаимной ответственности, на нормах права и морали. Лишь взаимная ответственность государства и личности, взаимная ответственность сограждан создают тот политический и морально-психологический климат, при котором обеспечивается подлинное достоинство каждой личности.

Все формулировки норм конституции, представляют они права или вменяют обязанности, направлены на охрану достоинства каждого. Государством охраняется достоинство малолетнего и взрослого,

душевнобольного и психически здорового, правонарушителя и законопослушного гражданина. Если достоинство человека защищается в государстве надлежащим образом, то это является основой демократии и правовой государственности. Если государство не признает и не защищает достоинство каждого человека, то никакие меры не обеспечат правового характера государственности.

Государство обязано охранять достоинство личности во всех сферах, чем утверждается приоритет личности и ее прав. Личность в ее взаимоотношениях с государством выступает как субъект, который может защищать свои права не запрещенными законом способами и спорить с государством в лице любых его органов. Никто не может быть ограничен в защите судом своего достоинства, а также всех связанных с ним прав.

В соответствии со ст.21 Конституции РФ «Достоинство личности охраняется государством. Ничто не может быть основанием для его умаления» [11]. Достоинство каждого человека подлежит защите независимо от его действительной социальной ценности. Принцип охраны достоинства имеет достаточно широкое содержание и включает в себя возможность обжаловать в суде действия (бездействие) и решения органов государственной власти, органов местного самоуправления, должностных лиц и общественных объединений. Свое развитие указанная конституционная норма, а соответственно, и принцип охраны достоинства личности получают в уголовно-процессуальном и гражданско-процессуальном законодательстве.

Достоинство личности конкретизируется в правах человека, поэтому охрана достоинства государством выражается в четком определении оснований и форм ограничения неприкосновенности личной жизни граждан.

В настоящее время в странах СНГ особое внимание уделяется учреждениям уголовно-исполнительной системы в связи с вопросами обеспечения прав и свобод лиц, содержащихся в них. В соответствии со ст.10 Международного пакта о гражданских и политических правах: «Все лица, лишённые свободы, имеют право на гуманное обращение и уважение достоинства, присущего человеческой личности» [12]. Умаление достоинства, в той или иной степени, испытывают большинство осужденных. Это связано с проведением личного обыска осужденных; с жилищными условиями, в которых находятся осужденные; с одеждой единого образца; с отношением к ним персонала и рядом других моментов, вытекающих из условий ограничения свободы и правил обращения с заключенными. Что касается личных обысков, то они, конечно, необходимы для профилактики правонарушений. При проведении обыска нельзя причинять лишних моральных страданий.

В обращении с лицами, приговоренными к тюремному заключению или другой подобной мере наказания, следует стремиться, учитывая продолжительность отбываемого ими срока, прививать им желание подчиняться законам и обеспечивать свое существование после освобождения. Обращение с ними должно укреплять в них чувство собственного достоинства и сознание своей ответственности. Неотъемлемым следствием наказания являются моральные и физические страдания, выливающиеся в ущемление достоинства личности. Таким образом, правильнее было бы говорить не об уважении достоинства осужденных, а об уважении их прав и свобод, которые, хотя и ограничены, но требуют такой же охраны и защиты, что и права и свободы других лиц.

Декларация ООН о правах инвалидов от 9 декабря 1975 года и Декларация о правах умственно отсталых лиц от 20 декабря 1971 года подчеркивают необходимость такого отношения к ним, которое основано на заботливом попечении и уважении их человеческого достоинства и помощи [13, с.157].

Конкретизируя нормы конституций, законодательство об охране здоровья в странах СНГ предоставляет всем психически больным лицам право на уважительное и гуманное отношение, исключающее унижение человеческого достоинства. Насилие является крайней мерой, применяемой в случаях, когда больной представляет опасность для себя или окружающих.

Конституция РФ (ч.1 ст.21), защищая достоинство личности, устанавливает абсолютный принцип: «Ничто не может быть основанием для умаления». Именно слово «ничто» несет в себе большую смысловую нагрузку. Особо стоит вопрос о защите достоинства тех лиц, положение которых определяется подчинением, определенной зависимостью: находятся в больнице, в армии, в тюрьме, в школе, на службе и т.д. Конечно, нет необходимости в принятии специального нормативного акта, закрепляющего гарантии защиты чести и достоинства лиц, находящихся в подчинении или иной зависимости. В этой связи встает важная проблема обеспечения тех гарантий, которые уже закреплены в нормативных актах. Данная проблема приобретает несколько иной аспект – это соблюдение должностными лицами принятых нормативно-правовых актов [14, с.109].

Кроме этого, принцип запрета умаления человеческого достоинства раскрывается через запрет подвергать пыткам, насилию, другому жестокому или унижающему человеческое достоинство обращению или наказанию, а также без добровольного согласия медицинским, научным и иным опытам. Право на свободу от пыток признано рядом общих и специальных международных актов: Всеобщей декларацией прав человека 1948 г., Европейской конвенцией о защите прав человека и основных свобод 1950 г.,

Международным пактом о гражданских и политических правах 1966 г., а также Декларацией о защите всех лиц от пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания 1984 г., Стандартными муниципальными правилами обращения с заключенными 1984 г. и другими международными документами [15]. Нормы статьи 26 Конституции Узбекистана, ст.19 Конституции Армении, п.2 ст.24 Конституции Молдовы, ст. 25 Конституции Беларуси, ст.17 Конституции Республики Казахстан в идентичной формулировке устанавливают запрет пыток, насилия или другого унижающего человеческое достоинство обращения. В п.1 ст.18 Конституции Кыргызской Республики оговаривается: «Ни один человек не может подвергаться пыткам, истязаниям или антигуманным унижительным наказаниям» [6].

Понятие «пытка» в ст.1 Международной Конвенции против пыток определяется как причинение человеку сильной боли или физических и нравственных страданий с целью получения признания, наказания или принуждения к каким-либо действиям или сообщениям со стороны должностного или иного официального лица. При этом здесь не имеется в виду «боль или страдание, которые возникают лишь в результате законных санкций или вызываются ими случайно». То есть при наложении законных санкций допускается причинение боли и страданий и это не будет являться пыткой. Также Конвенция в ст.15 предусматривала меры в отношении лиц, нарушивших предписания, для выявления которых была установлена необходимость расследования каждого случая насилия и пытки, отказ от выдачи другому государству лиц, которым в этом государстве угрожают пытки, заключение под стражу лиц, обвиняемых в жестокостях и насилии, выдача другому государству граждан, изобличенных в таких действиях и т.д. [16, с.144]

В соответствии с нормами международных стандартов запрет пыток включается в Конституции стран СНГ в качестве гарантии. Разновидностью насилия и жестокости являются принудительные медицинские, научные или иные опыты над людьми. В соответствии с нормами конституции в странах СНГ предусмотрен запрет подвергать медицинским, научным опытам без согласия индивида.

Целям защиты достоинства служат многие нормы конституции: право на достойную жизнь, неприкосновенность частной жизни, защита человеком своей чести и доброго имени, запрет сбора информации о частной жизни, запрет насильственного проникновения в жилище и др.

Каждый человек имеет право на то, чтобы никто не умалял его достоинство. Конституции стран СНГ гарантируют гражданам охрану достоинства личности. Эта гарантия дается любому человеку, т.е.

конституция ставит знак равенства между понятиями «человек» и «личность». Охраняется достоинство не только взрослого и дееспособного человека, но и ребенка, а также душевнобольного.

Вместе с конституционными гарантиями охраны чести и достоинства весьма важными представляются и гражданско-правовые гарантии защиты чести и достоинства личности. Одной из основных гарантий является предъявление в суд иска о возмещении морального вреда, причиненного распространением порочащих человека сведений, и их опровержении. В гражданском законодательстве Российской Федерации, Казахстана и др. изложен порядок опровержения порочащих сведений: если они были распространены в средствах массовой информации, опровержение публикуется в том же средстве массовой информации, кроме того, сумма денежной компенсации определяется судом, исходя из материалов дела. Материальную ответственность несут и редактор (издательство) и автор.

Для обращения в суд за защитой чести и достоинства необходимо, чтобы сведения: во-первых, получили распространение (не имеет значения, письменный или устный способ распространения сведений); во-вторых, имели ложный характер (распространенные сведения не соответствуют действительности); в-третьих, имели порочащий характер (законодательство не закрепляет перечень порочащих человека сведений, предоставляя такое право суду); в-четвертых, имели утвердительный характер. В случае распространения о человеке подобных сведений, единственным способом защиты нарушенного права на уважение чести и достоинства является опровержение. Кроме этого, охране подлежит и доброе имя, деловая репутация, квалифицируемые как нематериальные блага. Неимущественные права и блага, принадлежавшие умершему человеку, могут осуществляться и защищаться другими лицами, в том числе наследниками правообладателя. Для защиты чести, достоинства, деловой репутации граждан допускается право обращения и после его смерти [17, с.6].

Защита чести и достоинства часто соприкасается со свободой слова. Связанные с обеспечением конституционных требований уважения достоинства личности допустимые ограничения при использовании свободы слова строго очерчены Конституцией Российской Федерации и вытекают из предписаний ее ст. ст. 17 (ч.3), 29 (ч.2) и 55 (ч.3). Из этих конституционных положений следует, что права и свободы, в том числе и свобода слова, не должны использоваться во вред основам конституционного строя, нравственности, правам и законным интересам других лиц, безопасности государства. При рассмотрении в судах общей юрисдикции дел о защите чести и достоинства подлежит установлению и оценке не только достоверность, но и характер распространенных сведений, исходя из чего суд

должен решать: наносит ли распространение сведений вред защищаемым Конституцией Российской Федерации ценностям, возможно ли их опровержение по суду. Заботой о достоинстве человека пронизаны многие нормы уголовного права и уголовного процесса.

Так, в Уголовных кодексах РФ, Азербайджана и др. стран предусмотрены такие составы преступления, как клевета и оскорбление. Уголовно-процессуальный кодекс требует от следователя при производстве обыска принимать меры к тому, чтобы при этом не были оглашены выявленные обстоятельства интимной жизни лица, а личный обыск производился только лицом одного пола с обыскиваемым и в присутствии понятых того же пола. Правом на достойное обращение пользуются не только обвиняемые, но и осужденные, отбывающие срок наказания в местах заключения. Таких норм много, они существуют и в других отраслях права, отражая конкретную реализацию конституционного принципа охраны достоинства человека. Резюмируя, можно сделать следующие выводы:

- охрана достоинства в конституциях стран СНГ провозглашается в виде основополагающего принципа и в виде норм, имеющих прямое действие, что позволяет защищать достоинство и честь, ссылаясь на нормы конституции;

- конкретные гарантии защиты чести и достоинства заложены в отраслевых законах стран СНГ: в гражданском, уголовном, уголовно-исполнительном, в законодательстве об охране здоровья и т.д.

Список использованных источников

1. Рамазанов И. Защита чести и достоинства – прежде всего: //Правительственный вестник. – 1999. - № 8. – С.38-40.
2. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка.- М., 1993. - С.252.
3. Малеина М.Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита. - М., 2001. - С.58, 87.
4. Пчелинцев А.В. Свобода совести и злоупотребление свободой массовой информации: честь, достоинство и деловой репутации. - М., 1998. - С.14.
5. Конституция РФ: Научно-практический комментарий /Под ред. А.Б. Топорнина. -М., 1997. - С.187-188, 232.
6. Конституции стран СНГ /Сост. Ю. Булуктаев. - Алматы: Жеті жарғы, 1999. - 416с.
7. Исакова Г. Права и свободы человека в странах СНГ и Казахстане: состояние, тенденции, перспективы //Правовая реформа в Казахстане. – 2002. - №2. - С.30-34.
8. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. – М.: Юрист, 1999. – 568с.
9. Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран. - М., 1998. - 488с.
10. Государственное право Германии. - М.,1994. Т.1. - С.16.
11. Конституция Российской Федерации //Законодательство стран СНГ. Сайт компании «СоюзПравоИнфо».
12. Права человека. Сборник международных документов /Сост. Шестаков Л.Н. - М., 1990. - 202с.
13. Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. – М.,1995. – С.157.
14. Антипова Г.В. Система личных прав человека: конституционно-правовой аспект. – М., 2003. - С. 9,14, 31, 92.
15. Нерсесянц В.С. Личность и государство в политико-правовой мысли. - М.: Знание, 1980. – С. 408.
16. Дженнис М., Кэй Р., Брэдли Э. Европейское право в области прав человека: Практика и Комментарий. – М., 1997. – С. 144.
17. Белявский А.В. Судебная защита чести и достоинства. - М., 1966. - С.6.

Абдрахманова Г.А.
к.э.н., доцент кафедры «ЭиООД»
ЕЮА имени Д.Кунаева,
г.Алматы, Республика Казахстан

ИСЛАМСКИЕ ФИНАНСЫ: ОСОБЕННОСТИ И РАЗВИТИЕ В РК

Мировой рынок исламских финансов — один из самых быстрорастущих в мире: за последние десять лет годовые темпы роста активов составляли 15-20%.

По мнению казахстанских экспертов в результате глобального кризиса, вызванного пандемией COVID-19 и обвалом цен на нефть, финансовые институты понесли серьёзные потери. На фоне общего спада возросло внимание к исламским формам финансирования, поскольку этот рынок сохранил финансовую устойчивость и продемонстрировал стабильный рост. finprom.kz.

Сегодня рынок исламского финансирования представлен приблизительно 700 институтами, которые функционируют в более чем 90 странах мира. Объём сегмента составляет около \$2,4 трлн, а к 2023 году прогнозируется рост до \$3,8 трлн долл. США. Самый крупный сектор исламского финансирования — исламский банкинг, который формирует 72,4% рынка.

Согласно The Islamic Finance Development Report 2018, мировая отрасль исламских финансов выросла в годовом исчислении на 11% до 2,4 трлн. долларов США в активах в 2017 году, или наблюдался совокупный среднегодовой темп роста (*Compound Annual Growth Rate, CAGR*) в 6% по сравнению с 2012 годом. Расчёт показателей основан на данных 56 стран, в основном, Ближнего Востока и Южной и Юго-Восточной Азии. Иран, Саудовская Аравия и Малайзия остаются крупнейшими исламскими финансовыми рынками с точки зрения активов, в то время как Кипр, Нигерию и Австралию характеризовал самый быстрый рост [1].

Сегодня в мире сложились две модели исламских финансов: «консервативная», ориентированная на строгое соблюдение требований шариата (Саудовская Аравия, Бахрейн и др.) и «облегчённая» — ограничивающаяся использованием внешних, формальных признаков исламских финансов (Малайзия, Великобритания и др.). Проще всего выбрать второй путь: дешевле, быстрее, проще как в политическом, так и в организационном плане. [2]

Структура исламской финансовой системы :

- исламские банки- финансовые институты, принимающие депозиты и проводящие операции по инвестированию накопленных средств. Это

полноценные исламские банки, работающие на принципах шариата и вспомогательные банковские подразделения, так называемые исламские «окна» традиционных банков.

-такафул (takaful) -исламские страховые компании

- исламские финансовые институты, не являющиеся банками - к ним относятся исламские лизинговые и факторинговые компании, финансовые компании, жилищно-строительные кооперативы, микрофинансовые институты, а также институты, связанные с исполнением религиозных обрядов и благотворительностью.

- сукук (sukuk) - исламские ценные бумаги, появившиеся на финансовом рынке как беспроцентные инструменты привлечения капитала, в настоящее время являются одним из "локомотивов" роста рынка исламских финансов.

-исламские фонды - частные инвестиционные и венчурные фонды,

Финансовые институты считаются основой отрасли, в то время как классы активов на рынке капитала, включая сукук и исламские фонды, являются важными инвестиционными инструментами для отрасли.

Исламская финансовая система это индустрия финансовых услуг, которая развивается и занимает нишу в структуре глобального финансового рынка, при этом она привлекает к себе значительный интерес как особая модель финансового посредничества. Вместе с тем исламские финансы - это система, которая основана на высоких идеалах и нравственных ценностях Ислама в рамках современной системы.

Исламское финансирование представляет собой систему, основанную на принципах и правилах шариата. Эти правила запрещают финансовым структурам устанавливать ссудные проценты, заниматься спекуляцией и финансировать производство алкоголя, табака и проектов, связанных с игорным бизнесом и производством оружия. Банки зарабатывают за счёт инвестирования денежных средств вкладчиков в тщательно отобранные проекты, а также благодаря фиксированным наценкам на приобретаемый клиентом товар.

Вышеизложенное позволяет исламским экономистам вместо такого инструмента, как "цена денег", подверженного огромному числу субъективных, в том числе сугубо спекулятивных, частных воздействий, ввести значительно более адекватную категорию - эффективность капитала.

Основными принципами исламских финансов являются:

- - запрет на гарантированное получение заранее оговоренного процента;
- - требование распределения риска между всеми сторонами сделки и участие в капитале;
- - важные компоненты договора не должны зависеть от случайности;

- - операции, при которых все компоненты договора реализуются в будущем и имеют неопределенность и/или дают одностороннее преимущество более информированной стороне считаются недействительными;

- - ни один договор не должен касаться предметов, служащих недостойным целям и тем самым запрещенным (азартные игры, алкоголь);

Исламская финансовая система имеет свою инфраструктуру, которая включает в себя: платежные, торговые и клиринговые системы; регулирующие и контролирующие органы; рейтинговые агентства и организации, предоставляющие статистическую информацию; образовательные учреждения и научно-исследовательские организации. Созданы множество международных организаций, регламентирующих деятельность и оказывающих помощь исламским финансовым институтам: Исламский банк развития - ИБР (Islamic Development Bank - IDB); Организация по бухгалтеру и аудиту для исламских финансовых институтов - ОБУА-ИФИ (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions - AAOIFI); Совет по исламским финансовым услугам -СИФУ (Islamic Financial Services Board - IFSB).

Доходность исламских институтов достаточно высока, рейтинговое агентство Standart&Poors относит исламские банки к разряду высокоприбыльных.

По оценкам МВФ, исламские банки работают гораздо эффективнее (понимая под эффективностью соотношение риска и отдачи на активы), если они невелики по размерам. В исследовании, которое рассмотрело результаты деятельности 77 исламских и 397 обычных банков за 12 лет, показано, что те исламские банки, активы которых не превосходили \$1 млрд, оказались на треть эффективнее схожих по размеру западных банков и на четверть эффективнее тех, у которых активы превосходили \$1 млрд. [3]

Trad и др. в своих исследованиях задались вопросом, может ли исламское финансирование быть альтернативой традиционной финансовой системе и гарантировать стабильность во время кризиса. Исследование проводилось на основе анализа деятельности 78 исламских банков в 12 странах в течение периода с 2004 по 2013 годы. Результаты показали, что размер банка и капитал являются основными факторами, способствующими повышению прибыльности и стабильности исламских банков и снижению их кредитного риска. Также установлено, что макроэкономические переменные, кроме инфляции, способны улучшить стабильность исламских банков. Это не относится к кредитному риску, когда коэффициент остается ещё неблагоприятным. Авторы делают вывод, что между исламскими банками и обычными, или традиционными, банками нет существенных различий в отношении их прибыльности и особенностей риска [4].

Bitar и др., используя данные 8615 банков (включая 123 исламских банка) в 124 развитых и развивающихся странах за период с 2006 по 2012 годы, находят, что исламские банки более капитализированы, более ликвидны и более прибыльные, но имеют более волатильные доходы по сравнению с американскими и европейскими банками. Однако сходства с точки зрения ликвидности и волатильности доходов более заметны, когда выборка ограничена банками, работающими в странах, где сосуществуют исламские и традиционные (conventional) банки. По мнению авторов, более высокий капитал делает доходы исламских банков более волатильными, в то время как более высокая ликвидность снижает прибыльность традиционных банков [5].

Деятельность исламских банков не ограничивается странами исламского мира, исламские финансовые институты находятся также и в немусульманских странах (Англии, Франции, США, Австралии, Боснии, Японии, Индии, России, Казахстане.). Общий охват деятельности исламских банков составляет около 80 стран.

Помимо исламских банков, чья деятельность должна полностью соответствовать нормам Ислама, в мире получила распространение практика так называемых «исламских окон», когда в традиционных банковских учреждениях открываются подразделения осуществляющих свою деятельность на принципах Ислама. Так, на сегодняшний день, такие известные мировые банки, как HSBC, DeutscheBank, Calyon, Citibank, Standard Chartered, BNP Paribas, ING bank, Chaise Manhattan Bank, Goldman Sachs, The Nomura Securities, JP Morgan, Lloyds TSD и другие, имеют в своих структурах исламские подразделения.

Исламский банкинг внедряется в немусульманских странах в основном в развитых развитые страны, что обусловлено следующими причинами:

1. развитые страны, как правило, демонстрируют высокую активность в привлечении инвестиций и для них развитие исламского банкинга – это дополнительный канал для её реализации, который нацелен на богатые капиталом нефтедобывающие страны Ближнего Востока;

2. эти страны обладают развитой инфраструктурой, обладающей значительной гибкостью, что привлекает инвесторов;

3. в западных странах в последние годы в значительной степени увеличилась доля мусульманского населения, и индустрия исламского банкинга – естественная реакция на его спрос. [6]

Внедрение в Казахстане исламского финансирования может открыть новые возможности для развития реального сектора экономики. Еще 2010 году в Послании народу Казахстана «Новое десятилетие – новый экономический подъём – новые возможности» было указано на необходимость становления Казахстана как регионального центра

исламского финансирования в странах СНГ и Центральной Азии и вхождения в топ-10 финансовых центров Азии до 2020 года [7].

Согласно Maggs, Казахстан принял законодательство, направленное на содействие исламскому банковскому делу. Исламский банкинг основан на традиционном исламском праве, который запрещает получение интереса, формирование прибыли без риска и прибыли от «греховных» видов деятельности ("sinful" businesses). Законодательство в Казахстане запрещает такую деятельность для исламских банков, а также требует, чтобы каждый исламский банк имел независимый Совет на принципах исламских финансов (Council on the principles of Islamic finance), чтобы регулировать политику банка и конкретные транзакции. Исламская банковская практика использует сложные комбинации транзакций, каждая из которых разрешена исламским законодательством, подобные обычным банковским операциям, такие как займы с фиксированными процентными ставками и погашаемые в определённую дату. Стабильный доход и управляемые основные обязательства от кредитоспособных заёмщиков могут гарантировать, что банк получит высокие рейтинги ведущих международных рейтинговых агентств и, таким образом, сможет удовлетворить требования банковских регуляторов Казахстана. Чтобы обеспечить равное игровое поле, Казахстан внёс изменения в свой Налоговый кодекс, чтобы обеспечить равный подход к экономически эквивалентным исламским и традиционным банковским операциям. Корректировки также были внесены в законодательство о банкротстве, отражающие недоступность страхования вкладов исламских банков и особый характер инвестиционных депозитов в исламских банках. Автор также подчёркивает, что между исследователями исламского права существуют разногласия относительно того, являются ли различные методы, используемые для имитации традиционных банковских операций, незаконными, поскольку они нарушают дух исламского права. Это создаёт так называемый «шариатский риск» (Sharia risk), риск того, что сделка будет признана незаконной после её завершения, с крайне неблагоприятными последствиями для стороны [8].

В 2012 году в Казахстане утверждена «Дорожная карта развития исламского финансирования до 2020 года», которая включает в себя 8 основных направлений: совершенствование законодательства; проведение информационно-разъяснительной работы; развитие исламской финансовой инфраструктуры; развитие международного сотрудничества; развитие государственного сектора; развитие рынка исламских финансовых услуг; научно-образовательная работа и работа с инвесторами [9].

Исламская финансовая система представлена широким спектром финансовых инструментов, которые можно классифицировать как основанные на партнёрстве (мушарака и мудараба), участии в сделках (иджара, мурабаха, саяям, истисна, кард хасан), оплате комиссий (вакала), обеспечении гарантии (хавала, кафала, рахн) и др.

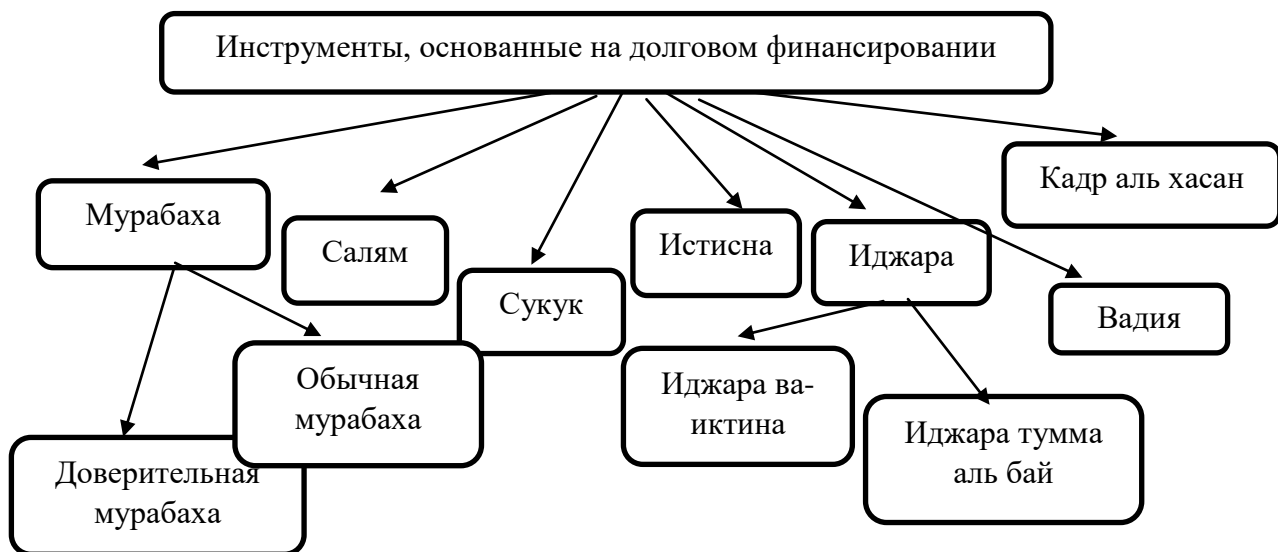

Рисунок 1 - Инструменты долгового финансирования

Примечание - составлено на основе источника [10]

Инструменты долгового финансирования - мурабаха, иджара (лизинг), салам, истисна, сукук, кард хасан, вадия - представлены на рисунке 1.

Согласно Оналтаева Д.О., инструменты исламских финансовых институтов классифицируются на:

- инструменты партнёрства: мудараба, мушарака, вакала;
- инструменты купли-продажи: мурабаха, мусавама, таваррук, салам, истисна;
- заёмные инструменты: кард хасан, хавала, бай-аль-дайн;
- инструменты аренды: иджара.

На сегодняшний день исламские банки предлагают несколько продуктов по линии кредитования, среди которых ипотека, кредитование бизнеса, товарные кредиты и аналоги традиционного лизинга. Практически все они являются своего рода сделкой между банком и заёмщиком. Банк приобретает нужный товар для своего клиента и продаёт его с наценкой. В данном случае он выступает не как заимодатель, а как торговец-посредник, который устанавливает свою наценку.

Помимо кредитов исламские банки предлагают клиентам депозиты, которые также имеют свои особенности. В первую очередь это отсутствие фиксированных процентов и ростовщичества. Клиент становится не просто вкладчиком, а полноценным партнёром. Существуют два основных вида исламских депозитов — «вакала» и «мудараба». В первом варианте клиент передаёт свои средства банку, который инвестирует их в любой соответствующий шариату бизнес-проект по согласованию сторон. Мудараба — форма инвестиционного депозита, при котором вкладчик

передает свои деньги в банк, который действует как управляющий и инвестирует средства по своему усмотрению.

В Казахстане сегмент исламских финансов представлен большей частью исламским банкингом – это Al Hilal и Заман-Банк. В 2021 году их совокупные активы составили около 87 млрд тенге – 0,25% от общих активов банковского сектора. Среднегодовой прирост активов за последние три года составляет 30,3%. При этом доля исламского банкинга в банковском секторе страны находится на низком уровне — всего 0,26%.

Постепенно продукты отечественных исламских банков набирают популярность. В частности, значительный рост наблюдается в кредитовании: в 2020 году ссудный портфель исламских банков увеличился на 47,4% к аналогичному периоду годом ранее и составил 39,7 млрд тг. К примеру, ссудный портфель банка Al Hilal вырос на 82%, до 25,1 млрд тг, а прирост в Заман-Банке составил 11,1%, до 14,6 млрд тг.

Основная категория финансирования исламских банков приходится на не сырьевую экономику — сферы строительства и обслуживания, торговли, промышленного производства, машиностроения, услуг, сельского хозяйства.

Исламские финансы могут стать альтернативным источником привлечения финансирования как для государственных и муниципальных, так и для частных проектов. Для этого на фондовой бирже АИХ созданы условия для выпуска исламских ценных бумаг (сукук), которые могут стать дополнительным источником финансирования проектов местных исполнительных органов, а также других государственных учреждений. К примеру, в ближайшее время Министерство финансов РК планирует разместить на АИХ исламские ценные бумаги.

На Бирже МФЦА (Astana International Exchange – АИХ) созданы условия для выпуска исламских ценных бумаг (сукук).

Первое размещение исламских ценных бумаг – сукук – было проведено еще в 2012 году Банком развития Казахстана. Тогда БРК выпустил на малайзийском рынке ценных бумаг облигации на \$77 млн. Привлеченные средства пошли на финансирование проектов института развития, например приобретение вагонов-цистерн компанией «Исткомтранс» в лизинг.

В 2017 году сукук погасили и более не выпускали. Следующее крупное размещение исламских облигаций в РК произошло в марте 2020 года на АИХ – это кросс-листинг сукук, выпущенных Международным исламским банком Катара. Их первичное размещение состоялось на London Stock Exchange на сумму \$500 млн.

Большую работу по развитию исламских финансов в Казахстане осуществляет Международный финансовый центр «Астана»(МФЦА), который сосредоточил свою деятельность на увеличении числа исламских банков и иных исламских финансовых организаций.

Центр разработал мастер-план по развитию исламских финансов в Казахстане на 2020–2025 годы. Предлагаемые там меры условно можно разделить на две группы: использование потенциала МФЦА для привлечения новых игроков, а также улучшение регулирования внутри юрисдикции непосредственно Республики Казахстан, то есть уже работающего рынка.

Согласно мастер-плану Казахстан должен стать региональным хабом в исламских финансах. Для достижения этой цели, например, планируется расширить глобальную и региональную базу инвесторов и ликвидности на МФЦА, наращивать связи между рынками разных стран, а также сделать финцентр ориентиром по развитию исламских финансов, их стандартов и инноваций.

В финцентр приходят игроки, работающие в исламских финансах. Например, исламская финансовая компания Al Saqr Finance в 2021 году получила банковскую лицензию в МФЦА и планирует работать как полноценный исламский банк.

Также в МФЦА уже начал работать цифровой исламский банк Таууаб, основанный казахстанцами. Банк эмитирует цифровые карты, которые доступны в РК благодаря партнерству с RBK Bank.

В 2020 году катарская финансовая компания Al Rayan Investment LLC начала процесс создания Al Rayan Bank в МФЦА, который должен стать первым полноценным цифровым банком в финцентре с прицелом на исламские продукты.

Имеется предложение разрешить обычным банкам открывать у себя «исламские окна», где можно предоставлять исламские финансовые услуги. Также авторы плана считают важным распространить систему страхования вкладов и на исламские банки (сейчас в нее входят только традиционные банки) и снизить входной порог для новых игроков. finprom.kz.

Экономические эффекты исламского финансирования:

- в результате появления исламских финансовых компаний произойдет увеличение сбережений в экономике

- рост сбережений в экономике приведет к росту инвестиций, а соответственно и выпуска. При этом в результате появления исламских финансовых услуг произойдет долгосрочное увеличение сбережений, что может быть интерпретировано как увеличение нормы сбережений в экономике, которое, в свою очередь, приведет к долгосрочному росту инвестиций и выпуска

- возникновение рынка исламских финансов приведет к росту инвестиций в отечественную экономику не только за счет внутренних сбережений, но и благодаря притоку иностранного капитала

Казахстан имеет большой потенциал для развития и привлечения новых игроков на рынок исламских финансов, что имеет важное значение для роста экономики страны и улучшения инвестиционного климата.

Список использованной литературы:

1. Islamic Finance Development Report 2018. Building Momentum. <https://repository.salaamgateway.com/...pdf/>
2. Мамаев, А. А. Исламские финансы / А. А. Мамаев. — Текст : // Молодой ученый. — 2016. — № 7 (111). — С. 895-897.
3. IMF Working Paper “Islamic Banks and Financial Stability: An Empirical Analysis”//IMF, 2008, P. 13-15
4. Trad N., Trabelsi M.A., Goux J.F. (2017) Risk and profitability of Islamic banks: A religious deception or an alternative solution? EUROPEAN RESEARCH ON MANAGEMENT AND BUSINESS ECONOMICS, том 23, выпуск 1, с. 40-45. DOI: 10.1016/j.iemeen.2016.09.001.
5. Bitar M., Madies P., Taramasco O. (2017) What makes Islamic banks different? A multivariate approach. economic systems, том 41, выпуск 2, с. 215-235. DOI: 10.1016/j.ecosys.2016.06.003
6. Бирюков Е. Новые тенденции в деятельности исламских банков // МЭМО №7 2008
7. Новое десятилетие - Новый экономический подъем - Новые возможности Казахстана. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 29 января 2010 г. <http://www.akorda.kz/>
8. Maggs P.B. (2011) Islamic Banking in Kazakhstan Law. review of central and east european law, том 36, выпуск 1, с. 1-32. DOI: 10.1163/092598811X12960354394641
9. Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 марта 2012 года № 371. <http://adilet.zan.kz/>
10. Оналтаев Д.О. Исламские финансы. Учебное пособие. –Алматы: - «Таугуль-Принт». – 2015. – 282 с.

Адилов Д.Д.

Магистр, старший преподаватель кафедры конституционного, международного права и таможенного дела Евразийской юридической академии им. Д.А. Кунаева (Алматы, Казахстан), adilov.davron@inbox.ru

Нурмагамбетов С.С.

Магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры конституционного, международного права и таможенного дела Евразийской юридической академии им. Д.А. Кунаева (Алматы, Казахстан), nss_94@list.ru

Рахимбаев Э. Н.

Доктор юридических наук, профессор, профессор кафедры конституционного, международного права и таможенного дела Евразийской

ВКЛАД Д.А. КУНАЕВА В ПРОЦЕСС ЭФФЕКТИВНОГО СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА

В преамбуле Конституции Республики Казахстан закреплено, что «Мы, народ Казахстана, объединенный общей исторической судьбой, созидая государственность на исконной казахской земле, сознавая себя миролюбивым гражданским обществом, приверженным идеалам свободы, равенства и согласия, желая занять достойное место в мировом сообществе, осознавая свою высокую ответственность перед нынешним и будущими поколениями, исходя из своего суверенного права, принимаем настоящую Конституцию».

В Статье 1. Основного Закона Республики Казахстан установлено, что «Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы. основополагающими принципами деятельности Республики являются: общественное согласие и политическая стабильность, экономическое развитие на благо всего народа, казахстанский патриотизм, решение наиболее важных вопросов государственной жизни демократическими методами, включая голосование на республиканском референдуме или в Парламенте» [1, с. 3-4]. Однако в течение тридцатилетнего развития суверенного Казахстана все еще не удалось реализовать указанные конституционные нормы, достичь в полном объеме обозначенных приоритетов, принципов, целей и задач.

В современных условиях в стране осуществляются существенные изменения, направленные на строительство Нового Казахстана. В обществе обсуждаются актуальные вопросы и проблемы проведения системных реформ в политико-правовой и социально-экономической сферах, модернизации системы органов государственной власти, государственного управления и местного самоуправления, дальнейшего совершенствования законодательства и др. Страна нацелена на кардинальные изменения, достижения значительного социально-экономического роста, в условиях глобализации, новых вызовов и рисков. В жизни каждого общества наступает исторический период, когда необходимо осмыслить пройденный этап развития и определить куда двигаться дальше. Наступает «этап самоидентификации или самосознания, определяющий, что представляет собой сегодня казахстанское общество и каким оно будет завтра» [4, с. 15].

Январские события 2022 года, произошедшие в Казахстане, является таким Рубиконом. И главную роль в развитии общества играют органы

государственной власти, государственного управления и их руководители, прежде всего глава государства - руководитель страны. Опыт тридцатилетнего развития суверенного Казахстана показал, что в стране имелись значительные успехи и определенные недостатки, прежде всего на центральном - республиканском уровне государственного управления. В этой связи вызывают особый интерес бесценный опыт и вклад Д.А. Кунаева в строительство и развитие Казахстана в советский период, которому в этом году исполнилось 110 лет со дня рождения.

Осмысление жизни и деятельности выдающегося государственного деятеля Д.А. Кунаева настоятельная необходимость именно сегодня в современных условиях развития Казахстана. Следует особо отметить, что «в биографии Д.А. Кунаева, как выдающегося государственного деятеля, отразились более чем полувековая судьба не только родной республики, но и бывшего Советского Союза и планеты в целом» [4]. Д.А. Кунаев был советским государственным деятелем, первым секретарём Центрального комитета Компартии Казахской ССР, академиком, трижды Героем Социалистического труда. Также был награжден 8 орденами Ленина, орденами и медалями.

Д.А. Кунаев окончил Московский институт цветных металлов и золота (1936 г.). В 1936-1942 гг. занимал руководящие должности в Алтайском, Ридерском, Лениногорском рудниках. В 1942-1952 заместитель председателя СНК Казахской ССР, Совета министров Казахской ССР. В апреле 1952 был избран президентом Академии наук Казахстана. В 1955-1960, 1962-1964 председатель Совета министров Казахской ССР. В 1960-1962, 1964- 1986 гг. первый секретарь Центрального Комитета КП Казахстана. Д.А. Кунаев был почти 25 лет первым руководителем республики, а всего на высших руководящих должностях 45 лет [3, 5,9].

Вклад в развитие Советского Казахстана и достижения страны под руководством Д.А. Кунаева стали фундаментом для последующего развития Суверенного Казахстана. Именно при Д.А. Кунаеве был сформирован очень сильный, опытный, деловой, авторитетный кадровый корпус руководителей государственных органов. Д.А. Кунаеву довелось работать с выдающимися политическими и государственными деятелями, такими как Н.С. Хрущев, Косыгин, Л.И. Брежнев и др.

Известный казахстанский ученый К.К. Айтхожин считает, что «Прежде всего, необходимо отметить, что весь жизненный путь Д.А. Кунаева, его разносторонняя деятельность, как государственного и общественного деятеля, ученого с мировым именем, отдавшего все свои богатейшие знания и опыт, выдающиеся организаторские способности на благо своей республики, являются прекрасным образцом служения народу» [4].

В настоящее время в Казахстане высоко оценены роль и значение Д.А. Кунаева в деле становления и развития советской республики. Так, например, Н. Морозов отмечает, что Д.А. Кунаев отличался обязательностью,

твёрдостью в достижении цели и высокой работоспособностью. В любой обстановке он оставался невозмутимым. Все его помыслы были подчинены желанию и стремлению сделать еще больше для народа, для процветания республики [5].

В свою очередь, академик Национальной академии Надир Надилов подчеркивает, что «Димаш Ахмедович обладал глубочайшей культурой в самом широком смысле и проявлял это редкое качество во всем – от общения в быту до государственной стратегии. Он понимал, что развал даже самого большого дела начинается с малого. Порой такого малого, что и увидеть-то не всегда можно. Поэтому он очень пристально наблюдал жизнь во всех ее проявлениях, глубоко вникал во все, чем жил в годы его руководства народ» [7, с.83].

Нам импонирует точка зрения А. Рыбникова, который утверждает, что «более обстоятельного, работоспособного, трудолюбивого и, по большому счету, одаренного человека, чем Димаш Ахмедович, ему в жизни встречать не приходилось. [3, с.44-45].

На наш взгляд, заслуживает внимания и точка зрения З. Камалиденова, бывшего секретаря ЦК Компартии Казахстана, который отмечает Д.А. Кунаева как «заботливого, справедливого, мудрого, требовательного и принципиального государственного деятеля. Он окружал себя профессиональными опытными кадрами, талантливыми людьми, одновременно подготавливал молодых перспективных специалистов. Постоянно проявлял заботу о них, опекал, передавал жизненный опыт. Его мудрость и знания чувствовались, - во всех его действиях, личных делах и поступках. Он был для нас учителем и наставником, достойным и славным сыном своего народа» [8, с.167].

В книге «Тангажайып Конаев» вышедшей в 2011 году, отмечаются «о необыкновенной скромности Д.А. Кунаева в годы, когда он руководил Казахстаном, и об особом уважении к нему народа, которое люди продолжали испытывать к нему и после того, как он покинул пост» [10]. Аккозин М. также считает, что Динмухамед Кунаев прослыл скромным руководителем. Д.А. Кунаев ходил без охраны. По утрам он выходил из трехэтажного дома на пересечении проспекта Коммунистический и улицы Кирова (ныне это пересечение проспекта Аблайхана и улицы Богенбай-батыра) и шел вниз спокойно в Дом правительства на работу». [2].

Вместе с тем, следует отметить, что в деятельности Д.А. Кунаева были не только большие достижения, плюсы, но и определённые минусы, о которых в свое время писали некоторые авторы. Одним из них был казахский писатель Альжапар Абишев. В письме к Д.А. Кунаеву А. Абишев спрашивал: «Почему в Казахстане, называемом лабораторией дружбы народов, нет дружбы между собственными жузами и родами? Не случится ли так, что

наслаждающиеся сегодня родоплеменными делениями не положат наши головы под чужие сапоги?» [2 с.83]. Руководивший Советским Казахстаном Динмухамед Кунаев – фигура противоречивая. Его имя было предано после отставки забвению, но нынче его образ возвеличивают. Однако в его имидже были спорные моменты еще при жизни [2]. Д.А. Кунаева также критиковали по таким вопросам как: устранял потенциальных конкурентов; проводил русификацию общества; осуществлял протекцию тестю, своему брату А. Кунаеву и т.д. История расставила все точки и в этих вопросах, о чем свидетельствуют многочисленные публикации [2, 3, 5, 7, 8, 9, 11].

М. Аккозин считает, что «Динмухамед Кунаев был быстро предан забвению, когда его отправили на пенсию в декабре 1986 года и в Алматы грянули знаменитые Декабрьские события. Через три года московского наместника Геннадия Колбина на посту первого секретаря ЦК Компартии Казахстана сменил Нурсултан Назарбаев, который вскоре стал президентом суверенного Казахстана и правил около 30 лет. Кунаев и при нем оставался в тени, по сути под домашним арестом» [2]. В ходе проведения 16-го съезда Компартии Казахстана в феврале 1986 года Д.А. Кунаев в очередной раз был переизбран первым секретарем ЦК Компартии Казахстана. На этом съезде он подвергся критике со стороны Н. Назарбаева, которого поддерживал до этого [10].

В сентябре 1987 года Н. Назарбаев дал разгромное интервью о деятельности Динмухамеда Кунаева журналу «Дружба народов». Н. Назарбаев подверг критике Д.А. Кунаева за оторванность от реальных потребностей жизни, подбор кадров и так далее. Ровно через три года и тоже в сентябрьском номере, но уже в независимой газете «Бірлесу» публикуется интервью Динмухамеда Кунаева. Он делает такое признание: «Оправданий себе не ищу, решения принимал правильные и неправильные: были ошибки и удачи. Но одно знаю точно: нельзя много времени быть «во главе». Теряется чутье к окружающим тебя лицам, свежих мыслей не понимаешь или не принимаешь, перестаешь быть критичным по отношению к себе. Делаешь неизбежные промахи, и более всего - в кадровой политике. Окружать себя надо не поклонниками, а умами, трансформирующими идеи» [6].

В этой связи заслуживает внимания мнение О. Малаховой, которая считает, что «Как руководитель союзной республики, Динмухамед Кунаев был зажат в тисках сверхцентрализованной системы, не мог проводить самостоятельную государственную политику. «В этом, драматичная противоречивость его личной судьбы. Но даже в этих жестких рамках Динмухамед Ахмедович делал все для республики всё, что мог». Поэтому масштаб личности и заслуги Д.А. Кунаева невозможно оценить, не понимая сложных и противоречивых, порой трагических особенностей времени, в котором он жил. «Он был сыном своей эпохи – со всеми ее плюсами и минусами» [9].

В воспоминаниях о Д.А. Кунаеве часто подчеркивают, что он считался авторитетным руководителем не только в Казахстане, но и в СССР, входил в состав Политбюро, включавший наиболее влиятельных членов Центрального комитета, которые определяли политику партии [3, 5, 9].

Итак, обобщая вышеизложенное, необходимо отметить, что Д.А. Кунаев был выдающимся государственным деятелем, который весь жизненный путь посвятил служению народу Казахстана. Его разносторонняя деятельность, как государственного и общественного деятеля, ученого с мировым именем, отдавшего все свои богатейшие знания и опыт, выдающиеся организаторские способности на благо своей республики, являются прекрасным образцом служения народу. Все его помыслы были подчинены желанию и стремлению сделать еще больше для народа, для процветания республики.

Д.А. Кунаев был твердо уверен, что «Советская форма народовластия, очищенная от партийного диктата в любом его варианте, если не топить ее в бесконечных словоучениях, что может быть эффективнее и лучше? Люди должны не бояться государства, а ощущать его заботу и доверие к нему» [6]. На наш взгляд, эти слова актуальны и в наши дни.

Д.А. Кунаев явился обстоятельным, работоспособным, трудолюбивым одаренным человеком, заботливым, справедливым, мудрым, требовательным и принципиальным государственным деятелем. Д.А. Кунаев был действительно патриотом своей земли, и он всегда думал о своем народе – Казахстанцах [4, 5, 9]. Вклад, внесенный Д.А. Кунаевым в развитие Советского Казахстана, достижения страны под руководством Д.А. Кунаева явились прочным фундаментом для последующего развития Суверенного Казахстана.

Список использованных источников:

1. Конституция Республики Казахстан. Принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года. Внесены изменения и дополнения Законом Республики Казахстан от 10 марта 2017 года. Официальный текст Министерства юстиции Республики Казахстан. ТОО «8&8». - Алматы. - 2017. – 55 с.

2. Аккозин М. Динмухамед Кунаев. Как был фальсифицирован его образ еще при жизни. 30 ноября 2009, Интервью радио Азаттык.

3. Рыбников Александр. Д.А. Кунаев – гордость и совесть казахского народа // Личность. Воспоминания о Д.А. Кунаеве /Авторы-составители: Абдраимулы С., Горяйнов А. – Алматы: «Санат», 2007. – С.41-57.

4. Айтхожин К.К. Кунаев Динмухамед Ахмедович как выдающийся государственный деятель. Журнал: Вестник Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева, Алматы.- 2012.

5. Морозов Николай. Великий сын своего народа // Личность. Воспоминания о Д.А. Кунаеве /Авторы-составители: Абдраимулы С., Горяйнов А. – Алматы: «Санат», 2007. – С.336-340.
6. Кунаев Д. От Сталина до Горбачева (В аспекте истории Казахстана). Второе издание. – Алматы: «Уш Киян», 2021. – 328 с.
7. Надиров Надир. Служение народу (мои встречи с Д.А. Кунаевым) // Личность. Воспоминания о Д.А. Кунаеве /Авторы-составители: Абдраимулы С., Горяйнов А. – Алматы: «Санат», 2007. – С.63-86.
8. Камалиденов Закаш. Мы все учились у Д.А. Кунаева // // Личность. Воспоминания о Д.А. Кунаеве /Авторы-составители: Абдраимулы С., Горяйнов А. – Алматы: «Санат», 2007. – С.273-282.
9. Малахова Ольга. Его имя хранит история // Казахстанская правда. – 2012. – 13 января.
10. Мамашулы А. «Чувствовал: никто меня не поддержит». Политическое одиночество Кунаева. 14 января 2019.
11. Адептен озбайык. Акыкат Арнасы. Республикалык когамдык-саяси, кузыктык газет. 19 кантар. № 1 (104-105). - 2022. – С. 2.

Ажиханов Б.Б.

К.э.н., доцент Евразийской юридической академии имени Д.А.Кунаева,
Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: bolat137@mail.ru

Куналиева Г.А.

Д.ю.н., профессор Казахского национального университета
имени аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы,
e-mail: kuanalieva.guldanakz@mail.ru

ВЕЛИКИЙ ЧЕЛОВЕК НЕ ЗАБЫТ

В этом году выдающемуся государственному и общественно-политическому деятелю, академику, дипломату, трижды Герою Социалистического Труда Динмухамеду Ахметовичу Кунаеву исполнилось бы 110 лет.

Тот печальный день, 25 августа 1993 года, войдет в историю Казахстана, как день необъявленного национального траура. Хоронили Динмухамеда Ахметовича Кунаева. Десятки тысяч алматинцев прошли через скорбный зал театра оперы и балета имени Абая.

Катафалк и автомобильный кортеж направился к кладбищу. На всем пути по обеим сторонам улицы процессию встречали и провожали горожане: казахи и русские, уйгуры и татары, корейцы и евреи. Кто плакал, кто осенял себя крестным знаменем, кто молча склонял голову. Никогда раньше, никто не помнит, чтобы под катафалк от театра и до самого кладбища легли миллионы живых цветов.

Весь мир узнал о кончине Д.А. Кунаева. Широко, не без помпезности печать, радио, и телевидение Казахстана растиражировали некролог о нем. Сообщали, что Д.А. Кунаев крупный, известный деятель... и лишь одна газета «Народный Конгресс» рядом с его портретом напечатала две фразы: «Умер Динмухамед Ахметович Кунаев. Прощай, Великий Человек». [1,с.5]

Из воспоминания племянника Диара Кунаева «Через два месяца после похорон дерево на могиле Димаша аға сплошь было обвязано цветными ленточками. Оставляя лоскутки своей одежды, дяди загадывали у святого места, как они считали, свои сокровенные желания. Народ и только сам народ определяет место, где похоронен святой человек. Таким святым народом назвал Димаша аға. Потому и дерево, расцвеченное шупереками(тесемками) носит имя Аулие ағаш». А я нахожу этому простое объяснение: двери дядиного дома при его жизни ни перед кем не закрывались. Он и мне всегда внушал, чтобы я никого и никогда не держал за порогом. [2,с.269]

Народ прощался с Великой личностью.

Мы не ошибемся, если скажем что время является владельцем истины, который отцеживает все, что нужно обществу. Мы так говорим, потому что свойственные человеку натура и сущность, здравомыслие и благоразумие отфильтровываются по разным явлениям и понятиям и приводит к достижению лидерства в группе. Это занимает немало времени. Это-высота, которую достигают только те, кто за длительное время не спотыкаясь проходят через караван жизни со многими тернистыми путями. Общество создает свою личность. Личность понятие, присущее тем, кто получил свою долю в жизни, находился в постоянных поисках и приобрел богатый опыт на жизненном пути. Однако сегодня кажется, это понятие «личности» утратило свою ценность. Наша совесть была бы чистой, если бы мы называли личностями тех людей, которые прошли не спотыкаясь через школу жизни, которым есть что сказать и что дать, и которые молча воспитывают свое поколение и своих учеников своими человеческими качествами и особыми достоинствами, а не тех, кто гордится своими считанными достижениями и видит себя на уровне личности.

Один из тех, кто не зазнавался, даже если покорил вершин и преодолел много преград, достиг высокого авторитета и приобрел славу, а также своей простотой снискал уважения среди казахстанцев и за пределами страны, кто внес свою безмерную лепту для процветания Казахстана – это Динмухамед Ахметович Кунаев, признанного выдающимся государственным и политическим деятелем XX века, более 40 лет находившимся у руля управления Казахстаном и 20лет (1966-1971-кандидат, 1971-1987- член Политбюро).

Входившим в состав Политбюро ЦК КПСС. Особо важно, что его деятельность неразрывно связана с достижением небывалых успехов в

развитии экономики и культуры Казахстана за время нахождения его во главе руководства республики.

Для познания и оценки личности мы вникаем в путь исканий, состоящий из многих ступеней от первых шагов жизненного пути Динмухамеда Ахметовича, его значительные труды, которые он подарил своей нации в разные годы. О его образе можно судить, по его мемуарам «О моем времени», «От Сталина до Горбачева» излагается его богатый жизненный путь, охватывающий события нескольких исторических десятилетий эпохи. В них он рассказывает о своем детстве, годах учебы, начале трудовой деятельности, о жизни народов Казахстана, о том, как развивались народное хозяйство и культура, дает отзывы о государственных деятелях, подводит итоги пройденного этапа. А в монографии «Советский Казахстан» и многочисленных опубликованных статьях Д.А. Кунаев рассказывает о трудовых и ратных буднях и путях казахстанцев, пройденных за советский период, с 1965 по 1981 год.

Д.А. Кунаев как руководитель своего времени принимал активное участие в осуществлении политики Коммунистической партии в развитии экономики, культуры советского общества, поэтому невозможно рассматривать его деятельность вне контекста развития советского Казахстана. В своих докладах и выступлениях на съездах, пленумах ЦК Компартии Казахстана и в повседневной деятельности Д.А. Кунаев как первый секретарь ЦК КПК осуществлял конкретное руководство всесторонним развитием промышленности и сельскохозяйственного производства и разработкой коренных вопросов годовых и пятилетних планов развития экономики и культуры республики. Он постоянно занимался улучшением стиля и методов организаторской работы по ускорению научно-технического прогресса, повышению эффективности производства. [3, с. 334]

Говоря о государственно - политической деятельности Динмухамеда Ахметовича Кунаева, необходимо отметить о его научной деятельности.

Следующим полем деятельности Д.А.Кунаева стала молодая, растущая Академия наук Казахстана. В апреле 1952 года на общем собрании Академии наук Казахской ССР он был избран академиком как крупный ученый в области горного дела.

В период работы в Коунрадской комбинате медной руды и директором Риддерского рудоуправления Д.А.Кунаев собрал и систематизировал большой материал по улучшению буро-взрывных работ. По ряду месторождений сделал теоретические расчеты, наметил параметры будущих карьеров. Эти материалы легли в основу кандидатской диссертации.

В докторской работе, проанализировав достижения горной науки 50-60 годов, рекомендовал для разработки открытым способом десятки месторождений: полиметаллических, меднорудных, железных, марганцевых, никелевых, бокситовых, фосфоритных руд, а также месторождений редких и благородных металлов. Многие из перечисленных

месторождений в настоящее время эксплуатируются. Опубликовано более ста научных и более 400 популярных работ Д.А. Кунаева.

Как было отмечено, его избрали академиком на общем собрании Академии, одновременно Д.А. Кунаев был избран президентом Академии наук Казахской ССР, которую он возглавлял более трех лет, и многое сделал для развития казахстанской науки.

Перед Академией наук Казахстана встали большие задачи. В соответствии с ними предстояло значительно повысить эффективность научных исследований, расширить подготовку научных кадров, но для этого была необходима материально-техническая помощь. Поэтому Д.А. Кунаев 10 июля 1954 года обратился с обстоятельным письмом к первому секретарю ЦК Компартии Казахстана П.К. Пономаренко об оказании помощи Академии наук. Надо отдать должное, что П.К. Пономаренко, как первый секретарь ЦК КП Казахстана, очень внимательно отнесся к просьбе президента, и Академия получила большую финансовую и материально-техническую помощь, благодаря которой она стала крупным научным центром, оказавшим большое влияние на развитие производительных сил Казахстана. Д.А. Кунаев и после ухода из Академии наук на республиканскую руководящую работу не порывал с ней связи. Более того, он оказывал Академии всемерную помощь, поддерживал во всех ее начинаниях и инициативах.

Д.А. Кунаев в 1955 году был утвержден председателем Совета министров республики, а в 1960-м избран первым секретарем ЦК Компартии Казахстана. Как известно, по воле судьбы Д.А. Кунаев в 1962 году опять стал председателем Совета министров республики, а в 1964 году второй раз стал первым секретарем ЦК Компартии Казахстана.

Сегодня все студенты, преподаватели и административно-управленческий аппарат нашей Академии с радостью и с гордостью, отмечают юбилей Д.А. Кунаева. Ведь наша Академия носит имя Великого Человека Динмухамеда Ахметовича Кунаева.

С обретением государственной независимости стратегически важными для молодой Республики Казахстан стали вопросы подготовки высококвалифицированных кадров по различным специальностям и отраслям. Было понятно, что ждать помощи извне не приходится. В этой связи руководством страны был поставлен особый акцент на собственные резервы, развитие собственного потенциала и казахстанской образовательной модели. Как результат, в Казахстане на равной правовой основе получили возможность для развития частный и государственный секторы образования. В этот процесс активно включилась и наша Академия, в то время являвшаяся Университетом и получившая имя выдающегося государственного деятеля Казахстана – Динмухамеда Ахмедовича Кунаева. Университет получил свою путевку в жизнь с личного благословения Динмухамеда Кунаева в 1993 году.

Основатель и учредителем Академии является доктор юридических наук, профессор Жалаири Ө.Ш.

Өмірәлі Шакарапұлы занимает особое место в плеяде современных прогрессивно мыслящих общественных деятелей нашей страны. Он является заслуженным деятелем Республики Казахстан, почетным гражданином Ескельдинского, Кербулакского районов и Алматинской области.

Ведет большую общественно-политическую работу. С 2003 года профессор Жалаири является членом Совета по правовой политике при Президенте Республики Казахстан и принимает активное участие в обсуждении актуальных для всей страны. В 2005 году было сформировано Республиканское Объединение «Юристы за справедливые выборы», председателем Правления которого, а также председателем Координационного Совета Комитета по контролю за выборами Президента Республики Казахстан по Алматинской области был избран Өмірәлі Шакарапұлы Жалаири.

В 2007 на этапе конституционного реформирования профессор Жалаири году был членом Рабочей группы по разработке изменений и дополнений в действующую Конституцию Республики Казахстан.

В 2017 году профессор Жалаири был назначен членом Рабочей комиссии по вопросам перераспределения полномочий между ветвями государственной власти.

Профессор Жалаири является президентом Казахстанской криминологической ассоциации и представителем от Средней Азии и Казахстана в Союзе криминалистов и криминологов России, член Международного союза юристов.

Под его руководством успешно защищены 5 докторских и 66 кандидатских диссертаций. Он является член-корреспондентом Петровской академии наук и искусства (г. Санкт-Петербург), академик Академии наук высшей школы Казахстана, действительный член (академик) Академии Педагогических Наук Казахстана.

Академия располагает собственным учебно-административным комплексом, обеспечивающим надлежащие условия для занятий студентов и работы административно-управленческого и преподавательского персонала.

12 января 2012 года, в рамках Республиканской акции к 100-летию Д.А.Кунаева «100 великих дел», прошло торжественное открытие нового 12-этажного учебно-образовательного комплекса Академии. Корпус, общей площадью 14 600 кв.м и учебной площадью более 8 000 м², включал более 130 аудиторий и оснащен 6 компьютерными классами с бесплатным интернетом, 12 интерактивными кабинетами, 11 специализированными кабинетами и многим другим. Фонд библиотеки составляет – 241 181 экземпляров, (учебная, учебно-методическая, научная, справочная, общая литература), в том числе фонд на казахском языке насчитывает – 156537 экз.

Просторный актовый зал в классическом стиле располагает широкими возможностями для проведения различных встреч, конференций, круглых столов и иных мероприятий. Комфортабельный конференц-зал для проведения деловых мероприятий, рассчитанных на небольшое число участников.

В корпусах Академии имеются два современных спортивных зала и тренажерный зал, оборудованные всем необходимым спортивным инвентарем.

Вопрос жилья всегда актуален среди студентов. В истекшем году, был сдан в эксплуатацию 12-этажный современное общежитие на 250 мест общей площадью 13 289,7 кв. м., комнаты снабжены спальными местами, имеется высокоскоростная проводная и беспроводная интернет. В Академии имеется двухуровневая столовая и буфет.

Исходя из вышеизложенного, выпускники Академии имени Д.А. Кунаева по праву гордятся своим «Alma Mater», давшим им самое главное богатство - знание, открывшим перед ними новые горизонты в плане профессионального, карьерного роста. Сегодня практически все выпускники Академии успешно трудятся в различных сферах государственного управления, в правоохранительных и судебных органах, в банковской-финансовой сфере, в сфере частного бизнеса.

Таким образом, Академия, в преддверии своего 30-летнего юбилея, внесла весомый вклад в подготовку специалистов с высшим образованием и в развитие юридической науки Казахстана в целом.

1 октября 2002 года в здании университета (ныне академии) был торжественно открыт музей истории Университета имени Д.А. Кунаева. На церемонии присутствовали родные и близкие Динмухамеда Ахметовича Кунаева. В экспозиционном зале были представлены личные вещи, подаренные родственниками, а также фото материалы о жизнедеятельности университета.

В дар уважения Великому Человеку, ежегодно 12 января, в день рождения выдающегося государственного и общественного деятеля Казахстана, трижды Героя Социалистического Труда, академика Динмухамеда Ахмедовича Кунаева, преподаватели и студенты академии возлагают к памятнику цветы на сквере имени Д.А. Кунаева.

В заключении, с чувством огромной благодарности и уважения к памяти Великому Человеку, хотим подытожить стихами поэта П. Кушнирова:

«Динмухамед Ахметович Кунаев –
Хранится с гордостью в народе это имя.
Он навсегда остался вместе с нами –
Народом нашим чтимый и любимый».

И будет жить его имя в памяти новых поколений как человека, умевшего создавать вечное.

Список использованной литературы :

1. Толмачев Г.И. 50 встреч с Д.А.Кунаевым. Изд-во «Кітап» Алматы.1997г.158с.
2. Кунаев Д.А. Вспоминая Димаша ага. Изд-во «Қазақ университеті».Алматы. 2017г. 269с.
3. Тулепбаева К. Д.А.Кунаев – выдающийся государственный и общественный деятель XX века. Изд-во «Қазақ университеті».Алматы. 2017г. 334с.

Азбергенова Р.Б.

к.э.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, Казахстан

E-mail: azbergenova@bk.ru,

Изеев С.Н.

к.э.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, Казахстан

E-mail: in-sayan@mail.ru

ОЦЕНКА РАЗВИТИЯ МАШИНОСТРОИТЕЛЬНОЙ ОТРАСЛИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В начале третьего тысячелетия, в эпоху трансформации индустриальной экономики в постиндустриальную среди всех основных структур мирового хозяйства особое значение приобретает машиностроительный комплекс, отражающий научно-технический потенциал национальных экономик.

Машиностроение является основой развития научно-технической и инновационной деятельности в стране. По своей значимости машиностроительный комплекс является основной сферой, способствующий развитию промышленности в мировой экономике. На долю машиностроительного комплекса приходится около 35% произведенного продукта в мире, в том числе в развитых странах данный показатель составляет 31-37%, в странах бывшего социалистического блока 21-26%, в новых индустриальных странах 16-26% стоимости промышленной продукции.

По своей масштабности оно является главной отраслью мировой промышленности. На его долю приходится около 35% стоимости мировой промышленной продукции, в том числе в развитых странах – 32–38%, в странах с переходной экономикой – 20–25%, в новых индустриальных странах – 15-25% стоимости промышленной продукции [1, с. 59].

История становления и развития машиностроительной отрасли в Казахстане начинается в период разгара Второй мировой войны. С оккупированных территорий западных и центральных районов России, Беларуси и Украины были передислоцированы заводы, производящие машиностроительную продукцию военного характера. После окончания войны были освоены и развиты множество других видов производства. Однако, основная часть заводов машиностроительного комплекса была заново эвакуирована на прежние места, а машиностроительная отрасль Казахстана стала лишь дополнением к основному производству машиностроительного комплекса Советского Союза, которая не имела в

своим составе многих ключевых звеньев, необходимых для самостоятельного существования. Такой характер развития машиностроительного комплекса и predetermined место и роль данной отрасли в структуре национальной экономики Казахстана.

В 90-е годы XX-го столетия в Казахстане насчитывалось более 1700 машиностроительных предприятий, в настоящее же время количество предприятий сократилось до 322 единиц. При этом, большинство ныне функционирующих предприятий, с натяжкой можно отнести к машиностроительным, поскольку основное производство было переориентировано на производство коммерчески выгодной продукции.

В результате пережитого экономического спада практически во всех отраслях экономики, разрыва кооперационных связей отечественных предприятий с предприятиями бывших Союзных республик, в течение 1991-1999 гг. объем производства машиностроительной продукции снизился более чем в 5 раз.

В течение 2016-2020 гг. наблюдается незначительный прирост удельного веса машиностроительной продукции в структуре промышленности Республики Казахстан. Так, например, в 2019 году доля машиностроительной продукции составила 4,7% (таблица 1) от общего объема произведенной промышленной продукции, в 2020 году доля несколько снизилась до 4%, однако по сравнению с 2016 годом удельный вес машиностроительной продукции все же выше. В целом, несмотря на увеличение доли машиностроительной продукции, в структуре промышленного производства все еще сохраняется довольно низкий ее уровень. В 1990 годы доля машиностроительной продукции достигала до 15,5% в общем объеме промышленного производства. Аналогичный показатель зарубежных стран намного превышает уровень казахстанского, так, например, в Японии данный показатель достигает почти 50% в общем объеме промышленного производства, в Германии - 45%, в Швеции - 40%, в США - 42%, во Франции - 41%, в России - 28 %, в Китае - 27%. Низкий удельный вес машиностроительной продукции обусловлен приоритетностью сырьевого сектора как объекта более выгодного инвестирования.

Таблица 1. Структура промышленности Республике Казахстан по базовым отраслям за 2016- 2020 гг.

Показатели	Годы				
	2016	2017	2018	2019	2020

Добыча топливно-энергетических полезных ископаемых, в %	40,7	41,4	46,1	44,8	45,1
Горно–добывающая промышленность, кроме добычи топливно-энергетических полезных ископаемых, в %	5,2	6,2	6,3	6,5	6,6
Текстильная и швейная промышленность	0,4	0,4	0,3	0,8	0,4
Производство пищевых продуктов, включая напитки и табака, в %	9,1	8,3	7,3	7,4	6,6
Производство кокса, нефтепродуктов и ядерных материалов	3,4	3,2	3,2	2,9	2,8
Химическая промышленность	1,5	1,4	1,4	1,6	1,7
Производство прочих неметаллических минеральных ресурсов	2,1	2,0	2,2	2,1	2,3
Металлургическая промышленность и обработка металлов	18,1	18,1	16,9	16,8	16,6
Машиностроение	3,9	4,0	3,9	4,7	4,0
Прочие отрасли	15,6	15	12,4	12,4	13,9
Примечание – составлено на основе источника [2]					

Одной из самых негативных тенденций в развитии машиностроения продолжает оставаться низкая инвестиционная активность. В 1992-1995 гг. машиностроение было исключено из числа приоритетных отраслей, что обострило проблему инвестирования основного капитала предприятий, практически лишило большинство из них возможности осуществлять расширенное воспроизводство, реконструировать и обновлять производственные фонды. Если в 1990 годы удельный вес инвестиций на

развитие машиностроительной отрасли составлял 9,1% общего объема капиталовложений в экономику, 1996 году – 2%, то в 2020 году - 1,2% (11,7 млрд. тенге). Низкий уровень инвестиций в машиностроительную отрасль характеризует слабое развитие этой отрасли.

Использование предприятиями незначительных объемов инвестиций не оказало положительного влияния на техническое состояние предприятий и не повысило технологического уровня производственных мощностей.

К началу 2021 года степень износа основных средств в предприятиях машиностроения составил 34,8%. В отрасли недостаточно высокими темпами происходит обновление и рост основных промышленно-производственных фондов. Коэффициент обновления основных средств в 2020 году определился на уровне 12,4%, при среднем по обрабатывающей промышленности значении коэффициента обновления основных средств 17,0%. Сохранение такой тенденции морального и физического старения основных фондов в перспективе может стать тем негативным фактором, который приведет к полной ликвидации машиностроительного комплекса в стране.

В течении 2016-2020 гг. импорт машиностроительной продукции увеличился почти в 1,8 раза, тем самым составив в 2020 году 17,2 млрд. долл. США. Столь значительный прирост импорта машиностроительной продукции в страну за анализируемый период обусловлен с одной стороны, динамичным развитием казахстанского сектора Каспийского моря (КСКМ), где выявленные потенциальные ресурсы углеводородов позволят в перспективе довести добычу нефти с месторождений в 2030 г. до 115 млн. тонн и удерживать его на этом уровне в течение 25-30 лет. Увеличение объемов добычи углеводородов соответственно, требуют привлечение новых нефтегазовых оборудований, которое в основном импортируется из стран дальнего и ближнего зарубежья. С другой стороны, как было отмечено выше, состояние основных производственных фондов машиностроительного комплекса находится на грани «истощения», практически отсутствуют инвестиционные объемы для их модернизации, которые в свою очередь увеличивают импорт машиностроительной продукции в республику аналогичной выпускаемой предприятиями зарубежных стран.

За анализируемый период объем экспорта машиностроительной продукции увеличился в 1,7 раза и в абсолютном выражении в 2021 году составил 1,3 млрд. долл. США. Характеризуя столь значительное увеличение экспорта машиностроительной продукции, следует отметить довольно низкий ее уровень по отношению к импорту. В 2021 году импорт машиностроительной продукции превышал ее экспорт в 13,1 раз, что

свидетельствует о слабой экспортоориентированности машиностроительного комплекса и значительной зависимости отраслей экономики от импорта.

Вышеприведенный анализ состояния машиностроительного комплекса страны показывает слабое ее развитие. Факторами, сдерживающими развитие отрасли являются:

- высокий уровень физического износа и морального устаревания основных средств препятствующий повышению эффективности производства;
- низкий уровень конкурентоспособности выпускаемой продукции, узкая номенклатура и низкая доля потребления отечественной машиностроительной продукции на внутреннем рынке;
- низкий уровень инновационной активности машиностроительных предприятий;
- недостаточность денежных средств на обновление основных средств, освоение новых видов производств в соответствие со сложившимся спросом на рынке;
- недобросовестная ценовая политика крупных металлургических производителей по отношению к предприятиям машиностроительного комплекса;
- дефицит квалифицированных специалистов, способных производить конкурентоспособную продукцию, соответствующую реалиям на рынке;
- недостаточная развитость производственной и инновационной инфраструктуры, вследствие утраты значительной части экспериментальных баз, конструкторских бюро, научно-исследовательских центров и институтов;
- ориентация отрасли преимущественно на выпуск комплектующих изделий, а не на производство конечной продукции;
- низкий уровень кооперационных связей между машиностроительными предприятиями республики, с предприятиями стран ближнего зарубежья и с ведущими мировыми производителями аналогичной продукции;
- демпинговая, недобросовестная конкуренция со стороны зарубежных производителей;
- отсутствие современных систем менеджмента качества предприятий, слабый маркетинг и менеджмент.

Устранение вышеприведенных факторов, ограничивающих развитие отечественного машиностроения, требует создания и удержания конкурентного преимущества на рынке, которое достигается путем развития инновационной деятельности.

Мировой опыт показывает, инновационное развитие машиностроительной отрасли, освоение наукоемких и высокотехнологичных

производств в ней обеспечивается благодаря использованию существующего задела научно-технических разработок.

По оценке отечественных и зарубежных специалистов, в 90-х гг. Казахстану удалось сохранить научно-технический потенциал, достаточный для диверсификации экономики. Казахская наука располагает большим количеством завершенных научных разработок, не нашедших практического приложения [59].

Для выявления научной обеспеченности машиностроительной отрасли специалистами НЦ НТИ РК был проведен статистический и тематический анализ научных исследований (выполненные НИОКР и защищенные диссертации) по приоритетным направлениям развития машиностроения за 1993-2020 гг. с использованием автоматизированных баз данных - информационные карты открытых отчетов о НИОКР (АБД ИК), учетные карты защищенных диссертаций (АБД УКД). Приоритетность направления определялось посредством классификатора проблем научно-технического развития страны (далее - Классификатор).

Классификатор был разработан в КазгосИНТИ на основе анализа директивных документов, научных и научно-технических программ и других отечественных и зарубежных материалов [3, с. 2], который охватил 16 проблем научно-технического развития. В соответствие с анализом классификатора было выявлено 19 тематических направлений по пяти приоритетным проблемам машиностроительного комплекса:

- Научно-технические проблемы машиностроения и создание высокоэффективных машин и аппаратов – 13 тематических направлений;
- Информатизация экономики, создание новых информационных систем и технологий – 2 тематических направлений;
- Экологическая безопасность – 1 тематическое направление;
- Развитие транспорта как составляющей части производственной инфраструктуры – 1 тематическое направление;
- Насыщение рынка товарами народного потребления – 2 тематических направления.

Согласно результатам поиска казахстанскими учеными было выполнено 1018 единиц научных исследований.

Превалирующее число научных работ (НИОКР – 573 документов и диссертации – 309 документов или в совокупности 86,6% общего НИР по машиностроительному комплексу) было выполнено в соответствие с приоритетным направлением «Научно-технические проблемы машиностроения и создание высокоэффективных машин и аппаратов». Ключевой проблеме «Экологическая безопасность» соответствует 44 НИОКР и 13 диссертаций или 6,3% НИР. В рамках приоритетной проблемы

«Информатизация экономики, создание новых информационных систем и технологий» было выполнено 40 НИОКР и защищено 13 диссертаций, что соответствует 5,2% НИР. Проблемы развития транспорта отражены в 2% НИР, в том числе 12 НИОКР и 7 диссертаций.

Наиболее насыщенными тематическими направлениями по выполненным научным работам являются усовершенствование сельскохозяйственных машин и оборудования (14,5%), создание высокопроизводительных технологий обработки деталей (11,7%), теории современного машиностроения и робототехники (10,9%), развития горных и строительно-дорожных машин (10,3%). В средней степени научно обеспеченными тематическими направлениями являются проблемы экологической безопасности (6,3%), деформации и разрушения деталей и конструкции (5,6%), создания роботизированных комплексов и манипуляторов (4,2%), разработки автоматизированных систем управления технологическими процессами (4,1%) и экономики машиностроения (3,5%). Наименьшее количество научных работ было выполнено по проблемам транспортного машиностроения (1,1 – 1,9%), литейного производства (1,4%), контрольно-измерительных приборов (1,3%), современных средств вычислительной техники (1,1%) и стандартизации, унификации и кодирования (0,3%) [60, с. 30].

В общем числе выполненных НИР по ключевым проблемам машиностроения количество выполненных НИОКР составило 669 единиц (65,7% общего числа НИР) и защищенных диссертаций 349 единиц (39,3% общего числа НИР). Количество защищенных кандидатских диссертаций по тематике машиностроительного комплекса составило 254 единицы (65,7% общего числа диссертаций) и докторских 58,7 единицы (6,6% общего числа НИР диссертаций). По оценке российских исследователей в период устойчивого экономического роста отношение между НИОКР и защищенных диссертаций должно составить 4-5, а между кандидатскими и докторскими диссертациями 10-12. В Казахстане эти показатели составили соответственно 1,9 и 4,2, что отражает развитие научно-исследовательской деятельности в период экономической неустойчивости. Внедрение результатов диссертаций составило порядка 83%.

Важным моментом в исследовании обеспеченности научными разработками машиностроительной отрасли является анализ результатов отчетов по НИОКР и диссертаций, предлагаемой к реализации в виде технической, методической, программной документаций, технологии, образца техники, автоматизированной системы, серийной продукции.

Казахстанскими учеными за 1993-2018 гг. в научных работах всего было предложено 1065 разработок. В структуре продукции, предлагаемой к

реализации в НИОКР и диссертациях наибольшую долю составляют техническая документация - 22,4%. Далее в убывающем порядке следует технологии – 16,2%, образец техники – 16,1%, методическая документация - 8,2%, программная документация – 3,0%, автоматизированная система – 1,0% и серийная продукция – 0,3% [3, с. 18].

За 1993-2004 гг. в НИОКР по наиболее важным вопросам машиностроения участвовали 104 элементов национальной инновационной системы. В вузах, в НИИ подведомственных различным министерствам было выполнено свыше 70% исследований, в научно-производственных центрах – 10%, в малых предприятиях – 7%, в национальных центрах – 6%, в научно-технических и научно-внедренческих центрах – 4%, в технопарках – 1%.

Научным обеспечением машиностроительного комплекса, также занимались 98 организаций, результаты исследований которых были представлены в диссертационных работах. Значительная часть диссертационных исследований была выполнена в вузах доля, которой составила более 67% диссертационных работ. Научно-исследовательским институтам и предпринимательскому сектору соответственно принадлежат 13% и 8% [3, с. 21].

За рассматриваемый период научные работы проводились в 19 различных городах Казахстана, при этом в 9 из них было выполнено 95% НИОКР и 83% диссертаций. Большая часть научных работ было выполнено в Алматы, Караганде, Шымкенте, Таразе, Костаная и Астане – 86%, в том числе около 70% в Алматы и Караганде [3, с. 20].

В соответствие с данными, приведенными в таблице 2, значительное количество научных исследований приходится на сельскохозяйственное, горное и пищевое машиностроения, соответственно - 16,2%, 12,1% и 11,6%. Доля научного обеспечения остальных отраслей значительно меньше: металлургическое машиностроение – 7%, строительно-дорожное машиностроение – 5,8%, транспортное и двигателестроение – 5,4%, химическое – 4,1%, энергетическое – 3,1%, подъемно-транспортное – 2,6%, нефтяное – 2,6%, легкое – 1,6%, коммунальное – 0,6% и станкостроение – 0,6%.

Полученные статистические данные показывают, что сельскохозяйственное, горное, пищевое и металлургическое машиностроение отличаются высокой интенсивностью научных исследований. Машиностроение для легкой промышленности, коммунального хозяйства, а также станкостроение обеспечены научными изысканиями в минимальной степени. В связи с тем, что нефтегазовому и транспортному машиностроению, включая подвижной железнодорожный состав,

принадлежат ключевые роли в повышении конкурентоспособности экономики страны, исследованиям в этой области следует уделить особое внимание.

Таблица 2. Распределение НИОКР и диссертаций по отраслям машиностроительного комплекса

Подотрасли машиностроительного комплекса	единиц		
	Количество НИОКР	Количество диссертаций	Всего
Сельскохозяйственное машиностроение	125	40	165
Горное машиностроение	86	37	123
Пищевое машиностроение	86	32	118
Металлургическое машиностроение	49	22	71
Строительное и дорожное машиностроение	21	38	59
Транспортное машиностроение	33	22	55
Химическое машиностроение	34	8	42
Энергетическое машиностроение	20	12	32
Нефтяное машиностроение	21	6	27
Подъемно-транспортное машиностроение	8	19	27
Машиностроение для легкой промышленности, коммунального хозяйства и станкостроения	18	10	28
Примечание – составлено на основе источника [3]			

Подводя итоги анализа тенденций развития машиностроительного комплекса Республики Казахстан, можно сделать следующие выводы:

- после пережитого спада производства в 1991-1999 гг. наметились позитивные изменения, характеризующиеся ростом производства, увеличением доли машиностроительной продукции в общем объеме промышленного производства;

- несмотря на рост производства продукции машиностроения, в структуре промышленного производства все еще сохраняется довольно низкий ее уровень. В 2020 году он составил 4,0%. Аналогичный показатель зарубежных стран намного превышает уровень казахстанского, так, например, в Японии данный показатель достигает почти 50% в общем объеме промышленного производства, в Германии - 48%, в Швеции - 42%, в США - 40%, во Франции - 38%, в России - 30 %, в Китая - 25%;

- одной из самых негативных тенденций в развитии машиностроения продолжает оставаться низкая инвестиционная активность;

- в отрасли нарастает износ основных фондов. К началу 2019 года степень износа основных средств в предприятиях машиностроения составил 34,8%;

- основными направлениями развития машиностроительной промышленности являются нефтегазовое машиностроение, сельскохозяйственное машиностроение, транспортное машиностроение, электронное и электротехническое машиностроение, горное машиностроение;

- казахстанская наука располагает большим количеством завершенных научных разработок, не нашедших практического приложения. Реализация научных разработок позволит производить конкурентоспособную продукцию.

- наиболее научно обеспеченными отраслями машиностроения считаются сельскохозяйственное, горное и пищевое машиностроения. Такие ключевые отрасли, как нефтегазовое и транспортное машиностроения обеспечены научными исследованиями в минимальной степени.

Список использованной литературы:

1. Мировые товарные рынки: учебник/ Д.М. Мадиярова.- Алматы: Экономика, 2005.- 400 с.
2. [Электронный ресурс] <https://stat.gov.kz/official/industry/151/statistic/5> (дата обращения: 26.05.2021)
3. Фролова В.А. Научно-техническое состояние машиностроительного комплекса Казахстана: Аналит. обзор. – Алматы: НЦ НТИ РК, 2020. – 102 с.

Айтхожин К.К.

д.ю.н., профессор, заведующий кафедрой конституционного, международного права и таможенного дела Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева

УРОКИ ПОЛИТИЧЕСКОГО РУКОВОДСТВА КУНАЕВА Д.А.

Проблемы подготовки политических кадров, повышения эффективности государственного руководства являются особенно

актуальными, когда наступил важнейший исторический момент осмысления пройденного пути в условиях активной трансформации казахстанского общества, кристаллизации новых ценностей, широкого запроса граждан на изменения и реформы в стране [1]. Политическое руководство государством в новых условиях демократической трансформации Казахстана потребует соответствующей подготовки руководителей, преданных народу, обладающих необходимым образованием, гражданской ответственностью, природными данными, многолетним участием в общественных и государственных делах. Предстоящая политическая реформа потребует, прежде всего, и реформы традиции политического лидерства, как центрального звена политической системы страны. Между тем, по словам Главы государства Токаева К.К. сегодня «подготовка политических менеджеров у нас, откровенно говоря, хромает» [1].

Все это, несомненно, потребует от исследователей системного и глубокого осмысления роли прошлых и настоящих казахстанских руководителей, и, в первую очередь, личности Динмухамеда Ахмедовича Кунаева, как выдающегося политического деятеля, внесшего неизмеримый вклад в государственное строительство Казахстана.

Прежде всего, необходимо отметить, что весь жизненный путь Д.А. Кунаева, его разносторонняя деятельность, как государственного и общественного деятеля, ученого с мировым именем, отдавшего все свои богатейшие знания и опыт, выдающиеся организаторские способности на благо своей республики, является прекрасным образцом служения народу. Как политический руководитель, он умел разговаривать с людьми различных профессий, с молодыми людьми, со всеми, кто представляет народ. И всю свою государственную деятельность, каждый свой поступок Д.А. Кунаев соизмерял с интересами Родины, народа, согласно своему жизненному кредо: «Надо хорошо работать на благо Казахстана и его народа» [2, с.49]. Все наши помыслы и дела были, есть и всегда будут неотделимы от вдохновенного созидательного труда народа, и в этом каждый из нас должен видеть, как отмечал сам Д.А. Кунаев, главный смысл своего труда, смысл своей жизни [3, с.150].

При этом в биографии Д.А. Кунаева, как выдающегося государственного деятеля, отразилась более чем полувековая судьба не только родной республики, но и бывшего Советского Союза и планеты в целом. Он работал, находясь в постоянном контакте с такими деятелями Советского государства, как Сталин, Хрущев, Брежнев, Андропов, Черненко, Горбачев. Он встречался со многими выдающимися руководителями иностранных государств и политических партий: Мао-Цзе-Дуном, Неру, шахом Ирана Реза Пехвели, президентами Америки, Франции и десятками других видных деятелей мирового уровня [4, с.87].

Необходимо также отметить, что на протяжении многих лет Д.А. Кунаев, как один из наиболее авторитетных членов Политбюро ЦК КПСС,

возглавлял партийные и партийно-правительственные делегации во многие зарубежные страны (Великобританию, Италию, Индию, Монголию, КНДР, Уругвай и др.).

Первым Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым высоко оценены роль и значение Д.А. Кунаева в истории нашей республики и казахского народа. «Торжественно отмечая столетний юбилей Динмухамеда Ахмедовича Кунаева, страна воздает должное целым поколениям казахстанцев 50-х, 60-х, 70-х годов, - подчеркнул Н.А. Назарбаев в речи на торжественном собрании, посвященном 100-летию Д.А. Кунаева. – Их трудовые успехи, вклад в создание основ экономики стали фундаментом для последующего развития независимого Казахстана. Казахстанцы, построившие новую независимую страну, ценят заслуги предыдущих поколений и руководителей той поры» [5].

По мнению его многих соратников, именно при Д.А. Кунаеве был сформирован очень сильный, опытный, деловой, авторитетный корпус единомышленников. За годы работы в ЦК Компартии Казахстана, отмечал Д.А. Кунаев, было решено немало сложных проблем социального лифта, связанных с ростом кадров, выдвижением крупных руководителей, способных выполнить любую самую ответственную работу. «Много было выдвинуто молодых способных организаторов, прошедших хорошую школу политической закалки. На партийную, советскую, научную и хозяйственную работу направлялись тысячи коммунистов» [6, с.275].

Причем в соответствии с неизменными принципами сочетания опытных и молодых работников, молодые люди, по инициативе Д.А. Кунаева выдвигались секретарями обкомов, горкомов, райкомов, председателями Советов народных депутатов, направлялись на крупную хозяйственную работу, способные обеспечить выполнение поставленных задач. И, как вспоминал сам Димаш Ахмедович: они «работали без шума и суеты, добивались хороших результатов, создавали творческую обстановку. При полном взаимопонимании мы работали вместе, как одна команда. Причем, никогда не возникло проблем, связанных с межнациональными отношениями, потому что всегда уделялось первостепенное внимание духу интернационализма, и никакая национальность не имела дополнительных преимуществ перед другими» [6, с.279-280].

«Мы все были «кунаевцами», - вспоминает Николай Морозов, бывший первый секретарь Целиноградского обкома Компартии Казахстана. – Он воспитывал нас на личном примере. Димаш Ахмедович отличался обязательностью, твердостью в достижении цели и высокой работоспособностью. В любой обстановке он оставался невозмутимым. Все его помыслы были подчинены желанию и стремлению сделать еще больше для народа, для процветания республики» [7, с.337].

Уже с молодых лет Д.А. Кунаев, следуя своему жизненному принципу «Жизнь – великий наставник», выработывал в себе, по его словам,

следующие черты характера: «Доводить начатое дело до конца. Компетентность. И едва ли не главное – умение слушать. Не говорить, а слушать. Ну и, конечно, верить в свое дело, осознавая, что если ты не сделаешь работу, никакой добрый дядя тебе не поможет. Ты и только ты в ответе за свое дело. Эти правила не я придумал. Я учился у старших товарищей и у самого мудрого наставника - жизни» [8, с.111].

Немаловажно отметить, что «умение отстаивать свою принципиальную позицию и доводить начатое дело до конца, - по мнению современных исследователей, - это и есть высшее проявление лидерского начала, которое по сути дела является соединением азиатской и европейской традиций» [9, с.41]. Поэтому трудно представить Советский Казахстан вне контекста государственного стиля Д.А. Кунаева, как руководителя с яркими лидерскими качествами.

Для Д.А. Кунаева, как государственного деятеля, в повседневной работе принципиально были важны организованность, деловитость и дисциплина. При этом самой сильной чертой его государственного руководства была деловитость, умноженная на четкое видение политической стороны любой насущной проблемы жизнедеятельности общества. Так, вспоминая свою работу в качестве заместителя Председателя Совета народных комиссаров Казахской ССР, Димаш Ахмедович писал: «Работа, проходившая под руководством Бюро ЦК, учила острее и объемнее видеть жизнь, расширяла кругозор, повышала ответственность за порученное дело. На заседаниях СНК и СМ, на Президиуме иногда возникали споры. Объяснялось это тем, что искали наиболее оптимальные пути и способы для принятия правильного решения. Все это служило хорошей школой для каждого руководителя и приучило к организованности и дисциплине» [6, с.78].

Осмысление жизни и деятельности Д.А. Кунаева показывает и необходимость политической целесообразности – быть с обществом в постоянном реальном диалоге, какой бы пост ни занимал работник государственного аппарата. Он считал исключительно важным - открытый, прямой диалог с людьми, т.к. видел в нем один из значимых инструментов объединения общества, реальной демократии, и всегда дорожил мнением обыкновенных людей. Так, Д.А. Кунаев, находясь среди населения, разговаривал практически со всеми, включая и простых граждан, на языке диалога, общественной заинтересованности, сотрудничества.

«Встречи с людьми всех профессий, положений, возрастов давали мне очень много в моей практической деятельности, - пишет Димаш Ахмедович: - в беседах откровенно назывались наши упущения, недостатки, мои ошибки. Мои собеседники подсказали много хорошего и ценного для плодотворной работы. От этих встреч я получал большой положительный заряд и уверенность в правильности действий» [6, с.286]. На его многочисленных примерах мы видим, что власть ни в коем случае не должна отрываться от

интересов народа, всех слоев общества, чиновники обязаны слышать запросы людей, и заниматься их практическим разрешением.

Важно и то, что самые различные вопросы жизнедеятельности казахстанского общества Д.А. Кунаев рассматривал с точки зрения государственной политики, возможных последствий, которые могло иметь то или решение для интересов народа и страны. Как руководитель государства он всецело мыслил политическими категориями, глубоко проникая в политическую суть любой социальной проблемы, приобретавшей в его работе политическую характеристику.

Д.А. Кунаева, воплотившего в себе лучшие черты нашего народа, казахской интеллигенции того времени, отличали большая внутренняя культура, широкая образованность и огромный личный опыт. При этом, по мнению академика Национальной академии Надира Надирова: «Димаш Ахмедович обладал глубочайшей культурой в самом широком смысле и проявлял это редкое качество во всем – от общения в быту до государственной стратегии. Он понимал, что развал даже самого большого дела начинается с малого. Порой такого малого, что и увидеть-то не всегда можно. Поэтому он очень пристально наблюдал жизнь во всех ее проявлениях, глубоко вникал во все, чем жил в годы его руководства народ» [10, с.83].

Д.А. Кунаев, как политический лидер страны большое значение придавал внедрению демократического стиля государственного руководства. Особенности такого кунаевского стиля руководства государством были поддержание во всей системе государственного управления подлинно гуманных взаимоотношений между руководителями и подчиненными, трудовыми коллективами, гражданами; глубокие, неформальные связи органов государственной власти с гражданами, общественными объединениями.

В этой связи необходимо отметить, что у Д.А. Кунаева была удивительная память и на лица, и на имена людей, с которыми он соприкасался в работе. Он всех работников Центрального комитета Компартии Казахстана помнил по имени-отчеству. При этом, как бы ни был расстроен, проехавшись по тому или иному хозяйству, никогда не повышал голоса, а уж тем более – не допускал грубости, но негромко сказанные слова слышал каждый, кому они адресовались, и повторять дважды не было необходимости: его бесконечно уважали, поэтому все указания выполняли молниеносно [11].

«Обладая огромной властью, Димаш Ахмедович никогда не подменял требовательность грубостью, - отмечает в этой связи бывший член Бюро, секретарь ЦК Компартии Казахстана Александр Рыбников. – В этом духе воспитывал и нас. Он строго относился к тем руководителям, которые хамили и унижали человеческое достоинство. Он немедленно отстранял их от работы» [2, с.44]. Он очень бережно растил и ценил кадры, был всегда

справедливым, не терпел чванства, высокоглядства, спешки и формализма. Очень ценил порядочность, работоспособность, преданность [2, с.47].

Димаш Ахмедович «всегда чрезвычайно бережно относился к кадрам, даже к своим противникам относился доброжелательно», - вспоминает и бывший первый секретарь Карагандинского обкома Компартии Казахстана Александр Коркин [12, с.41]. «Димаш Ахмедович никогда не давил своим авторитетом, не был диктатором, не приказывал, не указывал жестко, скорее, убеждал, советовал и советовался, - отмечает также Николай Морозов. - Он отличался простотой в общении, отзывчивостью, спокойствием и терпимостью. Никогда не принимал скоропалительных непродуманных решений» [7, с.337].

Обращает на себя и такая черта характера Д.А. Кунаева, как аккуратность, выразившая этику его отношения к себе, к людям, к выполняемой работе. При этом он больше всего дорожил своевременным выполнением практических решений и тщательно контролировал все стадии управленческого процесса, чтобы все делалось так, как было задумано и предписано. «В любом деле, - вспоминает Димаш Ахмедович, - старался проявлять аккуратность и все важные мероприятия проводить в назначенный день и час, ничего не откладывая на более поздний срок» [6, с.286].

По мнению Александра Рыбникова, более обстоятельного, работоспособного, трудолюбивого и, по большому счету, одаренного человека, чем Димаш Ахмедович, ему в жизни встречать не приходилось. Он был эталоном, мерилom чести для всех. Труднейшая работа под его руководством для многих: казахов, русских, украинцев и людей других национальностей, была не в тягость, а в радость и всегда спорилась. Он не стеснял подчиненных личной опекой, предоставляя широкий простор для инициативы и творчества.

Вместе с тем Д.А. Кунаев не был скуп на поощрения, но заслужить их могли только люди думающие, инициативные, точные и безукоризненные в работе [2, с.44-45]. При этом Д.А. Кунаев «к любому вопросу подходил основательно, советовал, как сделать или просто давал одобрение тому, что надо делать. Он никогда не повышал голос, беседовал доброжелательно и создавал уверенность в работе» [12, с.40]. Важно и то, что он везде «и всегда, - как отмечает в воспоминаниях сам Димаш Ахмедович, - стремился уважать право любого на его собственное мнение, пусть для меня и неприятное» [6, с.349].

Самое главное: во всей своей деятельности Д.А. Кунаев никогда не допускал унижения достоинства подчиненных, «не кричал и никому не грубил, относился к людям с уважением» [5, с.286]. «Часто приходилось выступать на бюро обкомов, заседаниях исполкомов, на совещаниях с секретарями райкомов, председателями райисполкомов, директорами и специалистами совхозов, - пишет в своих воспоминаниях Димаш Ахмедович о трудных годах освоения целинных земель. - При этом, я хочу особо

выделить, что в критике за допущенные ошибки никогда не допускалось унижение достоинства людей» [6, с.100].

Важно отметить и такую черту Д.А. Кунаева как заботливого, справедливого, мудрого, требовательного и принципиального государственного деятеля – «он окружал себя профессиональными опытными кадрами, талантливыми людьми, одновременно подготавливал молодых перспективных специалистов. Постоянно проявлял заботу о них, опекал, передавал жизненный опыт. Его мудрость и знания чувствовались, - по мнению Закаша Камалиденова, бывшего секретаря ЦК Компартии Казахстана, - во всех его действиях, личных делах и поступках. Он был для нас учителем и наставником, достойным и славным сыном своего народа» [13, с.167].

При этом Д.А. Кунаев поддерживал самый тесный контакт с рабочими, научными работниками, деятелями искусства и литературы, а также трудовыми коллективами, партийными, советскими, комсомольскими и профсоюзными работниками разных уровней, и «никогда не пренебрегал их дельными советами и предложениями» [6, с.286]. В этой связи Димаш Ахмедович придавал особое значение созданию обширных возможностей для введения передового научного знания в управленческие процессы и придания им целенаправленности, деловитости, использованию достижений науки в деятельности партийного и государственного аппарата.

В условиях системного кризиса начала 1990-х гг., когда в «экономике возобладали неуправляемость и хаотичность», Д.А. Кунаев поднимал вопрос о формировании новой экономической системы, которая была бы работоспособной, эффективной, социально справедливой, всецело обеспечивая стабильное политическое развитие Казахстана. По его авторитетному мнению, ответы на новые вызовы времени невозможны без всемерного укрепления государства. Только сильное демократическое государство, «равноправное государство среди всего мирового сообщества», может создать условия для процветания Родины, защитить свободы личности, свободы предпринимательства, свободы развития институтов гражданского общества. Но при этом, по его авторитетному мнению, особо актуальному в свете осмысления трагических событий декабря 1986 г., декабря 2011 г. и января 2022 г., ничего «нельзя нам прятать из прошлого – ни плохого, ни хорошего. И только неповерхностное знание минувшего поможет избежать всем нам «судьбоносных» ошибок на историческом нашем пути в завтра» [6, с.349].

Конечно, как руководитель союзной республики, Динмухамед Кунаев был зажат в тисках сверхцентрализованной системы, не мог проводить самостоятельную государственную политику. «В этом, - как отмечает Президент Республики Н.А. Назарбаев, - драматичная противоречивость его личной судьбы. Но даже в этих жестких рамках Динмухамед Ахмедович делал все для республики всё, что мог» [5]. Поэтому масштаб личности и

заслуги Д.А. Кунаева невозможно оценить, не понимая сложных и противоречивых, порой трагических особенностей времени, в котором он жил. «Он был сыном своей эпохи – со всеми ее плюсами и минусами. Как он сам говорил: «Коммунистом был, коммунистом остался!». Это была его позиция, и она, - по мнению Н.А. Назарбаева, - достойна уважения» [5].

Обобщая вышеизложенное, необходимо отметить, что Д.А. Кунаев в будущее Казахстана, по его словам, смотрел «с обоснованной уверенностью и надеждой. Порукой тому крепнувший авторитет Казахстана, его миротворческие усилия, прочная стабильность межнациональных отношений, которую надо беречь всем нам особо, как первое условие любого успеха» [6, с.348].

И в настоящее время весь мир наглядно видит правоту слов Димаша Ахмедовича Кунаева: Республика Казахстан, по мнению многих видных зарубежных экспертов, стала наиболее ярким примером наиболее успешной постсоветской государственности, эффективным региональным лидером, всецело признанным международным сообществом.

Список использованной литературы:

1. Выступление Президента Касым-Жомарта Токаева на внеочередном XXII съезде партии «Nur Otan» // Президент Республики Казахстан. Официальный сайт [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://akorda.kz/>.
2. Рыбников Александр. Д.А. Кунаев – гордость и совесть казахского народа // Личность. Воспоминания о Д.А. Кунаеве /Авторы-составители: Абдраимулы С., Горяйнов А. – Алматы: «Санат», 2007. – С.41-57.
3. Кунаев Д.А. Советский Казахстан. – М.: Политиздат, 1978. – 150 с.
4. Неопубликованное интервью Д.А. Кунаева // Личность. Воспоминания о Д.А. Кунаеве /Авторы-составители: Абдраимулы С., Горяйнов А. – Алматы: «Санат», 2007. – С.87-91.
5. Малахова Ольга. Его имя хранит история // Казахстанская правда. – 2012. – 13 января.
6. Кунаев Д. От Сталина до Горбачева (В аспекте истории Казахстана). – Алматы: «Санат», 1994. – 352 с.
7. Морозов Николай. Великий сын своего народа // Личность. Воспоминания о Д.А. Кунаеве /Авторы-составители: Абдраимулы С., Горяйнов А. – Алматы: «Санат», 2007. – С.336-340.
8. Толмачев Г. 50 встреч с Д.А. Кунаевым. – Алматы, 1996. – 159 с.
9. Бисембаев А.А., Койшыбаев Г.Т. Основные элементы политического проектирования в Республике Казахстан: Методология казахстанских реформ. – Астана: «Издательско-полиграфический центр», 2010. – 188 с.
10. Надиров Надир. Служение народу (мои встречи с Д.А. Кунаевым) // Личность. Воспоминания о Д.А. Кунаеве /Авторы-составители: Абдраимулы С., Горяйнов А. – Алматы: «Санат», 2007. – С.63-86.

11. Жиенбаев Султан. Он служил стране и народу // Казахстанская правда. – 2012. – 12 января.

12. Коркин Александр. Вспоминая Димеке ... // Личность. Воспоминания о Д.А. Кунаеве /Авторы-составители: Абдраимулы С., Горяйнов А. – Алматы: «Санат», 2007. – С.37-41.

13. Камалиденов Закаш. Мы все учились у Д.А. Кунаева // Личность. Воспоминания о Д.А. Кунаеве /Авторы-составители: Абдраимулы С., Горяйнов А. – Алматы: «Санат», 2007. – С.273-282.

КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ДИАГНОСТИКАНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТІ АШУДАҒЫ РӨЛІ

Қылмыстырды тергеу мен ашу барысында іздерді анықтау мен зерттеу әр қашанда алдыңғы қатардағы мәселелер болып табылады. Осы іздерді анықтау дәлелдемелік ақпараттың негізі. Тергеудің нәтижелігі қылмыс оқиғасының жағдайын көрсететін іздерді қаншалықты толық көлемде анықтауға, табуға, бекітуге, зерттеуге және қолдануға тікелей байланысты.

Әрбір қылмыс оқиғасы қоршаған отрада өзгерістер тудырады. Қылмыстық іс-әрекеттерді іздер бейнелейді. Тросология негізінен іздерді, соларды қалтырған нысанның белгілерін көрсететін бейнелерді және олардың түсу мехенизімін зерттейді.

Іздердің криминалистикалық талдауының маңызы тергеліп отырған оқиғаның әртүрлі жағдайларын анықтаудың мүмкіндіктерімен белгіленеді. Бұл ретте басқа да криминалистикалық зерттеулердегідей идентификациялық және диагностикалық мәселелер шешіледі.

Тросологиялық диагностиканың түсінігі.

Диагностика дегеніміз — объектілердің қасиеттері мен күйін, оқиғаның болу барысын, құбылыстың себептерін табу және тану. Криминалистік зерттеулерде диагностика әдетте сәйкестендірудің алдында жүреді. Мысалы, аяқтың ізі бойынша аяқ киімді сәйкестендірместен бұрын, адамның қай бағытқа жүргенін, қозғалыстың орташа жылдамдығын, қаншалықты ауыр зат көтергенін, күннің қай мезгілінде жүргенін, т.б. анықтауға болады.

Тросологиялық диагностика зерттеуінің мақсаттары: объектінің қасиеттері мен жағдайын, оған берілген сипаттамаға сәйкестілігін (сәйкессіздігін) анықтау (мысалы, сақина қандай металдан жасалған; құлып бұзылмаған ба, т.б.); объектінің алғашқы күйінің өзгеру фактілері мен себептерін немесе оған берілген сипаттамаларға сәйкес келмейтінін (әрекет жағдайын зерттеу үшін) анықтау, мысалы, қоршаудың қай жақ шеті бұзылған, құжаттар өзгерістерге қаншалықты дәрежеде ұшыраған, т.б. криминалдық жағдайға талдау жасау: жергілікті жердің, уақыттың, субъектілердің өзара қатынасының механизмі, заттардың, байланыстардың себеп-салдары, қылмыстық оқиғаның механизмі (мысалы, өрттің шығуы мен өршу механизмін анықтау, электр сымдарының тұйықталу әсерінен өрттің шығуы арасындағы себеп-салдарлық байланыс).

Тросологиялық диагностика жеке ілім ретінде кейінірек пайда болды. Ілім ретінде диагностиканың пайда болу тарихы криминалистикалық идентификация теориясының тарихына ұқсас. Бұл бағыттың

криминалистика ғылымында қалыптасуы идентификация теориясындай тәжірибелік (эмпирикалық) материалдардың ұзақ жылдар бойы жиналуынан тұрады.

Бүгінгі таңда диагностикаға қатысты криминалистикалық техника, тактика, әдістеме, сот сараптамасы, сот-медицинасы, психиатрия, психология және т.б. әртүрлі салаларға байланысты өте көптеген материалдар жиналған. Бұл материалдар жалпы талдап қорытуды, жүйелеуді талап етеді. Егер криминалистикалық идентификация теориясы мазмұны жағынан сәйкестендіру туралы үйлесімді, логика жағынан өз кезектілігімен жүйеленген білім жүйесінен тұрса, диагностика ілім ретінде әлі күнге дейін пайда болу, қалыптасу кезеңінде екенін көре аламыз.

Идентификацияны жүзеге асырудың негізгі формасы сараптама болып табылады. Ол, әсіресе дәстүрлі сараптама түрлерінде қолданылады. Ал диагностика болса сараптаманың барлық түрлерінде жүзеге асырылып, сонымен қатар, жедел-іздігі, тергеу, сот әрекеттерінде қолданылады. Диагностиканы сарапшылар, тергеушілер, жедел қызметкерлері, мамандар мен соттар жүргізеді. Оның субъектілер шеңберінің кең көлемді екенін байқаймыз.

Идентификация, негізінен, дәлелдеу әдісі ретінде қарастырылса, диагностика дәлелдеумен қатар, іздігі, жедел-іздігі мәніне ие бола алады. Бірақ та идентификация мен диагностиканың мақсаты бір – тергелетін іс бойынша фактілі мән-жайларды анықтау. Диагностика тұрғысынан шешілетін мәселелер (жалпы және жеке) шеңбері кеңірек.

Диагностика қарастыратын жалпы мәселелерді: дәлелдемелік, іздігі және жедел-іздігі деп үш бағытта қарастыруға болады. Бұл мәселелер өзара тығыз байланысады, сондықтан дәлелдемелік диагностиканы кей уақытта жедел-іздігі диагностикасынсыз қарастыру мүмкін емес.

Идентификация мен диагностика мәселелері бір-біріне қарсы қойылмайды. Оларды алмастыру арқылы, яғни идентификациялық мәселелерге дейін диагностикалық мәселелерді немесе керісінше, диагностикалық мәселелерге дейін идентификациялық мәселелерді шешуге болады. Мысалы: табылған мәйіттің киімінен бөгде іздердің анықталуы мүмкін. Осы іздерді табу, олардың шығу тегін, пайда болу механизмін анықтау – диагностиканың іздігі сипатындағы шешетін мәселелері болып табылады. Диагностиканың көмегімен сезіктіні ұстауға, жәбірленушіні өлтіру құралын анықтауға байланысты міндетті түрде киімде пайда болған бөгде ізге идентификациялық зерттеу жүргізіледі.

Диагностиканың жеке мәселелері өте көп. Оларды жіктеу негізі ретінде қылмыс оқиғасын құрайтын материалдық дүние объектілерін, қылмыстың өзін және өзге де қылмысты құрайтын материалдық объектілерді қарастырған жөн.

Идентификация объектісі ретінде тек қана материалдық заттар қарастырылса, диагностикада объект ұғымына материалдық заттармен қатар, объектілердің жеке қасиеттері, объектілердің, құбылыстардың күй-жағдайлары, объектідегі процестер, оқиғалар, ситуациялар, оқиға механизмдері де кіреді. Яғни, объектілердің кең ауқымды шеңбері зерттелінеді. Егер объект ретінде материалдық заттар қарастырылса, оларды күй-жағдайына байланысты (қатты, сұйық, сусымалы. газ тәріздес), табиғатына (шығу тегіне) байланысты (тірі, өлі, органикалық. органикалық емес. табиғи, жасанды), сапасы жағынан, қолдану мақсатына байланысты (аспаптар, құрал-жабдықтар, заттар, әшекейлер, ақша және т.б.), құрылымы жағынан (жеке, жиынтық ретінде) жіктелінеді. Егер объект ретінде құбылыстар, процестер зерттеу пәніне жатса, олар техникалық, физиологиялық, психологиялық, биологиялық, биохимиялық, физикалық, сонымен қатар, механикалық, химиялық, радиациялық және т.б. негіздер бойынша жіктеуге жатады.

Диагностика объектісі ретінде – оқиғалар, ситуациялар қарастырылады. Оларды жол-көлік оқиғасына (соқтығыс, жолаушыны басып кету, аударылып қалу және т.б.). кісі өлтіруге (пышақпен, атыс қаруымен), ұрлыққа (бұзып кіру), тонауға, қарақшылыққа, контрабанда, жарылыс оқиғаларына және т.б. жіктейміз.

Құбылыстар, процестер, оқиғалар, ситуациялар қарапайым және күрделі болуы мүмкін. Күрделі құбылыстардың, процестердің, оқиғалардың, ситуациялардың механизмдері объект болып табылады. Объектілердің, қасиеттердің, құбылыстардың, ситуациялардың әртүрлілігі оларды теориялық жағынан талдау мен жүйелеуді қиындатады.

Диагностикалық мәселелер шешетін субъектілерге қатысты жедел қызметкермен, тергеушімен және сарапшымен шешілетін диагностикалық мәселелер болып жіктелінеді. Қазіргі кезде диагностикалық мәселелерді жүйелеу өз көрінісін сараптамалық зерттеу шеңберінен тауып отыр. Сот сараптамасының көптеген түрлері негізінен диагностикалық мәселелерді шешеді. Бұл сот-медициналық, сот-психиатриялық, сот-бухгалтерлік, сот-қаржылық, экономикалық, товароведтік, технологиялық, автотехникалық, өрт-техникалық, инженерлік, медицина-элеуметтік және өзге де сараптамалар [1,25].

Сот сараптамасымен шешілетін диагностикалық мәселелер классификациялық, диагностикалық және ситуациялық деп жіктелінеді. Мысалы, сот-медицина сараптамасында негізінен диагностикалық сипаттағы мәселелер қарастырылады: өлімнің себебі, уақыты, құралы, тірі кездегі алған жарақаттары, жарақаттын дәрежесі, қан тобы және т.б. Кейде идентификация қажет ететін жағдайлар да туындайды, мәселен: жәбірленушінің жеке басын, өлтіру құралын, шашын, қанын және т.б. идентификациялау.

Дәстүрлі сараптамалардың барлық түрлерінде – трасологиялық, баллистикалық, қолжазбалық, құжаттарды техникалық зерттеу, авторлық,

заттар және материалдар сараптамасында диагностика мен идентификацияның атқаратын рөлдері бірдей, бірақ трасологиялық сараптамада идентификациялық мәселердің диагностикаға қарағанда басымдырақ екенін атап кеткен жөн.

Бүгінгі таңда саратаманың барлық түрлері бойынша диагносткалық мәселелерді шешу, әдістемелік жағынан алып қарағанда жеткілікті өңделіп жетілдірілген деуге болады. Диагностика жүргізудің көптеген әдіс-тәсілдері мен әдістемелері бар. Сарапшылар идентификациялық зерттеулер жүргізу кезінде қолданылатын әдістерді диагностикада да қолданылады.

Трасологиялық диагностиканың түрлері.

Диагностика жүргізу кезінде қандай объектілер зерттелетіндігіне байланысты әдістер әртүрлі классификацияланады (жіктеледі). Сарапшылармен өңделген әдістемелерде идентификациялық мәселелер бойынша туындаған сұрақтарды шешу үшін тергеушілер мен мамандарға диагностикалық объектілерді табу, бекіту және алуға байланысты ұсыныстар берілген. Мысалы, сот-баллистикалық сараптамаларында идентификациялық және идентификациялық емес мәселелер бірдей шамада қарастырылып шешіледі. Тәжірибеде сезіктіден алынған қару құралы, мәйіттен алынған оқ немесе оқиға болған жерден табылған гильзалар бойынша идентификация өте жиі жасалады. Бірақ кейбір жағдайларда келесідей диагностикалық: қару өздігінен атылып кетуі мүмкін бе еді; қару қандай қашықтан атылған; оқ-дәрілер мен қаруды дайындау тәсілдері қандай: қару құралы атуға жарамды ма; қарудың моделі, жүйесі қандай деген сұрақтарды және басқа да диагностикалық сипаттағы жағдайларды анықтау қажеттілігі туындайды. Сондай-ақ идентификациялауға қажетті материалдарды дайындау кезінде қойылатын талаптар диагностикада да қойылады.

Мысалы, ату арақашықтығының фактісі тек жәбірленушінің ату іздері бар киімдері мен сезіктіден алынған қару, оқ-дәрі жабдықтары сараптамаға жіберілгенде ғана анықталуы мүмкін. Қарудың өздігінен атылып кету фактісін анықтау үшін тергеуші осы фактіге қатысты қарудың өзін және факті жайындағы ақпараттарды сарашпыға жіберуі қажет.

Сараптама шеңберінде жүргізілетін диагностикалық зерттеулердің қолданылатын өзіндік әдістемелері бар. Сарапшы идентификациялық зерттеулеріндегідей белгілерді анықтай отырып, оларды бағалайды. Яғни қорытындыларды қалыптастыру негізінде баға береді, оның дәлдігі жөніндегі қортындылар категориялық және ықтималды болып келуі мүмкін. Әдістеме болмаған жағдайларда: сараптамаға жіберілген зерттеу объектілерінің саны жеткіліксіз болған, сондай-ақ объектілерді дұрыс емес бекіткен, алған жағдайларда және басқа да себептерге байланысты сарапшы тергеушінің қойған барлық сұрақтарына жауап бермеуіне құқығы бар [2].

Сараптамалық диагностика кезінде тек категориялық (дұрыс немесе теріс) қорытындылар ғана дәлелдемелік маңызға ие бола алады.

Диагностика қорытындыларың бағалаудың ерекшелігі, категориялық қорытындылар барлық уақытта жеке фактілік маңызға ие бола бермейтіндігінде және де диагностикалық ситуациялар мен идентификацияны шешетіндігіне. Мысалы. сарапшы оқиға болған жердей алынған оқ, гильза Макаров тапанша жүйесімен атылған деп қорытынды береді. Бұл қорытынды сезіктінің тұрғын-жайына тінту жүргізу мақсатында қолданылады. Дұрыс нәтижелер алынған жағдайларда, табылған тапанша, оқ, гильзаларымен бірге сараптамаға идентификациялауға жіберіледі.

Диагностика тергеуші мен мамандардың қызметінде өзіндік ерекшеліктерге ие. Нақты айтқанда диагностика тергеушінің болжау құру мен оны тексеру кезінде пайда болады. Ал, мамандар тергеушімен жүргізілген тергеу әрекеті, шеңберінде диагностика жүргізу арқылы тергеушіге болжаулар құруға көмегін тигізеді.

Тергеуші мен маман диагностикасы көптеген жеке сұрақтарды шешеді және, жеке болжауларды құруға мүмкіндіктер береді. Мысалы. оқиға болған жерді, қарау кезінде диагностикалау келесідей: не жағдай болды; қылмыс қалай жасалды; қылмыскер кім; ол не істеді; іздер қайда болуы мүмкін деген сұрақтарды шешуден басталады. Егер іздер табылған жағдайларда, мысалы: аяқ киімнің ізі бойынша қылмыскердің жынысын, жасын, жағдайын, бойы мен басқа да іздердің сыртқы белгілерін диагностикалауға (ажыратуға) болады.

Тергеуші жауап алу барысында жауап алынушы тұлғаның жағдайын диагностикалауға тырысуы қажет. Тергеуші дұрыс диагностика жасау арқылы іс бойынша алынған мәліметтердің, ақпараттардың дұрыстығына, дәлдігіне анықтылығына немесе оның жалғандығына, болмаса оның жартылай, ішінара жалғандығына көз жеткізеді.

Тергеушінің диагностикасы өзіндік мәні бойынша сараптамалық диагностикадан ерекшеленеді. Тергеушінің диагностикасы – бақылау, модельдеу, эксперимент, салыстыру, өлшеу, сипаттау дегендей жалпы ғылыми әдістемелерге негізделеді, сонымен қатар криминалистика, психология әдістерін пайдаланады.

Ал сараптамалық диагностикада диагностикалық зерттеу әдістемелері негізінде өңделіп жетілдірілген құрал-жабдықтық (инструменталдық) әдістер қолданылады. Мысалы, жәбірленушінің киіміндегі қатпарлану фактісі мен оның табиғатын анықтау үшін сарапшы жарықтандыруды әртүрлі жағдайларда жіберу, сондай-ақ химиялық, спектрлік және т.б. талдаулар жасау арқылы визуалды-микроскоптық әдісті қолданады. Әдістерді қолдану негізінде сарапшы қорытындыны классификациялық сипатта береді [3,86].

Тергеушінің қызметіндегі субъективтік диагностика барынша кең тараған әдіс болып табылады. Криминалистикадағы мазмұны мен оның әрі қарай дамуы тергеушінің диагностиканы объективтендіруіне бағытталады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Современные криминалистические технологии. Под.ред. Р.Е Джансараяевой, П.Варениковой, Р.Б.Тапаловой. –Алматы: Қазак университеті, 2020. -316 с.
2. Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексі. adilet.zan.kz
3. Тілеубергенов Е. Криминалистика. -Алматы, «Дәнекер» 2002. -186 б.

Алибекова Н. Е.
магистрант 2 курса факультета
«Бизнес, образование и право»
Инновационный Евразийский
университет
Республика Казахстан, г. Павлодар

ЛАТЕНТНАЯ ПРЕСТУПНОСТЬ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

В условиях построения правового государства, утверждаемого в статье 1 Конституции Республики Казахстан [1] особенно актуальным становится вопрос о формировании режима законности, пресечения и профилактики правонарушений. В юридической литературе латентную преступность часто определяют как совокупность преступлений, которые остаются не выявленными, не известными правоохранительным органам. Это и фактически не рассмотренные заявления о преступлениях, и неправильная оценка деяний как преступных, необоснованное снятие совершенных преступлений с учета, необоснованный отказ в начале досудебного производства по делу, неправомерное их прекращение и тому подобное. Таким образом, латентная преступность не возникает произвольно, она является порождением разнообразных обстоятельств, с позицией потерпевших и продуктивным учетом преступности правоохранительными органами.

Латентная преступность дает неполное, искаженное представление о преступности в стране, приводит к чувству безнаказанности, а также стремление к повторению преступных деяний, поскольку лица, виновные в их совершении, не подвергаются предусмотренным законом наказаниям.

Профессор Скаков А.Б. в определении латентной преступности исходит из следующего. В течение отчетного периода (один год) в стране или регионе совершается некоторое количество преступлений. Совокупность этих преступлений принято называть фактической преступностью. Какая-то часть фактической преступности регистрируется государственными органами, и сведения о ней попадают в статистические отчеты. При том значительная часть фактической преступности остается неучтенной. Эту часть

фактической преступности, которая не нашла отражения в документах статистической отчетности, определяет как латентную [2].

Латентная преступность представляет собой реальную, но скрытую или незарегистрированную часть фактически совершенных преступлений.

Фактическая преступность нередко многократно превышает преступность, которая зарегистрирована правоохранительными органами, а известные по материалам оперативно-розыскной деятельности преступления – от тех преступлений, которые регистрируются и расследуются. Разность между фактической и учтенной преступностью и составляет латентную преступность [3, с. 67].

Среди причин латентности выделяют причины естественной и искусственной латентности преступлений.

К причинам естественной латентности относят, например, маскировку и конспирацию совершаемых преступлений, умелый выбор преступником жертвы (это лица, которые не заинтересованы в обнаружении факта совершенного преступления). Мотивами, удерживающими потерпевших от заявления о совершенном преступлении, могут быть страх, отсутствие веры в профессионализм правоохранительных органов и др. А если речь идет о коррупционных преступлениях, то, «причастность является основной причиной их латентности» [4, с. 59].

Особенно опасными являются случаи умышленного сокрытия преступлений работниками правоохранительных органов. Это очень актуально для коррупционных преступлений, поскольку шансы на привлечение к ответственности виновных лиц, к сожалению, являются довольно незначительными. Поэтому официальная статистика, касающаяся коррупционной преступности, на самом деле не дает правдивой информации о реальном положении дел, что, в свою очередь, имеет свое негативное влияние на весь процесс борьбы с коррупционной преступностью.

Как утверждают исследователи латентной преступности, в развитых странах наилучшее соотношение между числом зарегистрированных преступлений и незарегистрированных составляет 69/31. Соотношение 69/31 – это наилучший показатель соотношения между зарегистрированной и незарегистрированной преступностью на сегодняшний день. Обратная сторона такого соотношения - высокие показатели преступности в развитых странах Северной Америки и Западной Европы. (Для сравнения: если в развитых странах среднестатистическое число зарегистрированных преступлений населения приближается или превысило около 8 тыс. на 100 тыс. населения, то в Казахстане этот показатель равен менее 1 тыс. преступлений на 100 тыс.) [5].

В современной криминологии преобладает подход, при котором «недостаточно рассматривать латентную преступность лишь как совокупность неизвестных и не учтенных преступлений. Очевидно, она имеет и субъектную сторону, выражающуюся в латентности лиц,

совершивших преступления. Сущность латентной преступности заключается не в том, что определенная часть деяний не выявлена и не учтена, а в том, что лица, их совершившие, остались безнаказанны».

Актуальность изучения проблемы латентной преступности определяется необходимостью реализации отправных принципов уголовно-правовой политики. Прежде всего, речь должна идти о последовательной реализации принципа неотвратимости уголовной ответственности лица, совершившего преступление, об обеспечении полноты и всесторонности расследования и разрешения уголовных дел, об адекватности и соразмерности средств правового воздействия содеянному, что по сути является необходимым условием вынесения справедливого наказания, его индивидуализации. Большое практическое значение имеет выработка научно обоснованной методики выявления скрытых преступлений, изучение факторов латентности преступлений, их профилактики и предупреждения.

Кроме того, латентная преступность является серьезным криминогенным фактором, детерминирующим дальнейшее распространение преступности. И что особенно важно, наличие высокой латентной преступности существенно нарушает права человека, то есть, реально пострадавшие от преступлений граждане не получают от государства необходимой, задекларированной в Конституции Республики Казахстан, правовой помощи и защиты.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.03.2021) // <http://adilet.zan.kz>
2. Латентная преступность: методология исследования и практика применения. Учебное пособие // под ред. Скакова А.Б. – Астана: ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, 2015. – 144с.
3. Латентная преступность / Есбергген Алауханов. Криминология. Учебник. – Алматы. 2008. - 429 с.
4. Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии: О структуре индивидуального преступного поведения. – М.: Юридическая литература, 1968. – 175 с.
5. Олжабаева К. В Казахстане уровень доверия населения к правоохранительной системе должен стать главным показателем ее результативности // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30800307&pos=3;-88#pos=3;-88

Аленова Т. А.
магистрант 2 курса факультета

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРЕСТУПНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ, В КАЗАХСТАНЕ

В криминологии тема преступности несовершеннолетних всегда привлекала внимание исследователей как любая молодежная проблематика, поскольку именно с этой возрастной группой общество связывает свое настоящее и будущее. Устойчивой является позиция, что преступность несовершеннолетних остается наиболее активной, дерзкой и опасной составляющей общей преступности. Актуализируется данная проблема с учетом провозглашения в Конституции Республики Казахстан, что человек, его жизнь, права и свободы являются высшей ценностью государства [1].

Преступность – социально-правовое явление, включающее преступления, совершенные на конкретной территории в течение определенного периода времени и характеризующееся количественными и качественными показателями. Кардинальное реформирование правоохранительных органов, отсутствие действенного контроля за миграционными процессами и надлежащей государственной поддержки вынужденных мигрантов, особенно несовершеннолетних, немного углубили проблемы соблюдения законности по обеспечению приемлемого развития личности ребенка, защиты его прав. Однако в 2020 г. наблюдается динамический спад количества несовершеннолетних, совершивших уголовные правонарушения. Вместе с этим, учитывая тенденции социального, экономического, политического, психологического, идеологического и правового характера, можно констатировать стабилизацию криминогенной ситуации и наличие действенного государственного и социального контроля за преступностью.

Согласно данным Комитета по правовой статистике и специальным учетам при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, которым осуществляется - сбор, обработка, накопление, свод и актуализация информации в сфере государственной правовой статистики и ведения специальных учетов субъектов правовой статистики и специальных учетов, если в 2019 году зарегистрировано преступлений, совершенных несовершеннолетними или при их соучастии - 2 650, то в 2020 году – 1 873 [2]. Мы видим, что в последнее время произошли существенные изменения тенденций и динамики преступности несовершеннолетних, которые стали следствием политических, экономических, идеологических и других процессов, которые происходят в обществе.

Особенности преступности несовершеннолетних непосредственно связаны со статусом несовершеннолетнего, что имеет отличия от статуса совершеннолетних лиц. Особенность статуса несовершеннолетнего имеет международное признание и соответствующее закрепление в национальном законодательстве в соответствии с функционирования социальных институтов общества.

В Республике Казахстан в течение последнего десятилетия наблюдается устойчивая тенденция к постепенному снижению показателей количества совершенных правонарушений несовершеннолетними и, соответственно, количества лиц, которые их совершают и осуждаются за это. Данные Комитета по правовой статистике Генеральной прокуратуры РК свидетельствуют о постепенном уменьшении количества лиц, совершающих уголовные правонарушения или осуждаются за них, но это уменьшение происходит не только из-за снижения уровня преступности.

Анализ соотношения показателей криминальной активности несовершеннолетних и коэффициентов судимости лиц, совершивших преступления в несовершеннолетнем возрасте и других возрастных группах, дает возможность выделить следующую особенность преступности несовершеннолетних – повышенный уровень судимости несовершеннолетних, в основном за тяжкие и особо тяжкие преступления, по сравнению с другими возрастными группами, что не в полной мере соответствует принципу гуманизма и экономии уголовной репрессии. Такая тенденция наблюдается в национальной правоприменительной практике достаточно давно, что свидетельствует о поверхностном подходе к проблеме преступности несовершеннолетних и отсутствии широкой разветвленной системы программных, коррекционных и превентивных адресных мер предотвращения и противодействия уголовной активности части несовершеннолетних.

Чем выше уровень функционирования социальных институтов общества, формирующих условия социально приемлемого развития ребенка, тем ниже уровень деформации их развития и, соответственно, деструктивной активности подростков. Потребности и интересы несовершеннолетних правонарушителей, преимущественно, носят материально-вещественный характер, обусловленный недостаточным формированием системы ценностей относительно приемлемого удовлетворения потребностей ребенка. Несовершеннолетние лица, совершившие преступление, больше, чем взрослые, находятся под сильным влиянием криминогенного фактора материальной зависимости. Именно поэтому, наблюдается достаточно низкий показатель назначения такого вида наказаний несовершеннолетним, как штраф.

Особенностью преступности несовершеннолетних можно считать незначительное разнообразие видов преступлений, которые совершаются

несовершеннолетними, в общем массиве составов преступлений, за совершение которых может наступать уголовная ответственность.

Еще одной особенностью преступности несовершеннолетних за последние годы можно считать ее виртуализацию. Несовершеннолетние много времени проводят за компьютерными играми, иногда бесконтрольно пользуются интернет-ресурсами, включая и теми, которые не рекомендованы для просмотра и пользования несовершеннолетним. Чрезмерная жестокость, визуализация сцен жестокости и насильственного поведения в онлайн-ресурсах провоцирует аналогичное поведение в реальности. Так, выражаясь компьютерным языком, несовершеннолетние выводят увиденную и усвоенную информацию изображение из «долговременной» памяти в «оперативную», принимая готовность к немедленному ее использованию. Наряду с этим, часть несовершеннолетних, которые ранее находили утешение агрессивной направленности поведения и хулиганским действиям в реальной жизни, сейчас компенсируют агрессию в виртуальном мире.

Преступность среди несовершеннолетних в современном казахстанском обществе приобретает новые черты. Информационная глобализация, диджитализация фактически всех сфер жизни, обуславливает и возникновение новых форм преступности среди несовершеннолетних или иного девиантного поведения. В частности, привычными для широких слоев населения стали такие слова, как «буллинг», «сталкинг», «моббинг», «харассмент», «хейзинг» и другие, обозначающие различные формы насильственного девиантного поведения среди несовершеннолетних.

Особенности преступности несовершеннолетних требуют своевременного их выявления, глубокого и объективного анализа, профессионального объяснения и учета в превентивной деятельности, а также оперативной, адресной и мобильной перестройки системы профилактической работы.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.03.2021) // <http://adilet.zan.kz>
2. Преступность несовершеннолетних по отдельным видам преступлений // <https://bala.stat.gov.kz/prestupnost-nesovershennoletnih-po-otdelnym-vidam-prestuplenij/>

Асанова А.Ж.

м.э.н., ст.преподаватель
кафедры «Экономические специальности»
КазНПУ имени Абая

ПОЛИТИКА РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА КАК ГЛАВНОГО ФАКТОРА ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА

В свете национальных интересов и задач посткризисного восстановления и обеспечения стабильности экономики, ее модернизации на основе высокотехнологичного производства, конкурентоспособности производимых товаров и услуг развитие человеческого капитала Республики Казахстан должно быть нацелено на достижение нового качества. Это означает, наряду с повышением качественных характеристик - улучшением здоровья, увеличением средней продолжительности жизни, снижением бедности, обеспечение современного образования путем обучения и профессиональной подготовки и переподготовки каждого гражданина на протяжении всей жизни, чтобы он мог быть востребованным не только на внутреннем рынке труда, но и в любой стране мира.

Новое качество человеческого капитала - это высокая конкурентоспособность специалистов, профессионализм менеджеров, каждого работника во всех сферах трудовой деятельности. Только на этой основе возможны эффективная реализация человеческого капитала, отдача затрат и инвестиций на образование и профессиональную подготовку.

Самые высокие требования к качеству и эффективности использования человеческого капитала предъявляет инновационная экономика. Развитие технологически ориентированной экономики требует высококвалифицированных специалистов, инженеров и рабочих технических профессий на основе развитой системы образования. Инновационная экономика основана на широком использовании современных наукоемких технологий и достижений фундаментальной науки. Поэтому формирование инновационной экономики и разработка национальной инновационной системы (НИС) возможны в тех странах, где развитие фундаментальной науки и образования являются одними из главных приоритетов государственной политики с соответствующим финансированием.

Развитие и реализация человеческого капитала на современном этапе определяются интеграцией национальных экономик большинства стран в глобальную мировую хозяйственную систему. Глобализация оказывает всестороннее воздействие на человеческое развитие каждой страны и мирового сообщества. Экономическая глобализация, порождая ожесточенную конкуренцию на мировом рынке товаров, повышает мобильность капитала и рабочей силы, вынуждает товаропроизводителей снижать издержки производства и сбыта путем освоения новых технологий, уменьшения занятости и использования более дешевой рабочей силы. [1]

Большинство стран на данном этапе глобализации нацелены на технологизацию и в дальнейшем развитии на инновационную экономику. Это относится, в первую очередь, к тем странам, которые располагают таким

стратегическим ресурсом экономического роста, усиления конкурентоспособности, как значительный научный и образовательный потенциал. По признанию многих экспертов, к ним относятся Россия и Казахстан, особенно учитывая имеющиеся научные заделы в биотехнологии, космических разработках, атомной энергетике.

Современная постановка данной проблемы должна исходить из эффективной реализации нового качества человеческого капитала. Прежде чем ставить вопросы с этих позиций, по-видимому, необходимо достигнуть в стране определенных параметров нового качества человеческого капитала в соответствии с международными стандартами. Только тогда можно определить основные направления достижения намеченных целей в данной сфере и конкретные меры.

Функционирование человеческого капитала следует рассматривать как двусторонний процесс. С одной стороны, это эффективное использование имеющегося человеческого капитала - накопленных ценностей в виде знаний, достижений науки на данном этапе социально-экономического развития страны, а с другой, - формирование и создание конкурентоспособного человеческого капитала на новой качественной основе. Одновременно необходим переход и становление высокотехнологичной инновационной экономики с созданием новых качественных рабочих мест для повышения востребованности нового качества человеческого капитала. При этом следует учитывать, что формирование нового качества человеческого капитала пока не завершено, так же, как и становление инновационной экономики.

Особенности функционирования человеческого капитала на современном этапе следующие:

- стратегия формирования и использования нового качества человеческого капитала является составной частью общей долгосрочной Стратегии социально-экономического развития страны на этапе перехода к посткризисному экономическому росту и инновационной экономике;

- эффективная реализация человеческого капитала на основе эффективного развития и использования, имеющихся на данном этапе его ценностей и создания высококонкурентоспособного человеческого капитала для инновационной экономики путем обучения и профессиональной подготовки кадров «в течение всей жизни»;

- ускоренное реформирование системы здравоохранения и образования, профессиональной подготовки и переподготовки для повышения качества человеческого потенциала;

- повышение роли государства в выборе приоритетных направлений промышленной политики, создании рабочих мест в наукоемких отраслях, в регулировании эффективного функционирования человеческого капитала в кризисных условиях развития экономики;

- совершенствование и модернизация трудовых отношений между государством, работодателями и работниками в лице профсоюзов на основе трехстороннего партнерства; повышение социальной ответственности работодателей в профессиональном обучении работников, в преодолении негативных последствий пандемии: недопущение массового высвобождения работников, создание нормальных условий труда, предотвращение производственного травматизма, своевременная выплата заработной платы и т.д.

Особенности функционирования человеческого капитала наглядно можно выявить при рассмотрении вопроса о повышении роли государства в регулировании происходящих процессов создания собственного конкурентоспособного капитала, который составляет главный ресурс реализации Стратегии социально-экономического развития страны, становления ее инновационной экономики, развития наукоемких отраслей. Повышение регулирующей роли государства непосредственно связано с реформированием здравоохранения, образования, их финансированием.

Экономисты, рассматривая соотношение индивида, общества и государства, определяют роль государства как важнейшего института развития человека. Дальнейшее социально-экономическое развитие страны зависит от повышения уровня и качества жизни человека, социальной справедливости, доступности для всех социальных и территориальных групп населения двух базовых вещей - минимального потребительского набора и механизмов реализации основных гражданских прав и свобод. Например, в США инвестиции в человека в три раза превышают производственные инвестиции. Таким образом, государство должно рационально ориентировать развитие инновационной экономики, рост индекса человеческого потенциала, повышение уровня и качества жизни человека. Ибо выход из кризиса не должен осуществляться за счет человека.

Государственное регулирование национальной экономики направлено, прежде всего, на стратегически значимые сектора и комплексы, реализацию прорывных проектов, развитие которых невозможно без человеческого капитала. В настоящее время основной проблемой является не просто увеличение институтов государственного регулирования, а обеспечение его качества, гибкости, целенаправленности, а также преодоление таких негативных явлений, как коррупция.

Создание социальной инфраструктуры в основном определяется повышением государственного регулирования в данной сфере. Несмотря на сложные кризисные условия в республике реализована Государственная программа строительства 100 школ и 100 больниц.

Наряду с обеспечением стабильности национальной экономики и индустриально-инновационным развитием страны одним из основных факторов является рост численности населения, улучшение его половозрастной структуры и увеличение продолжительности жизни.

Эффективная реализация человеческого потенциала в целом возможна в результате достижения трех базовых показателей: долголетия, образованности и достойного дохода. Они формируют интегральные показатели Индекс человеческого развития и индекс развития человеческого потенциала и позволяют оценить достигнутый уровень развития человеческого потенциала страны и сделать международные сопоставления.

Индекс человеческого развития – это комплексный показатель, который характеризует развитие людей в странах мира. Индекс человеческого развития (ИЧР) представляет собой суммарную меру средних достижений в ключевых аспектах человеческого развития: долгая и здоровая жизнь, наличие знаний и достойный уровень жизни. ИЧР представляет собой среднее геометрическое нормированных индексов для каждого из трех измерений. Данный показатель рассчитывается Организацией Объединенных Наций (ООН) и независимыми экспертами. [2] Показатель ИЧР используется для изучения социальных процессов в рамках ежегодных исследований о развитии человека с 1990 года. До 2013 года можно было также встретить другую аббревиатуру индекса - ИРЧП, которая расшифровывается как индекс развития человеческого потенциала.

Начиная с 2010 года ИЧР рассчитывается на основе:

- ожидаемой продолжительности жизни при рождении
- [уровня образования](#) (средняя продолжительность и ожидаемый срок обучения)
- показатель дохода на душу населения

Таким образом, ООН объявило, что стандартный показатель ИЧР — это показатель отражающий потенциал человеческого развития, то есть максимально возможный индекс, которого можно достичь в конкретной стране, если бы в ней не было бы неравенства.

Что касается ИЧР с учетом неравенства, то он характеризует «среднего» человека в стране, с учетом неравенства в здравоохранении, образовании и доходах. В зависимости от уровня неравенства в стране, показатель ИЧР с учетом неравенства может отличаться от основного ИЧР до 40%. Важно отметить, индекс человеческого развития с учетом неравенства рассчитывается не для всех стран, а только для тех у которых есть объективные данные по неравенству. На 2020 год это 151 страна из 189 исследуемых ООН.

На представленном ниже рисунке вы можете ознакомиться с рейтингом стран мира по индексу человеческого развития на 2020 год.

Рисунок 1. Рейтинг стран мира по индексу человеческого развития на 2020 год

В рейтинге 189 стран мира государства СНГ представлены в группе со средним уровнем развития человеческого потенциала. Казахстан занимал 51 место, Россия - 52, Беларусь - 53, Украина - 74, Узбекистан – 106, Кыргызстан - 122, Таджикистан – 116, Туркмения 111. В первую пятерку стран мира с самым высоким уровнем человеческого потенциала входят Норвегия, Швейцария, Ирландия, Германия и Гонконг. США, несмотря на сравнительно высокие показатели ожидаемой продолжительности жизни и ВВП на душу населения, занимают 16-е место. Индекс ИРЧП меньше 0,500 характеризует группу стран с низким уровнем развития человеческого потенциала. К ним относятся 20 стран, из которых 19 расположены в Африке, остальные - Афганистан.

В целом значение Казахстана в рейтинге ИЧР значительно улучшилось с 1990 года, увеличившись на 19,6 процентов. На рисунке 2 представлена карта мира по ИЧР на 2020 год.

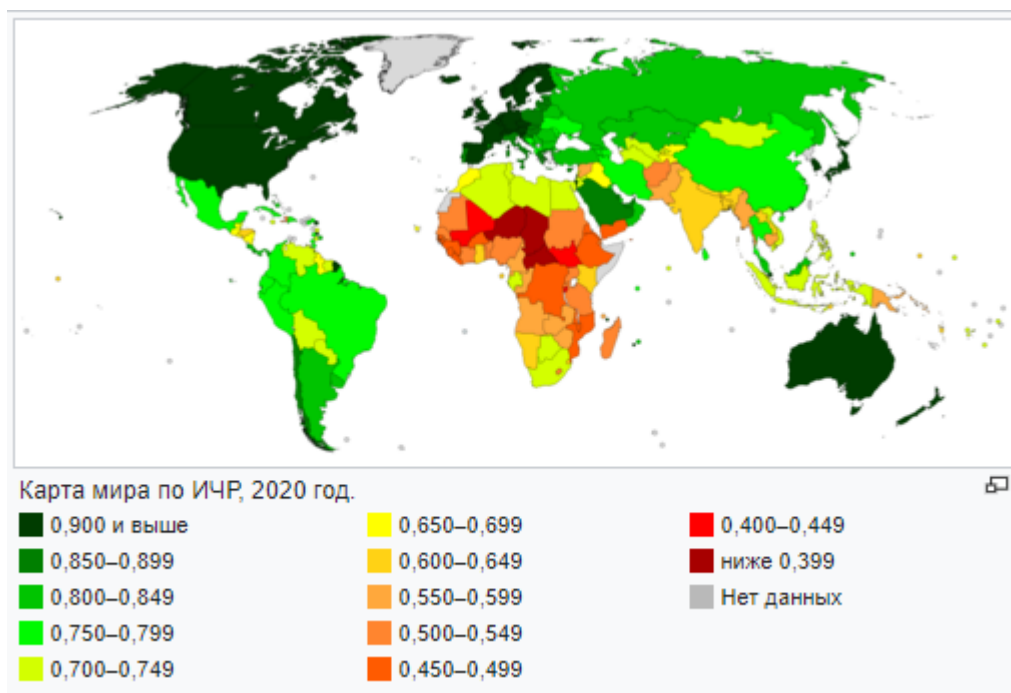
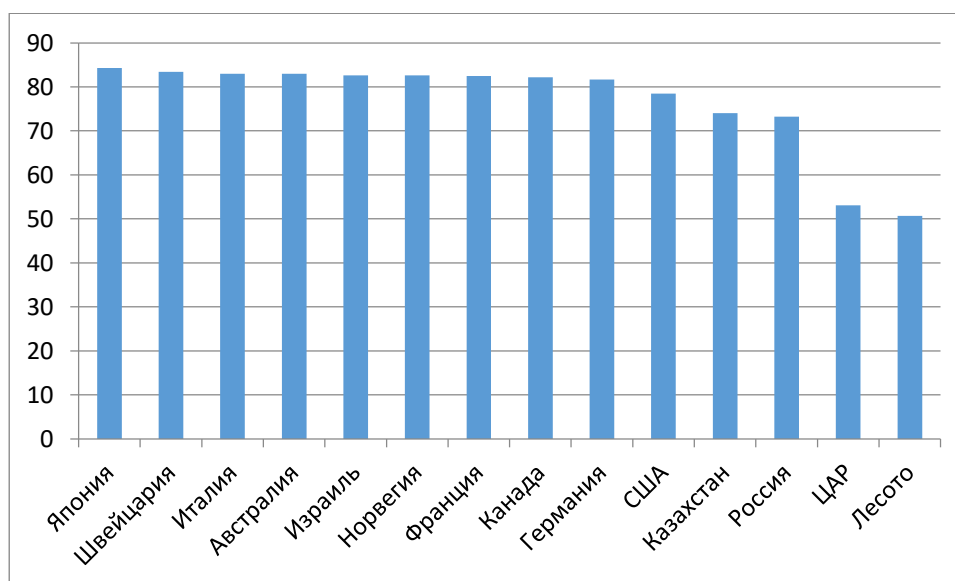

Рисунок 2. Карта мира по ИЧР на 2020 год

Для определения степени эффективной реализации человеческого потенциала необходимо сопоставить достигнутые возможности в стране с предельными значениями трех базовых показателей. Максимальные значения показателей человеческого развития представляются вполне реальными, так как они достигнуты в развитых странах. Так, ожидаемая продолжительность жизни в Японии составляет 84,3 года, в Швейцарии – 83,4 лет, в Италии, Австралии – 83 года, в Канаде, Франции, Норвегии, Израиле – 82,2-82,6 лет, Германии – 81,7 лет, в США – 78,5 лет, Казахстан – 74, России – 73,2. Самые минимальные показатели – 53,1 и 50,7 лет – характерны ЦАР, Лесото (рисунок 3).

Рисунок 3. Ожидаемая продолжительность жизни на 2020 год

Казахстан имел максимальные значения показателя ожидаемой продолжительности жизни в 1985 г. - 69 лет, начиная с 1990 г. данный показатель в республике снизился с 68 лет до 65 лет. Затем с 2001 г. происходят незначительные колебания в сторону увеличения до одного процента. В 2012 году он составлял – 67,87 лет. При этом у мужчин данный показатель составляет 63года и у женщин - 73,0 года [2]. В 2016 этот показатель увеличился до 71,1.

Состояние человеческого капитала в национальной экономике определяется качественными и количественными показателями, среди которых в последние годы особое внимание уделяется здоровью населения. В международном рейтинге показателей оценки человеческого капитала представлены детская смертность, распространенность малярии, туберкулеза, ВИЧ/СПиДа наряду с ожидаемой продолжительностью жизни.

Другую основу формирования и создания конкурентоспособного человеческого капитала составляет образование населения. Показатели образованности населения в Казахстане достаточно высокие, они близки к максимальным значениям.

В Казахстане накоплен значительный образовательный и научный потенциал, характеризующийся высоким уровнем профессиональной специальной подготовки. В то же время проявляется тенденция замедленного роста и уменьшения численности лиц со средним профессиональным (специальным) образованием, что создает дефицит квалифицированных специалистов по некоторым профессиям средней квалификации. Также происходит замедленное, но уменьшение численности квалифицированных рабочих, что характерно для экономики всех развитых стран в процессе интеллектуализации труда.

В регулировании этого процесса необходимы направляющая роль и тесное взаимодействие соответствующих ведомств, в первую очередь Министерства труда и социальной защиты населения РК и Министерства образования и науки РК, которые на основе реформирования образовательной системы и профессиональной подготовки кадров в настоящее время нацелены в своей деятельности на осуществление требований «умной экономики», основанной на высоких технологиях, инновациях и интеллекте. Для этого в республике имеется достаточно развитая и обширная образовательная система профессионального обучения: высшая школа, технические университеты, колледжи. Реформа общеобразовательной школы с переходом на 12-летнее обучение, намечаемое создание интеллектуальных школ, направлены на достижение международных стандартов, подготовку конкурентоспособных и востребованных работников. Реформа образования для достижения его

высокого качества не должна ограничиваться реформированием только общеобразовательной системы.

Формирование нового качества образования необходимо на базе фундаментальной науки. По мнению многих авторов, человеческий капитал в XXI веке будет главным ресурсом для дальнейшего развития цивилизации. Перспективы развития науки в Казахстане следует ожидать с вводом в действие Закона о науке РК, а также увеличением финансирования этой важнейшей сферы в становлении инновационной экономики.

Проблемы, вызванные COVID-19, требуют еще более решительных политических ответных мер, включая более широкое использование технологий для улучшения предоставления услуг и расширения программ социальной помощи, чтобы обеспечить людям качественное образование и здравоохранение.

Инвестиции в человеческий капитал – знания, навыки и здоровье, которые люди аккумулируют в течение своей жизни, – имеют решающее значение для реализации потенциала детей и ускорения темпов роста экономики во всех странах мира, в том числе и в Казахстане. Пандемия COVID-19 грозит свести на нет достижения последних десяти лет в области развития человеческого капитала и оставить «за бортом» целое поколение, пока страны изо всех сил пытаются сдержать распространение вируса, спасти жизни людей и восстановить экономику.

Согласно новым данным, непосредственно перед началом пандемии большинство стран осуществляли инвестиции в человеческий капитал, и уровень здоровья и образования их жителей был как никогда высок. Однако эти данные также свидетельствуют о том, что даже до вспышки COVID-19 ребенок, родившийся в среднестатистической стране, мог рассчитывать достичь лишь 56 процентов своей будущей производительности. [3]

Пандемия ясно указала на важность поддержания и обеспечения ресурсами эффективных систем здравоохранения, устойчивых и гибких систем образования, а также программ социальной защиты, особенно для людей, живущих у черты бедности. Группа Всемирного Банка в тесном сотрудничестве с правительствами занимается разработкой долгосрочных решений по направлению инвестиций в человеческий капитал во время пандемии и после ее окончания.

В докладе Всемирного Банка «Защита населения и экономики: комплексная стратегия реагирования на COVID-19» сведены воедино три стратегических приоритета, которые следует учитывать правительствам при принятии мер по защите домохозяйств и компаний от кризиса небывалых масштабов:

1. Сдерживать заболевание, предотвращать появление вторичных последствий для здоровья и развивать устойчивые системы профилактики и смягчения последствий пандемий в будущем.

2. Защищать человеческий капитал, источники доходов и рабочие места, укреплять доверие и сплоченность общества, повышать эффективность систем предоставления услуг с прицелом на будущее.

3. Координировать разработку последовательной экономической политики, предусматривающей нахождение компромиссных, основанных на имеющихся данных решений по поддержанию стабильности, эффективному использованию поддержки мирового сообщества и увязке мер по оказанию экстренной помощи с мерами по восстановлению экономики. [4]

Для защиты экономики необходимо принять комплекс мер политики в два этапа, осуществляя эффективное руководство, поддерживая макроэкономическую стабильность и сохраняя приверженность принципам благого управления. Во-первых, правительствам необходимо защитить домохозяйства, компании и финансовый сектор, приняв меры по оказанию чрезвычайной помощи для предотвращения массовой безработицы, банкротств и экономического коллапса. После создания этого важнейшего фундамента можно перейти к принятию мер по восстановлению экономики, что позволит эффективно использовать окно возможностей для проведения реформ, направленных на обеспечение устойчивого роста экономики в интересах всех слоев населения.

Список использованной литературы:

1. Программа развития организации объединенных наций - [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> - интернет источники

2. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года// официальный сайт Президента РК - [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs - интернет источники.

3. Доклад о человеческом развитии 2020: Следующий рубеж - Человеческое развитие и антропоцен - [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: https://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020_ru.pdf - интернет источники

4. Доклад Всемирного Банка «Защита населения и экономики: комплексная стратегия реагирования на COVID-19» - [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://www.worldbank.org/en/home> - интернет источники

Бисенбай А. М.
Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық
заң академиясының 2-курс магистры
Ғылыми жетекші: Дюсебаев Т.Т.
PhD доктор, доцент

ШАРТТЫ ТҮРДЕ МЕРЗІМІНЕН БҰРЫН БОСАТЫЛҒАН АДАМДАРДЫ ПРОБАЦИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУ

Жаңа 2015 жылы қабылданған Қылмыстық-атқару кодексі ең алдымен қылмыстық-атқару жүйесінің өзіне арналған заңнамалық құжат болып табылады. Алайда, онда әртүрлі санаттағы істерді қарауға тура келетін судьялар да назар аударуы керек көптеген жаңалықтар бар.

Қылмыстық-атқару заңнамасына енгізілген новеллалардың басты мақсаты-ізгілендіру. Сотталғандардың құқықтық жағдайы, жазасын өтеу процесінде олардың жеке қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі тиісті деңгейде шешілді. Сотталғандардың өтініш жасау құқығы пенитенциарлық мекемелер мен органдардың қызметін бақылау тәсілдерінің бірі ретінде заңнамалық түрде бекітілген. Осы ережелердің барлығы "сотталғандардың құқықтық жағдайы" деген 3-тарауда қамтылған[1].

Пробациялық бақылауды жүзеге асыруды реттейтін Қылмыстық-атқару кодексі 5-тарау айтарлықтай жаңа болып табылады. Қолданыстағы ҚАК-де пробация қызметі қылмыстық - атқару инспекциясының-пенитенциарлық жүйе органының құрамдас бөлігін білдіреді. Ал жаңа кодексте инспекция пробация қызметінің құрамына енді. Бұл шешім, менің ойымша, қисынды және негізделген. Пробация қызметі атқаратын функциялар қылмыстық-атқару инспекциясының функцияларына қарағанда әлдеқайда кең.

Адамды жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың басты мақсаты – ол ізгілік, азаматтың жүрегінде үміт отын жандырып, онды мінез-құлық қалыптастыру және бұл институт елімізде кеңінен қолданылуда.

Мұндай мүмкіншілікті саналы қолданбай, заң бұзушылықтарға жол беру салдарынан, адамның темір тордың артына қайта оралуы әбден мүмкін.

Нақтыласақ, қолданыстағы заңнамаға сәйкес бас бостандығынан айыру түрінде жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға жазасының қалған өтелмеген мерзіміне бақылау белгіленіп, оған тиісті міндеттер жүктеледі.

Жалпы сотталған адам жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған кезде тағайындалған жазасының өтелмеген бөлігі оған сынақ мерзімі болып саналады.

Шет елдердің пробация қызметі жұмысының тәжірибесін ескерген жөн. Оған педагогтар, тәрбиешілер, дәрігерлер, әлеуметтік қызметкерлер жұмылдырылған. Бұл қызметтің қызметі қылмыстық сот ісін жүргізудің

барлық сатыларында - сотқа дейінгі, пенитенциарлық және пенитенциарлықтан кейінгі құқық бұзушыларды бейімдеу және оңалту процесінде жан-жақты болуға тиіс.

Сотқа дейінгі пробация кезінде қылмыстық сот ісін жүргізу саласында қалған адамның жеке басы зерделенеді. Анықталуда дәрежесі ұшырауы криминалдық идеология, психикасының ерекшеліктері, және тағы басқалар. Арнайы қорытындыда құқық бұзушының жеке ерекшеліктері көрсетіледі, оның қылмыстық мінез-құлқының жолын кесу үшін қажет болатын қылмыстық жазаның сол немесе өзге түрі ұсынылады. Бұл ұсыныстарды сот жаза тағайындау кезінде ескеруі керек.

Кейбір ғалымдар бұл жағдайды заңның жетілмегендігі деген пікір айтады. А.С. Михлин – жасалған қылмыс пен қылмыскердің өзі неғұрлым қауіпті болса, ол жаза мерзімінің неғұрлым үлкен мерзімін өтеуге тиіс болады, сәйкесінше соғұрлым сынақ мерзімі аз болатынын айтады. Бұл мерзім қылмыстың және қылмыскердің қоғамға қауіптілік дәрежесіне байланысты болуы керек. Қауіптілік неғұрлым көп болса, сынақ мерзімі соғұрлым ұзақ болуы тиіс деген пікірді ұстанады [2, 124 б].

Ғалым А.Н. Ткачевский - осындай ережені дұрыстау үшін сотқа өтелмеген жаза бөлігінің мөлшеріне тәуелді емес сынақ мерзімін тағайындау құқығын беру қажет деп есептейді [3, 98 б].

Сот бас бостандығынан айыру түрінде жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға жазасының қалған өтелмеген бөлігі ішінде ҚР ҚК-нің 44-бабының екінші бөлігінің қағидалары бойынша пробациялық бақылауды белгілейді.

Пробация дегеніміз – санаттары заңмен айқындалған адамдардың қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу үшін олардың мінез-құлқын түзеуге бағытталған бақылау және әлеуметтік-құқықтық сипаттағы қызмет түрлері мен жеке айқындалатын шаралар жүйесі [4].

Пробациялық бақылау – пробация қызметінің есебінде тұратын адамдардың өздеріне заңмен және сотпен жүктелген міндеттерін орындауына уәкілетті органдардың бақылауын жүзеге асыру жөніндегі қызметі.

Пробацияның мақсаты: күдіктінің, айыпталушының мінез-құлқын түзеу, сотталған адамды әлеуметке қосу және қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесінің мекемесінен босатылған адамды әлеуметтік бейімдеу және оңалту арқылы қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге жәрдемдесу болып табылады.

Жалпы пробациялық бақылау:

- бас бостандығын шектеу түріндегі жазаға сотталған;
- шартты түрде сотталған;
- бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарға қатысты жүзеге асырылады.

Ал, пробация түрлеріне мыналар жатады: сотқа дейінгі пробация,

үкімдік пробация, пенитенциарлық пробация және пенитенциарлықтан кейінгі пробация.

Пенитенциарлық пробацияның екінші кезеңі жазасын өтеу процесінде сотталғандармен әлеуметтік (тәрбиелік, білім беру және өзге де) жұмысты қамтиды. Бұл кезеңде жазадан шартты түрде мерзімінен бұрын босату кезінде ескерілетін қорытынды (мінездеме) дайындалады.

Бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату - пенитенциарлықтан кейінгі пробация түріне жатады [5, 120 б].

Жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдану кезінде адамға Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінде көзделген міндеттер жүктеледі.

Жазаны орындау мекемесінің әкімшілігі жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамнан оның таңдаған мекенжайы бойынша бес күндік мерзімде ішкі істер органдарына тіркеуге тұратындығы туралы қолхат алады.

Сондай-ақ, жазаны орындау мекемесінің әкімшілігі таңдалған мекенжайдағы жергілікті ішкі істер органына жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның жіберілгенін хабарлайды.

Үшінші кезең-пенитенциарлықтан кейінгі пробация. Ол жазаларын өтеуден босатылған адамдарға пробациялық бақылауды жүзеге асыруды, олардың жұмысқа орналасуына, қайталануын болдырмау үшін тұрғын үй және өзге де тұрмыстық проблемаларды шешуге әлеуметтік көмек көрсетуді көздейді.

Жазаны орындау мекемесінің әкімшілігі қамаудағы немесе бас бостандығынан айыру жазасын өтеп жатқан сотталғанның босауына он жұмыс күні қалғанда сотталған адам мекенжайына немесе жұмысына жеткенше оларды тегін жүру, азық-түлікпен және жол жүру кезінде ақшамен қамтамасыз ету ережесіне сәйкес:

1) бостандыққа шығуға жататын сотталғандардың тізімін жасайды, онда босайтын мерзімі, жүретін бағыты және соңғы баратын жері көрсетіледі;

2) босатылған адамның Қазақстан Республикасының аймағындағы мекенжайына немесе жұмысына жетуіне жолға қажетті билет алуы үшін ақшақаражатын есептейді;

3) қамаққа алынып немесе бостандығынан айрылып, жазасын өтеуден босаған адамдар үшін Қазақстан Республикасының аумағы шегіндегі мекенжайына немесе жұмысына жетуіне дейін, жол жүру кезінде оларға бекітілген заңнамаға сәйкес тамақтандыру нормасына сай босатылған сотталғандарға құрғақ азық берілуін есептейді.

Құрғақ азық болмаған жағдайда бір айлық есептік көрсеткіштің 50% көлемінде жолда жүретін әр тәулік үшін ақша берілуі мүмкін.

Жазаны өтеу мекемесінің қызметкері сотталғанадамның босауына он

күн қалғанға дейін Қазақстан Республикасының аумағы шегіндегі мекен жайына немесе жұмысына жетуі үшін оларға жол билеттерін алады.

Жол билеттерінің ақысы қолма-қол және қолма қол емес түрде белгіленген заңнамаға сай жүргізіледі және сақталуға қойылған заттары мен құндылықтары беріледі.

Жазасын өтеуден босатылып шыққан адам жол жүру станциясына дейін жазасын өтеу мекемесінің қызметкерімен жеткізіледі.

Жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарға қатысты пробацациялық бақылауды оның тұрғылықты жеріндегі полиция қызметкерлері қылмыстық-атқару қызметі саласындағы уәкілетті орган айқындайтын тәртіппен жүзеге асырады.

Ішкі істер органдары шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамды есепке қойғаннан кейін оған әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету үшін оның қызметке келуін қамтамасыз етеді және сот қаулысының көшірмесін пробацация қызметіне жібереді.

Өз кезегінде, пробацация қызметі босатылған адамды өзінің есебіне қойып, оның денсаулық жағдайын, білім деңгейін, еңбекпен қамтылуын, тұрғылықты жерінің бар-жоғын анықтай отырып, оның жеке басын зерделеуді жүргізеді, сондай-ақ оған ұсынылатын әлеуметтік-құқықтық көмектің көлемін айқындауға қажетті өзге де мәліметтерді анықтайды және адамға әлеуметтік-құқықтық көмекті ұсыну тәртібін түсіндіреді.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның жеке басын және өмірлік жағдайын зерделеу нәтижелері бойынша пробацация қызметі әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасын жасайды.

Жергілікті атқарушы органдар, қоғамдық бірлестіктер және өзге де ұйымдар пробацация қызметі әзірлеген жеке бағдарламаға сәйкес, шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетеді. Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамды тиісінше бақылауды қамтамасыз ету және оның тұрған жері туралы ақпарат алу үшін ішкі істер органдарының полиция қызметкерлері тізбесін Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітетін электрондық бақылау құралдарын қолдануға құқылы.

Электронды бақылау құралының басты мақсаты – адамның жүріс тұрысын бақылау, оның қоғамға қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады.

Бүгінгі күні, электронды бақылау құралын 60 астам дамыған мемлекеттер тәжірибеде қолдануда. АҚШ, Ұлыбритания және басқа да Еуропа мемлекеттері кеңінен қолдануда.

Алғаш рет электронды бақылау құралын АҚШ-ы 1990 жылдан бастап қолданып, олардың тәжірибесіне қарағанда электронды құралды қолдану сотталушыны түзеу мекемесінде ұстағаннан, осы тәсілмен бақылау едәуір қаражатты үнемдеуге себеп болған.

Электрондық бақылау құралының қолданылуына тоқталатын болсақ,

ішкі істер органының бастығы шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға белгіленген шектеулерге сәйкес, оның жеке басын сипаттайтын мәліметтер негізінде, сондай-ақ тиісті құрал-жабдықты орнатудың техникалық мүмкіндіктеріне сүйене отырып, шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамды есепке алу кезінде оған электрондық бақылау құралдарын қолдану туралы шешім қабылдайды.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға электрондық бақылау құралдарын қолдану туралы шешім электрондық бақылау құралдарын пайдалану туралы қаулымен ресімделеді, ол шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға және онымен бірге тұратын адамдарға жарияланады, бұл ретте құрал-жабдықты бұзғаны үшін шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның жауапкершілігі түсіндіріледі.

Электрондық бақылау құралдарын пайдалануға жауапты полиция қызметкері қаулы шығарған сәттен бастап үш жұмыс күні ішінде қажетті құрал-жабдық орнатуды жүзеге асырады, шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға электрондық бақылау құралдарын пайдаланудың ерекшеліктерін түсіндіреді және электрондық бақылау құралдарын пайдалану бойынша жадынама алғаны туралы қол қойғызу арқылы оларды пайдалану жадынамасын береді.

Өз кезегінде, электрондық бақылау құралдарын пайдалануға жауапты полиция қызметкері шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға белгіленген шектеулерді сақтауы туралы мониторингілеу пультінің деректерін пайдалана отырып, ақпарат жинауды жүзеге асырады.

Электрондық бақылау құралдарының құрылғысын сот белгілеген шектеулерді сақтауға профилактикалық бақылауды жүзеге асыру мақсатында ішкі істер органдары тікелей шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға оның тұрғылықты немесе болу орны бойынша орнатады. Сот белгілеген шектеулер өзгерген кезде не техникалық себептер бойынша электрондық бақылау құралдарын қолдану мүмкін болмаған жағдайда шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға қатысты электрондық бақылау құралдарын пайдаланудан бас тарту (ауыстыру) туралы тиісті дәлелденген қаулыны қабылданып, электрондық бақылау құралдарын пайдалануды тоқтатады не оларды пайдалану тәртібін және қолданатын техникалық құралдар жиынтығын өзгеріледі.

Электрондық бақылау құралдарын пайдалануға жауапты полиция қызметкері қаулыны шығарған сәттен бастап үш жұмыс күні ішінде қажетті құралды алып тастауды (ауыстыруды) жүзеге асырады [6].

Жалпы жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарды бақылау ҚР Ішкі істер Министрінің бұйрығына сәйкес жүзеге асырылады.

Ішкі істер органдары шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарды жазасының қалған өтелмеген бөлігі ішінде дербес есепке алуды жүзеге асырады, оларға жүктелген міндеттердің орындалуын бақылайды.

Ішкі істер органдары қылмыстық-атқару жүйесінің бөліністерінен шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға қатысты хабарлама алған соң жергілікті полиция қызметінің бастығына шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның тұрғылықты жеріне келуін бақылауды жүзеге асыруды тапсырады.

Жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдар тұрғылықты жеріне келген соң ол ішкі істер органдарының профилактикалық есебіне қойылып және оған бақылау ісі ашылып, тіркеуге жатады. Соттың адамды жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы қаулысы бақылау ісін ашуға негіз болып табылады. Бақылау ісі жазаның өтелмеген барлық мерзімі бойы жүргізіледі.

Бақылау ісіне бас бостандығынан айыру орындарынан босатылғаны туралы анықтаманың, сот үкімдерінің (олар болмаған жағдайда учаскелік инспектор қылмыстық-атқару мекемесіне сұрау салады), шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы қаулының көшірмелері, соттылығын тексеру талабы және шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға "Есептегі элемент" Біріктірілген деректер банкі есебінің басып шығарылған электрондық карточкасы, өмірбаяны, соттылығы туралы толыққанды түсініктемесі тігіледі.

Есепке қойғаннан кейін УПИ шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға, ол үшін оған әкімшілік жаза салынған бірнеше рет әкімшілік құқық бұзушылық жасау немесе Қазақстан Республикасы ҚАК-нің [169-бабында](#) көзделген міндеттерді орындаудан қасақана жалтарған жағдайдағы салдар түсіндіріледі.

Қылмыстық-атқару жүйесінің мекемесінен шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдар тұрғылықты жеріне келгеннен кейін УПИ үш жұмыс күні ішінде ішкі істер органының бастығына Қазақстан Республикасы ҚАК-нің [169-бабына](#) сәйкес оларға сот жүктеген міндеттер бойынша шектеулер белгілеу туралы қаулы енгізеді. Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға шектеулер белгілеу туралы қаулы бақылау ісі материалдарына тігіледі. Қаулының көшірмесі шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға түпнұсқасына қол қою арқылы тапсырылады. Тұрғылықты жері бойынша шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адам дәлелсіз себептер бойынша 5 жұмыс күні ішінде тұрғылықты жеріне келмеген не болмаған және міндеттерін орындаудан қасақана жалтару фактілері анықталған жағдайда, УПИ бұл туралы ішкі істер органының бастығына баянатпен баяндайды және шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның жүрген жері және келмеу себептерін анықтау бойынша алғашқы іс-шараларды жүргізеді [7].

Тұратын жері анықталмаған жағдайда, сотқа оған іздестіру жариялау туралы не бұлтартпау шараларын таңдау туралы ұсыным енгізеді.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдардың сот жүктеген міндеттерін орындауын толыққанды бақылау мақсатында ішкі

істер органдарының қызметкерлері:

1) шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның мінез-құлқы туралы жұмыс орны және тұрғылықты жері бойынша азаматтардан және меншік нысанына қарамастан ұйымдардың әкімшіліктерінен мәліметтер сұрауға және алуға;

2) шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамды әңгімелесуге ішкі істер органына шақыруға, қажет болған жағдайда мұндай әңгімелерді туыстарының келісімі бойынша оларды қатыстыра отырып өткізуге;

3) шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдардан сот жүктеген міндеттердің орындалуына байланысты мәселелер бойынша ауызша және жазбаша түрде түсініктерді талап етуге құқылы.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдар тұрақты тұрғылықты жеріне келгеннен кейін ішкі істер органының бастығы жергілікті полиция қызметіне келесі әрекеттерді жүзеге асыруды тапсырады:

- профилактикалық есепке алуды және адамға арналған ақпараттық-іздеу картасын ақпараттық-аналитикалық орталықтың аумақтық бөліністеріне, сондай-ақ ақпаратты кезекші бөлімге, арнайы мекемеге және полицияның кешенді күштеріне жіберуді;

- қылмыстық-атқару жүйесі бөліністеріне хабарлауды;

- шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның қасақана қылмыс жасауының әрбір фактісі бойынша анықталған кемшіліктерді жою және ішкі істер органдарының профилактикалық жұмысының тиімділігін арттыру бойынша шаралар қабылдай отырып, қызметтік тексеріс жүргізуді;

- криминалдық полиция бөлінісіне шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамды жедел есепке алуды;

- криминалдық полициясына, кезекші бөлімдеріне, арнайы мекемелеріне және полицияның кешенді күштеріне шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдардың тарапынан құқық бұзушылық және сотпен оларға жүктелген міндеттерді орындаудан жалтару фактілері туралы ҚАПО-ның жергілікті полиция қызметінің бөліністеріне ақпарат ұсынуды [8].

УПИ шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адаммен әңгіме жүргізеді, тұрғылықты жері бойынша тіркеу ережесін сақтау туралы ескертеді және оның уақтылығын бақылайды, бас бостандығын айыру орындарынан жіберілген деректердің шынайылығын тексереді.

Сонымен қатар, ішкі істер органдары:

- шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдар таңдап алған тұрғылықты жеріне келуі бойынша бақылау істерін ашады және профилактикалық есепке қояды;

- тұрғылықты жері бойынша профилактикалық жұмысты жүзеге асырады; "Жедел-іздігіру қызметі туралы" Қазақстан Республикасы Заңында көзделген тәртіпте және негіздер бойынша жедел-іздігіру іс-шаралар өткізеді;

- шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адам туралы ақпарат алу мақсатында қылмыстық-атқару жүйесінің органдары және мекемелерімен өзара іс-қимыл жасасады.

Учаскелік полиция инспекторы мекемеден хабарлама алған сәттен бастап тәулік ішінде Қазақстан Республикасының аумағынан тыс жерге шығуға тыйым салуға Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің "Бүркіт" бірыңғай ақпараттық жүйесіне енгізу үшін тапсырма толтырады.

Тапсырма жоспар "Бүркіт" бірыңғай ақпараттық жүйесіне енгізу үшін облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті полиция қызметінің бастығына жолданады.

Қолданыстағы заңнамада жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарға келесі міндеттер жүктеледі:

- мекемеден босатылған күннен бастап бес жұмыс күні ішінде тұрғылықты жеріндегі ішкі істер органдарында тіркеуден өтуге;

- айына кемінде бір рет ішкі істер органдарына, пробация қызметіне тиісінше өзінің мінез-құлқы, алатын әлеуметтік-құқықтық көмек туралы есеп беру үшін келіп тұруға;

- ішкі істер органдары айқындаған уақытта тұрғылықты жерін тастап кетпеуге;

- ішкі істер органдарын жазбаша хабардар етпестен тұрақты тұрғылықты жерін, жұмыс пен оқу орнын ауыстырмауға;

- ішкі істер органдары айқындаған орындарға жұмыс пен оқудан бос уақытта бармауға;

- ішкі істер органдарының жазбаша рұқсатынсыз басқа жерлерге шықпауға міндетті.

- негізгі жазаны толық өтегенге және пробациялық бақылау мерзімі аяқталғанға дейін республика аумағынан кетпеуге;

- алкогольдік ішімдіктерді, сондай-ақ медициналық емес мақсаттарда есірткі мен психотроптық заттарды, сол тектестерді тұтынбауға;

- жәбірленушінің денсаулығына, мүлкіне келтірілген залалдың немесе мемлекетке келтірілген материалдық залалдың орнын толтыру жөнінде шаралар қолдануға;

- ішкі істер органдарының талап етуі бойынша түсініктеме және шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның мінез-құлқына бақылауды жүзеге асыру үшін қажетті өзге де құжаттарды ұсынуға;

- ҚР салық заңнамасында белгіленген тәртіппен тұрғылықты жері бойынша мемлекеттік кіріс органына табыстары және салық салу объектісі болып табылатын мүлкі туралы декларацияны табыс етуге міндетті.

Бұл ретте, көрсетілген адамдар ішкі істер органына мемлекеттік кіріс органының декларацияны алғаны туралы анықтамасын табыс етеді [8].

Сондықтан, УПИ шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адаммен тұрғылықты жері бойынша сот белгілеген міндеттерді орындаудан

жалтару және оның құқық бұзушылық жасау оқиғаларына жол бермеуі жөнінде ескерту жұмысын жүргізеді.

Ал, қызмет көрсету аумағында тұрмайтын шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адам әкімшілік жауапкершілікке тартылған жағдайда онда осы адамға бақылау жүзеге асыратылатын тұрғылықты жері бойынша ішкі істер органына әкімшілік жауапкершілікке тарту туралы қаулы көшірмесімен хабарлама жіберіледі.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның тұрғын үйіне әрбір келу нәтижелері бойынша учаскелік полиция инспекторы немесе оны тексеретін полиция қызметкері бақылау парағына тиісті белгі қояды.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдардың ішкі істер органдарына келу міндеті бақылау жасау, сондай-ақ профилактикалық сипатта әңгіме жүргізу мақсатында қолданылады. Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның келу сағаттары, оның жұмысы мен оқуына әсер етпейтіндей есеппен белгіленеді. Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның ішкі істер органына келуін тіркеу ішкі істер органының жергілікті полиция қызметі бөліністерінде не учаскелік полиция пункттерінде жүзеге асырылады, бұл туралы арнайы тіркеу парағына белгі қойылады.

УПИ сот белгілеген міндеттерді бұзудың әрбір фактісі бойынша баянат толтырады және ішкі істер органының бастығына баяндайды[8].

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарды бақылау олардың тұрғылықты жері бойынша жүзеге асырылады. Егер шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адам дәлелді себептер бойынша аталған мекенжайда тұра алмаса, ішкі істер органының бастығы оның өтінішіне сәйкес оған қызмет көрсететін аумақтың шегіндегі басқа жерде уақытша тұруға рұқсат береді.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның тұрғылықты жерінен ауданнан (қаладан, облыстан) тысқары уақытша шығуы туралы мәселелерді шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның жазбаша арызының және шығу себепін, профилактикалық есепте тұрған кезеңдегі мінез-құлқын сипаттайтын деректер көрсетілген учаскелік инспектордың баянаты негізінде ішкі істер органының бастығы қарайды. Қабылданған шешім туралы арызға тиісті жазба жазылады, ол ПО-ның кіріс хат-хабарламасында тіркеледі.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға басқа жерге уақытша кетуге және онда бір тәуліктен артық болуға рұқсат берілген жағдайда қолхат арқылы бағыттық парақ беріледі, онда басқа елді мекенге шығуға рұқсат берілген күні, бару мақсаты мен болу мерзімі, шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның ішкі істер органында тіркелуі, шақыру бойынша белгіленген уақытта ішкі істер органына келуі, тұрғылықты жері бойынша оны қадағалауды жүзеге асыратын учаскелік полиция инспекторына өзінің оралғаны туралы хабарлау міндеттері

көрсетіледі. УПИ шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның кеткені туралы ол келуге тиіс аумаққа қызмет көрсететін ішкі істер органына жазбаша түрде хабарлайды.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адам басқа ішкі істер органы қызмет көрсететін аумаққа келісімен, жергілікті полиция қызметі бөлінісінің қызметкері немесе УПИ келген адамды жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған, ішкі істер органы қызмет көрсететін аумаққа уақытша тұру үшін келген адамдарды тіркеу журналының екінші бөліміне тіркейді, оның бағыттық парағына тиісті белгілер қойып, оларды ішкі істер органының мөрімен (мөртаңбасымен) куәландырады.

УПИ шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның уақытша тұру мерзімі ішінде оның мінез-құлқы мен өмір сүру салтын қадағалауды жүзеге асырады, әңгімелесу үшін оның келу күндерін белгілейді, болу мерзімі аяқталғанда бағыттық парағына оның уақытша тұру жеріндегі мінез-құлқы туралы жазба енгізеді.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адам тұрғылықты жеріне оралған кезде бақылауды жүзеге асырушы УПИ бағыттық парақтағы жазбалармен танысады, оған аталған адамның келгені туралы белгі қояды және бағыттық парақты бақылау ісіне тіркейді.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адам басқа елді мекенге тұрақты тұруға кеткен жағдайда:

1) бақылауды жүзеге асырушы ішкі істер органы шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның тұратын аумақтағы ішкі істер органына осы Қағидаға 12-қосымшаға сәйкес нысан бойынша ақпарат жолдайды;

2) шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның жаңа тұрғылықты мекенжайы бойынша үш жұмыс күні ішінде тексереді және ақпарат жіберген органға хабарлайды;

3) шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның таңдап алған тұрғылықты жері бойынша келгені туралы расталған қатынас хатты алған соң, оның бақылау ісін және криминалдық полициядағы бар ақпараттарды әрі қарай бақылауы үшін жаңа тұрғылықты жері бойынша ішкі істер органына жолдайды;

4) шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға тұрғылықты жеріне кеткен кезде осы Қағидаға 13-қосымшаға сәйкес нысан бойынша бақылау парағы беріледі, онда кеткен күні, жаңа тұрғылықты жерінің мекенжайы және жаңа тұрғылықты жері бойынша ішкі істер органына тіркелуге келу мерзімі көрсетіледі.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның облыстан (республикадан) тыс жаңа тұрғылықты жерге көшкен, қайта қылмыс жасағаны үшін шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуы күшін жойған, жазаның өтелмеген бөлігінің мерзімі өткен және ол қайтыс болған жағдайда үш жұмыс күні ішінде тиісті орталықтандырылған жүйелерге қажетті түзету

енгізу үшін хабарлама жолданады.

Қылмыстық кодекске сәйкес, жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдардың төмендегідей жауапкершіліктері көзделген.

1) екі және одан да көп әкімшілік құқық бұзушылық жасап, олар үшін оған әкімшілік жаза қолданылса;

2) шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдану кезінде өзіне жүктелген міндеттерді орындаудан дәлелсіз себеппен екі реттен артық жалтарса;

3) бас бостандығынан айыру орындарынан босатылғаннан кейін таңдалған тұрғылықты жері бойынша тіркелу үшін бес жұмыс күні ішінде дәлелсіз себеппен келмесе, сот уәкілетті мемлекеттік органның ұсынуымен шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жою және жазаның қалған өтелмеген бөлігін орындау туралы қаулы шығара алады[9].

Ал, Қылмыстық-атқару кодексіне сәйкес, егер шартты түрде мерзімінен бұрын босату қолданылған адам:

- жазасының қалған өтелмеген бөлігі ішінде бірнеше рет әкімшілік құқық бұзушылық жасап, сол үшін оған әкімшілік жаза қолданылған болса;
- шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдану кезінде өзіне жүктелген міндеттерді орындаудан қаскөйлікпен жалтарған болса, ішкі істер органы сотқа шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жою және жазасының қалған өтелмеген бөлігін орындау туралы ұсыну жіберетіні көзделген.

Өз кезегінде, Қылмыстық-атқару кодексінде шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдардың өз міндеттерін қаскөйлікпен жалтару ұғымына нақты түсінік берілмеген. Қылмыстық-атқару кодексінің 130-бабына сәйкес, жазаны өтеудің белгіленген тәртібін қаскөйлікпен бұзушылықтар болып табылатын әрекеттер көзделген, бірақ олар тек жазасын түзеу мекемесінде өтеп жатқан сотталғандарға қатысты қолданылады.

Бұл ретте, жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың, жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстырудың және тағайындалған жаза мерзімін қысқартудың сот практикасы туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 2 қазандағы №6 нормативтік қаулысына сәйкес, сотталған адамға жүктелген міндеттерді қаскөйлікпен жалтару деп сотталған адамның тәртібін бақылайтын орган шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жоюдың мүмкін екендігі туралы жазбаша ескерту шығарғаннан кейін міндеттердің қайталап орындалмауын түсіну қажет [10].

Бірнеше әкімшілік құқық бұзушылық жасаған және міндеттерді орындаудан қасақана жалтарған кезде ішкі істер органының бастығы

материалдарды және бақылау ісін қоса отырып, шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жою және жазаның қалған өтелмеген бөлігін орындау мүмкіндігі туралы дәлелді ұсынымды сотқа жолдайды.

Ішкі істер органының немесе соттың шақыртуы бойынша келмеген жағдайда шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамды мәжбүрлеп алып келу жүзеге асырылады. Егер шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адам пробациялық бақылаудан жалтарған жағдайда, ішкі істер органдары оның тұрған жерін және жалтару себептерін анықтау бойынша бастапқы іс-шараларды жүргізеді. Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның тұратын жері анықталмаған жағдайда, ішкі істер органдары сотқа оған іздестіру жариялау туралы не бұлтартпау шараларын таңдау туралы ұсыну енгізеді. Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарға қатысты жазаның өтелмеген мерзімі аяқталғаннан кейін бақылау ісін жүргізу тоқтатылады.

Сол сияқты, қайта қылмыс жасағаны үшін бас бостандығынан айыру, шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жоя отырып, шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның сотталуы, шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған жазасының өтелмеген мерзімінің аяқталуы, шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшінің жойылуы, шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның өлімі бақылау ісін жүргізуді немесе оған қатысты пробациялық бақылауды тоқтатуға негіз болып табылады.

Қылмыстық-атқару инспекциясының пробациясын енгізу арқылы қылмыстың қайталануын азайтуға мүмкіндік туды. Пробациядағы шартты түрде сотталған адамдар сот пробациялық бақылауды тағайындамаған шартты түрде сотталған адамдарға қарағанда 6 есе аз қылмыс жасаған. Бұл механизмнің жаңалығына және осы мәселеде жеткілікті тәжірибенің болмауына қарамастан.

Егер қазір пробацияны сот шартты түрде сотталғандарға қатысты ғана тағайындай алатын болса, онда жаңа ҚК және ҚАК бойынша - ҚІБ-ға шыққандарға да, әкімшілік қадағалаудағы адамдарға да, бас бостандығын шектеуге сотталған адамдарға да қатысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі. <https://adilet.zan.kz>
2. Михлин А.С. Проблемы досрочного освобождения от отбывания наказания. Москва, ВНИИ МВД СССР, 1982. - 286 с.
3. Ткачевский Ю.М. Освобождение от отбывания наказания. Москва, юрид.литература, 1970 год. - 275 с.
4. Қазақстан Республикасының Пробация туралы Заңы. 2016 жылғы 3 желтоқсандағы №38-VI ҚРЗ.

5. Оңғарбаев Е.Ә., Смағұлов А.А. Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы (жалпы бөлім), Қарағанды қаласы, 2005 жыл (оқулық). - 240 б.
6. Электрондық бақылау құралдарын қолдану қағидаларын, шарттары мен негіздерін бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 24 желтоқсандағы №1369 қаулысы.
7. Қазақстан Республикасы Ішкі істер Министрінің «Жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдардың мінез-құлқын бақылауды жүзеге асыру қағидасын бекіту туралы» бұйрығы.
8. Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды әкімшілік қадағалау туралы Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 15 шілдедегі № 28-І Заңы.
9. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.
10. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 2 қазандағы №6 нормативтік қаулысы.

Gussenov B.

master of economic sciences, «Zhetysu University named after I. Zhansugurov» NPJSC, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan.

Supervisor: Stefan Dyrka

Higher School of Economics n.a. V. Korfantego, Katowice, Republic of Poland.

e-mail: baragussenov@gmail.com

DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN'S FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY IN THE ERA OF GLOBALIZATION

The objective process of the world's development in recent decades is globalization. A new system of socio-economic relations is being formed, in which there is a significant deepening of political, socio-economic and cultural ties of various states. In the economic aspect, globalization refers to the process of forming a single world economy, a single planetary market of goods, capital and services. The globalization of the world economy is studied by scientists of different schools and directions. Of particular interest are the problems of the development of national economies of individual countries in the context of global globalization processes, as well as problems related to the assessment of the contradictory nature of the impact of globalization on the functioning of economic systems. The trends of globalization are intertwined, creating in each country a unique combination of external and internal factors that determine its further development and position in the world economy. The range of these combinations ranges from the complete dependence of peripheral countries to supranational, hyper-competitive economic systems. Thus, the issues of the impact of globalization on economic development are a priority for most States.

Main provisions of the article.

Theoretical analysis of the impact of globalization on the economy of Kazakhstan, as well as identification of problems and benefits of this cooperation for the national economy.

Define the concepts and essences of globalization.

Identification of the main factors and directions of globalization of the world economy.

Theoretical description of the position of the Republic of Kazakhstan in the world economy.

Designation of prospects for the development of the domestic economy in the process of globalization.

Introduction.

Globalization is considered as a new stage of integration processes taking place in the world, which have affected all spheres of life: economy, politics, culture, etc. As a result, new organizational formations are emerging, and economic systems are being transformed under the influence of their activities. The assessment of the degree of influence of globalization on the development of various states is ambiguous and causes the greatest controversy [1]. Summing up, it can be noted that globalization manifests itself in the following main forms:

1) human communication capabilities have changed as a result of technological progress, there has been a communication compression of the world, the conditions of existence of many strata and classes in the world are converging;

2) the scale of interaction and the degree of interdependence of modern society have sharply increased, according to M. Castells, a "network society" is emerging;

3) the process of interaction between different cultures is intensifying, people are becoming more and more imbued with the consciousness that they live in a single, pluralistic, multicultural world (although Western mass culture dominates so far);

4) a new system of global social relations of the emerging global society is emerging due to a decrease in the influence of the state on society and international relations (for example, TNCs already control half of the economic capacity of the planet).

Thus, we can say that "Globalization" mostly characterizes objective changes in the world that occur outside of a person. "Globalism" is a change taking place in the subjective sphere. Globalism is a form of social consciousness. In the process of practical development of the globalizing world, society reflects it in its consciousness, forms a complex of ideas and emotions, which are called globalism.

Building a competitive economy of Kazakhstan is closely connected with integration into the world economy. In this regard, Kazakhstan's accession to the World Trade Organization (WTO), which accounts for 95% of all world trade, is the most important achievement of the economic policy of the Republic of Kazakhstan [2].

Also analyzing the world experience, many experts tend to believe that in 10-15 years Kazakhstan will be able to assert itself on the world market as a serious player if it brings oil refining to world standards (96-98%). Accordingly, petrochemical products will be competitive on the world market.

Globalization has strengthened and forced a new understanding of the place and role of the nation-State as a leading player on the world stage, still controlling its territory and natural resources.

Twenty years since the proclamation of Kazakhstan's sovereignty have become a period of intense work on reforming the national economy. All spheres of the socio-economic life of the country have undergone a significant transformation. If we take into account that before gaining sovereignty, our state did not have any experience in the development of market relations in the economy, then the achievements of the republic over the past years are really impressive.

Successful reforms and implementation of the guidelines defined by the Strategy "Kazakhstan-2050" allowed the republic to form its own model of a stable development economy, taking into account global economic trends and the conjuncture of foreign markets. The mechanisms put into operation made it possible in a relatively short time to restore the national economic system in a new form and give it the dynamics of sustainable growth [3].

The GDP growth in the following years is due to the activation of production processes in industry, agriculture, construction, transport and communication services, trade and other spheres. In general, the growth rates in Kazakhstan are ahead of developed and most developing countries, second only to China. But the main source of the country's economic growth is the oil industry. It meets domestic energy needs, accounts for 27% of GDP and 56% of total exports.

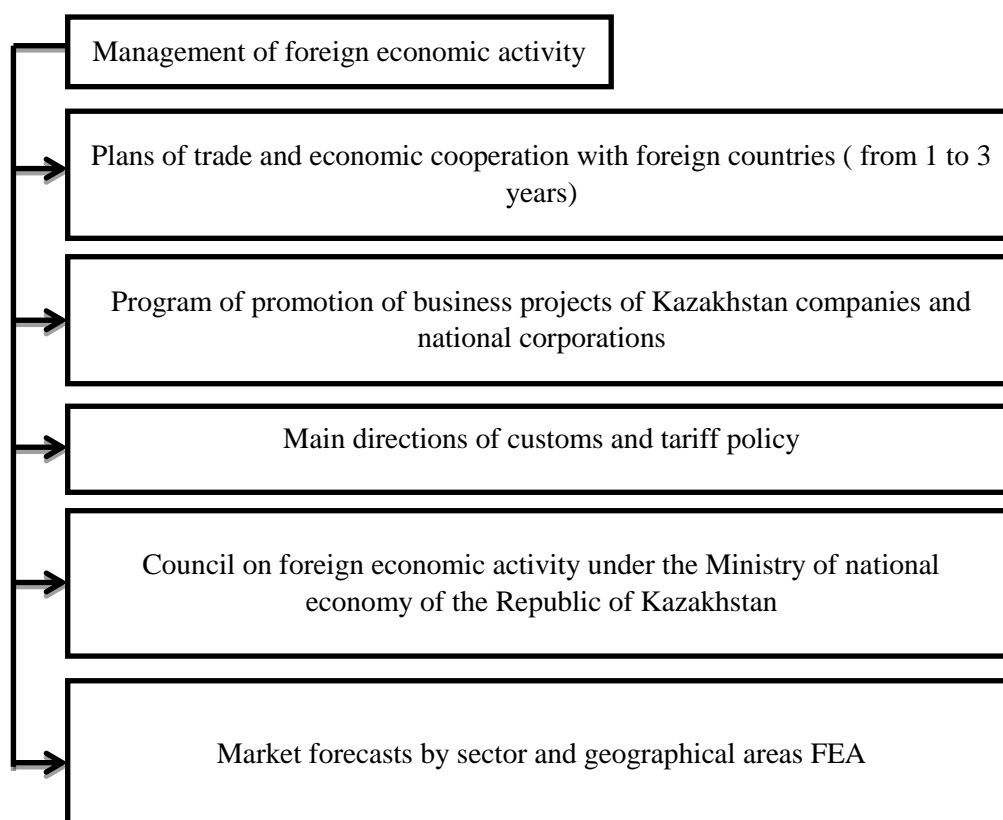
Methodology. Research methods include methods of economic, theoretical, logical and comparative analysis, synthesis, and graphical method. The theoretical and methodological basis of the research was the development of leading foreign and domestic scientists in the field of management, evaluation of foreign economic activity at enterprises. The regulatory framework consists of laws of Kazakhstan, decrees of the President of the Republic of Kazakhstan, resolutions of the Government of the Republic of Kazakhstan, international standards. The information and empirical base of the study, which ensures the representativeness of the initial data, reliability, reliability and accuracy of conclusions, recommendations and proposals, was the annual and financial statements of enterprises.

Results.

One of the main trends in the development of the modern world is the globalization of economic activity. This is a dynamic process that has its own characteristics at each new stage of development. Globalization is associated with a new wave of scientific and technological achievements of mankind. Breakthroughs in the field of communications, computer science, communications have changed the nature and quality of productive forces. Like any objective

process, globalization is a contradictory phenomenon, it has its positive and negative sides [4].

On the one hand, globalization opens up new opportunities for the world economy, in particular, economic interaction at all levels is facilitated, economic growth is stimulated, the exchange of scientific and technological progress in the economic and intellectual spheres is accelerating and increasing, which contributes to world social progress. On the other hand, the priority of exclusively market incentives and principles leads to a deepening of inequality in the world economy at all levels: interstate, national, personal, the economic and political dictate of transnational corporations is increasing, the instability of the world economy and the scale of migration are growing. In addition, globalization makes countries more vulnerable in cases of crisis processes in the financial and commodity markets of other countries. All this is impossible without an appropriate management system (Fig.1). [5].

Figure 1. - Strategic management of foreign economic activity

Note: compiled by the author.

Firstly, in the conditions of globalization, there is no free competition and free market in the leading industries in the central countries. The global markets of telecommunications, pharmaceuticals, oil production and refining, as well as automobiles, aerospace equipment, computers, network and power equipment, aluminum, cell phones, advertising and consulting services were in the hands of several multinational corporations. The competitive advantages of multinational corporations are largely related to their technological monopolism. In the USA,

Japan and other countries of the "Big Seven", the use of extensive mechanisms of state regulation of the economy continues [6].

Secondly, the free market model, which, according to the principle of "double standards", is strenuously imposed as a goal of state policy, is actually used by it to exploit the periphery and buffer zone. The claims that the free market has now turned into its opposite on a global scale are not unfounded. From a sphere where equivalents should be exchanged, it has turned into a sphere where non-equivalent exchange prevails.

Thirdly, the information revolution and globalization objectively reduce the importance of market regulators in economic development, bringing to the fore factors that do not have an unambiguous valuation, and therefore cannot be regulated by price mechanisms alone.

Fourthly, the world-shaking financial crises, the destruction of the natural environment, the mass migration of the population from areas of chronic poverty and hunger, the increase in the number of unemployed, due to low literacy and qualifications, in third world countries - all this and much more testifies to the depravity of market globalism. To absolutize market principles, to rely only on the market, means to discredit the idea of globalization [7].

Thus, a balanced, serious analysis of the globalization process is needed, it is necessary to increase attention to its social aspects and contradictions in order to minimize the negative consequences of globalization.

According to economist A. Sharipov, Doctor of Economics, "no economic system will be able to develop rapidly in modern conditions without global technological borrowing from developed countries and without active export of its own production products to the markets of post-industrial countries, since they, in particular, have sufficient solvent demand. There is an objective situation in the world that does not allow any of the states to enter the post-industrial community without its consent and without its active support.

The world of post-industrial countries is entering the XXI century, having no worthy competitors. The task of Kazakhstan's entry into the circle of post-industrial countries has no solution either in the near or even in the medium term. It should be said that such a socio-social phenomenon as globalization cannot be canceled by any document. It cannot be ignored either on a practical or theoretical level. Now it is necessary to turn to the Message of the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev, in which it says: "One of the serious problems 22 is called the increasing globalization of the economy and the entire social life of the modern world. Today, no country, no matter how large, no matter how rich, can develop successfully if it is isolated from the rest of the world. On the contrary, success accompanies those states that consciously, competently and

dynamically integrate into the world economy." All this implies a modification of the logic of government by the state, the formation of a socially oriented market economy.

The first step may be an overestimated interest in the preparation and equipment of the cultural and institutional environment of the population of our country, to its high-quality characteristics, to the moral level. Purposeful efforts are required to develop human capital, increase the index of human progress, expand the area of difficult interactions and communications. What can be said about the state of the Republic of Kazakhstan on the world market for 2020- 2021? Assessing the place and role of our country in the modern world economy and politics, we can say that the Republic is once again experiencing one of the most difficult stages of its existence and development [8]. The pandemic, the disrupted OPEC+ deal, the rapid subsidence of the petrodollar, currency swings, sanctions pressure on Russia, the unfavorable outcome of the elections in the States. And of course, such a development of the situation could not but affect macroeconomic indicators and the tenge exchange rate.

Conclusions. As a result, it can be concluded that the globalization of the world economy can be qualified as a continuation of the process of internationalization of the world economy, which is characterized by increased interconnections of various processes and spheres, expressed in the gradual transformation of the world economy into a single market of services, goods, money, information, labor and knowledge. It is also worth noting some qualitative characteristics of this stage, such as the reduction of the financial distance between all states of the world, the emergence of new forms of organization of the world economy, the increasing role of TNCs in managing global economic processes, the formation of regional integration associations and the spread of a liberal market model.

Moreover, these processes are influenced and directly shaped by various prerequisites and factors. Analyzing which, we can say that the processes of globalization of the world economy gradually cover all spheres of public life of countries: production (in the form of multinational companies), trade, including stock and investment markets. As for the analysis of the development of globalization in developed and developing countries, based on the analysis of the openness of the economies of these countries and the presence of TNCs in them, it can be concluded that developed countries are in many ways superior to developing countries both in terms of the openness of the economy and the presence of transnational corporations in them. This indicates that they are much more involved in international economic relations, which means that their level of

globalization is much higher. This, in turn, indicates that there are significant differences in the economies of these countries and that the process of globalization aggravates them, which can lead to ambiguous consequences.

List of references:

1. A Survey of Cyber-Physical Systems // Researchgate.net. URL: https://www.researchgate.net/publication/228934884_A_Survey_of_Cyber_Physical_Systems (accessed: 20.03.2018).

2. DYRKA, Stefan, GUSSENOV, Barkhudar Sh. (2018). The main aspects of the development of foreign economic activity in the era of globalization. Bulletin of National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Volume 6, Number 376, 234 – 238. <https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.50>. <http://orcid.org/0000-0003-0275-8029>.

3. Gussenov B. Sh. (2018). Theoretical features of development of foreign economic activity in the context of globalization of the economy. OPEN INNOVATION, collection of articles of the III International scientific-practical conference. P. 124-127.

4. Internet of Things. // Gartner IT Glossary. URL: <https://www.gartner.com/it-glossary/internet-of-things/> (accessed: 15.04.2021).

5. Industry 4.0. The future of productivity and growth in the industry // the Boston Consulting Group. (2015). URL: http://img-stg.bcg.com/Industry_4_0_RU_tcm27-41510.pdf (date accessed: 20.02.2021).

6. «Science. Technologies. Innovations. » / / National research University Higher school of Economics. URL: https://www.hse.ru/data/2017/10/31/1158648883/NIIO_%202017.pdf (date accessed: 9.07.2021).

7. Schwab K. (2016). the Fourth industrial revolution. / Klaus Schwab / / Eksmo-Top

8. The U. S. and China Invest Heavily in Industry 4.0 Technologies to be the World's Largest Manufacturer. (2018). CISION PR Newswire. URL: <https://www.prnewswire.com/news-releases/the-us-and-china-invest-heavily-in-industry-40-technologies-to-be-the-worlds-largest-manufacturer-300589461.html> (date accessed: 21.12.2020).

Ерқанатқызы Л.

Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық
заң академиясының 2-курс магистры

Ғылыми жетекші: Дюсебаев Т.Т.

PhD доктор, доцент

**ҰЙЫМДАСҚАН ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ КРИТЕРИЙЛЕРІ МЕН
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СИПАТТАҒЫ ҚЫЛМЫСТАР**

Алдыңғы мақалада біз "ұйымдасқан қылмыс" деген не, бұл құбылыстың қандай маңызды белгілері бар, қылмыстық әрекеттің осы түрінің мәні неде және оның таралуының түпкі себептері туралы шешім қабылдадық. Алайда, осы мәселелерді шешу арқылы біз қойған мәселе таусылмайды, өйткені осы уақытқа дейін заң әдебиетінде де, құқық қорғау органдарының практикалық жұмысында да қылмыстың қандай түрлерін "ТОП" түріне жатқызу керек, қайсысы жоқ және бұл маңызды сұраққа жауап берудің объективті критерийі қандай екендігі туралы нақты түсінік жоқ.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Құқық қорғау жүйесін толық реформалау – аса маңызды міндеттердің бірі. Полицияның мемлекеттік күштік құрылымындағы бейнесі бірте-бірте өзгеріп, қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін азаматтарға қызмет көрсететін органға айналады аттап өткен болатын [1].

Оған жауап беру үшін біз формальды логика әдістерін, атап айтқанда элементтің белгілі бір жиынтыққа жататындығын анықтау үшін қолдануымыз керек. Біз логикалық операция жасауымыз керек, оған сәйкес "Жалпылама Тұжырымдаманың көлеміне кіретін объектілерге ғана тиесілі белгілерді алып тастау арқылы аз көлем ұғымдарынан үлкен көлем ұғымдарына көшу керек". Осы жерден келесі су айдынын жүргізуге болады: ұйымдасқан қылмыс халықаралық сипаттағы қылмыстар деп аталатын топқа жатпайды. Әдебиетте айтылғандай, халықаралық сипаттағы қылмыстарды кез-келген мемлекеттің саясатына байланысты емес, бірақ заңсыз сипатқа ие деп санауға болады: барымтаға алу; халықаралық қорғауды пайдаланатын адамдарға қол сұғу, есірткі мен психотроптық заттардың заңсыз айналымы; азаматтық авиация мен теңіз кеме қатынасының қауіпсіздігіне қарсы құқыққа қарсы әрекеттер, теңіздегі қарақшылық және т.б. С.М. Иншаков, атап айтқанда, есірткі мен психотроптық заттардың заңсыз айналымын халықаралық сипаттағы қылмыстарға жатқызады, өйткені олар бірнеше мемлекеттердің мүдделеріне қол сұғады және соның салдарынан халықаралық қоғамдық қауіп төндіреді [2, 41б.]. Халықаралық қылмыстардың субъектілері мемлекеттермен қатар "олардың басшылары, жоғары лауазымды тұлғалары, қылмыстық саясаттың басқа да орындаушылары" деп танылады.

Ойлап қарасақ, осындай көзқарас қажет нақтылау. Атап айтқанда, есірткі қылмысын халықаралық қылмыстарға жатқызуға болмайды, өйткені құқық бұзушылықтың бұл түрінің мақсаты мемлекет мүдделеріне зиян келтіру емес, өз мүдделері. Сонымен қатар, Ресей Федерациясының қолданыстағы Қылмыстық кодексінде халықаралық сипаттағы қылмыстар заң шығарушы тарапынан 34 - тарауға - "бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстарға" бөлінген [3]. Қылмыстың 8 құрамының

ішінде заң шығарушы есірткі мен психотроптық заттардың заңсыз айналымын бейбітшілікке қарсы қылмыстарға жатқызу қажет деп санамады. Бұл тәсілді қылмыстық құқық саласындағы мамандар да бөліседі. Сонымен, В.Е. Эминова есірткі құралдарының заңсыз айналымын Ресейдің Қылмыстық кодексі бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыс ретінде қарастырмайды деп санайды [4, 74 б.]. Осылайша, құқық бұзушылықтың бұл түрін басқасына жатқызу керек түрі. Қаралып отырған мәселеге халықаралық заңгер М. Мауленов де талдау жасаған [5, 82 б.]. Осы уақытқа дейін біз трансұлттық ұйымдасқан қылмыс туралы әңгімелестік, осы Тұжырымдаманың мазмұны туралы маңызды мәселені талдаудан тыс қалдырдық. Бұл жағдайда біздің заң ғылымы, сондай-ақ шетелдік авторлар "трансұлттық ұйымдасқан қылмыс" ұғымына қылмыстық әрекеттің қандай түрлерін енгізетіні туралы айтылады. Егер АҚШ Конгресінің зерттеу қызметінің талдаушысы Д. Ваглидің (JohnR. Wagley) 2006 жылдың 20 наурызынан бастап, оның авторы "трансұлттық ұйымдасқан қылмыс" ұғымымен қамтылған қылмыстық әрекеттерді анықтайды, мысалы: есірткі, ядролық контрабанда, адам саудасы, саладағы қылмыстар зияткерлік меншік және ақшаны жылыстату. Бұл автордың субъективті көзқарасымен ғана түсіндіруге болатын өте қысқа тізім сияқты. Шындық жоғарғы деңгейдегі құқық бұзушылықтардың "жиынтығы" әлдеқайда кең екенін көрсетеді. "Трансұлттық ұйымдасқан қылмыс, ақшаны жылыстату және сыбайлас жемқорлық туралы сыни ойлар" жинағында (ред. М.Канадалық ғалымдардың 11 мақаласынан тұратын Бир) трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа, ақшаны жылыстатуға және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бойынша елдердің үкіметтері қабылдаған шаралар сыни бағаланады. Атап айтқанда, "трансұлттық ұйымдасқан қылмыс "ұғымы" корпоративтік және беловоротническая" қылмысты болдырмауы керек. Бізге кітап авторларының көзқарасы күмәнді болып көрінеді, өйткені қазіргі уақытта трансұлттық ұйымдасқан қылмыстың статистикасы көбінесе компьютерлік қылмыстардың өсуіне, несие карталарын манипуляциялауға және т.б. байланысты артып келеді. Бұл құқық бұзушылықтың бұл түрлерін ТОП тобынан шығаруға болмайды дегенді білдіреді. Сонымен бірге, Ф. Мадсеннің "Трансұлттық ұйымдасқан қылмыс" (2009 ж.) кітабында автор бұл ұғымға есірткіні тарату, Қылмыстық жолмен алынған ақшаны жылыстату, ғаламдық Интернет арқылы жасалған қылмыстар, тауарлар мен адамдардың контрабандасы, бопсалау және алаяқтық, заңсыз инсайдерлік операциялар сияқты құбылыстарды енгізеді. Осылайша, Ф. Мадсен терроризмді "трансұлттық ұйымдасқан қылмыс" ұғымына қоспайды. Ғылыми және публицистикалық әдебиеттерде "халықаралық терроризм", "мемлекеттік терроризм" және "трансұлттық ұйымдасқан қылмыс" ұғымдары жиі араласады. Алайда, кейбір ресейлік зерттеушілер (И.П. Блищенко және Н. В. Жданов, Т. В. Мельник, Л.

А. Моджорян, Е.Г. Ляхов, В.Р. Латыпов) осы ұғымдардың мазмұнын нақты ашады. Мысалы, В.А. Номаконов былай деп жазады: "Мемлекеттік терроризм-бұл мемлекеттің немесе оның органдарының экономикалық қысымға негізделген ұйымдасқан зорлық-зомбылық тактикасы, психологиялық әсер ету, саяси қысым, әскери". У.Р. Латыпов мемлекеттік терроризмді халықаралық терроризмнің бір түрі деп таниды және халықаралық терроризмнің объективті жағы "саяси жауды физикалық жоюға бағытталған зорлық-зомбылық актілері" екенін түсіндіреді [6, 21 б.]. Сонымен бірге, Е.И. Каиржанов "халықаралық және мемлекеттік терроризм ұғымдарының арақатынасы туралы" мақаласында "мемлекеттік терроризм актілері дербес әрекет ететін жеке тұлғалар жасаған халықаралық терроризм актілеріне қарағанда салыстырмалы түрде үлкен қауіп болып табылады [7, 42 б.]. Мемлекеттік терроризм-егемендікке, тәуелсіздікке және демократияға қарсы бағытталған халықаралық қатынастарда заңсыз күш қолданудың бір түрі, сайып келгенде, саяси және егемен мемлекеттердің экономикалық жүйелері". Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, сіз жақын ұғымдар арасында "су айдынын" өткізуге тырысуға болады. Жұмыстың осы бөлігінде біз ТОП тобына жататын қылмыстардың заңды сипаттамаларына назар аударамыз. Алайда, мұндай қылмыстардың әр түрін сипаттамас бұрын, олардың жалпы мәніне назар аударайық. Бұл қылмыстар тобының біртұтас мәні, бұл адвокаттарға осы құқық бұзушылықтарды трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа жатқызуға барлық негіз беретін ортақ, біріктіруші бастама болып табылады.

Қылмыс ғылыми ұғым ретінде және объективті құбылыс ретінде әр түрлі нәрсе екенін егжей-тегжейлі қарастырмай, біз мыналарды атап өтеміз. Біріншісі-формальды категория, табиғатта ақыл-ой (дерексіз) символдық форма ретінде өмір сүреді, екіншісі - табиғатта материалдық тұрғыдан жүзеге асырылатын құрылым ретінде болатын нақты құбылыс. Сондықтан, А.И. Алексеев дұрыс жазғандай, қылмыс әрқашан нақты құбылыс ретінде көрінеді (бірақ тұжырымдама емес) және жалпы немесе жалпы бола алмайды [8, 111 б.]. Қылмыс ұғым ретінде қылмыстық-құқықтық норманың мазмұны мен мағынасы, ал құбылыс ретінде қылмыс табиғатта белгілі бір ашылған жүйе болып табылатындығына сүйене отырып, біз олардың жеке құқықтық табиғаты мен қылмыстық-құқықтық реттеудің мәнін білуге тырысамыз.

Құқықтық тұжырымдама мен құқықтық құбылысты ажырату тұрғысынан қылмысты Қылмыстық-құқықтық реттеудің мәнін дұрыс түсінуден келесі қорытынды жасауға болады: жоғарғы бөліктің мәнін түсіндірудің нақты жолы қылмыстық-құқықтық нормалардың тұжырымдамаларын нақты білуден ғана емес, сонымен бірге белгілі бір қылмыстың құрамын құрудың барабар құбылыстарынан тұрады. Бастапқыда қылмыстық-құқықтық норманың мәнін және оны құқықтық реттеудің

мақсаттарын түсіну маңызды болады, олар негізгіден туындайды: оны құрудың құқықтық идеясы. Осыған байланысты, біздің ойымызша, әрқашан жоғарғы топқа жататын қылмыстар туралы қылмыстық - құқықтық нормалардың тікелей мазмұны ғана емес, сонымен бірге мағынасы (рухы) және тиісті реттеудің мақсаттары. Бұл маңызды сәт жоғарғы топқа кіретін қылмыстардың негізі болып табылады. Қылмыстық-құқықтық норманы құрудың құқықтық идеясы қылмыстық-құқықтық реттеудің мәнін, мақсаты мен мәнін айқындайды және ТОП-қа қатысты нақты қылмыс құрамының құрылымын құрудың императивті сәті болып табылады. Жоғарғы топқа жататын қылмыстарды құқықтық реттеу идеясы неде? Біздің ойымызша, ТОП-қа қатысты барлық құқық бұзушылықтардың мәні-бұл мемлекеттердің ұлттық шекараларынан шығуға, сондай-ақ әртүрлі елдерде кооперативті қылмыстық қауымдастықтар құруға байланысты барлық құқық бұзушылықтарға императивті қылмыстық-құқықтық тыйым салу.

Сонымен қатар, жоғарыда айтылғандардан көрініп тұрғандай, терроризмді ұйымдасқан қылмысқа жатқызбаудың басқа да негіздері бар. Мұның себептері, біріншіден, терроризм-бұл терроризммен салыстырғанда басқа да қылмыс түрлерін "басып озатын" өте қауіпті қылмыс. Екіншіден, терроризм басқа ұйымдасқан қылмыстардан ерекшеленеді, өйткені оның құрбандары тек белгілі бір елдің азаматтары. Үшіншіден, ұйымдасқан қылмыстың көптеген проблемалары терроризммен байланысты, бірақ онымен байланысты емес. Сонымен бірге, терроризм БҰҰ-ның трансұлттық қылмыс туралы анықтамасына енгізілгенін және (есірткінің заңсыз айналымымен қатар) қоғам үшін аса қауіпті қылмыс болып табылатынын атап өткен жөн. Ұйымдасқан қылмыс пен ТОП арасындағы айырмашылықтарды іздеуді тереңдете отырып, ішкі, "ұлттық" ұйымдасқан қылмысқа қатысты қылмыстық әрекеттердің құрамы өте кең, атап айтқанда, экономикалық саладағы көптеген қылмыстарды (ұрлық, алаяқтық, тонау, бопсалау, заңсыз банктік қызмет, коммерциялық парақорлық және т. б.), сондай-ақ есірткі қылмысы, жезөкшелікпен айналысуды ұйымдастыру, заңсыз құмар ойындар және т. б.) қамтиды.

Қазіргі уақытта, көптеген баспаларда ұйымдасқан қылмыстылықты сипаттау үшін "мафия" термині жиі қолданылады. Осы терминнің бізде қолданылуы негізді ме? Біздің пікірімізше, қоғамымыздың қылмыстылығын сипаттау турасында "мафия" терминін қолдану орынсыз. Бұл терминді қолданудың мүмкін еместігі кем дегенде, екі себептен түсіндіріледі: грамматикалық және теориялық – фуниционалды. Алдымен грамматикалық себептерін қарап өтейік. "Мафия" сөзінің этимологиясы әлі күнге дейін толық анықталмаған. Фонетикалық тұрғыдан алсақ "мафия" араб тілінің сөзіне ұқсайды. Осыған байланысты бұл сөз Трапани қаласының маңында мекен еткен араб тайпасының атауынан алынған деген пікір бар. Кей

авторлар “мафия” сөзін араб тілінің “қорғау”, “қауіпсіздік” немесе “тығылатын жер” сөздерімен байланыстырады. Басқа зерттеушілер болса “мафия” терминін французда “maupais” (жаман ниетті) сөзімен байланыстырады. Бір топ авторлардың пікірлеріне сәйкес “мафия” термині сицилиялық көтеріліс кезінде пайда болған “Морте Алла Франча Инченди Анела” (Францияның өкілі, Италияның гүлденуі) ұранының алғашқы әріптерінен құрылған. 1868 жылға дейін Сицилияда бірде бір сөздікте “мафия” сөзі болмаған. Алғаш рет ол 1868 жылы жарық көрген А. Траинның сицилия – италиялық сөздігінде орын табады. Бұл сөздікте: “мафия – қылмыстық әрекет жасайтын адамның қызметін сипаттайтын неологизм” деп көрсетілген. Алғаш рет “мафия” термині қылмыстық ұйымның сипаттамасы ретінде драматург Гаспарре Москаның шығармасында жарық көреді. “Мафия” терминінің функционалды – теориялық себептер бойынша қабылданбауын түсіндірейік. “Мафия” деп “батыстық” ұйымдасқан қылмыстық топтарды сипаттайды. Ал, шет елдік мафиямен біздің ұйымдасқан қылмыстылығымыздың бір бірінен айырмашылығы бар. Шет елде – мафия белгілі бір территорияны немесе қызмет саласын бақылауға алатын қылмыстық ұйым ретінде танылады. Ол мемлекеттік аппаратпен коррупциялық байланыста болғанымен, жалпы, қылмыстық кәсіби қызметін өз күшімен құралдары арқылы жүзеге асыруға тырысады. Ал, бізде болса қылмыстық ұйым өзінің қызметін көбінесе мемлекеттік мекемелер, ұйымдар арқылы жүзеге асырады. Талқылауды талап ететін келесі ұғым “көлеңкелі экономика” болып табылады. Көптеген авторлар оның мазмұнын әр түрлі түсіндіреді. Мысалға, экономист А. Камаренко көлеңкелі экономика ретінде “екі өзара байланысты сала арасында пайда болатын экономикалық қарым-қатынастарды” таниды. Біріншісі, мемлекеттік кәсіпорындарды қамтитын қатынастар: қосымша жалған жазбалар, нәтежелерді өзгерту, парақорлық, жалған мәшінелер. Екіншісі, негізгі қаржылық қоры мемлекетке тәуелсіз жеке кәсіпорындар арасында пайда болатын қарым-қатынастар: салық төлеуден жалтару және т.б. Ал, енді көлеңкелі экономика мен ұйымдасқан қылмыстылықтың өзара байланысын қарастырайық. В.В. Лунеев ұйымдасқан қылмыстылықты “заңсыз табыс алу мақсатында құрылатын әлеуметтік байланыстар мен қатынастардың жүйесі” ретінде анықтаған болатын [9, 65 б.]. Бұл анықтамадан ұйымдасқан қылмыстылықтың - әлеуметтік экономикалық құбылыс екендігін көреміз. Бізде қалыптасқан жағдайға сәйкес, көлеңкелі экономика – ұйымдасқан қылмыстық құрылымның қызмет етуіне міндетті түрде қажетті сала ретінде танылады.

Сонымен қатар, көлеңкелі экономика және ұйымдасқан қылмыстылық бір – бірімен тығыз байланысты факторлар. Ал, енді “кәсіби қылмыстылық” ұғымын қарастырайық. Бұл құбылыстың анықтамасын И.П. Портнов төмендегідей береді: “кәсіби қылмыстылық дегеніміз – негізгі немесе

қосымша табыс көзін алу мақсатында кәсіби қылмыскерлердің қылмыстарынан құрылатын салыстырмалы жеке қылмыстылықтың бір түрі” [10, 57 б.]. С.В. Бородинның пікірінше, кәсіби қылмыстылық ұйымдасқан қылмыстылықтың бір жүйесі болып табылады. Кәсіби қылмыстылықтың көптеген сипаттамалық белгілері, дәлірек айтсақ: қылмыстық қызметтің тұрақтылығы, арнайы білімдер мен икемділікті қажет етуі, қылмыс - өмір сүрудің жалғыз құралы ретінде танылады, қоғамға қайшы ортамен байланыс - жалпы қылмыстық ұйымдасқан топтарға тән [11, 63 б.]. Осы ұйымдасқан қылмыстылықтың негізін кәсіби қылмыскерлер, “заңдағы ұрылар” құрайды. Қылмыстық өмірдің “мәдениетін” алып жүрушілер ретінде таныла отырып, олар оның “құндылығын” бостандықта да, түзеу мекемелелерінде де насихаттайды. Қылмыстық кәсіптілік ұйымдасқан қылмыстылықтың қызмет етуіне тиімді болып табылады. “Кәсіби қылмыстылық” түсінігі криминология ғылымында тұңғыш рет 1897 жылы криминалистердің халықаралық одағының Гейдельбергте өткен съезінде енгізілген болатын. Ол кезеңде криминалистер кәсіби қылмыскерлерді қылмыстық қызметпен айналысудан бас тартқысы келмейтін адамдар ретінде сипаттайды.

Кейіннен XVIII ғасырдың аяғында Париждің құпия полициясының бастығы Ф.Э. Видок “кәсіби қылмыскерлер” деп - жүйелі түрде меншікке қарсы, ұрлық, алаяқтықтық секілді қылмыстарды жоғарғы деңгейлі іскерлікпен жасауға машықтанған адамдарды жатқызу керек деді.

Ресейлік заңгер С. Познышев және И. Фойницкий “кәсіби” терминін қолдануға қарсы болады және оның орнына “түзелмейтін”, “үйреншікті” және “үнемілік” терминін ұсынды. Ресейде “кәсіби қылмыскерлерге” қарсы күресті жеңілдету үшін олардың дене мүшелерін (қолы және саусақтарын) кесу қолданылды [12, 47 б.]. Дегемен, сол кезеңдегі құқық қорғау органдарының мәлімдеуіне сәйкес кәсіби қылмыскерлер саны жалпы қылмыскерлер санынан әлде қайда аз болды. Мысалы, Ресейде 200-300 кәсіби қылмыскер болса (жалпы қылмыскерлердің 14% құрайды), Англия мен Германияда 4000-ға жуық кәсіби қылмыскер болады. Кәсіби қылмыскерлер қылмыстың бір саласындағы түрімен айналысатын бірнеше мамандықтарға бөлінеді. Олардың қылмыскерлер арасында қолданылатын атаулары болады. Мысалы, “Грамила” – тонаушылар, “Медвежатник” – сейф тонаушылар, “Ежы” – дүкен тонаушылар, “Фармазоншик” – алаяқтар. Соның ішінде ұрылардың өздерінің 25 мамандығы болады. XIX ғасырдың басында бас бостандығынан айыру мекемелерінде қылмыскерлердің кәсібіне сәйкес біріккен топтары пайда болды. Сотталғандар “шпанка”, “игрок”, “сухарник”, “асмодей”, “храп” секілді топтарға бірікті. Әр қайсысының қылмыстық істегі кәсіби бағыты болды. Аталған топтағы беделді үлкен мамандар жаңадан қосылғандарға өз кәсібінің ерекшеліктерін үйретті. XX ғасырдың 20-30 ж.ж. “өкіл әкелер” пайда болды. Кәсіби қылмыстылықтың дамуы

қылмыскерлердің өзіне қолайлы біліктілігі мен ептілігіне, қабілеті мен бейімділігіне сәйкес белгілі бір қылмыстық әрекетті өзінің кәсібі ретінде таңдап алумен байланысты болды.

“Кәсіп” дегеніміз белгілі бір дайындықты талап ететін табыстың көзі болып табылатын еңбек түрі болып есептеледі. Сондықтан “кәсіби қылмыстылықтың” келесідей белгілері болады:

1. Қылмыстық әрекеттің тұрақты түрінің болуы (мамандануы);
2. Сол салаға белгілі бір білімі мен әдістемелік іскерлігінің болуы;
3. Қылмыстық әрекет өмір сүру үшін негізгі табыс көзі болуы;
4. Қылмыстық топтармен байланысының болуы.

Қазіргі кезде кәсіби қылмыстылық жоғарғы деңгейлі пайдакүнемдікпен сипатталады. “Кәсіби қылмыскерлер” кәсіби қызметіне сәйкес түрлерге бөлінеді. Жалпы кәсіби қылмыскерлердің меншігінде меншікке қарсы қылмыстар кең таралған. Себебі, кәсіби қылмыскерлердің 70%-н меншікке қарсы қылмыскерлер құрайды. Оның ішінде 40%-ы тұрғын үйлерді тонаушылар, 22%-ы қалта ұрылары, 5%-ы қарақшылар болады. Қалта ұрыларының өзі кәсібінің даму аумағына сәйкес “нарықтық” – сауда орталығындағы ұрылар, “кроттар” – көліктегі қылмыскерлер, “технарь” – техникалық құралдарды қолдану арқылы жұмыс істейтіндер болып бөлінеді. Ұрлық жасауда бүркемелеуші көмекшілерді қолданатын қылмыскерлер “шермачь” деп аталады. Орташа есеппен кәсіби қалта ұрысы айына 25-30 ұрлық жасайды. Соның ішінде 100 жәбірленушілерден 5-уі ғана оны сезеді. Алаяқтар кәсібіне сәйкес “шуллер”, “кукольник”, “кидала” болып бөлінеді. Көптеген кәсіби қылмыскерлердің жоғарғы білімі және олар көбіне жұмыспен қамтамасыз етілгендер қатарында болады. Мысалы, бірқатар қылмыстар сол салада қызмет етпей жасалуы мүмкін емес. Банк операцияларымен байланысты экономикалық қылмыстарды банк мекемелерінде жұмыс істемей жасау мүмкін емес. Көшедегі үй-жайсыз жүрген “бомждар” кәсіби қылмыскерлердің 18%-н құрайды.

Кәсіби қылмыстылықтың себептері:

1. Экономикадағы тұрақсыздық пен қайшылықтар;
2. Идеология мен әлеуметтік институттардың әлсіреуі;
3. Кәсіби қылмыстардың қауіптілік деңгейінің дұрыс бағаланбауы;
4. Кәсіби қылмыскерлердің заңды орындаушы азамат ретіндегі өзге кәсіби

қызметтің болуы.

Ұйымдасқан қылмыстылық пен кәсіби қылмыстылықтың байланысын көрсете отырып қорытынды жазу керек. 1998 жылғы 2 шілдеде қабылданған «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Қазақстан Республикасының Заңы жемқорлыққа мынадай анықтама береді: «Мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың, сондай-ақ соларға теңестірілген адамдардың лауазымдық өкілеттігін және соған байланысты мүмкіндіктерін пайдалана

отырып не мүліктік пайда алу үшін олардың өз өкілеттіктерін өзгеше пайдалануы, жеке өзі немесе делдалдар арқылы заңда көзделмеген мүліктік игіліктер мен артықшылықтар алуы, сол сияқты бұл адамдарға жеке және заңды тұлғалардың аталған игіліктер мен артықшылықтарды құқыққа қарсы беруі арқылы оларды сатып алуы сыбайлас жемқорлық деп ұғынылады». Жалпы танылған анықтамаға сәйкес «жемқорлық», не жемқорлық мінез-құлық, бұл – осы міндеттерді жүзеге асыруға тағайындалған немесе өкілеттік берілген кез келген тұлғаның лауазымдық міндеттерін атқаруға адалдықпен қарамауы. «Жемқорлық» ұғымының мұндай айқындамасы мынаны білдіреді, жемқорлыққа мемлекеттік шенеуніктер ғана емес, сонымен бірге өзінің экономикалық немесе саяси мәртебесінің арқасында қоғамдық мүддені қозғайтын мәселелерге ықпал ететін, немесе мемлекеттің қаржы қаражаттарын не басқа да активтерін басқаратындардың бәрі де жол беруі мүмкін. Жемқорлыққа мүмкіндік жасайтын адамдардың қатарына сондай-ақ өздерінің іс-әрекетімен теріс пиғылды лауазымды тұлғалардың жемқорлық мінез-құлқына жол беретін адамдар да жатқызылады. Сондықтан, «Нұр Отан» ХДП 2012 жылғы 27 қазанда қазақстандық қоғамның сындарлы күштерімен Жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы меморандумға қол қоюға бастама жасады, оның нәтижесінде Жемқорлыққа қарсы жалпы халықтық қозғалыс құрылды. Қазіргі уақытта аталған Меморандумға үш мыңнан астам қоғамдық ұйымдар қосылды. Біздің бұл бағыттағы іс-әрекеттеріміз мемлекеттік аппараттағы сыбайлас жемқорлық деңгейін едәуір төмендетті. Мұны халықаралық сарапшылар атап айтуда. Алайда бізге сыбайлас жемқорлықпен күрестің жаңа стратегиясын жасау қажет. Парақорларды анықтау және сотқа тарту жеткіліксіз. Жаңа құқықтық тетіктерді, аппараттық мүмкіндіктерді пайдалану, жұртшылықты жемқорлық тәртіп бұзушылықты ескерту мен алдын алуға кеңінен тарту керек.

Басқа елдердің тәжірибесін зерттеп, пайдалану қажет. Мемлекеттік қызметшілердің кірістерін ғана емес, шығыстарын да мағлұмдауға көшу қажет. Кәсіби қылмыстылықтың көптеген сипаттамалық белгілері, дәлірек айтсақ: қылмыстық қызметтің тұрақтылығы, арнайы білімдер мен икемділікті қажет етуі, қылмыс - өмір сүрудің жалғыз құралы ретінде танылады, қоғамға қайшы ортамен байланыс - жалпы қылмыстық ұйымдасқан топтарға тән. Осы ұйымдасқан қылмыстылықтың негізін кәсіби қылмыскерлер, “заңдағы ұрылар” құрайды. Қылмыстық өмірдің “мәдениетін” алып жүрушілер ретінде таныла отырып, олар оның “құндылығын” бостандықта да, түзеу мекемелелерінде де насихаттайды. Стратегияның негізгі мақсаты Қазақстанның тұрақты дамуы мен экономикалық гүлденуінің маңызды шарты ретінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиімді іс-әрекетке бағытталған және мыналарды қамтиды:

- сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-әрекет тетігі, республикадағы сыбайлас жемқорлық белсенділігінің алдын алу және оны бейтараптандырудың тиімді жүйесін құру, сондай-ақ адалдықты, сатылмайтындықты көтермелеу арқылы мемлекет пен қоғамның тіршілік әрекетінің барлық саласында сыбайлас жемқорлықтың деңгейін төмендету;

- Қазақстан Республикасы азаматтарының және халықаралық қауымдастықтың мемлекет институттары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына деген сенімін нығайту;

- сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-әрекет бойынша азаматтық қоғамның әлеуетін күшейту.

Ұйымдасқан қылмыстылықпен күресу саласында қазіргі таңда қалыптасқан жағдай берілген мәселенің теоретикалық түрде толығымен жеткіліксіз пысықталмауының салдары болып табылады. Ұйымдасқан қылмысқа қатысу туралы қылмыстық-құқықтық нормалардың тұрақсыздығы заңшығарушы тарапынан, сонымен қатар ғылыми қауым тарапынан ұйымдасқан сыбайлас нысанасына қарсы әрекет етудің стратегиясы және тактикасы туралы нақты түсініктің жоқ екендігін көрсетеді. Құқықтық, криминологиялық, криминалистикалық және жедел-іздігіру концепциясында және сәйкес келетін анықтау, ашу, тергеу, алдын алу және ескерту туралы ғылыми негізделген және тәжірибелік тексерістен өткен ұсыныстарда анық вакуум байқалатыны көрініп тұр.

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы
https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy
2. Иншаков С.М. Зарубежная криминология. М., 1997. -299 с.
3. <https://minjust.gov.ru/ru/documents/7612/>
4. Криминология: Учебник / Под ред. академика В.Н. Кудрявцева, профессора В.Е. Эминова М., 1997 -219с.
5. Мауленов М. Криминология. М.,1992 -101с.
6. Номаконов В.А. Особенности причинного комплекса преступности в современной России //Преступность: стратегия борьбы. /Под ред. А.И.Долговой М.,1997 -227с.
7. Каиржанов Е.И. Криминология. А.,1995. -268с.
8. Алексеев А.И. Криминология. М.,1998 -340с.
9. Лунеев В.В. Криминология. М.,1994 -142с.
10. Портнов И.П. Профилактика преступлений в милицейской практике. // Государство и право. 1995- №10 -112с.
11. Бородин С.В. Контроль над преступностью в демократическом обществе // Государство и право. 1993-№10 -159с.

12. Познышев С. Криминология – Москва, 1991.-239с.

Жанузакова Л.Т.

доктор юридических наук, профессор,
заместитель директора НИИ права университета «Туран»,
главный научный сотрудник Отдела конституционного,
административного законодательства и государственного
управления Института законодательства и
правовой информации Республики Казахстан,
г. Алматы; e-mail: zhanleila@mail.ru

О РАЗГРАНИЧЕНИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО И ПОДЗАКОННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

В соответствии с Конституцией Республики Казахстан Парламент является высшим представительным органом, осуществляющим законодательную власть [1]. Соответственно, он наделен правом принимать законы - нормативные правовые акты, обладающие высшей юридической силой, регулирующие наиболее важные вопросы общественной жизни и принимаемые в особом порядке [См. подробнее 2, с.19; 3, с.404].

По мнению Э.Э. Дуйсенова, критериями разграничения законодательного и подзаконного регулирования являются определение предмета закона по регулированию наиболее важных общественных отношений, выражающего нормативную сторону объективно существующих процессов и явлений [4, с.32].

Нормативное определение закона схоже с теоретическим. Согласно Закону РК «О правовых актах» «закон – нормативный правовой акт, который регулирует важнейшие общественные отношения, устанавливает основополагающие принципы и нормы, предусмотренные Конституцией Республики Казахстан» [5].

В Конституции РК и в Конституционном законе РК «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов», Законе РК «О правовых актах» используется собирательное понятие «законодательный акт», включающее все виды законов и постановления Парламента и его Палат. Под это понятие подпадают: закон, вносящий изменения и дополнения в Конституцию Республики Казахстан, конституционный закон, кодекс, консолидированный закон, закон, постановление Парламента Республики Казахстан, постановления Сената и Мажилиса Парламента Республики Казахстан [1; 5; 6].

В то же время «законодательный акт» как отдельный вид нормативного правового акта в его иерархию не включён. Ранее нами указывалось, что «данный термин призван объединить все виды законов и иных актов Парламента как органа законодательной власти». Но в текущем законодательстве этот термин используется в узком смысле, то есть

подразумевает собой различные виды законов. Соответственно, это вызывает неоднозначную трактовку его использования в законодательной и правоприменительной практике. [7, с.97] В частности, при наличии бланкетных норм в тех или иных законах, они могут отсылать непосредственно и к законам, и к законодательным актам. Тем самым, допускается возможность регулирования того или иного вопроса, подпадающего именно под сферу законодательного регулирования, постановлением высшего представительного органа или его Палаты.

Причем в определении понятия «законодательный акт» нет уточнения о том, что постановления Парламента и его Палат должны носить нормативный характер. В советский период постановлениями Верховного Совета могли вводиться в действие законы. В настоящее время подобные акты Сената и Мажилиса Парламента такой функции не несут. Нормы о введении в действие законов содержатся в самих законах. Нормативные постановления Парламента и его Палат принимаются по вопросам, входящим в их компетенцию и не требуют регулирования в форме закона. Они принимаются на основе закона и не должны им противоречить, что подразумевает их подзаконный характер. В иерархии нормативных правовых актов нормативные постановления Парламента Республики Казахстан и его Палат располагаются ниже закона (пп.5) ст.10 Закона РК «О правовых актах» [5]. Таким образом, в случае сохранения понятия «законодательный акт» в правовом поле Казахстана полагаем, что оно требует корректировки в части исключения из него постановлений Парламента Республики Казахстан, постановлений Сената и Мажилиса.

Парламент принимает свои законы самостоятельно в рамках своей компетенции, но при активном участии Правительства и Президента, которые, наряду с депутатами Парламента, обладают правом законодательной инициативы.

Из п.3 ст.61 Конституции следует, что Парламент вправе издавать законы, которые регулируют важнейшие общественные отношения, устанавливают основополагающие принципы и нормы, предусмотренные вышеуказанным пунктом, а все иные отношения регулируются подзаконными актами [1].

Таким образом, законодательное регулирование представляет собой важнейшую функцию законодательной ветви власти, процесс волевого и целенаправленного воздействия Парламента на важнейшие сферы общественных отношений, в целях их упорядочивания и придания нормативного характера.

Законодательство не содержит прямых или отсылочных норм, позволяющих Парламенту и его Палатам расширять свою законодательную компетенцию. Законодательная деятельность Парламента, строго ограничена п.3 ст.61 Конституции РК, а указанный в нём перечень является исчерпывающим и не подлежит расширительному толкованию.

Такой подход отмечен в нормативных постановлениях Конституционного Совета РК от 15 октября 1997 № 17/2 «Об официальном толковании статей

53-57 Конституции Республики Казахстан, устанавливающих полномочия Парламента и его Палат»» и от 10 марта 1999 г. № 2/2 «Об официальном толковании пунктов 1 и 2 статьи 14, пункта 2 статьи 24, подпункта 5) пункта 3 статьи 77 Конституции Республики Казахстан» [8; 9].

В законах регулируются функции и полномочия государственных органов, составляющие основу их организации и деятельности, а также вопросы, затрагивающие такие важнейшие общественные отношения, как правосубъектность физических и юридических лиц, бюджетные отношения, охрана окружающей среды и пр.

На подзаконном уровне устанавливаются функции, осуществление которых не затрагивает общественные отношения, перечисленные в п.3 ст.61 Конституции. Это может касаться определения механизма реализации закрепленных в законе функций, внутренней организации и деятельности государственных органов, принятия (издания) технических и технологических норм.

Вместе с тем, как показывает законодательная практика, данный перечень не охватывает иные сферы законодательного регулирования, которые также относятся к области «важнейших общественных отношений». Например, сферы науки, научно-технического прогресса, культуры, таможни, безопасности граждан и многие другие. Несмотря на это, по этим вопросам приняты соответствующие законы, что ставит их как бы вне конституционного поля. Учитывая динамичность развития общественных отношений, нужно ли устанавливать или расширять постоянно их перечень, подпадающий под сферу законодательного регулирования?

Отсутствие в законодательстве четкого разъяснения, что же относится к «важнейшим общественным отношениям», и самого определения данного понятия актуализирует проблему компетенции Парламента и его Палат. Данная категория нуждается в толковании со стороны Конституционного Совета, с последующим законодательным определением в Законе «О правовых актах», не только понятия, но и для уточнения исключительной компетенции Парламента в сфере законодательства.

На наш взгляд, под важнейшими общественными отношениями следует понимать отношения, возникающие в процессе установления правового статуса личности, порядка организации и деятельности высших и местных органов власти, направленные на защиту основ конституционного строя, обеспечения национального суверенитета и безопасности государства и реализацию наиболее значимых публичных интересов.

Такой подход позволяет обозначить критерии или признаки, характеризующие такие отношения.

1. Они возникают по поводу регулирования и закрепления формы государства, правового статуса высших органов власти, конституционных прав и свобод личности.

2. В основе их реализации лежит публичный интерес.

3. Их осуществление направлено на обеспечение конституционных прав и свобод личности, других конституционных ценностей.

4. Они имеют конституционную природу.

5. Носят системный характер и взаимосвязаны с динамикой общественных процессов.

К важнейшим общественным отношениям, кроме перечисленных в п.3 ст.61 Конституции, необходимо относить и отношения, которые затрагивают внешнюю политику, международные обязательства, вопросы языковой политики, национальных, конфессиональных и иных упомянутых выше отношений.

Возможны два варианта решения вышеуказанной проблемы.

1. Сфера «важнейших общественных отношений» должна быть детализирована и определена в Конституции с учётом данных предложений.

2. Более приемлемым представляется исключение перечня вопросов, которые должны регулироваться только законами. Данная позиция обосновывается динамичностью развития общественных отношений, возникновения новых сфер, требующих правового регулирования на уровне закона в силу их важности для государства и граждан.

Трактовка понятия «основополагающие принципы и нормы» дана в нормативном постановлении Конституционного Совета РК от 15 октября 2008 г. «Об официальном толковании статьи 54, подпунктов 1) и 3) пункта 3 статьи 61, а также ряда других норм Конституции Республики Казахстан по вопросам организации государственного управления». Совет разъяснил, что таковыми следует считать идеи преамбулы Конституции, основополагающие принципы деятельности Республики Казахстан, провозглашённые п.2 ст.1 Конституции, «нормы об утверждении Казахстана демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы; об унитарном государстве с президентской формой правления; о соотношении народного и государственного суверенитетов; о единстве государственной власти и ее разделении на ветви; о действующем праве; принципы построения системы государственных органов, виды государственных органов, порядок их формирования, функции и полномочия государственных органов, издаваемые (принимаемые) ими акты, основы взаимоотношений и соподчинения» [10].

В дополнительном постановлении от 16 мая 2013 г. № 2 «Об истолковании Нормативного постановления Конституционного Совета Республики Казахстан от 15 октября 2008 года № 8 «Об официальном толковании статьи 54, подпунктов 1) и 3) пункта 3 статьи 61, а также ряда других норм Конституции Республики Казахстан по вопросам организации государственного управления» Конституционный Совет уточнил, что под «основами организации и деятельности государственных органов», установленными в подпункте 3) пункта 3 статьи 61 Конституции, следует понимать основополагающие принципы и нормы, определяющие основные

подходы к содержанию правового статуса (сферы руководства, миссии, основные задачи, функции и полномочия), порядку образования, упразднения, реорганизации и организации деятельности государственных органов [11].

С учётом правовых позиций Конституционного Совета РК предлагается следующая редакция п.3 ст.61 Конституции Республики Казахстан: «3. Парламент обладает исключительной законодательной компетенцией по вопросам, устанавливающим основополагающие принципы и нормы в сфере важнейших общественных отношений. Все иные вопросы регулируются подзаконными актами».

В то же время закон в силу объективных факторов не способен охватить все сферы регулируемых отношений, поэтому предусматривается возможность принятия подзаконных актов, необходимость которых связана с оптимизацией процесса правоприменения.

В теории права понятие «подзаконный нормативный правовой акт» рассматривается как «акт, изданный в соответствии с законом и ему не противоречащий», обеспечивающий «конкретизированное нормативное регулирование» [12, с.333; 13, с.190].

Развернутое определение этого понятия предложил А.В. Злобин: «Подзаконный нормативный правовой акт – это вид нормативного правового акта, обладающий особой, специфической юридической силой, производной от силы закона, принимаемый (или издаваемый) субъектом подзаконного регулирования в рамках своей компетенции, направленный на конкретизацию, детализацию и развитие закона, или содержащий первичные нормативные предписания, впервые устанавливаемые им самостоятельно [14, с.9].

Закон РК «О правовых актах» определяет подзаконные нормативные правовые акты как иные, не являющиеся законодательными актами, нормативные правовые акты, издаваемые на основе и (или) во исполнение и (или) для дальнейшей реализации законодательных и иных вышестоящих по иерархии нормативных правовых актов [5]. В зависимости от органов, принявших подзаконный нормативный акт, они могут быть классифицированы на общие, ведомственные, местные, локальные, по органам, их издающим, - на указы, постановления, приказы, решения и другие.

Как справедливо отмечает С.А. Иванов, предметная сфера подзаконного нормативного правового акта, издающегося на основании и во исполнение закона, определяется главным образом предметной сферой закона, тесно с ней связана [15, с.26].

Таким образом, подзаконные нормативные правовые акты вместе с актами законодательной власти составляют единую систему нормативных правовых актов государства, поэтому недопустимо противопоставление подзаконных актов закону, автономность их функционирования.

«Подзаконные акты являются незаменимым средством обеспечения исполнения законов. В механизме реализации законодательных норм подзаконным актам принадлежит наряду с процессуальными законами основополагающее значение в качестве юридической основы всей правореализующей деятельности» [16, с.19].

Необходимо отметить, что всем подзаконным актам государственных органов присуще общая черта - они издаются в пределах компетенции соответствующего государственного органа, на основании и во исполнение закона, не должны им противоречить, но могут их развивать, дополнять и конкретизировать.

Именно в соответствии с этой формулировкой подзаконный акт не может существенно расходиться с законом, в нем не могут быть установлены принципиально иные, чем в законе права и обязанности субъектов права [17, с.15]. Подзаконный акт занимает подчинённое положение по отношению к закону и в большей степени осуществляет вторичное регулирование, направленное на исполнение норм закона. Даже в тех сферах, которые не относятся к «важнейшим» и в которых первичное регулирование осуществляется подзаконными актами, устанавливаемые нормы не должны противоречить нормам закона.

К подзаконным нормативным правовым актам относятся нормативные правовые указы Президента, нормативные правовые постановления Правительства и центральных государственных органов, нормативные правовые приказы министров и иных руководителей центральных государственных органов, нормативные правовые решения маслихатов и акимов, нормативные правовые постановления акиматов и ревизионных комиссий [5].

Исходя из упомянутой нами юридической природы нормативных постановлений Парламента и его палат, принимаемых также на основе и во исполнение законов, их также следует отнести к данной категории нормативных правовых актов.

Посредством издания указов осуществляются конституционные полномочия Президента. При этом указы охватывают ту сферу правового регулирования, которые не входят в компетенцию Парламента и других органов государства.

Заметное место среди подзаконных актов занимают акты исполнительных органов власти, которые в пределах своей компетенции осуществляют нормотворческую деятельность, поэтому их акты тесно переплетаются с нормами законов и указов Президента и принимаются «во исполнение» последних.

Вместе с тем, содержание термина «во исполнение», весьма расплывчато. Оно может означать либо что-то буквальное, то есть собственно исполнение, либо издание на основе закона подзаконного акта, развивающего или конкретизирующего нормативный смысл закона.

Возможно, и здесь потребуется обращение в Конституционный Совет, который мог бы сформулировать свою правовую позицию по данной проблеме, ориентируя законодателя на восполнение пробелов и упущений в этой сфере.

Полагаем, что неопределённость понятий «во исполнение», а также «важнейшие общественные отношения» сдерживает нормотворческую активность Правительства, деятельность которого связана с необходимостью принятия оперативных решений, с учетом объективных общественных потребностей и меняющейся социально-экономической обстановки.

На практике акты Правительства издаются, главным образом, в том случае, когда в законе имеется прямое указание на это или в случае, когда в указе Президента РК даются конкретные поручения для исполнительной ветви власти. В ином случае необходимо вначале внести соответствующие изменения в закон или указ, прямо предписывающие его компетенцию, и только после этого Правительство «во исполнение» последних вправе принимать свой акт. Данное обстоятельство в определённой степени не лучшим образом влияет на процесс оперативного принятия решений со стороны исполнительной ветви власти, а также бюрократизирует процедуры и лишают их инициативности и самостоятельности.

Разграничение законодательного и подзаконного правового регулирования необходимо во избежание слишком сильного детализирования норм законов, превращения их в инструкции, а также для оперативного решения вопросов, не требующих законодательного регулирования. Ведь даже, исходя из прямой трактовки конституционной нормы, можно сделать вывод о том, что законы устанавливают только «основополагающие принципы и нормы», но не должны регулировать полностью ту или иную сферу важнейших общественных отношений.

Определённые вопросы вызывает иерархия нормативных правовых актов, определённая Законом «О правовых актах». Так, нормативные постановления Парламента и его Палат стоят выше нормативных правовых указов Президента, несмотря на свой подзаконный характер. Однако Конституция не даёт повода для такого соотношения. Так, согласно п.1 ст.45 Конституции, «Президент Республики Казахстан на основе и во исполнение Конституции и законов издаёт указы и распоряжения, имеющие обязательную силу на всей территории Республики» [1]. Нормативную природу имеют нормативные правовые указы Главы государства. При этом они принимаются на основе и во исполнение Конституции и законов, но никак не во исполнение постановлений Парламента и его Палат.

Кроме того, полномочия Президента, по которым издаются его нормативные указы, полномочия Парламента, Сената и Мажилиса, по которым принимаются их нормативные постановления, каждым из перечисленных субъектов осуществляются самостоятельно, без постороннего вмешательства. Поэтому совершенно необоснованной представляется их разная юридическая сила.

В этой связи предлагается в п.2 ст. 10 Закона РК «О правовых актах» объединить пп.5) и 6), придав этим одинаковую юридическую силу нормативным постановлениям Парламента и его Палат и нормативным правовым указам Президента РК.

На основе уточнения указанных категорий и понятий, разумной корректировки законодательной компетенции Парламента и его Палат потребуется внести соответствующие поправки в конституционные законы «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов», «О Правительстве Республики Казахстан», в том числе расширяющие нормотворческие функции исполнительной власти в сфере общей либо отраслевой компетенции.

Целесообразно также изучить возможность реализации на практике института делегированного законодательства, с временной передачей этих функций Правительству в условиях действия режима чрезвычайного положения или иной кризисной ситуации. Придание конституционного статуса делегированному нормотворчеству, как первичному источнику права, позволит активизировать исполнительную ветвь власти и ускорить процесс принятия государственных решений в кризисных ситуациях. Одновременно с этим следует предусмотреть механизмы контроля и ответственности за правительственным нормотворчеством. Тем самым, Правительство и его члены, принимающие подзаконный нормативный акт, будут нести полную юридическую и политическую ответственность за свои действия.

Одной из форм контроля за законностью актов Правительства и его должностных лиц может стать институт административной юстиции, функционирование которого позволит минимизировать риски делегированного нормотворчества.

Таким образом, вопросы разграничения законодательного и подзаконного регулирования требуют дальнейшей теоретической разработки и принятия практических мер по обеспечению единообразного применения законодательства, соблюдения конституционных прав и свобод человека и гражданина.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан. Принята 30 августа 1995 г. на республиканском референдуме. С изменениями и дополнениями, внесенными законами РК от 7 октября 1998 г., от 21 мая 2007 г., от 2 февраля 2011 г., от 10 марта 2017 г., от 23 марта 2019 г. //Ведомости Парламента РК. – 1996. - № 4. – Ст. 217; 1998. - № 20. – Ст.245; 2007. - № 10. – Ст.68; 2011. - № 3.- Ст.29; 2017. – № 5. – Ст.9; 2019. - № 5-6. – Ст.28
2. Лазарев В.В. Общая теория права и государства: Учебник / 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2001. — 520 с.

3. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов и факультетов. – М.: НОРМА—ИНФРА • М, 1999. – 552 с.

4. Дуйсенов Э.Э. К вопросу о соотношении законов и подзаконных правовых актов в Республике Казахстан (конституционно-правовой аспект) // Вестник Министерства юстиции РК. – 2020. - № 2. – С.34-41

5. Закон РК от 6 апреля 2016 г «О правовых актах» // Ведомости Парламента РК. – 2016. - № 7-І. – Ст. 46

6. Конституционный закон РК от 16 октября 1995 г «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов» // Ведомости Верховного Совета РК. – 1995. - № 21. – Ст.124

7. Жанузакова Л.Т. О развитии парламентаризма и совершенствовании законотворческой деятельности в Республике Казахстан в свете конституционной реформы // Мат. МНПК в рамках Сапаргалиевских чтений на тему «Конституционная реформа и модернизация общественного сознания» 16 марта 2018. Алматы: Евразийская юридическая академия, Фонд Первого Президента РК – Елбасы, 2018. – С.92-97

8. Нормативное постановление Конституционного Совета РК от 15 октября 1997 г. № 17/2 «Об официальном толковании статей 53-57 Конституции Республики Казахстан, устанавливающих полномочия Парламента и его Палат» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» - adilet.zan.kz

9. Постановление Конституционного Совета РК от 10 марта 1999 г. № 22 «Об официальном толковании пунктов 1 и 2 статьи 14, пункта 2 статьи 24, подпункта 5) пункта 3 статьи 77 Конституции Республики Казахстан» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» - adilet.zan.kz

10. Нормативное постановление Конституционного Совета РК от 15 октября 2008 г. № 8 «Об официальном толковании статьи 54, подпунктов 1) и 3) пункта 3 статьи 61, а также ряда других норм Конституции Республики Казахстан по вопросам организации государственного управления» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» - adilet.zan.kz

11. Дополнительное постановление Конституционного Совета РК от 16 мая 2013 г. № 2 «Об истолковании Нормативного постановления Конституционного Совета Республики Казахстан от 15 октября 2008 года № 8 «Об официальном толковании статьи 54, подпунктов 1) и 3) пункта 3 статьи 61, а также ряда других норм Конституции Республики Казахстан по вопросам организации государственного управления» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» - adilet.zan.kz

12. Теория государства и права: Учебник /Под ред. В.К. Бабаева. – М.: Юрист, 1999. - 582 с.

13. Теория государства и права: Учебник /Под ред. А.У Бейсеновой. – Алматы: Атамұра, 2006. – 392 с.

14. Злобин А.В. Подзаконные нормативные правовые акты как форма современного российского законодательства (вопросы теории). Автореф. дисс...канд.юрид.наук, - Саратов, 2013. – 33 с.

15. Иванов С.А. Основные аспекты соотношения закона и подзаконного нормативного правового акта //Государство и право. - 2004. - № 8. - С. 23-29.

16. Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий. – Алматы: Раритет, 2015. – 536 с.

17. Иванов С.А. Соотношение закона и подзаконного акта: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - М., 2001. – 23 с.

Зулпыкарова Т. Н.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті 2 курс магистранты
Орал қаласы, Батыс Қазақстан облысы

tursnai_93@mail.ru

Батыс Қазақстандағы облысындағы қуғын-сүргін саясаты

XX ғасырдың 20-30-шы жылдар – кеңестік кезеңнің алғашқы ширегінде орнаған әкімшіл-әміршіл жүйе тудырған бір жағынан, саяси әлімжеттіктің, екінші жағынан, қорғансыздықтың көрінісі болатын. Сондай-ақ күштеп отырықшыландыру, байларды, діни қызметкерлерді зорлық-зомбылықпен тәркілеу белең алды. Оның үстіне «шолақ белсенділер» де адамдарды бір-біріне айдап салып, адал жолдан тайдырды, сүттей ұйыған қауымды әбден аздырды. Шынында да ол – ұлттың дамуына қарсы бағытталған зұлмат жылдар еді.

Қазіргі халқымыздың сталиндік қуғын-сүргін кезіндегі шығыны шамамен белгілі. Танымал швед саяхатшысы Пера Альмарктың мәлімдеуі бойынша КСРО-да 1917-1953 жылдар аралығында 62 миллион адам құрытылып жіберілген, соның ішінде 42,6 миллионы сталиндік режимнің құрбандары. 1929-1933 жылдары тек ҚазақАССР-ы ОГПУ саяси өкілінің үштігі 9805 іс қарап 22933 адам жөнінде шешім қабылдаған, соның ішінде 3386 адамға ең жоғарғы жаза- ату жөнінде үкім шығарған. Көптеген азаматтар қажетті тапқа жатпағаны үшін өлтірілген. Олар буржуазиялар, ақ сүйектер, шаруалар. Басқа біреулері жаман ұлттар мен нәсілдерден болғаны үшін-кәрістер, Еділ өңірі-немістері, қаратеңіздік гректер; ал үшіншілері саяси «фракцияларда» болғаны үшін алашордалықтар, меньшевиктер, кадеттер, эсерлер, төртінші біреулері- діни сенімдері үшін жазаланды. Сонымен қатар, большевиктердің қаһарына ұшырағандардың балалары мен қыздары, әйелдері, аналары мен әкелері, күйеулері де жазадан тыс қалған жоқ [1, 4 б.].

Батыс Қазақстан облысы бойынша 1937 жылы 853 адам қуғынға ұшырап, оның 335-і атылған, қалғандары әртүрлі мерзімге еңбекпен түзеу лагерлеріне жіберілген. 1938 жылы 936 адам тұтқындалып, 690-ы атылған, 246-сы сотталған. 30-50 жылдары біздің облыс бойынша соттан тыс органдар- ОГПУ немесе НКВД-ның «үштіктері», «ерекше» мәжілістері мен комиссиялардың шешімдерімен 4 мың адам сотталған. Олардың құрамында кәсіби заңгерлер емес, саяси бағыттағы номенклатуралық партия қызметкерлері болғандықтан қылмыстық кодекс баптарына сілтеме жасалмай, заңсыз үкімдер шығарылған [1, 5 б.].

Тарихшы ғалым Т.Омарбековтың пайымдауынша, күштеп ұжымдастыру, тәркілеу және бай-кулактарды тап ретінде жою науқаны кезінде Қазақстан да 165 000 шаруа қуғын-сүргін көрген.

Қазақстанның өзге өңірлері сияқты Орал өлкесінде де колхоздастыру, күштеп ұжымдастыру, мемлекетке ет даярлау және тағы басқа саяси науқандар асыра сілтеушілік, бұрмалаушылық, пайыз қуушылық жағдайында жүргізіліп, қорқыту, зорлық-зомбылық жасау, алдау-арбау әдістері қолданылған.

Бұған күштеп колхоздастырудағы ел ішіндегі сорақы бейбастақтық Кеңес өкіметінің абыройын түсіріп, халықтың антикеңестік наразылығын өршітіп отырғанына алаңдаған ОГПУ округтік атқару комитеті төрағасының «При аресте и конфискации имущества отбиралось до пантолон и столовых ложек. Были случаи, что детей арестованных оставляли совершенно голыми» деген мәлімдеме жасаған. ОГПУ тағы бірде «Сіздің жіберген өкілдеріңіз ауыл қазақтарына ешбір түсінік жұмыстарын жүргізбестен «Бізді қолдап, колхозға кіресің, кірмесең, Кеңес өкіметінің жауысың, Колхозға кір! Жүн, ет, рабскот тапсыр!» деп дікендейді, күш көрсетеді. Оған дәлел – Орда аудандық БКП(б) комитеті мен Қосшы одағы аудан тұрғындарына мал мүлкімен бірге 100% колхозға кіруді бұйырған. Азғыр аудандық атқару комитетінің төрағасы жолдас Бүркітов 3 сәуір күні Ноғайбай ауылында жиын өткізіп, «Колхозға кіруден бас тартып, малды қайтаруды сұрасандар, Азғырдан милиция шақырып, барлығыңды да тұтқындаймын» деп қорқытқан. Кейбір өкілдер «Колхозға кірсеңдер азық-түлік беріледі» деп шаруаларға өтірік уәде берген. Өкілдерден қорыққан немесе азық беріледі дегенге сенген шаруалар 100% колхозға кіруге мәжбүр болған. Осылайша Жәнібек ауданында 9 ауылдық кеңес тұрғындарының 90%-ы, Азғыр ауданының 75 %-ы, Орда ауданының 80%-ы колхозға кірген. Алайда азық-түлік бермегеннен кейін, халық топ-тобымен колхоздан шығып жатыр» деп мәлімдеген [2, 17 б.].

Ауыл шарашылығын ұжымдастыруға қарсы жалпы республикада 80 мың адам қатысқан 372 көтеріліс болып өтті. Солардың бірі – Жаңақала көтерілісі. Көтерілістің шығуына мына жағдайлар әсер етті: мемлекетке ет дайындауда жоспардың өрескел, шектен тыс өсірілуі, астық тапсыру жоспарын орындау мақсатында жергілікті өкімет органдары егіс екпейтін ауылдарға қыстың ішінде әр пұт астық үшін бір ірі қара мал тапсыруды міндеттесе, оның ішінде ауқатты бай адамдарға бұл міндетті қысқа мерзімде

орындау тапсырылған, ауыл шаруашылығы өнімдерін тапсырғандарды колхоз басшылығы астық, шай, шекер және басқа өнеркәсіп тауарлармен қамтамасыз жасауды міндетіне алып, уәде бергенмен орындалмаған және малды қоғамдастыру күшпен жүргізілді, кейбір ауылдарда колхозшылардың малын ауласынан күштеп тартып алып отырған. Көтеріліс Жаңақала ауылдарын қамтыды және бірнеше қайтара қарсылықтар болды, нәтижесінде көтеріліс жеңіліспен аяқталды [3, 124 б.].

Көтеріліс жеңіліспен аяқталғаннан кейін жазалау шаралары ұйымдастырылды. Көтеріліске қатысты деген сылтаумен барлығы 360 адам ұсталған, 184 адам бұрынырақ ұсталған. Қамалғандардың 160-ы көп ұзамай қылмысы анықталмай босатылған, алайда осыдан кейін ұзаққа созылған тергеу барысында олардың 714-і құрбан болды.

1932 жылы 25 ақпанда ОГПУ жанындағы үштіктің қаулысымен 128 адам әртүрлі мерзімге еңбекпен түзету лагерлеріне айдалған, ал 18 адам алдын ала қамалғандығына байланысты және оған қоса тағы бір адам ісі ақталып, қамаудан босатылады. 18 адамға көтерілісті ұйымдастырушылар ретінде өте қатаң жаза қолданылған. Олар, Қапасов Ғ., Ахметов М., Шамсутдинов Ш., Қарашиев З., Жаналиев М., Сисенов С., Жүсіпов Қ., Бегалиев Б., Жәмашев Ш., Шабдаров Ә., Қуанышев Б., Есқалиев Ш., Мұсалиев С., Искеев Т., Өтеулиев Б., Даулетқалиев Қ., Пштанов Е., Қожақов Ж. [3, 135 б.].

1937 жылы Ежов № 00447 оперативті бұйрыққа қол қойды, онда бұрынғы кулактарды, белсенді антисоветтік элементтер мен қылмыскерлерді жазалау операциясы белгіленген. Операция 1937 жылы 5 тамызда басталып, 4 ай мерзімде аяқталуы қажет болған, Қазақстан бойынша 7,5 мың адамды жазалау жоспарланған. Батыс Қазақстан облысы бойынша 100 адамды ату жоспарланған. Батыс Қазақстан облысы бойынша атылғандардың тізіміне 1330 адам енгізілді.

XX ғасырдың басындағы қуғын-сүргін шаралары ой еңбегінің рухани болмысын меңгерген дін қайраткерлері үшін өте ауыр болып, олар рухани жағынан адам айтып түсіндіре алмас зардап шекті.

КСРО-дағы саяси репрессия, соның ішінде дін қызметкерлерін қудалау 1920 жылдардың ортасынан басталған. «Совет үкіметіне жат элементтер» тізіміне кірген дін қызметкерлері 1928 жылғы кәмпеске кезінде қатты қудаланып, сайлау пұрсатынан айырылған. Біразы жер аударылған, біразы шетелге (негізінен Ресей) бас сауғалаған. 1930 жылдардың басында «босқындарды елге қайтару» бағдарламасымен елге оралған бұл тұлғалардың көбі 1937-1938 жылдары репрессияның екінші толқынына ұшырап, қатаң жазаға (көбіне ату жазасы) ұшыраған [1, 5-6 б.].

Батыс Қазақстан облысында кең тармақталған контрреволюциялық панисламистік бай-молда, бүлікшіл, шпиондық, диверсиялық ұйым әшкереленген. Ұйымның мақсаты – Кеңес өкіметін құлатып, Қазақстанды КСРО-дан бөліп алып, Жапония протекторатындағы буржуазиялық ұлтшыл

мемлекет құру болған – №2330 қылмыстық істің айыптау қорытындысы осы сөздермен басталған.

Бұл Кеңес Одағында 1930-жылдары мұсылман элитасын, көрнекті дін қайраткерлерін баудай түсірген әйгілі «Орталық Мұсылмандар Діни Басқармасы ісінің» («Дело ЦДУМ») қазақ даласындағы бір жаңғырығы екен. Уфадағы діни басқарма төрағасының орынбасарлары Кашафутдин Тәржіманов пен Маһди Мақұлов басқарды делінетін астыртын топтың Батыс Қазақстан өңіріндегі қанатына жетекшілік етті деген желеумен белгілі дін қайраткерлері Қуанай Қосдәулетов пен Хасан Нұрмұхамедұлы бастаған бір топ адам 1937 жылы 5 желтоқсанда атылған.

Міне, осы күннен арада екі апта өтпей жатып Батыс Қазақстан облысының Шыңғырлау ауданында 19 адамнан құралған бай-молдалар тобын әшкерелеген. Тағылған айып та жоғарыдағы топтармен ұқсас.

Қылмыстық іске тартылғандардың барлығы да 1937 жылы 19 желтоқсан күні тұтқындалған. Сол жылы 28 желтоқсанда бәріне бірдей – РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-2, 58-11 баптары бойынша айып тағылып, НКВД басқармасы «үштігінің» қарауына ұсынылған. «Үштік» сол күні 19 адамға бірдей «атылсын, жеке өзіне тиесілі мүлкі тәркіленсін» деген үкім шығарған. 30 желтоқсан күні үкім орындалған. Жазықсыз жазаға ұшыраған молдалар: Нұрیمان Медетов, Ғабит Қарымсақов, Харис Ғазизов, Рахметолла Ешмұхамбетов, Исмағұл Мәмбетов, Сүлеймен Қосқұлов, Өтей Борамбаев, Ақлим Қаратаев, Аманғали, Сүйінішқали Жармұхамедұлы Айшуақов, Бермұхамед Файзуллин, Ханафия Нұрниязов, Темірболат Нияров, Аманкүл Ұқашев, Жұмағали Исатаев, Жалғасбай Қуаншалиев, Есказы Жанғазиев, Бекенияз Жұмағазиев, Хайретдинов Камал.

19 адамның тағдырын шешкен қылмыстық істің айыптау қорытындысы мынадай қаулымен аяқталған:

№2330 тергеу ісі Батыс Қазақстан облыстық НКВД басқармасы «үштігінің» қарауына жіберілсін. 28.XII.1937. Шілік ауылы.

«Үштік» шешімі де сол күні – 28 желтоқсанда шыққан: «19 адам түгелдей атылсын, жеке өзіне тиесілі мүлкі тәркіленсін»- делінген [4, 16 б.].

Оралда атылғандардың кәсіптері жөніндегі шағын тізім төмендегідей болды: жеке шаруалар, колхозшылар, бухгалтерлер, экономистер, есепшілер, дәрігерлер, мұғалімдер, өрт сөндірушілер, ауыл шаруашылығы өнімдерін дайындаушылар, өзеншілер, әскери қызметкерлер, қоймашылар, сауда қызметкерлері, ағаш шеберлері, электриктер, ұсталар, балықшылар, қаржы және банк қызметкерлері, партия және совет қызметкерлері, жер аударылғандар, үй шаруасындағылар. Заңсыз соттаулар тек облыс орталығында ғана емес, көшпелі процестерде өткізіліп отырған. Мысалы: Казталов ауданының Шильная Балка, Бәйтерек ауданының Дарьинское, Шапово, Янайкино поселкелерінде, Ақжайық ауданының Бөрлі поселкесінде, Теректі ауданының Федоровка поселкесінде сот процестер өтіп, үкім сол жерде орындалып отырған. Жазаланғандардың ішінде 26 әйел бар. Жазалау кезінде ешкімге де аяушылық болған жоқ. Олардың ішінде қазақтар, орыстар,

украиндар, латыштар, татарлар, чехтар, түрік, грек, еврейлер, кәрістер, поляктар және т.б. болды. Атылғандардың ең жасы Орал педагогикалық институтының студенті Әнесов Ғұбайдолла, ол сол кезде 18-де еді, ал ең кәрісі- 80-ге толған Мазанова Мария Истехеевна мен Бегатаров Бахтыгерей. Жалпы қуғын-сүргінге ұшырып, атылғандардың ішінде Ақжайық ауданының тұрғындары- 14,8 %, Бәйтерек ауданынан- 9,5 %, Орал қаласынан- 8,1 %, Сырым ауданынан- 8,0 %, Жаңақала ауданынан- 4,0 % құрайды [1, 7 б.].

Батыс Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін мәселелері - қазіргі жағдайда тосын жаңалық емес, дегенмен осы мәселені өңірлік екшеуленуіне байланысты зерттеу оның өзектілігінің ешқашан жоғалмайтындығының белгісі болса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. В.А.Иночкин, А.Ж.Карин Азалы кітап- Орал: «Полиграфсервис», 2001- 252б.
2. Бақтылы Боранбаева. Күштеп ұжымдастыру және оның зардаптары//Орал өңірі.- 2021. 5 қараша- 17 б.
3. Т.Рысбеков Өскен өлке тарихы- Орал, 1997- 180 б.
4. Қазыбек Құттымұратұлы. Бір күнде атылған 19 молда // Егемен Қазақстан.- 2021.14 сәуір- 5 б.

Imandos Ye.

2nd year student of the Higher School of Law and Economics, "Zhetysu University named after I. Zhansugurov" NP JSC.

Supervisor: Gussenov B.

master of economics, Head of the Youth Center of the "Zhetysu University named after I. Zhansugurov" NP JSC, Republic of Kazakhstan.

e-mail: king_bara@mail.ru

ANALYSIS OF THE EFFECTIVENESS OF THE RISK MANAGEMENT SYSTEM IN COMMERCIAL BANKS

In modern economic conditions, the functioning of the banking system of any country is associated with a large number of associated risks. It is impossible not to take into account their influence, since the results of the activities of credit institutions directly depend on them. Adequate risk management will reduce the negative consequences and maximize the results of the commercial bank's activities. At the present stage of risk management development, all the diversity of risks has been widely studied and covered in the scientific literature. Painstaking work is underway to develop methods for their assessment. However, it is worth noting that risk management issues are mainly solved by their individual types, within the framework of individual activities, without taking into account the interrelationships, which can be expressed both in an increase in total risk and a decrease, which should not be underestimated, as it can directly affect the financial

results of the bank. Thereby ensuring the relevance of the problem of complex risk assessment and their impact on the financial performance of a credit institution, setting the management of the organization the task of implementing approaches into the management and decision-making system, taking into account the complex assessment of associated risks, taking into account the risk/profitability ratio [1].

Main provisions of the article. To assess the effectiveness of the risk management system, banks need to be guided by international standards, best practices and documents of the National Bank of the Republic of Kazakhstan.

A scientific study of theoretical and methodological approaches and principles of the assessment of corporate management systems and risks existing in the world practice, their integration with the requirements of the legislation of the Republic of Kazakhstan to the bank's risk management systems determined the methodological basis of the author's model for assessing the effectiveness of the risk management system.

Introduction. In the context of the designated problem field, it is possible to define the main purpose of the study as the development of a model of the effectiveness of a risk management system, which consists of components and criteria included in the components. This model can be used to evaluate the bank's existing risk management systems [2]. A general integrated indicator of this assessment has been developed, which makes it possible to assess the effectiveness of the bank's current risk management system and outline ways to improve it. The first organization to develop an international standard in the field of capital measurement and risk assessment is the Basel Committee on Banking Supervision. His recommendations on capital adequacy, issued in 1988, became the basis for further improvement of the proposed methodology and the appearance of modern documents, on the basis of which banking systems using a risk-oriented approach to the activities of banks are currently being developed. The content and fundamental principles of the Basel Documents are considered in sufficient detail in the scientific economic literature and are reflected in the legal acts of the National Bank of the Republic of Kazakhstan, which adopted a number of regulatory documents that are mandatory for Kazakh banks when they create risk management systems in the course of their activities. Speaking about efficiency, it is necessary to take into account that the risk management system of any bank cannot be considered effective unless a vertical of functions at all levels of management and execution is built for its stable functioning, which can be represented in the form of a clear hierarchy from the supervisory board to the bank's employees [3].

Methodology. Methodological approaches to the management of complex financial risk based on the system of setting strategic limits in the areas of activity are considered. In the course of solving these problems, the authors relied on the

results of theoretical and methodological approaches reflected in the works of scientists Penikas G.I., Shevchenko E.S., Fantazzini D., Solozhentsev E.D. Sharipov A.K., Baydybekova S.K. The main research methods were analysis, including statistical analysis and evaluation of random distributions, comparison, generalization, grouping, classification, optimization.

Results.

The presented Model (Fig. 1) clearly shows the different levels of the risk management system in the corporate governance of the bank and consists of components included in this system. The components make it possible to evaluate the current risk system for its effectiveness in achieving the bank's strategic goals. The model takes into account information flows affecting the bank's risks based on the external and internal environment, includes different levels of interrelationships of structural elements included in the bank's risk management system.

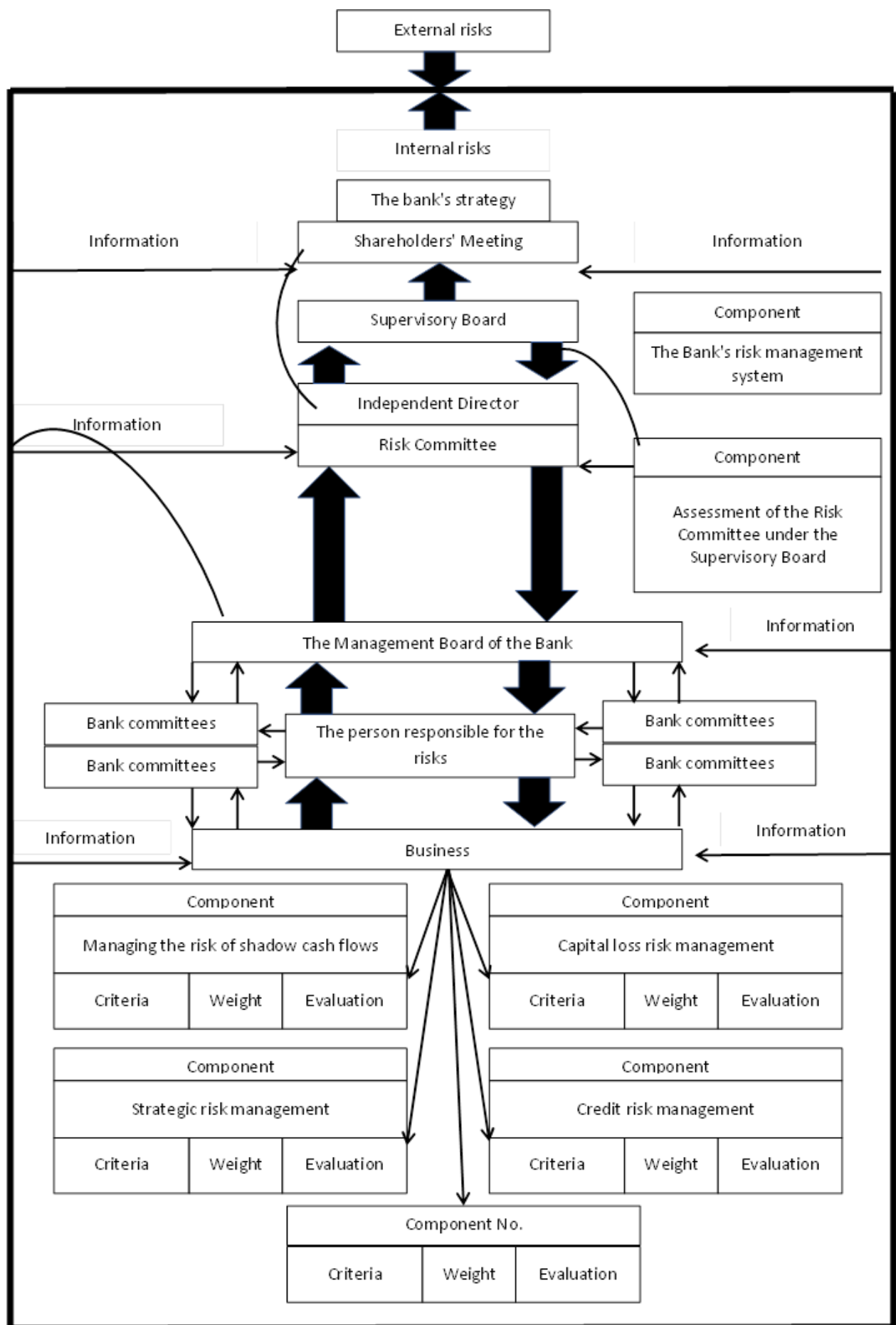

Figure 1. - A model for evaluating the effectiveness of a risk management system.

Note: compiled by the authors.

It determines the dependencies of the structural elements with the developed components, reflecting the specific relationships that form a single cycle of management of the bank's risk system. The use of structural analysis made it possible to establish meaningful components of the Model filled with specific managerial meaning and criteria for their evaluation. Each component of the Model includes a list of criteria developed by the bank independently, taking into account the bank's development strategy and its risk appetite. Each qualitative or quantitative evaluation criterion included in the components of the Model is evaluated by a point method on a scale from 1 to 4 points, where 1 point is the highest score and 4 is the lowest. The score is formed based on the criteria presented in Table 1.

Table 1. - Model Evaluation Criteria.

No	Characteristics of the criterion
1	Yes (regularly, in accordance with local regulations, in full)
2	With a few exceptions (usually quite complete)
3	Partially (in some cases, not fully enough)
4	No (never, not provided for by local regulations)

Note: compiled by the authors.

The model consists of a system of components that include various evaluation criteria, the main and mandatory of them is the component covering the risk management system and the level of its penetration into business processes.

Another methodological aspect that needs to be taken into account when developing the components of the Model is the requirements for banks to create corporate management systems. In the Banking Code of the Republic of Kazakhstan, corporate governance of the bank is understood as a system of interaction between shareholders, management bodies, control bodies, bank officials and other interested parties aimed at the overall management of the bank's activities [4]. The Supervisory Board of the bank ensures the organization of corporate governance and risk management systems. In international practice, the supervisory boards of banks check the effectiveness of corporate management systems both independently and with the help of audit organizations, focusing on the recommendations of the International Finance Corporation. The recommendations of this international financial institution, which is part of the structure of the World Bank, are used by most countries of the world, therefore it seems appropriate to include in the Model a component related to the effectiveness of the work of the risk committee under the supervisory Board of the bank. This

committee is a structural element of the corporate management system, and one of its main tasks is to ensure high-quality preparation of decisions of the supervisory Board on issues related to the bank's risk management. The effectiveness of the work of the Supervisory board in the organization of the bank's risk management system depends on the activities of the risk committee under the Supervisory Board.

In the future, when banks of the Republic of Kazakhstan conduct self-assessment of the activities of supervisory boards and committees established under them, these criteria can be used as the basis for the development of a separate methodology for self-assessment of the risk committee under the Supervisory Board of the bank. The components of the Model that make up the management system for certain types of risks determined by the bank are based on the requirements of the National Bank, the principles of the Basel Committee on Supervision, obliging the bank to identify the main risks arising in the course of its activities, the sources of their occurrence and to manage its inherent risks. The main types of banking risks that need to be included as separate components are credit, country, market risks, interest rate risk of the bank portfolio, liquidity risk, operational and strategic risks, and risk of loss of the bank's business reputation (reputational risk) and concentration risk [5].

Since banks define the list of inherent risks in their risk strategy and policy, it can be expanded by them independently. According to the authors, the above list of risks should be expanded by including the risk of capital loss and the risk of shadow cash flows. These are significant risks that require attention not only from the management board of the bank, but also from its owners. And since the bank's risk strategy and policy are considered by the supervisory boards of banks as the highest collegial management bodies, the management of these risks, along with others, will be under the close attention of the bank's owners.

The risk of capital loss by the bank at this stage of the development of the economy of our country requires special attention of top managers and owners of the bank. Only for 2020 the change in the dollar/euro exchange rate as an external factor affecting the amount of the bank's capital led to a 25% depreciation of the capital.

The risk management process includes eight interrelated elements that are components of one whole: internal environment, setting goals, defining events, risk assessment, risk response, controls, information and communication, monitoring. In the SOSO model, risk management is a complex, cyclical process in which all elements affect each other. Since the banks of the Republic of Kazakhstan are at the same time organizations, joint-stock companies, in relation to the banking system, this approach, according to the authors, can be clarifying and

complementary in the development of components and criteria for the effectiveness of the risk management system.

For example, when criteria are included in the component of assessing individual types of risk, it is necessary to assess the management processes of each type of risk separately and an overall assessment based on the above elements. This will make it possible to determine the interrelationships and the depth of penetration into the bank's structure of risk management procedures and the relationship with the internal control service. Evaluation of the effectiveness of any management system, including the bank, is directly related to understanding the internal content of each business process and information channels within the bank. When developing the components of the model, it is necessary to take into account the strategic goals of the bank related to its mission, which is reflected in its development strategy. The bank's strategy for a specific period includes a set of performance indicators of the bank. The most important indicators should be reflected in the quantitative criteria included in the components related to the financial performance of the bank and the level of acceptable risks to achieve them [6].

The main performance indicators are traditionally associated with the return on assets, equity, and the value of shares. But they should be expanded and included in the components, selecting the most significant ones for the bank. This will allow for a better assessment of the effectiveness of the risk management system. The model, when used by banks, makes it possible to determine a set of components taking into account the risks inherent in the bank and to develop evaluation criteria. The point-weight assessment makes it possible to evaluate each criterion included in the component and the component of the risk management system itself. This allows, in turn, assessing the effectiveness of the bank's risk management system.

Conclusions. Thus, when developing methodological approaches to building /forming a Model for assessing the effectiveness of the bank's risk management system, the recommendations of the Basel Committee regarding the organization of banking supervision and risk management were used, which are reflected in the legislative acts of the National Bank of the Republic of Kazakhstan regulating the risk-oriented approach of banking business. The SOSO methodology was also used, which is a synthesis of existing approaches to risk management and analysis of risk situations, providing an integrated approach to the structure of building a common risk management system. These approaches are integrated with international requirements for corporate bank management systems and requirements for the creation of these systems. They allowed the authors to present a model that takes into account the following:

- information flows affecting the bank's risks, based on the external and internal environment;
- different levels of interrelationships of structural elements included in the bank's risk management system;
- dependencies of structural elements with the developed components.

The model reflects a single cycle of management of the bank's risk system. It includes a set of the following components:

- the bank's risk management system;
- assessment of the risk committee under the Supervisory Board of the bank;
- Strategic risk management;
- credit risk management;
- Liquidity risk management;
- bank portfolio interest rate risk management;
- Country risk management;
- Operational risk management;
- managing the risk of loss of business reputation;
- market risk management (by type);
- capital loss risk management;
- Managing the risk of shadow cash flows.

The point-and-weight evaluation of the criteria included in the components allows calculating the indicator for assessing the quality of management of each component separately and the overall integrated indicator for evaluating the effectiveness of the bank's risk management system. During the development and implementation of the Model in a particular bank, more than 160 criteria were used, united by 12 components of the model, which allowed the bank to assess the effectiveness of the bank's risk management system, calculate a common integrated indicator and an indicator for each component of the risk management system. In turn, this made it possible to identify areas of loss of control over risks, assess the adequacy of the risk management system to the nature and volume of transactions, develop recommendations for improving the current system and planning the bank's budget. The component of the Model "Assessment of the Risk Committee under the Supervisory Board of the bank" can be used in the future for self-assessment of the activities of the committee carried out by banks in assessing the corporate management system.

List of references:

1. Fraser John, Simkins Betty J. Enterprise Risk Management: Today's Leading Research and Best Practices for Tomorrow's Executives. – JohnWiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, 2010.

2. Rosenberg J., Schuermann T. (2004). A general approach to integrated riskmanagement with skewed, fat-tailed risks. // FRB of NY. Staff report №185.
3. Pezier J. (2013). Application-based financial risk aggregation methods.// ISMA Centre Discussion Papers in Finance, 11. Sept. 89 p.
4. Alzhanova N. Sh.(2012). Problems of development of system of risk management at the Kazakhstan enterprises. The Bulletin Of KazNU. Almaty. 34 p.
5. Bagyeva M. N. (2001). The Conceptual framework for the analysis and assessment of risks of the enterprise: Textbook. manual for the course "risk Management" / M. N. Bagyeva; ed. by D. V. Sokolov, M education of the Russian Federation, St. Petersburg. University of Economics and Finance. – SPb.: Publishing House S.-Peterb. state University of Economics and Finance. – 51 p.
6. Kantureev. M.T.. Sharipov. A.K.. Nurtayeva. A.K. (2018). New approaches to risk management in the enterprise. Espacios. Vol. 39 (Number 18). Page 17.

Инсанбаева А.Е.
магистрант 2 курса факультета
«Бизнес, образование и право»
Инновационный Евразийский
университет
Республика Казахстан, г. Павлодар

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОРУЧИТЕЛЬСТВА В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ

Поручительство является традиционным, одним из древнейших институтов гражданского права с тысячелетней историей. Возникновение поручительства следует отнести к наиболее ранним этапам становления и развития Римского государства. В течение этого времени она существовала в различных формах, что не позволяет сводить их только к стипуляции.

Основные положения о поручительстве, сформулированы еще в римском праве, нашли свое отражение во всех без исключения современных кодификациях гражданского права. Многие нормы зарубежного законодательства о поручительстве актуальны на современном этапе государственности и могут быть имплементированы в правовое поле Республики Казахстан.

Смысл гарантии и поручительства состоит в том, что определенное лицо берет на себя ответственность перед кредитором за нарушение договора основным должником.

Под поручительством понимается обязанность одного лица - поручителя перед кредитором другого лица - должника отвечать за

исполнение обязательства должником субсидиарно (применительно ко всему долгу или его части) (ст.ст. 329, 330 ГК) [1].

Заключение одного основного договора, который бы включал условие о поручительстве, где поручитель участвует как сторона наряду с кредитором и должником, является лучшим вариантом. Но, как нам кажется, при такой конструкции урегулировать правоотношения поручительства должным образом невозможно, поскольку основной договор имеет свой предмет, поэтому включение только условия о поручительстве недостаточно для возникновения поручительских отношений.

Видимо, именно поэтому преобладающим на сегодня является утверждение, что для возникновения взаимных прав и обязанностей у всех трех участников правоотношений поручительства достаточно заключения договора между кредитором и поручителем. Должник по основному обязательству-обязательствам, обеспеченным поручительством - не участвует при этом. Отношения между должником и поручителем не влияют и не могут влиять на права кредитора по договору поручительства; если этот принцип нарушается, то перед нами не договор поручительства. Участие должника обычно сводится к следующему: он «проводит подготовку к заключению договора, подыскивая поручителя и получая его согласие, но участником договора поручительства не становится, ибо и без того несет обязанность по уплате долга как субъект основного обязательства».

Для поручителя определенное значение имеет фигура кредитора - субъекта, перед которым он, возможно, будет нести ответственность. Традиционный цивилистический подход, на котором зиждется конструкция допустимости уступки права требования без согласия должника, а перевода долга - с согласия кредитора, заключающийся в том, что должнику безразлично, кому выплачивать долг, а для кредитора далеко не безразлично, кто будет ему выплачивать долг, в современных условиях не может быть столь однозначным. На отечественном рынке гаранту, например, может быть далеко не все равно, кто будет требовать с него долг - солидная фирма или посредническая контора, состоящая из бывших спортсменов, работников милиции и органов безопасности. Поэтому в России для банковской гарантии предусмотрено, что уступка требования может иметь место только с согласия гаранта. В Казахстане такую оговорку можно сделать в договоре гарантии и поручительства на основании п. 2 ст. 339 ГК [2].

Следовательно, договор поручительства содержит признаки двусторонней сделки, поскольку для его заключения достаточно волеизъявления двух сторон – кредитора и поручителя. Даже в случае оформления правоотношений поручительства с участием трех сторон-поручителя, должника и кредитора-основания для квалификации его как многосторонней, а точнее трехсторонней сделки отсутствуют.

Наряду с этим, с точки зрения определения содержания договора поручительства как правоотношения (прав и обязанностей субъектов), поручительство традиционно определялась как односторонний договор: на

стороне кредитора – право требования к поручителю нести ответственность за должника, на стороне поручителя – обязанность такую ответственность нести. На сегодня такое понимание подвергается сомнению ввиду того, что ГК Республики Казахстан предусматривает наряду с правами кредитора также и определенные обязанности по отношению к поручителю.

По нашему мнению, договор поручительства является односторонним договором, то есть таким, в силу которого для одной стороны возникают только обязанности, а для другой – только права.

Отличие поручительства от гарантии заключается в том, что поручитель обязуется перед кредитором другого лица (должника) отвечать за исполнение обязательства этого лица полностью или частично субсидиарно (ст. 330, ГКРК). Поручитель несет перед кредитором ответственность в пределах суммы, указанной в поручительстве, если иное не предусмотрено условиями поручительства. До предъявления требований к поручителю, несущему субсидиарную ответственность, кредитор должен принять разумные меры к удовлетворению этого требования должником, в частности, путем зачета встречного требования и обращения взыскания в установленном порядке на имущество должника (ст. 331, ГКРК). Поручительство является договором, заключаемым между поручителем и кредитором в основном обязательстве по правилам, которые предусмотрены статьями 329-336 Закона РК. В соответствии с требованиями ст. 331 пункта 2 для договора поручительства предусмотрена письменная форма, поскольку её несоблюдение влечёт недействительность договора поручительства [3].

К обязанности должника, исполнившего обязательство, обеспеченное поручительством или гарантией, относится немедленное уведомление об этом поручителя или гаранта. Неисполнение этой обязанности может повлечь повторное исполнение обязательства поручителем или гарантом, у которых в такой ситуации возникает право выбора: либо взыскать с кредитора неосновательно полученное, либо предъявить регрессное требование к должнику. По одному спору поручитель обратился к должнику с регрессным требованием о возмещении суммы, уплаченной кредитору по неисполненному должником обязательству. Должник признал требования частично, указав, что часть долга он вернул кредитору самостоятельно и у поручителя отсутствовали основания выплачивать сумму полностью. По мнению должника, поручитель вправе обратиться с требованием к кредитору о возврате неосновательно полученной суммы. Суд правильно отметил в своем решении, что должник, исполнивший, обеспеченное поручительством обязательство, обязан был немедленно известить об этом поручителя. При невыполнении должником этой обязанности поручитель, в свою очередь исполнивший обязательство, вправе взыскать с кредитора неосновательно полученные суммы либо предъявить регрессное требование к должнику.

В тех случаях, когда поручитель или гарант исполняют обязательство, к ним переходят права кредитора в том объеме, в котором они удовлетворили требование кредитора. Гарант в отличие от поручителя вправе, кроме того,

потребовать от должника уплаты неустойки и вознаграждения (интереса) на сумму, выплаченную кредитору, и возмещения иных убытков, понесенных в связи с ответственностью за должника. Правила о последствиях исполнения обязательства гарантом носят диспозитивный характер, то есть применяются, если иное не установлено законодательством, договором или не вытекает из отношений между гарантом и должником.

Список использованной литературы:

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.01.2022 г.) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006061#sub_id=0
2. Комментарий к ст.ст. 329-336 ГК (гарантия и поручительство) (Диденко А.Г. - докт. юрид. наук, профессор КазГЮУ) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1015304&pos=73;-22#pos=73;-22
3. Гусманова Ж.А. Действующая нормативно-правовая база Республики Казахстан, регулирующая кредитные взаимоотношения между банком и заемщиками по своевременному возврату банковских кредитов // <https://rep.keu.kz/bitstream/123456789/302/1>

Кадешова А.К.

М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2-курс магистранты
№50 ЖОББМ-нің тарих пәні мұғалімі

Байбулсинова А.С.

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Сәлімгерей Нұралыхановтың «Қазақстан» газетіне қосқан үлесі.

Қазақстан газеті қандай газет еді? Ол – қазақ жеріндегі ең алғашқы демократиялық-ағартушылық басылым. Бұл газетті шығарысуға көмек берген сол уақыттағы ең алдыңғы қатарлы оқу орындарында оқыған демократиялық-интеллигенция өкілдері еді. Қазақ халқының мұң-мұқтажын, ағартушылық мәселелерін, әлемде болып жатқан жаңалықтарды өз бойына қамтыған баспасөз құралы. 1911 жылдың наурызының 16-шы жұлдызынан бастап 1913 жылдың шілдесіне дейін Орал мен Ордада шығып тұрған, осы аралықта 18 саны жарық көрген қарлығаш газеттің 16 саны Республикалық кітап палатасында сақтаулы тұр. Өлкеміздегі жақсылықтың хабаршысы болған қарлығашымыздың шығарылу тарихына көзжүгіртсек.

Әуелі осындай газет шығару бастамасын көтерген тұлғалар жөнінде сөз өрбітсек. Олар қазақтың сол кездегі оқыған ардагер азаматтары Бақытжан Қаратаев, Ғұмар Қарашев, Шәңгерей Бөкеев, Сейітқали Меңдешев, Мәжит Шомбалов, Елеусін Бұйриндар еді. Тегінде, «Қазақстан» газетін шығару идеясы 1909-1910 жылдары осы айтылған адамдардың пікірлесуі барысында

туса керек. Өйткені, газет шығару үшін патшалық үкімет орындарының рұқсатын алу машақатының өзіне бірталай уақыт кетеді. Болашақ газеттің жауапты шығарушы редакторлығына Қазан қаласында мұғалімдер семинариясын тауысқан, халық мұғалімі деген ресми лауазымы бар, осы уақытта Астрахан қаласында мектепте орыс тілі мен әдебиетінен сабақ беріп жүрген Елеусін Бұйринді лайық деп ұйғарып шығарған. Сөйтіп, «Қазақстан» газетінің ұйымдастыру шаруалары қолға алынған мезгілде әдеби қабілеті, өзіндік бағдар-беті қалыптасқан, оқу-білім мен азаматтық теңдікке халқының көзін ашуға мүдделі оған оралдық ұлтжандылардың сенім артқаны байқалады.

Тарихшы Исатай Кенжалиев өзінің «Ғұмар Қараш» еңбегінде: «Газет Ғұмар Қараштың ұсынысымен «Қазақстан» деп аталды. Газеттің мақсаты - бір жағынан бүтін Батыс Қазақстан өлкесіне таратылып, бұқара арасында ағарту жұмысын жүргізу болатын. Бұл күллі қазақтың жарқын болашағының, жарқын келешегіне құлаш сермеу болатын. Оның алғашқы екі саны Орда қалашығында 1911 жылы 16 наурыз, 27 мамырда жарық көрді. Бұл ол кезде үлкен ерлік, зор табыс еді. Қазақтың өз жерінде тұңғыш қоғамдық-саяси газет дүниеге келді »

1911 жылдың қаңтарында «Қазақстан» деген атпен, орысша қосымшасымен, жетісіне бір рет қазақша газет шығаруға рұқсат еткен № 618-ші губернатордың куәлігі тапсырылды. Губернатор 18 қаңтарда Петербургтегі Баспасөз ісі жөніндегі Бас басқармаға жолдаған хатта әлгі мәліметтермен қатар газет бағдарламасы да тізіп көрсетілген. Бағдарлама 8 баптан тұрады:

1. үкіметтің үкім - жарлықтары;
2. қоғамдық маселелер;
3. агенттік жедел хаттар;
4. жергілікті өмір;
5. биржа;
6. сот хроникасы;
7. әр түрлі сыртқы және ішкі хабарлар;
8. беллетристика және өлеңдер.

Бір жылға жазылу бағасы 3 сом , жарты жылға 1 сом 50 тиын,

4 айға 1 сом, бөлшек саудада әр данасы 3 тиын тұрады. Газет Астрахань қаласында, Москва линиясындағы Багировтың үйінде орналасқан Окурь мен Апрессьянның баспаханасында басылатыны мағұлұм етілген. Зерттеушілердің айтуынша, «Қазақстан» газетін шығару үшін бастамашылардың өзі бас болып ақша жинаған. Осы мақсатқа, мысалы, ақын Шәңгерей Бөкеев 1500 сом қаражат қосса, ақын Ғұмар Қарашев Бакуге арнайы барып, әзірбайжан ауқаттысы Зейнелғабиден Тафиевтен газетке шашу ретінде берген 1000 сомын әкелген. Тағы бір дерек көзі Семей облысындағы тілеуқорлар Ихсан Рахымов , Ғабдырахман Юсуфовтардың игі іске қомақты қаржы жолдағанын айғақтайды. Дума депутаты болған Бақытжан Қаратаев қайраткерлік беделін салып қаржыны толықтыра түскен.

Сол өлкеге бірі мұғалім, бірі дәрігер ретінде танымал С.Меңдешев пен М.Шомбалов та ел ішінен ақша жинауға бел шешіп атсалысқан. Халық мүддесін көздеген ортақ іске мұғалімдер, дәрігерлер. Пошта мен телеграф қызметкерлері өз үлестерін қосқан. Жиналған қаржы Астраханнан баспахана жабдықтары алынып, Ордаға жеткізілген. Бұл шаруаны тікелей атқарушы Е.Бұйрин болған сыңайлы. Баспахана соның атына тіркеліп, сол кісінің жеке меншігі саналған. Мұның өзі Кеңес кезінде оған баспаханадан жұмыс істетіп, адамдарды қанады деген сорақы айып тағуға негіз болған. Жоғарыда аталған оқиғалардың мәні, қалай өрбігені жөнінде толығырақ қамтып өтсек.

Зерттеуші ғалым М. Ысмағұловтың деректері бойынша, Шәңгерей усадьбасындағы мәжіліс Ғабдол-Ғазиз Мұсағалиевті Жетісудағы Барлыбек Сырттанов арқылы Маман тұқымынан қаржы сұрауға аттандыруды ұйғарады. Сол басқосуда Шәңгерей «газетке байғазым» деп 500 сом, сосын «көмегім» деп және 1000 сом берді. Газет басқармасы Борсыда жайғасады, ал басылымның ресми редактор - шығарушысы жаңақалалық мұғалім Елеусін Бұйрин, қазақша жағын дұрыстаушы Ғұмар Қараш болады деп шешілді. Орыс қаріптері Орда қаласындағы Шелкова баспаханасынан, араб қаріптері сол жылдарғы иесі Мұхаммедғали Мусин дейтін саудагер татардан сатып алынады. М.Ысмағұлов газеттің 1911 жылғы 16-наурызда шыққан алғашқы нөмірі Ордада осы құрал-жабдық көмегімен басылған деген пікір түйгенімен, қазірде Санкт-Петербург көпшілік кітапханасының Купчинодағы филиалында сақтаулы тұрған газеттің бірінші нөмірінің аяқ жағында «Орда қаласы. Апресянц пен Окурдің типографиясы. Астрахан! Делінген. Демек баспаханың түпкі адресі ретінде Орда көрсетіліп, материалдар Борсыдан поезбен тікелей Астраханға жеткізілген. Материалдарды сонда саудагер ретінде уақытша жайғасқан Бақытжан Қаратаев қарап шығып, баспаханаға тапсырады. Ал мақалалардың негізгі бөлігін газет редакторы Елеусін Бұйрин жазып отырады. Жоғарыда Мусин-Шелкова қаріптерінің күшімен шыққан осы екінші нөмір болса керек. Бұл нөмірге керек қаржыны Елеусін Бұйрин мен Ғұмар Қараш Бакуге барып, әзірбайжан мұнай кәсіпкері Зейнел Ғабиден Тағиевтен алып келеді. Бұл туралы Қазақстан газетінің екінші санында «Идарадан» деп қол қойған автор: «Қазастанның» 2-ші нөмірі кешігіп шықты, шығарушылардың не халде болғандығы бір Аллаға, екінші өздеріне аян, қайғылы күндердің, ұйқысыз түндердің талайын бастан кешті, алдарымызда да тар жерлер, тайғақ кешулер жатыр, алайда шығарушылардың кейінге қашуға ойлары жоқ. Алла жанына саламат берсін, мәшһүр генерал ЗейнелҒабиден Тағиев ... бір көтеріп жіберді, бағасы бір мың сом газитимиз файдасына жәрдем етті», - деп баяндайды. Елеусін Бұйрин мен Қараштың Бакуге тап болуының өзінің ұзын сүре тарихы бар. Бұл туралы тағы да сол М.Ысмағұлов жазып алған Ә.Ералиеваның әңгімесі мәліметке толықтырады. Осы естелікті негізге алған М.Ысмағұлов «Ұлт қауымының» құпия кеңесінде 1911 жылғы мамырдан қарашаға дейінгі аралықта қаржы жоқтықтан кідіріп тұрған газетке араб қаріптерін, баспахана құрал-жабдығы мен бояу әкелу үшін Е.Бұйрин мен Ғ.Қарашты Бакуге жіберуге шешім

алынғандығын жазады.Қалай болғанда да әлгі шешімнен соң Бақытжан Қаратаев Астарханда мал дәрігері болып істейтін Мұстафа Көкебаев пен сондағы Қалмақ базарының попечителі Сәлімгерей Нұрлыханов арқылы қалаға жер аударылып келген эзірбайжанның ағартушысы Нариманбек Наримановпен танысады, оның демесін сөзімен олар С.Шаумянның революцияшыл демократтарына шығады.Осылайша Нариманов, Шаумян, Қаратаев бас қосқан Нұралыхановтың пәтеріндегі құпия кездесуде Наримановтың демесін хатымен Елеусін мен Ғұмар Бакудегі Зейнелғабиден Тағиевке жіберіп, одан қалада құпия орында тұрған араб қаріптері мен баспахана құрал-жабдықтарын Астарханға жеткізуге көмек етуін сұрау жөнінде ұйғарым жасалады.Жолаушылар елге оралып, газет басқармасы баспахана борышынан құтылған соң сол жылғы мамырдың аяғында Ордада Шелкова баспаханасынан екінші нөмір жарық көрді. Осымен газеттің Астрахан, Орда кезеңі аяқталды. Сол 1911 жылғы қазан айынан бастап «Қазақстанның» қалған бүкіл 14 нөмірі Оралда, Сақмар және Самар көшелерінің қиылысындағы оставкадағы казак подесуалы Хохлачевтің үйіне жайғасқан газеттің жеке меншік баспаханасында басылып тарады.Қазақстан газетінің Орал қаласындағы кезеңі газеттің қаржы жағдайы біршама жақсарған кезі еді.Біріншіден газет редакторы Е.Бұйрин мен Ғ.Қараштың Баку сапары, екіншіден Жетісуға кеткен Ғ.-Ғ Мұсағалиев Барлыбек Сырттановтың көп көлемді қаржы әкелуі себеп болды. Ғ.Ғ.Мұсағалиев арқылы Жетісудан берілген жәрдем жөнінде Б.Қаратаев газет ұжымының бас қосуында хабарлама жасады. Оның үстіне Шәңгерей 1500сом берген. Осы ақшаға және ұйым мүшелері қосқан жарнаға баспахана жабдығы, қағаз, бояу сатып алынды. Газетке қоса кітап шығару ойластырылды. 1912 жылы Елеусін Бұйриннің «Ызың» атты өлең жинағы жарық көреді. Егер ХХ ғасырдың басына шейін казак жерінде казактан шыққан казак баспагерлер ұйымдастырған баспахана болмағанын, ол заман казакша кітаптарды өз жерімізде шығарған баспалардың ірісі-«Ярдам серіктігінің» өзін ағайынды татарлар – Нығматуллиндер шығарғанын ескерсек, «Қазақстанның» жоғарыдағы екі кітабы мерзім жағынан алғанда да, ұлттық құрам жағынан карағанда да казак жерінде құрылған баспалардың алғашқысы болды деуге толық негіз береді.

Соған карамастан газет ұйымы кітаптан гөрі газет ісіне бейіл беруден танған жоқ. Сол 1912 жылғы 19-қаңтарда газеттің Оралдағы бесінші нөмірі шыққаннан кейін әкімшілік тарапынан дау туды.Газеттің Орал облысында тіркеуден өтпегені анықталды. Газет басқармасы бұған уәж ретінде 1910 жылы өздеріне Астрахан губернаторы табыстаған ресми рұқсат куәлігін алға тартса керек, себебі сол күні-ақ Тамбов-Орал теміржол жандарм басқармасы Орал бөлімшесінің бастығы астрахандық әріптестеріне Елеусін Бұйриннің саяси шүбәлілігін және газет жайында толық мәлімет сұрап хат жолдады.Астрахан жандарм басқармасы өз тарапынан 15-ақпанда өздеріндегі губернатор кеңсесінен газеттің қашан, қайда, кімнің қаржысымен шыққандығы, шығарушысы, қызметкерлері, не себепті тоқтап қалғандығы

жөнінде дерек сұрады. Арада апта өткенде губернатор кеңсесі полицияға 1911 жылы Астраханда «Қазақстанның» екі нөмірі шыққанын, Окур-Апресьянц баспаханасында басылғанын, редакторын, қызметін, газет жалпы бағыт-бағдары жағынан прогресшіл-түбегейлі(радикальды) бағыт ұстағанын хабарлады. Баку сапары, Кавказ кәсіпшілерімен, Астрахан мұсылман газеттерімен одақ жайы, Тағиевтің көмегі де айтылған. «Қызметкерлері кімдер еді, газет неге тоқтап қалды» деген сұраққа «білмейміз» деп жауап берді. Жауап иелері мәліметтерінің осы толымсыздығына қысылды ма екен, сонымен бір мезгілде өз тараптарынан Ішкі Орда уақытша басқару кеңесінен мәлімет сұратады. Соған байланысты 25-ақпанда Ордадағы Уақытша кеңеске біршама толық агентуралық ақпарат түсті. Бір қызығы, бұл мәлімет Хан Ставкасында «Қазақстан» дейтін газет ешқашан шықпағанын, бүкіл нөмірі Астраханда, Окур мен Апресьянцтің типо-линографиясында басылғанын баян етумен басталады. Бакуден ақша аударылғаны көрсетіледі. Газет қазақтардың күнделікті өмірі, шаруашылық жөнінде мақала-фельетон жариялап, кейбір материалдарды көшіріп басқандығы айтылды. Бұл агентуралық жазбаны Кеңес советнигі Климов қаз-қалпында жандарм басқармасына жолдаған

Бір жыл бойғы ұзақ тексеріс Е.Бұйриннің де жүйкесіне тимеді деп айта алмаспыз. Замандастары да Е.Бұйриннің сонымен бірге газет шығарғаны үшін патша үкіметінің тарапынан қуғын көргенін де куәландырады. Бірақ, ең бастысы, оның ойға алған істі орындағанын, мұраттас-мүдделестер сенімін ақтағанын көреміз

Жоғарыда аталғандарды қорытындылай келе «Қазақстан» газетін шығаруға сол кездердегі қазақтан шыққан ең алдыңғы қатарлы білімдарлар мен ақылмандар, құзырлы үкімет органдарынан қанша рет теперіш көрсе де өз айтқандары мен алға қойған жалғыз мақсаты- халқының азаттығы үшін халқына соңғы қанын сарп етіп тынбай еңбек еткен қазақтың нар ұлдары атсалысқан. Қазақстан газеті болашақ тәуелсіз елінің атауына негіз болып, сол уақыттағы азуын айға балап, аузын айқара ашқан арыстандай патша үкіметіне қарсы текетіресіп, халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтаған алғаш баспасөз құралы екендігіне қазақ тарихшыларының шүбәсі жоқ деп ойлаймын. Осы орайда қазақ журналистикасының көрнекті қайраткері, белгілі тұлға Х.Бекхожин «Қазақстан газеті елдегі революциялық жаңа өрлеудің ықпалымен ол прогресшіл, демократиялық бағытта болды» дегендей «Қазақстан» газеті заманының қиындығына қарамастан демократиялық бағыт-бағдардан тынбай өз халқының алдындағы міндетін орындады деп толық айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі :

1. Назарбаев Н. «Тарих толқынында» // Алматы: Атамұра-1998 ж

2. Медеубекұлы С. Осыдан жүз жыл бұрын... «ай қап!» деп ек... Жас Алаш // 28 сәуір 2011 ж. 3 бет
3. Аманжол Қ. Қарлығаш ниетті хабаршы. Егемен Қазақстан // 16 наурыз 2011 ж. 5 бет.
4. Кенжалиев И. Ғұмар Қараш // Орал қаласы–2004ж.-84 бет
5. Тәж – Мұрат М. Ғұмар Қараш // Ақтөбе, А-Полиграфия ЖШС. 2004-17 бет
6. Ысмағұлов М. «Қазақстан» газетінің шығу тарихы мен идеялық мазмұны // Алма-Ата, 1962 ж.

Калиева Г.Т.

Евразийская Юридическая Академия им. Кунаева, Республика Казахстан, г.

Алматы, gulbakhyt_k@mail.ru

Сапарғалиев Х.У.,

Саханова Л. Б.

ТОО СП «ТюменьНефтеПродукт», Республика Казахстан, г. Алматы

РАЗВИТИЕ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ РК В НОВЫХ РЕАЛИЯХ

Развитие экономики Казахстана в последние два года формировалось под воздействием мер борьбы с распространением пандемии коронавируса COVID-19, а также падения мировых цен на нефть. Данные факторы обусловили существенное снижение экономической активности в Казахстане.

По данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, за 2020 год ВВП Казахстана сократился в реальном выражении на 2,6% по сравнению с 2019 годом [1].

В результате ослабления как внешнего, так и внутреннего спроса на фоне действия карантинных мер произошло снижение объемов торговли, транспортных услуг, операций с недвижимым имуществом и услуг в области административного и вспомогательного обслуживания. За 2020 год промышленность сократилась на 0,4% за счет снижения горнодобывающей промышленности на 3,7% в годовом выражении. Падение производства в горнодобывающей промышленности было обусловлено сокращением объемов добычи сырой нефти и газового конденсата на 5,0% в рамках выполнения соглашения ОПЕК+. Вместе с тем снижение объемов добычи металлических руд (снижение на 0,1%), а именно железной руды (на 0,2%) и руд цветных металлов (на 0,1%), оказало отрицательное влияние на отрасль.

При этом объемы оптовой и розничной торговли сократились на 7,3% в годовом выражении. Сокращение отрасли обусловлено снижением объема

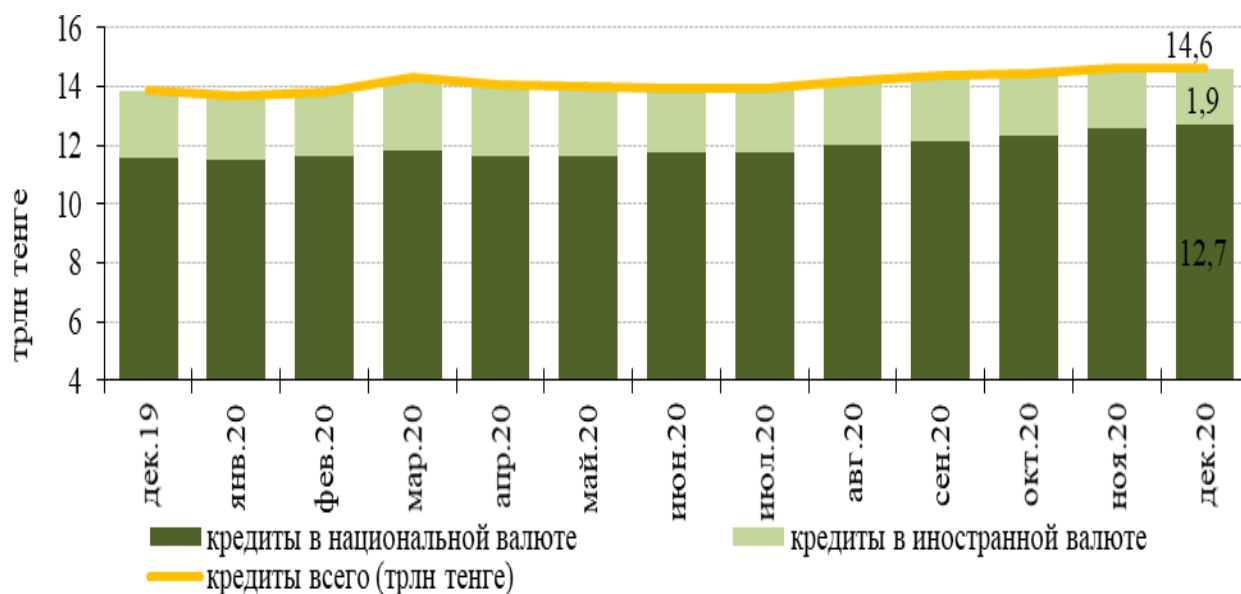
продаж оптовой и розничной торговли на 7,4% и 4,1%, соответственно. Сокращение оптовой торговли обусловлено снижением спроса на отечественные экспортные позиции со стороны основных потребителей и выполнением соглашения в рамках ОПЕК+ (сырая нефть и металлы). Сокращение розничного товарооборота связано с замедлением потребительского спроса вследствие снижения реальных денежных доходов населения. Наряду с сокращением объемов торговли наблюдалось снижение услуг транспорта и складирования в 2020 году до 17,2% в годовом выражении. Основной вклад в сокращение отрасли внесло снижение объемов грузооборота автомобильного и трубопроводного транспорта.

По состоянию на 1 декабря 2021 года в Республике Казахстан функционируют 22 банков против 26 банков на 1 января анализируемого года, из них 14 банков с иностранным участием, в том числе 11 дочерних банков второго уровня, 1 банк со 100% государственным участием [2]. Активы банков второго уровня РК по состоянию на 1 декабря 2021 года составили 36 722,9 млрд. тенге (на начало 2021 года – 31 171,7 млрд. тенге), увеличение с начала 2021 года – 17,8% [2]. Доход банковского сектора составил 1 162,0 млрд. тенге. Отношение чистого дохода к совокупным активам (ROA) составило – 3,45% (2,62% на аналогичную дату прошлого года). Отношение чистого дохода к собственному капиталу по балансу (ROE) – 27,89% (19,91% на аналогичную дату прошлого года). Доля активов банковского сектора в ВВП составляет 49,0%; Доля ссудного портфеля в ВВП – 25,3%; Доля вкладов клиентов в ВВП – 34,0%.

В структуре активов наибольшую долю (51,6% от совокупных активов) занимает ссудный портфель (основной долг) в сумме 18 951,6 млрд. тенге (на начало 2021 года – 15 792,1 млрд. тенге), с увеличением с начала 2021 года – 20,0%. При этом займы юридическим лицам составляют 3 664,8 млрд. тенге с долей 19,3% от ссудного портфеля (на начало 2021 года – 3 838,8 млрд. тенге или 24,3% от ссудного портфеля), уменьшившись с начала 2021 года – 4,5%.

По итогам 2020 года объем кредитования банками экономики увеличился на 5,5%, до 14,6 трлн. тенге. Кредиты в национальной валюте за 2020 год увеличились на 10,1%, до 12,7 трлн. тенге, тогда как кредиты в иностранной валюте снизились на 17,7%, до 1,9 трлн. тенге. В итоге удельный вес кредитов в тенге в общем объеме кредитования повысился с 83,4% до 87,0%.

Долгосрочное кредитование в 2020 году выросло на 5,7%, до 12,5 трлн. тенге, краткосрочное – на 4,3%, до 2,1 трлн. тенге. Доля долгосрочных кредитов в структуре кредитного портфеля банков составила 85,4% (в декабре 2019 года – 85,3%). Кредиты в национальной валюте за 2020 год увеличились на 10,1%, до 12,7 трлн. тенге, тогда как кредиты в иностранной валюте снизились на 17,7%, до 1,9 трлн. тенге. В итоге удельный вес кредитов в тенге в общем объеме кредитования повысился за 2020 год с 83,4% до 87,0% (рисунок 1.).

Рисунок 1. Динамика объемов кредитования за 2020 год

Составлено авторами по данным НБ РК

Кредиты физическим лицам в 2020 году продолжили расти. Годовой рост розничного кредитного портфеля составил 13,0%, достигнув 7,5 трлн тенге. Удельный вес кредитов физических лиц увеличился с 48,0% до 51,5%.

Кредиты небанковским юридическим лицам в 2020 году снизились на 1,5%, до 7,1 трлн тенге в связи с передачей неработающих активов в организацию по управлению стрессовыми активами в рамках улучшения качества портфеля АО «АТФБанк» [2]. В отраслевой разбивке наиболее значительная сумма кредитов банков экономике приходится на промышленность – 13,6%, торговлю – 11,7%, строительство – 4,5%, транспорт – 3,3%, сельское хозяйство – 1,6%.

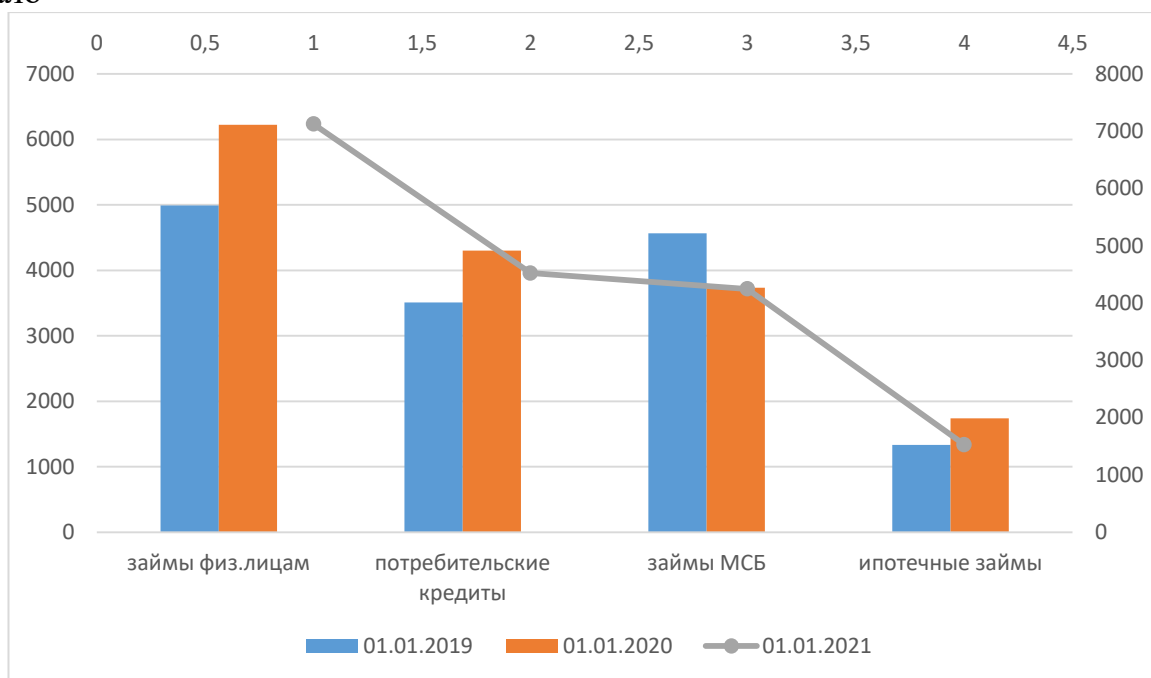
Кредиты субъектам малого предпринимательства за год выросли на 19,3%, до 2 515,3 млрд тенге, в том числе долгосрочные – на 16,5%, до 2 066,2 млрд тенге, краткосрочные – на 34,2% до 449,1 млрд тенге. Займы физическим лицам составляют 9 688,3 млрд. тенге с долей 51,1% от ссудного портфеля (на начало 2021 года – 7 124,8 млрд. тенге или 45,1% от ссудного портфеля), увеличение с начала 2021 года – 36,0% (рисунок 2.)

Потребительские займы составляют 5 962,1 млрд. тенге с долей 31,5% от ссудного портфеля (на начало 2021 года – 4 542,7 млрд. тенге или 28,8% от ссудного портфеля), увеличение с начала 2021 года – 31,2%.

Займы МСБ составляют 5 227,3 млрд. тенге с долей 27,6% от ссудного портфеля (на начало 2021 года – 4 246,2 млрд. тенге или 26,9% от ссудного портфеля), увеличение с начала 2021 года – 23,1%.

Займы, с просроченной задолженностью составляют 1 237,1 млрд. тенге или 6,5% от ссудного портфеля (на начало 2021 года – 1 528,7 млрд. тенге или 9,7% от ссудного портфеля) [2].

NPL - неработающие займы (с просроченной задолженностью свыше 90 дней) составляют 733,1 млрд. тенге или 3,9% от ссудного портфеля (на начало

Рисунок 2. Динамика ссудного портфеля БВУ РК

Составлено авторами по данным НБ РК

2021 года – 1 082,1 млрд. тенге или 6,9% от ссудного портфеля) [2]. Как видно из рисунка 1. банковская система демонстрирует значительный рост кредитных вложений в сферу потребительского кредита в ущерб реальному сектору экономики и МСБ.

Таблица 1. Структура ссудного портфеля БВУ РК

Наименование показателя	01.01.2021		01.12.2021		Прирост, в %
	Сумма, млрд. тенге	в % к итогу	Сумма, млрд. тенге	в % к итогу	
Ссудный портфель в т.ч.:	15792,1	100,0	18951,6	100,0	20,0
Займы банкам и организациям, осуществляющим отдельные виды банковских операций	84,5	0,5	97,3	0,5	15,5
Займы юридическим лицам	838,8	24,3%	664,8	19,3%	-4,5%
Займы физическим лицам, т.ч.:	124,8	45,1%	688,3	51,1%	36,0%
На строительство и покупку жилья в т.ч.	487,2	15,7%	287,4	17,3%	32,2%
ипотечные жилищные займы	363,1	15,0	126,6	16,5	363,1

потребительские займы	542,7	28,8%	962,1	31,5%	31,2%
прочие займы	94,9	0,6	438,8	2,3%	362,4
Займы субъектам МСБ	246,2	26,9	227,3	27,6	23,1

Примечание: составлено авторами по данным НБ РК

Как видно из таблицы 1., кредиты физическим лицам имеют постоянную тенденцию к росту. При этом годовой рост розничного кредитного портфеля составил 13,0%, достигнув 7,5 трлн тенге. Удельный вес кредитов физических лиц увеличился с 48,0% до 51,5%. Таким образом, каждый второй тенге кредитов, выдаваемых в стране, приходится на долю физическим лицам, что привело в конечном счете к значительному росту долговой нагрузки физическим лиц.

Особо следует отметить, что сфера действия потребительского кредита в Казахстане намного шире, чем в зарубежных странах, поскольку она включает не только покупку товаров длительного пользования, таких как автомашины, бытовая техника, но приобретение товаров потребления не первой необходимости (шубы, косметика, обеды и ужины в кафе и ресторанах развлечения, туристические поездки и т.п.).

В течение 2018–2019 годов потребительское кредитование являлось самым динамично растущим сегментом рынка, в результате чего совокупный объем задолженности по потребительским кредитам за этот период увеличился почти в два раза. На фоне постепенного снижения ставок на банковском рынке потребительское кредитование становилось все более привлекательным для кредитных организаций по причине его более высокой маржинальности, в то время как клиентский спрос на кредитные продукты был обусловлен постепенной реализацией отложенного потребления, накопленного в период 2014–2016 годов, при отсутствии роста уровня реально располагаемых доходов населения.

Быстрый рост закредитованности населения вызывает особо беспокойство, в связи с чем следует принять ряд мер, призванных сдержать динамику новых выдач кредитов. Как видно из таблицы 1. положительный тренд в потребительском кредитовании продолжается, а потребительские кредиты на прочие цели выросли почти 4 раза, а доля просроченных кредитов сроком свыше 30 дней составляет 67,8 % (по состоянию на 1.12. 2021 года)

По мере снижения платежеспособности заемщиков доля ссуд, относящихся к 3-й стадии в портфеле потребительских кредитов по МСФО, выросла с 6 до 9%. Стоимость риска (CoR) по розничным кредитам достигла 15 %, поскольку коммерческие банки не смогли компенсировать ухудшение портфеля за счет новых выдач. Также следует подчеркнуть, что помимо фактического снижения качества активов сохраняются повышенные риски в потребительском кредитовании в ближайшей перспективе.

Ретроспективный анализ рынка потребительского кредитования показывает, что за время карантина население так и не пересмотрело свои покупательские привычки, домохозяйства не перешли к осознанному

потреблению. Более того, несмотря на реализацию в стране многомиллиардной государственной программы по повышению финансовой грамотности значительная часть домохозяйств так и не перешла на сберегательную модель, хотя пандемия ярко проявила необходимость наличия финансовой «подушки». Кроме того, потеря рабочих мест частью населения по причине пандемии окажет негативное влияние на качество портфеля потребительских кредитов [3].

Быстрый рост кредитов физических лиц за последние годы (ежегодный прирост составляет 30-40%) вызывает беспокойство по поводу возможного созревания «пузыря» на этом рынке.

Долг населения вырос на 22%, в том числе жилищные кредиты — на 20%, а не ипотечные кредиты — на 25%. Длительные тренды говорят, что объем рынка ипотеки с начала 2010-х годов растет практически линейно как в номинальном выражении, так и по отношению к ВВП, причем этот рост не прекращался даже в кризисный период.

Немаловажным аргументом перегрева рынка является значительное опережение темпов роста кредитования физлиц над динамикой реальных доходов населения. Более того, такая тенденция складывается с 2014 года. Причем кредиты в основном берут на текущие расходы для обеспечения текущих потребностей домохозяйств, столкнувшихся с недостатком средств. Заемщики большей частью любят жить в кредит, и значительная их доля обеспечивает погашение взятых кредитов за счет их рефинансирования, а также реальный срок погашения кредита оказывается зачастую выше контрактного.

Казахстанская практика кредитной амнистии и возмещение из государственного бюджета сомнительных кредитов банкам второго уровня оказалась особо токсичной и не способствовала улучшению качества кредитного портфеля.

Все вышеуказанное свидетельствует о необходимости [4, 5, 6, 7, 8]:

- прекращения практики кредитования текущих расходов населения, в том числе на покупку шуб, косметики, развлечений и т.п. В развитых странах мира такой практики не существует;

- ужесточения практики выдачи потребительских кредитов;

- введения ограничений на рынке потребительского кредитования в форме повышенных коэффициентов риска по вновь выдаваемым кредитам в высокой полной стоимостью, постепенно повышая коэффициенты риска по кредитам и снижая порог ПСК, с которого кредиты стали взвешиваться с повышенными коэффициентами риска;

- повсеместное введение дополнительных ограничений в виде надбавок к коэффициентам риска в зависимости от величины ПСК и показателя долговой нагрузки (ПДН). При этом следует ограничивать или не выдавать кредиты в случае, если на обслуживание кредитов уходит большая доля дохода домохозяйства.

- принятия мер регулятором в отношении коммерческих банков, допускающих закредитованность заемщиков – домохозяйств.

В большинстве стран мира регуляторы бы не решились запустить новую методику в регулирование, влияющее на доступность финансовых услуг для миллионов людей, без тестового периода, в ходе которого бы была опробована методика расчета,

В заключение следует отметить, что дальнейшее развитие потребительского кредитования требует взвешенного подхода, чтобы избежать накопления рисков.

Винтажный анализ, публикуемый кредитными бюро, также свидетельствует, что никаких существенных изменений в части улучшения качества портфеля потребительского кредитования не происходит: новые поколения кредитов остаются в рамках предыдущих трендов, показывая риски закредитованности домохозяйств на всех сроках с момента выдачи займа.

Дальнейшее существенное снижение ставок по потребительским кредитам маловероятно, а темпы роста зарплат явно будут замедляться в условиях невысоких темпов роста ВВП и растущей инфляции. Будет удовлетворен и отложенный спрос, когда потребители откладывали крупные приобретения на «после кризиса» [8].

Рынок после стабилизации будет расти и дальше, но более скромными темпами, более близкими к номинальным темпам роста ВВП.

Ипотека, напротив, неизбежно продолжит расти высокими темпами, в том числе по отношению к ВВП, это объективный тренд. С позиции банков уже наблюдается исчерпание возможностей наращивания кредитования без увеличения кредитного риска. Улучшение качества кредитов на волне макроэкономической нестабильности в силу пандемии приближается к концу. В результате, в частности, портфельный риск по портфелю потребительских кредитов не перестает снижаться, качество кредитов непрерывно ухудшается и уровень риска остается стабильно высоким.

Список использованной литературы:

1. Сайт БНС АСПиР www.stat.gov.kz.
2. Сайт Национального банка РК www.nationalbank.kz.
3. Власова Ю.А., Герзелиева Ж.И., Рогова Т.М. — Особенности развития потребительского кредитования в условиях пандемии // Финансы и управление. – 2021. – № 4. – С. 68 - 82. DOI: 10.25136/2409-7802.2021.4.35693 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=35693
4. Ahi K. Banking Competition in Central and Eastern European Loan Markets: An Empirical Estimation. Available from: https://www.researchgate.net/publication/277912284_Banking_Competition_in_Central_and_Eastern_European_Loan_Markets_An_Empirical_Estimation

5. Lee L., Evine R. Bank Governance, Regulation and Risk Management”, Journal of Financial Economics. 2019. Vol. 93, P. 177- 188.

6. Fu X., Lin Y., Molyneux Ph. Bank Competition and Financial Stability in Asia Pacific”, Journal of Banking & Finance. 2014. Vol. 3, pp. 64-77.

7. Алкинс Э. Потребительское кредитование за рубежом: теория и практика: монография – М: Финансы, 2020 -188с.

8. Сенюк А. В. Особенности потребительского кредитования: отечественный и зарубежный опыт // Минск: сборник научных работ в 4 ч. (Минск: БГТУ, 2019г. Ч. 3.) 238-241с.

Кенжебаев А.Е.

Магистрант Евразийской Юридической Академии
имени Д.А. Кунаева

Научный руководитель: Абдрашев Р.М.

д.ю.н., профессор

Особенности уголовно-правовой характеристики воинских преступлений при вынесении наказаний

Специфика воинской службы, послужившая причиной выделения законодателем воинских преступлений, сама по себе является основанием для признания данной категории преступлений обладающими повышенной степенью общественной опасности. Девиантное поведение военнослужащих ставит под угрозу выполнение основной задачи армии – обеспечение военной безопасности государства. Совершение преступлений военнослужащими есть «двойное нарушение» – уголовного закона и воинской присяги. Актуальность темы исследования определяется и тем, что Вооруженные Силы Республики Казахстан не изолированный социальный механизм, а органическая и неотъемлемая часть государственной структуры. Обострение социальных противоречий, углубление дезинтеграционных процессов приводит к падению престижа и популярности воинской службы, росту числа правонарушений и преступлений, совершаемых военнослужащими всех категорий.

Преступность в Вооруженных Силах является дестабилизирующим фактором, негативно воздействующим не только на Вооруженные Силы, но и на государство в целом, так как положение дел в армии является тем критерием, по которому общество оценивает состояние социальной безопасности. По данным Генеральной прокуратуры, динамика уровня преступности в Вооруженных Силах Республики Казахстан с 2015 по 2020 гг. имеет в целом устойчивую тенденцию к снижению. Однако ее

существующий уровень, а также реакция командования и военного суда, основанные на мнении законодателя, по-прежнему вызывает обоснованные сомнения в способности армии адекватно обеспечивать социальную безопасность.

Основной причиной преступности в армии представляется слабый уровень, если не отсутствие дисциплины. Дисциплина есть основа порядка в армии, впрочем, как и в любом другом институте общества и государства. В армии необходимость в дисциплине повышена, в виду профессиональной специфики. К тому же, она является основной мерой предупреждения воинской преступности. Дисциплина базируется на сильной идеологии, с одной стороны, и на угрозе наказания, с другой. На данный момент приходится констатировать тот факт, что идеология в армии, да и в обществе, несмотря на усилия государства и общества, не работает в полную силу. Идеологический вакуум в армии быстро заполнился негативными пережитками армейских традиций, подменяющих собой, с попустительства командования, законодательное понимание принципов воинской службы. Однако разработка и внедрение идеологии есть задача других институтов. Задача уголовного права, в данном случае, есть приведение уголовной политики в сфере воинских преступлений в соответствие с принципами правового государства и гражданского общества. Что должно способствовать, в том числе, и укреплению дисциплины и правопорядка в Вооруженных Силах Республики Казахстан, и, как следствие, снижению и дальнейшему искоренению преступности.

При вынесении наказаний в отношении военнослужащих нужно учитывать особенности признаков уголовно-правовой конструкции воинских преступлений. Уголовная ответственность за совершение воинских уголовных правонарушений носит привилегированный характер, поскольку уголовно-правовая характеристика большинства из рассматриваемой категории уголовных правонарушений складывается не только из положений уголовного закона, но и иных нормативно-правовых актов. Таким образом, речь идет о том, что диспозиции большинства воинских уголовных правонарушений носят бланкетный характер, то есть отсылают к иным нормативно-правовым актам ведомственного характера. Из числа последних можно отметить Воинский и Дисциплинарный Уставы Вооруженных сил Республики Казахстан, а также многочисленные подзаконные нормативно-правовые акты, то есть приказы, которые регламентируют правила несения воинской службы и соблюдения внутреннего распорядка.

Совершение воинских уголовных правонарушений носит повышенную степень общественной опасности. Последствиями совершения воинских уголовных правонарушений является причинение ущерба общественным

отношениям, вытекающим из установленного законом порядка несения воинской службы. Безусловно, совершение любого воинского уголовного правонарушения дезорганизует деятельность воинских частей и формирований, влечет за собой уязвимость обороноспособности воинских частей и формирований.

Как и любая группа уголовных правонарушений, воинские уголовные правонарушения имеют специфические особенности, то есть совокупность признаков, которые позволяют выделить их отличительные признаки. Первым признаком воинских уголовных правонарушений является посягательство на установленный нормативно-правовыми актами порядок несения воинской службы. Вышесказанное относится к непосредственному объекту посягательств, то есть к кругу тех общественных отношений, которым причиняется вред в ходе совершения уголовного правонарушения. Как известно, совершение иных видов уголовных правонарушений влечет за собой причинение вреда иным видам общественных отношений, таким как: отношения собственности; экономические отношения; общественные отношения в сфере государственного управления; общественные отношения в сфере оказания медицинской помощи; общественные отношения в сфере информационных технологий и так далее.

Вторым отличительным признаком воинских уголовных правонарушений является наличие специального субъекта уголовного правонарушения. Аналогичный признак присущ также и уголовным правонарушениям против интересов государственной службы [1, с.56]. И в данном случае специальным субъектом являются должностные лица, лица, уполномоченные на выполнение государственных функций, лица, приравненные к лицам, уполномоченным на выполнение государственных функций, а также лица, занимающие ответственную государственную должность. Субъектом же воинских уголовных правонарушений являются военнослужащие или военнообязанные, которых можно привлечь к уголовной ответственности только во время призыва на воинские сборы. Таким образом, для последней категории субъектов уголовных правонарушений обязательным признаком объективной стороны уголовного правонарушения является время, которое регламентируется принятием соответствующих нормативно-правовых актов, связанных с мобилизацией и призывом граждан на прохождение воинских сборов.

И третьим отличительным признаком воинских уголовных правонарушений является наказание, которое применяется за совершение воинских уголовных правонарушений. Безусловно, наказание за совершение уголовных правонарушений специальными субъектами уголовных правонарушений носит специфический характер. И эта специфика вытекает из особенностей привлечения к уголовной ответственности и назначения

наказаний применительно к военнослужащим. К военнослужащим применяются специальные виды наказаний, которые не назначаются за совершение иных видов уголовных правонарушений, имеющих место в казахстанском уголовном законе.

Таким образом, вышеуказанные признаки воинских уголовных правонарушений являются обязательными и должны учитываться в процессе их квалификации правоохранными органами. При отсутствии хотя бы одного из вышеуказанных признаков не может наступить уголовная ответственность за его совершение. Вместе с тем, в практической деятельности в процессе квалификации уголовных правонарушений в обязательном порядке принимается во внимание факт совершения уголовного правонарушения за пределами воинской части или формирования или факт совершения уголовного правонарушения в нерабочее время. Например, в случае совершения кражи или хулиганство в нерабочее время военнослужащий привлекается не за совершение воинского уголовного правонарушения, а за совершение иных уголовных правонарушений, в данном случае, против собственности или общественного порядка. Квалификация может поменяться в случае совершения хищения воинского имущества.

Помимо изложенного, состав воинского уголовного правонарушения также отсутствуют в случае совершения преступлений рабочими и служащими. В данном случае законодатель принимает во внимание то, что подзаконные нормативно-правовые акты, принятые посредством издания приказов командирами воинских частей и формирований, не являются обязательными для рабочих и служащих. В практической деятельности также нередки ситуации, когда совершенное военнослужащим уголовное правонарушение на территории воинской части не относится к категории воинских уголовных правонарушений, поскольку не предусмотрено в качестве такого. В таких следственных ситуациях военнослужащих, несмотря на принадлежность к специальному субъекту уголовного правонарушения, будет привлекаться к уголовной ответственности за совершение общеуголовного правонарушения.

Относительно объекта уголовного правонарушения в теории уголовного права до сих пор нет единой точки зрения. К примеру, большинство ученых придерживается следующей позиции – объектом преступления являются общественные отношения. Однако это не всегда так. К примеру, профессор Е.И.Каиржанов в свое время отмечал, что объект уголовного правонарушения в ряде случаев может быть конкретизирован [2, с.22]. Это прежде всего блага, ценности, которым причиняется ущерб в ходе совершения уголовного правонарушения. Принимая во внимание изложенное, под объектом воинских уголовных правонарушений понимается

установленный законодательством Республики Казахстан порядок несения службы в воинских частях и формированиях. Под несением воинской службы понимается установленный специальными нормативно-правовыми актами порядок несения воинской службы, регламентированный также его специальными процедурами прохождения лицами, предварительно давшими воинскую присягу. В отличие от посягательства на другие группы общественных отношений, посягательство на воинские общественные отношения нарушают устои воинской службы, существенным образом влияют на авторитет государственной службы. В этом заключается общественная опасность рассматриваемой группы уголовных правонарушений.

Вместе с тем, нельзя забывать, что каждое воинское уголовное правонарушение посягает на конкретный объект уголовного правонарушения. То есть речь идет о непосредственном объекте уголовного правонарушения для каждого отдельного состава уголовного правонарушения. К примеру, совершение воинских уголовных правонарушений может ставить под угрозу общественные отношения, возникающие между военнослужащими и их командирами (неуставные отношения); общественные отношения, возникающие по поводу распоряжения вверенного воинского имущества; общественные отношения, связанные с обязанностью хранения государственной службы; общественные отношения, связанные с необходимостью несения воинских обязанностей (например, нахождение в карауле) и так далее.

В отличие от других видов уголовных правонарушений, воинские уголовные правонарушения имеют отличительные признаки по объективной стороне преступления. Они могут совершаться как посредством активных действий (например, дезертирство или хищение воинского имущества), так и посредством бездействия (халатное отношение к документам, имеющим гриф «секретно»). Однако, как и в ситуации с другими видами уголовных правонарушений, в структуре рассматриваемой группы уголовных правонарушений преобладают правонарушения, совершенные путем активных действий.

В теории уголовного права выделяют составы уголовных правонарушений, для которых место и время совершения уголовных правонарушений относятся к обязательным признакам объективной стороны уголовного правонарушения. К таковым относятся воинские уголовные правонарушения, в составах которых место и время относится к обязательным признакам состава уголовного правонарушения. К примеру, для некоторых преступлений характерно их совершение во время вооруженного конфликта, войны или иных временных факторов (например, призыв военнообязанных на воинские сборы).

Большое значение для квалификации воинских уголовных правонарушений имеет наличие факта исполнения своих обязанностей. Для установление этого факта необходимо умение пользоваться бланкетными диспозициями. В частности, многие ответы на вопросы нам дает Устав Вооруженных Сил Республики Казахстан, в котором подробно расписан правовой статус военнослужащих. Большое значение имеют иные нормативно-правовые акты, регламентирующие правовой статус военнослужащих.

С субъективной стороны уголовного правонарушения мотив и цель в ряде случаев выступают в качестве факультативных признаков состава воинских уголовных правонарушений, а в других – обязательными. Например, в случае отказа от исполнения приказа или распоряжения командира части выполнить определенную задачу, мотив совершения уголовного правонарушения является факультативным признаком состава уголовного правонарушения и на квалификацию не влияет (статья 437 Уголовного закона Республики Казахстан) [3].

А вот является обязательным признаком состава рассматриваемого вида преступления, поскольку она направлена на неповиновение приказу командира, вопреки установленному порядку несения воинской службы в воинских частях и формированиях.

Весьма примечательной особенностью воинских уголовных правонарушений является то, что ни в одной конструкции состава воинских уголовных правонарушений не выделен в качестве обязательного признака мотив совершения уголовного правонарушения, как в конструкции других составов уголовных правонарушений.

Субъектом воинских уголовных правонарушений являются специальные субъекты, под которыми понимаются военнослужащие, которые проходят воинскую службу в воинских частях и формированиях Республики Казахстан. Однако это не единственная категория субъектов воинских уголовных правонарушений. В качестве специального субъекта воинских уголовных правонарушений выступают военнослужащие, находящиеся в запасе. Однако для привлечения их к уголовной ответственности необходимо принимать во внимание обстоятельства, изложенные нами выше. В качестве таковых можно отметить время совершения уголовного правонарушения, относящееся в обязательном признаком объективной стороны преступления. Необходимо, чтобы военнослужащий, находящийся в запасе, был призван на воинские сборы. Этому предшествует вынесение специального приказа или распоряжения о необходимости выполнения воинских обязанностей.

В заключении хотелось бы в качестве общего вывода отметить необходимость изменения уголовной политики в области воинских уголовных правонарушений, а также исключение привилегированного

положения по отношению к правовому статусу военнослужащих. Это позволит привести в соответствии с положениями Конституции Республики Казахстан и международных нормативно-правовых актов положения главы 18 отечественного уголовного закона. Помимо изложенного, мы являемся противниками применения смертной казни против военнослужащих в военное время, принимая во внимание мировые тенденции развития международного уголовного права.

Список использованной литературы:

1. Молдабаев С.С. Военские преступления. Постатейный комментарий. Алматы: Юридическая литература, 2003. – 28 с.
2. Каиржанов Е.И. Уголовное право (Общая часть). Учебное пособие. – Алматы, 2008. – 220 с.
3. Уголовный кодекс Республики Казахстан: Учебное пособие. – Алматы: Издательство «Норма-К», 2020. – 185 с.

Кенжебаев А.Е.

Магистрант Евразийской Юридической Академии
имени Д.Кунаева

Научный руководитель: Абдрашев Р.М.

д.ю.н., профессор

Некоторые проблемы исполнения наказаний в Республике Казахстан

Статья посвящена проблемам исполнения наказаний, не связанных с лишением свободы за совершение уголовных проступков. Уголовные проступки введены в законодательный оборот в 2014 году в связи с принятием нового уголовного закона Республики Казахстан. Принимая во внимание изложенное, в процессе правоприменения образовался ряд проблем, связанных с применением наказаний за совершение уголовных проступков. Автором проведен углубленный анализ рассматриваемой проблемы и предложены меры по совершенствованию законодательства Республики Казахстан.

В уголовно-правовой литературе, посвященной проблемам наказания, в особенности вопросам их классификации, широко известно понятие «имущественного наказания». Его используют чаще всего тогда, когда речь идет о таких видах наказания, как штраф и конфискация имущества. Вместе с тем у ученых-правоведов нет единства мнений по вопросу о том, какие именно наказания являются имущественными. При этом, правильная

классификация наказаний важна не только в чисто теоретическом плане, она имеет также большое значение в практической деятельности.

Для более четкого и правильного выделения из системы наказаний тех мер, которые следует относить к имущественным, необходимо, прежде всего, выяснить понятие наказания вообще, так как без предварительного решения общих вопросов будет затруднительным решение частных. Как верно замечено, «нельзя правильно понять специфические цели уголовного наказания, характерные для отдельных видов преступления, если вырвать отдельный вид уголовного наказания из общей системы учения о наказании и рассматривать его изолированно».

При всей важности социально-экономических мер по предупреждению преступности, улучшению воспитательной работы нельзя не учитывать той роли, которую играет в борьбе с преступностью уголовное наказание. Интересное мнение по данному вопросу высказано Д.С.Чукмаитовым о том, что «сегодня суды крайне нуждаются в общетеоретическом освещении проблем уголовного наказания и поощрения как регулятора человеческого поведения. Задача состоит в том, чтобы, признавая наказание основным способом реализации уголовной ответственности, определить те случаи, когда от него можно отказаться вообще или же реально не исполнять, а в случае применения наказания опираться на хорошо разработанную теорию санкций и поощрений в уголовном и уголовно-исполнительном праве» [1, с. 168].

Еще П.А.Сорокин замечал, что: «Одна и та же награда или кара при прочих равных условиях произведет тем большее влияние на поведение различных людей или одного и того же человека в различные периоды его жизни, чем больше данный человек нуждается в этой награде для удовлетворения соответствующей потребности, или чем большее «благо» отнимает у него кара» [2, 122].

Изучая исторический опыт применения наказаний, мы убеждаемся в том, что он удачно раскрыл психологический механизм действия на человека кар и наград и их влияние на его поведение.

Как частный случай общего закона им обосновано и сформулировано общее правило о том, что степень мотивационного влияния одной и той же кары или награды на различных людей зависит от характера и интенсивности (устойчивости) их научно-религиозно-морального мировоззрения и миропонимания. Соглашаясь с суждениями П.А.Сорокина, мы считаем, что подобное мнение следует учитывать при использовании наказания как средства борьбы с преступностью.

Институт уголовного наказания, способствующий воплощению в жизнь социально-превентивной функции уголовного права (общее и специальное предупреждение преступления), относится к одним из важнейших институтов уголовного права. Эффективность уголовного права в значительной мере зависит от эффективности уголовного наказания и правильного определения понятия, сущности и целей наказания.

Не останавливаясь на теоретических проблемах понятия и сущности наказания, хотелось бы отметить на проблемах исполнения уголовных наказаний за совершение уголовных проступков, которые введены в Уголовный закон Республики Казахстан от 2014 года. Понятие уголовного проступка дано в статье 10 Уголовного Кодекса Республики Казахстан, вступившего в действие с 01 января 2015 года.

Уголовным проступком признается совершенное виновно деяние (действие либо бездействие), не представляющее большой общественной опасности, причинившее незначительный вред либо создавшее угрозу причинения вреда личности, организации, обществу или государству, за совершение которого предусмотрено наказание в виде штрафа, исправительных работ, привлечения к общественным работам, ареста.

Наказание в виде ареста начало применяться в Казахстане только с 01 января 2017 года.

Наказания в виде общественных работ в силу требований ч.3 ст.45 УК РК не назначается беременным женщинам, женщинам, имеющим малолетних детей в возрасте до трех лет, мужчинам, воспитывающим в одиночку малолетних детей в возрасте до трех лет, женщинам в возрасте пятидесяти восьми и свыше лет, мужчинам в возрасте шестидесяти трех и свыше лет, инвалидам первой или второй группы, военнослужащим [3, с.3].

Наказание в виде исправительных работ назначается по месту работы осужденного. Учитывая, что лица привлекаемые к уголовной ответственности, в большей части не имеют постоянного места работы, то данный вид наказания также не находит широкого применения.

Таким образом, наказание в виде штрафа является наиболее распространенным видом наказания по категории дел об уголовных проступках.

Однако на сегодняшний день возникли проблемы с исполнением наказания в виде штрафа, что снижает эффективность этого вида наказания, ведет к вседозволенности со стороны правонарушителей.

Согласно ст.472 УПК РК вступившие в законную силу приговор и постановление суда обязательны для всех без исключения государственных органов, органов местного самоуправления, юридических лиц, должностных лиц и подлежат неукоснительному исполнению на всей территории Республики Казахстан. Неисполнение приговора, постановления суда влечет уголовную ответственность [4, с.3].

Наказание в виде штрафа назначается в силу требований ст.41 УК РК в размере, соответствующем определенному количеству месячных расчетных показателей, установленных законодательством Республики Казахстан и действовавших на момент совершения уголовного правонарушения.

За уголовные проступки штраф устанавливается в пределах от 25 до 500 месячных расчетных показателей.

При этом согласно части 3 ст.41 УК в случае уклонения от уплаты штрафа, назначенного за совершение уголовного проступка, он заменяется привлечением к общественным работам из расчета один час общественных работ за один месячный расчетный показатель либо арестом из расчета сутки ареста за четыре месячных расчетных показателя, а в случае уклонения от уплаты штрафа, назначенного за совершение преступления, он заменяется лишением свободы из расчета один день лишения свободы за четыре месячных расчетных показателя.

Проблемы возникли в связи с внесением изменений в ст.138 Закона Республики Казахстан «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей», которой к ведению частных судебных исполнителей было отнесено взыскание в размере до 1000 МРП ^[5, с.3].

Согласно указанным изменениям в соответствии со ст.138 [Закона РК](#) «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» к исполнению частным судебным исполнителем принимаются все исполнительные документы о взыскании на сумму до 1000 МРП, предусмотренные настоящим Законом, за исключением исполнительных документов о: 1) взыскании с государства; 2) взыскании с юридического лица, пятьдесят и более процентов голосующих акций (долей участия в уставном капитале) которых принадлежат государству и аффилированным с ним юридическим лицам; 3) взыскании с субъектов естественных монополий или субъектов, занимающих доминирующее положение на рынке товаров и услуг; 4) взыскании в пользу государства, по которым размер взыскания превышает тысячи месячных расчетных показателей; 5) конфискации имущества либо о передаче имущества государству; 6) выселении, вселении, сносах, изъятиях земельных участков и других категорий дел, производимых в интересах государства.

Без приведение данного закона в соответствие с нормами ст.24 Уголовно исполнительного кодекса Республики государственные судебные исполнители на основании незаконных разъяснений министерства юстиции стали этот закон применять.

Статьей 24 Уголовно- исполнительного кодекса РК определено, что исполнение наказания в виде штрафа производится территориальными органами юстиции. Этой же статьей территориальным органам предоставлено право обращения в суд с представлением о замене наказания в виде штрафа на более тяжкое в случае злостного неисполнения ^[6].

В соответствии со ст.5 Закона РК «Об органах юстиции» Региональная палата частных судебных исполнителей г.Алматы не относится к территориальным органам юстиции ^[7].

УИК и УПК имеют в соответствии с иерархией законов большую юридическую силу, чем [Закон](#) РК «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей». Так, согласно ст.12 Закона РК « О правовых актах» нормы законов в случаях их расхождения с нормами кодексов Республики Казахстан могут применяться только после внесения в кодексы соответствующих изменений и (или) дополнений. Таким образом, ст.138 Закона «Об исполнительном производстве» не подлежала применению до внесения изменений в ст.24 УИК РК.

В связи с тем, что с января 2016 года региональные органы юстиции не принимают к исполнению приговора в части исполнения наказания в виде штрафа, а у частных судебных исполнителей нет права обращения в суд с представлением о замене наказания, в 2016 году наказание в виде штрафа в принудительном порядке практически не исполняется [8, с.3].

В связи с чем этот вопрос требует срочного законодательного урегулирования.

Считаем, что на законодательном уровне необходимо внести изменения в ст.24 Уголовно-исполнительного кодекса РК и передача исполнение наказания в виде штрафа в службу пробации .

Назначение и исполнение наказания является исключительной прерогативой государства. Штрафы как наказание за уголовные правонарушения, назначаемые приговором суда, не могут исполняться частными судебными исполнителями.

В пользу передачи полномочий по взысканию штрафа также свидетельствует следующее обстоятельство. К ответственности за совершение уголовных проступков часто привлекаются лица, страдающие наркотической зависимостью, без определенного места жительства, которые скрываются от исполнения наказания в виде штрафа.

Нормами УИК Республики Казахстан службе пробации предоставлено право объявления в розыск лиц, находящихся под пробационным контролем в случае их злостного уклонения от отбывания наказания. Частным судебным исполнителям законом таких полномочий не делегировано.

В службе пробации имеет отлаженная система контроля за осужденными, никаких не свойственных ей функций в случае передачи на исполнение наказания в виде штрафа делать не придется, тогда как передача исполнения наказания на исполнение частным судебным исполнителям, как это происходит сейчас, полностью подрывает принципы и основы государственности. Только государство является машиной принуждения и только органы государства вправе и обязаны исполнять наказание, назначенное от имени государства.

Кроме того, в соответствии со ст.170, 178 УПК при исполнении приговора по взысканию в части гражданского иска и процессуальных

издержек суд направляет приговор для принудительного исполнения в порядке, установленном гражданским процессуальным законодательством.

Согласно ст.241 ГПК после вступления в законную силу решения суда выписывается исполнительный лист. В случаях взыскания в доход государства, а также взыскания **ущерба, причиненного преступлением**, суд по своей инициативе направляет исполнительный документ для исполнения в соответствующий орган юстиции по территориальности не позднее следующего рабочего дня со дня его выписки ^[9].

Поскольку в уголовном процессе удовлетворяются только иски о возмещении ущерба, причиненного непосредственно уголовным правонарушением, то исполнительные листы по действующему законодательству должны также направляться в территориальные органы юстиции.

Процессуальные издержки по уголовным делам также взыскиваются только в доход государства и исполнительные листы по ним должны также направляться в территориальные органы юстиции.

Несмотря на это с 01.01.2016 года территориальные органы юстиции не принимают к исполнению исполнительные листы, выписанные на основании приговоров, устно сообщили о направлении исполнительных листов в региональную палату частных судебных исполнителей(опять со ссылкой на разъяснения министерства юстиции).

Первоначально и частные судебные исполнители не принимали их к исполнению по разным причинам, в частности нахождение должника в местах лишения свободы, отсутствием заявления взыскателя и т.д.

Согласно ст.52 Закона РК «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей», если государственный судебный исполнитель выяснит, что должник не находится по адресу, по которому был предъявлен исполнительный документ, а находится на территории другой административно-территориальной единицы, немедленно выносит об этом постановление и не позднее трех рабочих дней с момента его вынесения направляет исполнительный документ и копии всех материалов исполнительного производства государственному судебному исполнителю по новому месту расположения должника.

При этом частный судебный исполнитель в таких случаях вправе вернуть исполнительный документ взыскателю, что и делают в настоящее время частные судебные исполнители.

В части отсутствия заявления взыскателей необходимо отметить, что частные судебные исполнители осуществляют свою деятельность только на возмездной основе после заключения с взыскателем соглашения (договора) об условиях исполнения исполнительного документа.

По уголовным делам потерпевшие, которым и так причинен ущерб преступлением, в большинстве своем не имеют возможностей оплачивать услуги частных судебных исполнителей, а по взысканиям в доход государства процессуальных издержек, вообще не ясно с кем должен заключать соглашение частный судебный исполнитель.

В связи с внедрением автоматизированной информационной системы исполнительного производства – исполнительные листы с 01.04.2016 года на сумму менее 1000 МРП направляются в региональную палату в электронной форме автоматически.

Таким образом, в настоящее время приговоры, вынесенные по делам об уголовных проступках в части взыскания ущерба потерпевшим и процессуальных издержек до 1000 МРП не исполняются с 01.01.2016 года, также как и наказания в виде штрафа.

В связи с возникновением коллизий между ст.138 Закона Республики Казахстан «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» и ст.24 Уголовно-исполнительного кодекса Республики Казахстан исполнение наказаний в виде штрафа за совершение уголовных проступков не представляется возможным, поскольку он производится лишь территориальными органами юстиции, к которым палата частных судебных исполнителей не относится. УИК и УПК имеют в соответствии с иерархией законов большую юридическую силу чем [Закон](#) РК «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей». В этой связи считаем необходимым привести в соответствие положения ст.138 Закона Республики Казахстан «Об исполнительном производстве» положениям ст.24 Уголовно-исполнительного кодекса Республики Казахстан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Чукмаитов Д.С. Применение уголовного наказания в целях предупреждения рецидивных преступлений. - Алматы, 1997. - 208 с.
2. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост.и предисл. А.Ю.Согомонов: Пер. с англ. - М.: Политиздат, 1992. - 543 с.
3. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года // <https://online.zakon.kz/document>
4. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года // <https://online.zakon.kz/document>
5. Закона Республики Казахстан «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» // <https://online.zakon.kz/document>
6. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года // <https://online.zakon.kz/document>

7. Закон Республики Казахстан «Об органах юстиции» // <https://online.zakon.kz/document>
8. Ергалиева Ш. Судья райсуда №2 Бостандыкского района г.Алматы Ергалиевой Ш. «Проблемы исполнения приговоров» // Юридическая газета. – №46 от 27.04.2016 г. – 36 с.
9. Гражданско-процессуальный кодекс Республики Казахстан // <https://online.zakon.kz/document>

Кененбаев К.Ж.

Магистрант Евразийской юридической академии
имени Д.А. Кунаева

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Проблема использования результатов оперативно-розыскной деятельности в уголовном судопроизводстве на протяжении ряда лет неоднократно освещалась среди ученых и практических работников. Большой вклад в развитие данного направления внесли А.В. Агутин, В.А. Азаров, И.И. Басецкий, Д.И. Бедняков, В.М. Бозров, В.Г. Бобров, С.В. Бородин, Д.В. Гребельский, Е.А. Доля, О.Д. Жук, В.И. Зажицкий, В.П. Кувалдин, В.В. Лунев, В.А. Лукашев, В.С. Овчинский, М.П. Поляков, В.Т. Томин, А.А. Чувилев, С.А. Шейфер, А.Ю. Шумилов и другие исследователи.

На сегодняшний день огромное значение для объективного расследования коррупционных преступлений играет своевременное представление результатов оперативно-розыскной деятельности в уголовный процесс. Вместе с тем, недостатки уголовно-процессуального законодательства создают для следователя ряд проблем, связанных с ознакомлением, получением и использованием в процессе доказывания результатов оперативно-розыскных мероприятий.

В зависимости от отношения к вопросу об использовании результатов ОРД в доказывании, существует несколько точек зрения. В первой группе находятся те, кто допускает необходимость придания результатам ОРД доказательственного значения. Н.И. Крашенинников отмечает, что «основания, порядок назначения, соблюдение процедуры проведения и оформления результатов ОРМ являются главными условиями их последующего использования в оперативной (для создания оперативных учетов, с целью предупреждения, пресечения и профилактики преступлений, для подготовки планируемого фактического задержания подозреваемого, так называемого «захвата»), следственной и судебной практике по уголовным делам [1, с.7].

Ко второй из них относятся сторонники полного отрицания такой необходимости. Например, Н.В. Изотова пишет: «Результаты ОРД не могут расцениваться в качестве доказательств. Они способствуют формированию доказательств, включающему весь процесс доказывания. При этом особое

внимание обращается на оценку и проверку оперативно-розыскной информации на предмет ее доказательственного значения. В то время ОРД может способствовать организации самого процесса доказывания, причем оперативные мероприятия в этом случае обеспечивают эффективность следственных мероприятий» [2, с.8].

Существуют и представители третьей группы, которые не выразили четкого суждения по рассматриваемому вопросу. К примеру, один из разработчиков законодательных предложений, касающихся упорядочения использования результатов оперативно-розыскной деятельности В.И. Зажицкий полагает: «Фактические данные, выявленные при соблюдении требований законодательства об оперативно-розыскной деятельности, могут являться доказательствами по уголовному делу при условии, если будут установлены посредством процессуальных источников...» [3, с.66]. На наш взгляд, в данном определении есть внутренние противоречия. Результаты ОРД получаются с помощью оперативно-розыскных мероприятий, поэтому не могут соответствовать требованиям, предъявляемым к доказательствам нормами УПК Республики Казахстан.

Р.С. Рыжов считает, что уже сегодня можно ставить и разрешать вопрос об особом уголовно-процессуальном статусе результатов ОРД, который позволит использовать их в уголовном процессе напрямую. Автор считает, что идея оперативно-розыскных доказательств заслуживает серьезного внимания. В качестве аргумента приводится следующий довод: для того, чтобы эффективно оперировать информационными продуктами различных отраслей юридически значимого познания, эти продукты необходимо привести к общему знаменателю. Таким знаменателем может стать термин «доказательство» [4, с.18-19]. Идея активного использования результатов ОРД в уголовном процессе не только активно развивается, но и находит свое отражение в правоприменительной деятельности.

Принципиальная необходимость этого обусловлена тем, что ОРД играет весьма заметную роль в обнаружении и раскрытии наиболее тяжких преступлений. Более того, без нее в ряде случаев практически невозможно решить задачи, стоящие перед уголовным судопроизводством. Прежде всего, речь идет о неочевидных и латентных преступлениях, преступлениях организованных преступных групп, доля которых в общей структуре отечественной преступности достаточно велика [5, с.3].

На наш взгляд, результаты оперативно-розыскной деятельности могут выступать в качестве процессуальных доказательств после их запроса, оценки и приобщения к материалам уголовного дела. «Это обусловлено тем, что наличие оперативно-розыскной информации у следователя вызывает необходимость ее перепроверки по содержанию, что связано с осуществлением определенных организационных мер. Оперативный работник, выясняя обстоятельства дела непроцессуальными средствами, может подсказать направления и порядок проверки информации, пригласить очевидцев, истребовать дополнительные документы и, тем самым, оказать

содействие в проверке и подтвердить убеждение в достоверности представленных сведений» [6, с.17].

В этой связи нельзя не отметить мнение О.В. Меремьяниной. Автор пишет: «Допустимость использования в качестве фактических оснований оперативно-розыскных данных определяется законностью проведения оперативно-розыскных мероприятий и предоставления полученных данных следователю, относимостью к предмету доказывания, а также тем, что их использованию предшествует соответствующая проверка и оценка в соответствии с требованиями уголовно-процессуального закона» [7, с.7].

Проведенное нами интервьюирование следователей и оперативных работников различных служб правоохранительных органов, прибывающих на курсы повышения квалификации при Академии МВД Республики Казахстан, показало, что следователи лишь в редких случаях используют результаты оперативно-розыскной деятельности в стадии возбуждения уголовного дела и предварительного расследования. Так, большинство опрошенных следователей пояснили, что оперативные работники, в силу их слабой квалификации, привлекались ими для расследования преступлений в качестве водителей транспортных средств, в качестве «поисковиков» фактических данных, а также для организации проведения следственных действий, особенно тех, проведение которых невозможно без участия понятых.

В юридической литературе отмечается, что «результаты оперативно-розыскной деятельности могут быть использованы по уголовным делам: а) в процессе доказывания; б) в качестве повода и основания для возбуждения уголовного дела; в) в качестве ориентирующей информации при принятии процессуальных решений следователем, дознавателем, прокурором; г) для принятия решения об обеспечении оперативного сопровождения расследуемого уголовного дела; д) для обеспечения защиты прав участников уголовного судопроизводства [8, с.8].

Однако уголовно-процессуальное и оперативно-розыскное законодательство имеет ряд недостатков, связанных с использованием результатов оперативно-розыскной деятельности в уголовном процессе. Так, ч. 7 ст. 64 УПК Республики Казахстан наделяет следователя правом по расследуемым делам знакомиться с оперативно-розыскными материалами органов дознания, относящимися к расследуемому делу, запросить их для приобщения в установленном УПК порядке к данному делу, давать органам дознания письменные, обязательные для исполнения поручения и указания о производстве розыскных и следственных действий и требовать от них содействия в производстве следственных действий.

Недостатков у диспозиции вышеуказанной части статьи 64 УПК Республики Казахстан множество. Во-первых, хотелось бы отметить, что закон не разъясняет, в каком объеме следователь вправе знакомиться с оперативно-розыскными материалами органа дознания. Поэтому в практической деятельности в большинстве случаев следователи получали доступ лишь к результатам оперативно-розыскных мероприятий. Практика

показывает, что после проведения оперативно-розыскных мероприятий, следователи допускались к ознакомлению с их результатами. Материалы оперативно-розыскных мероприятий следователям для ознакомления не представлялись, несмотря на наличие необходимой формы допуска к работе с секретными документами. Безусловно, сложившаяся практика создала ряд проблем в доказывании при установлении обстоятельств, имеющих значение для законного, обоснованного и справедливого разрешения дела.

Во-вторых, ч. 7 ст. 64 УПК Республики Казахстан наделяет следователя по расследуемым им делам правом запроса оперативно-розыскных материалов органа дознания для приобщения в установленном УПК порядке к делу. Как видим, диспозиция данной статьи носит аморфный характер, поскольку не ясно, когда следует считать расследование начатым – с момента возбуждения уголовного дела, либо с момента фактической проверки заявления или сообщения о коррупционном преступлении.

В криминалистической литературе отмечается, что расследование начинается фактически с момента получения заявления или сообщения о совершенном или подготавливаемом преступлении. Поэтому п. 7 ст. 64 УПК Республики Казахстан требует конкретизации, поскольку не ясно, расследуемое ли это «уголовное дело» либо «материал предварительной (доследственной) проверки».

В практической деятельности после окончания оперативной проверки, в случае задержания лица, совершившего коррупционное преступление, и возбуждения уголовного дела, следователей допускают к ознакомлению с оперативно-розыскными мероприятиями (п. 7 ст. 64 УПК Республики Казахстан), которые после возбуждения уголовного дела запрашиваются для приобщения к материалам дела. Таким образом, происходит трансформация фактических данных, полученных в процессе проведения ОРМ, в уголовно-процессуальные источники доказательств. Такая форма взаимодействия осуществляется во всех случаях, когда раскрывается коррупционное преступление, поскольку данный процесс связан с оперативным документированием коррупционной деятельности.

В-третьих, запрашиваемый следователем объем фактических данных, полученных в процессе проведения оперативно-розыскной деятельности, не всегда представляется следователям, что, опять же, связано с недостатками действующего уголовно-процессуального законодательства. Нормы УПК Республики Казахстан не содержат правил, указывающих, в каком объеме следователи вправе запрашивать результаты оперативно-розыскных мероприятий (ст.ст. 64, 130 УПК Республики Казахстан). В части 5 ст. 130 УПК Республики Казахстан отмечено, что результаты оперативно-розыскной деятельности должны быть представлены в объеме и форме, позволяющими оценить содержащиеся в них фактические данные с точки зрения их относимости к расследуемому (рассматриваемому) уголовному делу, допустимости и достоверности. При этом УПК Республики Казахстан не содержит правил разрешения спорных моментов, которые могут возникнуть

между следователем и начальником органа дознания, принявшим решение о представлении материалов оперативно-розыскной деятельности по требованию органа, ведущего уголовный процесс.

Кроме того, имеются коллизии между нормами Уголовно-процессуального кодекса и Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности». Так, в части 1 ст. 130 УПК Республики Казахстан речь идет о «результатах оперативно-розыскной деятельности», полученных при соблюдении требований закона, которые могут использоваться в доказывании по уголовным делам в соответствии с положениями настоящего Кодекса, регламентирующими собирание, исследование и оценку доказательств с соблюдением требований, предусмотренных статьей 53 и главой 21 настоящего кодекса, а также Законом Республики Казахстан «О государственной защите лиц, участвующих в уголовном процессе».

В части 5 ст. 130 УПК Республики Казахстан речь идет о представлении начальником органа дознания органу, ведущему уголовный процесс, материалов оперативно-розыскной деятельности по собственной инициативе.

В пункте 7 ст. 64 УПК Республики Казахстан отмечено, что следователь имеет право знакомиться с оперативно-розыскными материалами органов дознания, относящимися к расследуемому делу.

В пункте 9 ст. 8 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» регламентировано право органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность, передавать материалы, отражающие результаты проведения оперативно-розыскных мероприятий, предусмотренных статьей 11 настоящего Закона.

Как видим, понятия «результаты оперативно-розыскных мероприятий» и «материалы оперативно-розыскной деятельности» далеко не тождественны. На наш взгляд, предпочтительней является определение «результаты оперативно-розыскных мероприятий», представляющие собой конечный итог оперативно-розыскной деятельности в виде аудио-, видеозаписи, протоколов опроса граждан, протоколов личного досмотра задержанных лиц, осмотра и изъятия находящихся при них вещей и документов, могущих относиться к преступной деятельности, а также досмотра жилых помещений, рабочих и иных мест, досмотра транспортных средств и т.д.

В свою очередь, «...под результатами оперативно-розыскной деятельности следует понимать материально закреплённые сведения, полученные субъектами оперативно-розыскной деятельности в процессе оперативно-розыскных действий, оперативно-розыскных мероприятий, оперативно-розыскных операций и зафиксированные в оперативно-служебных документах, а также на иных материальных носителях и могущих быть использованными в целях и в порядке, предусмотренных УПК» [9, с.7]. К числу оперативно-служебных документов относятся: рапорт сотрудника оперативного подразделения, сводка, справка, акт сотрудника органа, отчет, объяснения граждан – участников оперативно-розыскных мероприятий или заявления граждан [10, с.51].

На наш взгляд, следователь вправе запрашивать результаты оперативно-розыскных мероприятий, поскольку сведения, полученные в ходе проведения негласных мероприятий, например, о лицах, внедренных в среду коррупционеров, о штатных негласных сотрудниках органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность, составляют государственную тайну. Трансформация такой информации в уголовный процесс может привести к расшифровке негласных сведений или к тяжким последствиям, связанным с опасностью для негласных сотрудников со стороны участников уголовного процесса.

Вместе с тем, в части 2 ст. 130 УПК Республики Казахстан отмечено, что фактические данные, непосредственно воспринятые лицом, оказывающим на конфиденциальной основе содействие органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность, могут быть использованы в качестве доказательств после допроса указанного лица в качестве свидетеля, потерпевшего, подозреваемого, обвиняемого. Однако данные конфиденентов, используемых в выявлении и раскрытии коррупционных преступлений, несмотря на возможность их допроса в стадии предварительного следствия с условиями обеспечения конфиденциальности участия, представляются в редких случаях.

В этой связи нельзя не согласиться с мнением В.И. Григорьева, который пишет: «К нерешенным до конца правовым проблемам следует отнести обеспечение сохранности государственной тайны в уголовном судопроизводстве. Каждый участник уголовного процесса вправе ознакомиться с любыми материалами дела, затрагивающими его интересы. А как быть, если эта информация, полученная в ходе осуществления оперативно-розыскной деятельности, содержит государственную тайну?» [11, с.40].

Частично ответ на этот вопрос дает ч. 2 ст. 205 УПК Республики Казахстан, согласно которой следователь предупреждает защитника, свидетелей, потерпевшего, гражданского истца, гражданского ответчика или их представителей, эксперта, специалиста, переводчика, понятых и других лиц, присутствующих при производстве следственных действий, о недопустимости разглашения без его разрешения имеющихся в деле сведений, о чем от указанных лиц отбирается подписка с предупреждением об ответственности. Кроме того, п. 9 ст. 302 УПК Республики Казахстан позволяет принимать решение о рассмотрении дела в закрытом судебном заседании.

Резюмируя изложенное, хотелось бы отметить, что органы дознания, минуя трансформацию результатов ОРД в уголовный процесс, стали практиковать негласное представление судьям информации и иных материалов оперативно-розыскной деятельности, полученных с помощью конфиденентов. На наш взгляд, такая практика предоставления фактических данных не вытекает из требований закона. В таком случае фактические данные, непосредственно воспринятые лицом, оказывающим на конфиденциальной основе содействие органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность, не могут быть положены в основу обвинительного или оправдательного приговора.

Список использованной литературы:

1. Крашенинников Н.И. Получение оперативно-процессуальной информации о преступлениях и порядок назначения оперативно-розыскных мероприятий, а также использование их результатов по делам оперативного учета в следственно-судебной практике: автореф.дисс. ...канд.юрид.наук. – СПб., 2003. – 37 с.
2. Изотова Н.В. Использование оперативно-розыскной информации в обеспечении доказывания в уголовном судопроизводстве: автореф. дисс. ...канд.юрид.наук. – Воронеж, 2003. – 23с.
3. Зажицкий В.И. Понятие использования результатов оперативно-розыскной деятельности в доказывании по уголовным делам // Проблемы формирования уголовно-розыскного права (Актуальные вопросы обнаружения преступлений с помощью негласных возможностей): Ведомственный сборник научных работ. – М., 2000. – №3, – 117 с.
4. Рыжов Р.С. Использование результатов оперативно-розыскной деятельности в уголовном процессе как правовой институт: автореф.дисс. ...канд.юрид.наук. – Нижний Новгород, 2004. – 30 с.
5. Аганесян А.Л. Теоретические и правовые основы использования результатов оперативно-розыскной деятельности при расследовании преступлений: автореф.дисс. ...канд.юрид.наук. – Владимир, 2005. – 21 с.
6. Конин В.Н. Федеральный закон «Об оперативно-розыскной деятельности», как источник уголовно-процессуального права: автореф.канд. ...юрид.наук. – Воронеж, 2004. – 22 с.
7. Меремьянина О.В. Основания производства следственных действий: автореф. дисс. ...канд.юрид.наук. – Красноярск, 2004. – 22 с.
8. Кленов Д.И.Процессуальный порядок использования результатов оперативно-розыскной деятельности в доказывании на досудебных стадиях производства по уголовным делам: автореф.дисс. ...канд.юрид.наук. – Ижевск, 2005. – 21 с.
9. Шананин М.Г. Тактика использования результатов оперативно-розыскной деятельности для подготовки и проведения следственных действий: автореф.дисс. ...канд.юрид.наук. – СПб, 2004. – 20 с.
10. Шананин М.Г. Тактика использования результатов оперативно-розыскной деятельности для подготовки и проведения следственных действий: дисс. ...канд.юрид.наук. – СПб, 2004. – 199 с.
11. Григорьев В.И. Основы оперативно-розыскной деятельности: Учебно-наглядное пособие. – Алматы: ЮРИСТ, 2003. – 76 с.

ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ОСНОВНОЙ МЕТОД ВЫЯВЛЕНИЯ И РАСКРЫТИЯ ОСОБО ОПАСНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

В данной статье мы рассмотрим проблемы выявления коррупционных преступлений, как особо опасной группы уголовных правонарушений. Противодействие коррупции должно осуществляться, на наш взгляд, по нескольким основным направлениям:

- устранение причин и условий, способствовавших совершению коррупционных преступлений;
- активизация общественных институтов и общественности в борьбе с коррупцией;
- повышение эффективности оперативно-розыскной деятельности как основного метода борьбы с коррупцией;
- повышение эффективности антикоррупционного законодательства, регламентирующего борьбу с коррупцией;
- разработка методов выявления, раскрытия и расследования коррупционных преступлений.

Из вышеуказанных направлений борьбы с коррупционной преступностью большое значение имеет проведение оперативно-розыскной деятельности. Это объективно существующая закономерность: справиться с серьезной преступностью без применения оперативно-розыскных мероприятий невозможно [1, с.11]. Учитывая, что одной из опаснейших черт коррупции является ее латентность (особенности в системе правоохранительных органов), наиболее действенным средством по выявлению коррупционных преступлений остается оперативно-розыскная деятельность, представляющая собой научно-обоснованную систему гласных и негласных оперативно-розыскных, организационных и управленческих мероприятий, осуществляемых в соответствии с Конституцией Республики Казахстан, настоящим Законом и иными нормативно-правовыми актами Республики Казахстан органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность (п. 15 ст. 1 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности»). Поэтому данный метод выделен в отдельный параграф. В настоящее время проводится много исследований, направленных на повышение эффективности оперативно-розыскной деятельности. Разработка соответствующих рекомендаций по выявлению коррупционных преступлений в системе правоохранительных органов методами оперативно-розыскной деятельности, на наш взгляд, позволит оптимизировать борьбу с коррупцией.

Вместе с тем, следует отметить, что на сегодняшний день остается не востребовавшей оперативно-розыскная деятельность по выявлению коррупционных преступлений. Субъекты оперативно-розыскной деятельности слабо используют возможности по выявлению коррупционных преступлений, предусмотренные Законом Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности». Так, примерно 63 % коррупционных преступлений выявляется с помощью сообщений и заявлений граждан, 27 % – с помощью актов-проверок контролирующих органов и сообщений иных государственных органов. И лишь в 10 % случаев основаниями для проведения проверки служили рапорта оперативных работников о получении оперативной информации о коррупционной деятельности должностных лиц и лиц, уполномоченных на выполнение государственных функций.

Поэтому ключевое место в выявлении коррупционных преступлений должна занимать оперативно-розыскная деятельность. Согласно ст. 6 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности», оперативно-розыскную деятельность осуществляют: органы внутренних дел; органы национальной безопасности; органы военной разведки министерства обороны; органы финансовой полиции; Служба охраны Президента Республики Казахстан; органы уголовно-исполнительной системы Министерства юстиции; таможенные органы.

В части 2 ст. 6 ранее действующего Закона Республики Казахстан «Об борьбе с коррупцией» указывается, что выявление, пресечение, предупреждение коррупционных правонарушений и привлечение лиц, виновных в их совершении, к ответственности в пределах своей компетенции осуществляется органами прокуратуры, национальной безопасности, внутренних дел, налоговой, таможенной и пограничной службы, финансовой и военной полиции.

Как видим, субъекты выявления коррупционных преступлений и субъекты оперативно-розыскной деятельности совпадают частично. Например, органы прокуратуры, по закону «Об оперативно-розыскной деятельности», не относятся к государственным органам, уполномоченным осуществлять оперативно-розыскную деятельность. Однако такое положение закона не ущемляет органы прокуратуры в выявлении коррупционных преступлений, поскольку ст. 35 Закона Республики Казахстан «О прокуратуре» наделяет прокурора достаточными полномочиями по надзору за оперативно-розыскной деятельностью.

Субъекты оперативно-розыскной деятельности, независимо от принадлежности к тому или иному правоохранительному органу, вправе проводить оперативно-розыскные мероприятия по выявлению коррупционных преступлений. Для выявления коррупционных преступлений Закон «Об оперативно-розыскной деятельности» наделяет оперативные аппараты и службы правом проведения как общих, так и специальных оперативно-розыскных мероприятий. Из предусмотренных ст. 11 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» видов оперативно-

розыскных мероприятий возможно применение следующих из них для выявления коррупционных преступлений: опрос лиц; установление гласных и негласных отношений с гражданами; использование их в оперативно-розыскной деятельности; внедрение; применение модели, имитирующей преступную деятельность; применение технических средств для получения сведений, не затрагивающих охраняемые законом неприкосновенность частной жизни, жилища, личной и семейной тайны, а также тайну личных вкладов и сбережений, переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений; наведение справок; получение образцов; поиск и отождествление личности по приметам; поиск устройств незаконного снятия информации; обнаружение, негласная фиксация и изъятие следов противоправных деяний, их предварительное исследование; преследование лица, готовящего, совершающего или совершившего преступление, и его задержание; осуществление с участием понятых личного досмотра задержанных лиц, осмотра и изъятия находящихся при них вещей и документов, могущих относиться к преступной деятельности, а также досмотра жилых помещений, рабочих и иных мест, досмотра транспортных средств; наблюдение; контроль почтово-телеграфных отправок; негласное прослушивание и запись разговоров с использованием видео-, аудиотехники или иных специальных технических средств, прослушивание и запись переговоров, производящихся по телефонам и другим переговорным устройствам, а также получение сведений о произведенных телефонных переговорах; снятие информации с технических каналов связи, компьютерных систем и иных технических средств; оперативное проникновение.

Проведение вышеуказанных оперативно-розыскных мероприятий является наиболее предпочтительным, а в некоторых ситуациях и единственным методом выявления коррупционных преступлений, поскольку позволяет негласно собрать необходимую информацию, достаточную для возбуждения уголовного дела. Если собранных в процессе оперативно-розыскной деятельности данных достаточно для возбуждения уголовного дела, они могут быть переданы в следственные подразделения и рассмотрены в качестве повода для возбуждения уголовного дела (сообщение должностного лица государственного органа или лица, выполняющего управленческие функции в организации).

Вместе с тем, в практической деятельности оперативных подразделений, используются не все из вышеперечисленных в ст. 11 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» мероприятий для выявления и раскрытия коррупционных преступлений. Особое значение в выявлении коррупционных преступлений имеют специальные оперативно-розыскные мероприятия, перечень которых предусмотрен частью 3 ст. 11 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности». Анализ оперативно-розыскной практики свидетельствует об успешном их применении при выявлении коррупционной деятельности

высокопоставленных должностных лиц, связанной с покровительством противоправной деятельности организованных преступных формирований.

В юридической литературе отмечается, что «...борьба с организованной преступностью неотделима от борьбы с коррупцией и должна носить комплексный характер» [2, с.14]. Разделяя данное мнение, отметим, что нередко при проведении специальных оперативно-розыскных мероприятий, предусмотренных ч. 3 ст. 11 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» (негласное прослушивание и запись разговоров с использованием видео-, аудиотехники или иных специальных технических средств, прослушивание и запись переговоров, производящихся по телефонам и другим переговорным устройствам, а также получение сведений о произведенных телефонных переговорах) в отношении членов организованных преступных формирований, удавалось выявить коррупционную деятельность должностных лиц различных правоохранительных органов. Примером является проведение спецмероприятий сотрудниками КНБ Республики Казахстан (2005-2006 гг.), в результате которых были установлены факты влияния и сращивания ОПГ с коррумпированными должностными лицами таможни «Хоргос» и другими правоохранительными органами по организации контрабандного ввоза товаров народного потребления из КНР в Казахстан. Приговором Медеуского районного суда гор. Алматы 8 августа 2006 г. заместитель начальника ДТК по Алматинской области Р., начальник УБОП М. и другие лица (20 человек), осуждены с отбытием наказания в виде лишения свободы [3, с.269].

В целях выявления коррупционных преступлений, оперативные аппараты и службы должны тщательно изучать складывающуюся оперативную обстановку на обслуживаемом объекте. Для этого могут использоваться все возможные источники информации: граждане, с которыми установлены гласные и негласные отношения, используемые в оперативно-розыскной деятельности; письма, заявления и сообщения граждан, представители общественности, сообщения должностных лиц; публикации в средствах массовой информации и т.д.

Нередко в процессе оперативно-поисковой работы удается выяснить лишь очевидную информацию. В то же время скрытые действия, а именно ими определяется противоправный характер коррупционных действий, как правило, остаются вне поля зрения оперативных работников. В этой связи особое значение имеет использование лиц, с которыми установлены негласные отношения (ч. 2 ст. 11 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности»). Поэтому становится неизбежным использование услуг информаторов и осведомителей, имеющих контакты в преступной среде, а также внедрение в преступные группы сотрудников оперативных подразделений и «конфидентов», то есть лиц, оказывающих подобное содействие на платной и бесплатной основе [4, с.69].

Вышеуказанные оперативно-розыскные мероприятия (использование информации от граждан, с которыми установлены негласные отношения,

внедрение, опрос граждан, наблюдение; обнаружение, негласная фиксация и изъятие следов противоправных действий, их предварительное исследование) были эффективно использованы для выявления признаков коррупции в системе органов внутренних дел оперативными подразделениями ДКНБ по гор. Алматы, что указывает на высокую эффективность рассматриваемого метода в выявлении коррупционных преступлений. С помощью информации, полученной от граждан, с которыми были установлены негласные отношения, в системе органов внутренних дел был выявлен факт использования должностных полномочий в целях извлечения выгоды и незаконного прослушивания телефонных переговоров сотрудниками ДВД. Ярким примером является уголовное дело по обвинению А., рассмотренное Алмалинским районным судом гор. Алматы. Так, в ДКНБ поступила оперативная информация об оказании услуг по незаконному прослушиванию телефонных переговоров по сотовой связи О. и Т., которые осуществляли указанную деятельность через старшего оперуполномоченного ОКП Ауэзовского УВД ДВД гор. Алматы А. 16 ноября 2007 г. в преступную среду под видом предпринимателей, занимающихся рекламным бизнесом, с применением модели, имитирующей преступную деятельность, были внедрены оперативные сотрудники ДКНБ гор. Алматы П. и И. 27 ноября 2007 г. О. и Т. были задержаны с поличным при получении денежных средств. В ходе допроса они пояснили, что А., являясь должностным лицом, путем фальсификации служебных документов (розыскного дела № 3/1024) выносил незаконные постановления о прослушивании и записи телефонных переговоров за получение материального вознаграждения [5].

Недостатком действующего оперативно-розыскного законодательства является отсутствие такого оперативно-розыскного мероприятия, как оперативный эксперимент, который интенсивно применяется при выявлении коррупционных преступлений в Российской Федерации. Правовой вакуум оперативно-розыскного законодательства создал ряд проблем в правоприменительной деятельности оперативных подразделений республики. Так, анализ правоприменительной деятельности показывает, что сотрудники служб безопасности нередко используют провокацию в качестве метода выявления коррупционных преступлений. В свою очередь, «проблема оценки провокации преступления осложняется тем, что в теории уголовного права явно недостаточно исследован вопрос о сущности действий лица, провоцирующих совершение преступления» [6, с.59].

На вопрос, известны ли Вам факты, когда сотрудники собственной безопасности использовали неправомерные методы борьбы с коррупцией, например, провокацию взятки, мы получили следующую картину. 63 % опрошенных пояснили, что им известны факты использования сотрудниками службы безопасности неправомерных методов борьбы с коррупцией. Остальные 37 % никогда с неправомерными методами борьбы с коррупцией, в том числе и с провокацией взятки, не сталкивались. 70 % из числа опрошенных против того, чтобы провокация взятки была одним из оснований,

исключающих уголовное преследование. По их мнению, таким методом борьбы с коррупцией можно привлечь к уголовной ответственности почти каждого сотрудника.

Провокации взятки нередко предшествует фальсификация материалов оперативной проверки. Прокуратурой гор. Алматы в последнее время даются указания правоохранительным органам о необходимости собирания характеристики на лиц, заявляющих о вымогательстве взятки, поскольку большая часть заявителей является «внештатными сотрудниками» [7]. Нередко удавшаяся провокация взятки сопровождается такими незаконными действиями, как применение насилия и пыток в отношении задержанных по делам о коррупционных преступлениях. Об этом также свидетельствует тот факт, что в суде подсудимые часто меняют свои показания и заявляют ходатайства, что полученные доказательства в ходе их допроса были получены под давлением. Возникает вопрос, является ли законным право оперативных работников на провокацию коррупционных действий, как метод борьбы с коррупцией?

Как известно, в практической деятельности провокация активно используется в целях выявления коррупционных преступлений, особенно взяточничества. «Взяточничество на сегодняшний день представляет собой один из наиболее распространенных видов коррупционной преступности, поразивший социум и оказывающей влияние не только на нормальное функционирование всех властных структур государства, но и способствующей деформации общественного сознания. Данный вид преступления имеет один из самых низких показателей раскрываемости, поскольку и лицо, принимающее взятку, и взяточдатель в разной степени заинтересованы в сокрытии факта взятки» [8, с.10].

Именно поэтому представители служб безопасности прибегают к помощи провокации и используют ее для выявления взяточничества или коммерческого подкупа. Безусловно, такие действия приводят к произволу в рядах служителей закона, к превышению ими своих должностных полномочий, существенному ущемлению конституционных прав и интересов должностных лиц, в отношении которых используется вышеназванный метод борьбы с коррупцией [9, с.16].

Анализ судебных решений последних лет показывает, что большинство подсудимых, которым инкриминировались коррупционные преступления, были оправданы в связи с наличием в действиях заявителей провокации взятки, а также недостаточности фактических данных, которые подтверждали их виновность.

Поэтому «в контексте борьбы с взяточничеством немаловажной является правовая оценка оперативных мероприятий, которые проводятся для выявления и документирования фактов дачи или получения взятки, а также разграничение этих мероприятий от провокации взятки. Поэтому необходимо исследовать уголовно-правовую характеристику такого явления, как провокация взятки» [10, с.37].

Под провокацией понимается «предательское поведение, подстрекательство кого-либо к таким действиям, которые могут повлечь за собой тяжкие для него последствия» [11, с.525]. Если вернуться к историческим аспектам борьбы с коррупцией, то следует отметить все известные декреты «О борьбе с взяточничеством», которые были приняты по инициативе В.И.Ленина. В момент проведения Нэпа большевиками активно использовалась провокация, как средство борьбы с взяточничеством, которое в основном выявлялось в среде противоборствующего класса. С помощью провокации большевикам удалось незаконным путем выявлять взяточников среди неугодных им лиц, которые приговаривались к высшей мере наказания – расстрелу.

В ряде стран оперативные работники используют услуги агента-провокатора для проведения акций, связанных с проверкой на честность чиновников. Например, опыт Нью-Йорка продемонстрировал, что проверка честности, проведенная надлежащим и честным образом, потенциально является в высшей степени эффективным оружием для запуска «кампании» по борьбе с системной коррупцией во многих общественных учреждениях [12, с.156]. Таким образом, законодательство США узаконило не только провокацию коррупционных преступлений, но и правовой статус агентов-провокаторов.

В целях создания правовых условий, позволяющих выявлять коррупционные преступления под контролем, представляется обоснованным:

– дополнить часть третью статьи 11 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» следующим содержанием:

«Специальными оперативно-розыскными мероприятиями являются:

б) оперативный эксперимент».

Таким образом, анализ данного подраздела позволил нам выделить оперативно-розыскную деятельность, как основной метод борьбы с коррупцией. Многообразие оперативно-розыскных мероприятий, предусмотренных Законом Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности», позволяет субъектам оперативно-розыскной деятельности активно использовать их для выявления коррупционных преступлений. Оперативно-розыскные мероприятия являются составной частью программ расследования коррупционных преступлений и позволяют органу уголовного преследования активно использовать их в доказывании обстоятельств, имеющих значение для законного, обоснованного и справедливого разрешения дела. Негативным моментом в борьбе с коррупцией, безусловно, является отсутствие правовой регламентации выявления коррупционных преступлений под контролем. Для разрешения данной ситуации представляется целесообразным создать правовые условия, позволяющие выявлять коррупционные преступления под контролем и дополнить часть третью статьи 11 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной

деятельности» новым оперативно-розыскным мероприятием – оперативный эксперимент.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Томин В.Т., Поляков М.П., Попов А.П. Очерки теории эффективного уголовного процесса. Монография / Под ред. проф. В.Т.Томина. – Пятигорск, 2000. – 239 с.

2 Халиков А.Н. О мерах по борьбе с организованной преступностью и коррупцией // Закон и право (LAW LEGISLATION). – М., 2006. – №12. – 120 с.

3 Олейник В.И. Вопросы дальнейшего совершенствования мер по предупреждению организованной преступности / Правовой мониторинг как средство повышения качества нормотворческой деятельности: Сборник мат.межд.науч.-практ.конф. 30 октября 2007 г. – Астана: ТОО «Институт законодательства Республики Казахстан», 2007. – 360 с.

4 Организованная преступность: Курс лекций – СПб.: Питер, 2002. – 368 с.: ил. – (Серия «Учебники для вузов»).

5 Приговор Алмалинского районного суда г. Алматы по обвинению И. Абдрасилова в совершении пр.пр.ст.ст. 143, 307, 314 УК РК от 19 ноября 2008 г.

6 Радачинский С. Юридическая природа провокации преступления // Уголовное право (научно-практический журнал) – М., 2008. – №1. – 144 с.

7 См.: Обобщение состояния расследования уголовных дел о коррупционных преступлениях за 1 квартал 2008 г. прокуратурой гор. Алматы. // Архив Прокуратуры гор. Алматы.

8 Сичинава И.М. Взятничество. Квалификация и состояние борьбы с ним // Закон и право. (LAW LEGISLATION). – М., 2006. – №8. – 88 с.

9 Абдрашев Р.М. Провокация взятки или правомерное поведение? // Евразийский юридический журнал. – М., 2010. – №4 (23). – 144 с.

10 Грудзур О.М. Уголовно-правовая характеристика провокации взятки по законодательству Украины и Российской Федерации // Российский следователь. – М., Издательская группа «Юрист», 2009. – №19. – 40 с.

11 Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 17-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1985. – 797 с.

12 Как бороться с коррупцией. Методы расследования: более широкое использование проверки честности. // ОБСЕ. Управление экономической и природоохранной деятельности. – Австрия, Вена. – 227 с.

Когамов А. М.
доктор PhD
Дайрабаева Б.Т.
магистрант ЕЮА имени Д.А.Кунаева

Д.А. ҚОНАЕВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫ

Қазақтың ХХ ғасырдағы ұлтымыздың ұлы перзенті, дара тұлға, аса көрнекті мемлекеттік қайраткер Дінмұхамед Қонаевтың елу жылдай кеңестік Қазақстанды басқарған, жалпы қазақ мемлекеттілігінің тарихында Алаштың ардақтысы, халқымыздың біртуар перзенті, аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерінің алатын орнының ерекшелігі жайында арда тұлғаның туғанына 100 жыл толуына арналған салтанатты жиында сөйлеген сөзінде Президент Н.Ә. Назарбаев «Дінмұхамед Ахметұлы – айрықша ардақтауға лайықты қарымды қайраткер. Сондықтан, біз оны Тәуелсіздікке дейінгі тарихымыздың тегеурінді тұлғасы деп бағалауымыз керек» [1], - атап өтті.

Есімі елге қадірлі ерен тұлға хақында Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бұл бағасы асылын ардақтай алатын елдік қасиетіміздің белгісі екендігі ақиқат.

Бүгінгі өскелең ұрпақтың Қазақстан мәдениеті, ғылымы, рухани өмірі мен сол мәдениетті жасаушыларға деген қызығушылықтарының күн санап арта түсуінен де ұлтымыздың ұлы тұлғаларына деген сүйіспеншілігі мен құрметі анықталады. Сондай өз ғасырының біртума перзенттерінің бірегейі ретінде тарихтың алтын парақтарында өмір жолы мен қызметі хатталып, халқының жадында мәңгілікке сақталып қалған есім - Дінмұхамед Қонаев. Абыз қайраткердің рухани байлығының тереңдігі, оның тұжырымдары мен әлеуметтік еркіндік көкжиегінің кеңдігі – дәл қазіргі уақыттағы қоғам дамуы қандай тұлғаға зәру болатындығын танытады. Мұндағы басты мәселе қайраткердің парызы мен елжандылық қасиеті, оның адамгершілігі мен рухани ізгілігі, азаматтық батылдығы жөнінде болмақ.

Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың туғанына 100 жыл толуына арналып осы жыл бойы өткізіліп отырған шаралар Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1994 жылдың 24 ақпанында «Д.А. Қонаевтың есімін мәңгі есте қалдыру туралы» қаулысының жүзеге асырылуын қамтамасыз ету қажеттілігіне орай туындап отырғандығын да айта кеткен жөн [[2]]. Міне, сондықтанда қазіргі таңда ұлы тұлғаның тек мемлекеттік және саяси қайраткерлік тұлғасы ғана емес, оның ғалым және ғылыми-ұйымдастырушылық қызметіне де бүгінгі күн тұрғысынан бағамдау мен пайымдауды қажет етеді.

Өздеріңізге белгілі, Д.А. Қонаев партиялық және мемлекеттік қызметті ғылыми жұмыспен тығыз ұстастыра алған жан. Кен ісі саласындағы алғашқы ғылыми ізденістерінен бастау алған ғалымның жолы, осы саладағы өз мектебін қалыптастыра алған көрнекті ғалымдықтан ғылыми жұмыстардың

аса көрнекті ұйымдастырушысы ретінде Қазақ КСР Ғылым академиясын, республика ғылымын дамытуға да көп еңбек сіңірді.

Оның басшылығымен ғылыми мекемелердің жұмысын кеңейту, оларды кадрлармен нығайту, ғылымның өндіріспен байланысын күшейту, республиканың өндіргіш күштерін дамытудың өзекті де түйінді мәселелерін шешу, ғылыми әлеует пен материалдық ресурстарын тиімді пайдалану, сондай-ақ мәдениет саласында дамытуға баса назар аударылып, Ғылым академиясының жұмысы жандандырыла түсті.

Ғылыми-ұйымдастырушылық қызметін бірден дұрыс басқара алуының алғы шарттары мына да:

- Ең алдымен, бала шақтан оның білім мен ғылымға деген құштарлығы;
- Өскен орта мен қалыптасу баспалдақтары және жылдарының ықпалы;
- Студенттік жылдардан бастап-ақ ғылыммен нақты шұғылдануы және оның барлық қыр-сырын толық игеруінде жатса керек.

Академик К. Нұрпейіс көрсеткендей «Әскери қорғаныс руднигі мен зауыты, Мәскеу мен Алматының арнайы қызмет орындары мен партия аппаратының қатаң бақылауында болуы жұмыс тәртібіне тиімді ұйымшылдық орнатуға, еңбек өнімділігінің өсуіне, демек, кәсіпорындарының жұмысына айтарлықтай ықпал жасады. Осылардың барлығы Д.А. Қонаевтың мінезіне де, жұмыс бабындағы іс-әрекеттеріне де өшпес із қалдырды. Ол басшылық жасаудың сан-алуан қыры мен сырын үйреніп, шыңдалды, атап айтқанда келешекті ойлап абай болу, нақтылы жағдайды бағалау, жүктелген жауапкершілікті толық сезіну сияқты қасиеттерді игерді. Қорыта айтқанда, осылардың бәрі Д.А. Қонаевтың қызмет бабындағы баспалдақпен жоғары көтерілуіне жол ашты, жолы болды» [[3]].

Д.А. Қонаев 1936 жылы Москва түсті металл және алтын институтын бітіргеннен кейін, өзінің кәсіптік қызметін Қоңырат кен байыту орнында бастап, Балхаш пен Қоңырат секілді ірі кен өндіру комбинаттарының құрылысына да тікелей араласады және де өз қолтаңбасын қалдырды [[4]]. Ал 1936 жылы жас маман Риддер секілді атақты рудниктің директоры қызметін атқара жүріп ғылымнан бір сәтке де қол үзген емес. Атап айтар болсақ, Дінмұхамед Ахметұлының ғылымға деген талпынысы мен құштарлығы 1948 ж. техника ғылымдарының кандидаты, 1963 ж. докторы ғылыми дәрежесіне диссертациялар қорғауына әкелді. Кандидаттық диссертацияның негізінде оның бірнеше ғылыми еңбектері «Қоңырат руднигіндегі бұрғылау-жару жұмыстары» (1949), «Қазақ КСР» (1958), «Соколов-Сарыбай кен байыту комбинаты карьерлерінде кен қазу жұмыстарының технологиясын жетілдіру» (1966), «Қазақстанда кен қазу жұмыстарының ашық әдістерін дамыту» (1950) және т.б. аса құнды еңбектер жазды. Аталған еңбектер өз уақытында жоғары бағаланды. Оның дәлелі, 1942 жылы «Қазақ КСР-і Жезқазған ауданының кен орындары» атты ғылыми еңбегі үшін Мемлекеттік сыйлықпен, ал 1958 жылы Орталық Қазақстанның металлогендігдік және болжау картасын жасағаны үшін Лениндік сыйлықпен марапатталды. Ұзақ жылғы ізденістердің нәтижесінде 1952 ж. Академияның

толық мүшелігіне (академик) сайланады. Сондай-ақ ғалымның ұзақ жылғы ізденістерінің дәйекті қорытындысындай болып оның артында қалған 200-ден аса ірі-ірі ғылыми еңбектері бүгінгі сұраныстан тысқары қалған жоқ [[5]].

Ғылым жолындағы ізденіс пен қиыншылыққа толы кезең туралы«...ғылым жолының инемен құдық қазғандай қиындығына да, шексіз мүмкіндігіне де қайран қаламын. Тереңірек үніліп, сарсыла ізденген сайын, оның тылсым сырларына қаныққан сайын «ындының кеуіп», шөлікпей түсесің, арбалғандай алаңсыз «құныға» түсесің. Ғылым деген құдірет осы. Оның түн ұйқыңды төрт бөлгізген ой кемерінен, сол ойдың ел игілігіне айналған жемісін көру қандай бақыт! Мен өзімді сол бақыттың дәмін татқан ғалымдардың бірі болғанымға шүкір деймін» [[6]],- деп еске алады.

Міне, осылайша ғылымның күрделі де киелі аспалдақтарынан өте жүріп оны басқару қызметіне де кезек келді. Бұл жылдар Отан соғысынан кейінгі кеңінен етек алған «идеологиялық жұмысты күшейту» жөніндегі сталиндік тәртіптің барынша күш алып тұрған тұсы болатын. Кешенді түрде жүргізілген «идеологиялық шабуылдың» басты нысанасы қоғамдық өмірдің басы-қасында жүрген, ұйытқысы болған – зиялылар қауымы болды. ХХ ғасырдың 40-50-ші жылдарында өріс алған бұл идеологиялық саясаттың басты мақсаты әдебиет пен өнерге, ғылыми және көркем шығармашылыққа өзі ғана қалыптастырған стандарттан шықпауды, олардың бойына тұнған жалпы адамзаттық құндылықтарды сызып тастауға, басты алапаты – ұлттық сана-сезімді өшіру, тұншықтыру болды, сонымен қатар жалпы зиялылардың халықаралық байланыста, тәжірибе алмасуына қатаң тиым салды. Одақ көлемінде қанат жайған бұл саяси науқан Қазақстанда ВКП(Б) ОК идеологиялық мәселелер жөніндегі қаулысына сәйкес 1946 ж. 25-26 қыркүйекте өткен республика әдебиет және өнер қайраткерлерінің актив жиналысынан бастама алғаны анық. Жоғары оқу орындары мен академиялық зиялыларды қудалаудағы «идеологиялық саясаттың» негізгі өзегі 1947 ж. 21 қаңтарда қабылданған Қазақстан КП(б) ОК «Қазақ КСР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысында жіберілген өрескел саяси қателіктер туралы» қаулысы болды. Осы қаулы негізінде жүргізілген тазарту жұмыстарының салдарынан және тоталитарлық жүйенің идеологиялық қалыбы жаңа қалыптасып келе жатқан қазақ ғылымын ғана емес, Ғылым академиясы және оның мекемелеріндегі ғалымдар мен қызметкерлерді, олардың соны ғылыми тұжырымдарын тұншықтырып қана қоймады, филология және тарихи зерттеу барысындағы жаңа тақырыптардың жабылуына да әкелді. Бұл салқындық қазақ ғылымының бар саласын шарпып өткені анық.

Сталиндік тәртіптің аяусыз жүргізген осы бір «идеологиялық шабуыл» саясаты, науқаншылдықтың суық ызғары қазақ ғылымының тоталитарлық жүйе қалыптастырған ағыммен ғана дамуына барынша әсер етіп қана қоймай, сол тар құрсаудан шығып кетпеулеріне баса назар аударылғандығы да анық. Ел ғалымдарын еріксіз қудалауға бастама болған 1950 жылдың 26 желтоқсанында «Правда» газетінде жарияланған «Қазақстан тарихи

мәселелерін маркстік-лениндік тұрғыдан көрсетейік» деген тақырыппен жазылған мақала еді. Осыдан кейін Орталық Комитеттің VIII Пленумында «Республика партия ұйымдарында идеологиялық жұмыстың жағдайы және оны жақсарту шаралары туралы» үлкен мәселе қаралады.

Аталған мәселе ҚКП ОК хатшысы Ж. Шаяхметовтың Ғылым академиясының 1952 жылығы 17 сәуірде өткен Жалпы жиналысының сессиясында жасаған баяндамасында да қамтылды. Баяндамашы Академия жұмысындағы кемшіліктер: «а) Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жоспарлауда және оларды орындауда жіберіліп отырған өрескел кемшіліктер әлі де орын алуда, ... б) ғылымның жетістіктерін өндіріске енгізудегі әлсіздіктер; в) бірқатар академиялық мекемелердің өмірден, практикалық сұраныстардан, халықшаруашылығының қажеттіліктерінен қол үзіп қалуында» деп көрсетеді. Сондай-ақ осы баяндамасында Ж.Шаяхметов Қазақстан тарихы, қазақ әдебиеті тарихы мен өнертануға қатысты мәселелерді жариялауда кейбір жекелеген тарихшылар мен әдебиеттанушылардың жіберген буржуазиялық-ұлтшыл сипаттағы өрескел қателіктерін ВКП(б) ОК-нің және оның орталық басылымы – «Правда» газетінің көмегімен ашылғандығы туралы да тоқталып өтеді [[7]]

Осындай күрделі де аумалы-төкпелі ауыр сәттерде Ғылым академиясын басқаруға Д.А. Қонаев шақырылады. Мына бір жолдардан «В декабре 1951 г. Кунаева вызвал Шаяхметов и предложил возглавить Академию наук в связи с необходимостью исправления ситуации по идеологическому освещению истории Казахстана, на что последовал отказ. Через 2 месяца вызов в ЦК повторился. На этот раз Шаяхметов добился согласия Кунаева на переход в управление наукой» көп нәрсенің астарын ұғынуға болады [[8]].

Осы бір жылдардағы идеологиялық бақылаудың аса қатайған шағында Орталық Комитеттің екі бірдей хатшысы Қазақстан тарихына қатысты «ірі-ірі саяси қателіктерге ұрынғаны үшін орындарынан» босатылды [6, 129-б.].

Әсіресе, бұл «шабуыл» қоғамдық ғылымдар саласында ашық жүрді. Ең алдымен, қазақ халқының этникалық тамыры туралы көлемді зерттеулер жүргізіп жатқан көрнекті ғалым Ә. Марғұланға тағылған саяси айып, «буржуазиялық пантүрікшілдік» пен тарихты ашықтан-ашық бұрмалауы, орыс-қазақ арасындағы достыққа жік түсіруге бейімділігі болды. Көп ұзамай, XIX ғасырдағы Қазақстан тарихы бойынша аса ірі маман, тарихшы Е. Бекмаханов жаңа саяси науқаншылдықтың басты нысанасына айналды. Бірнеше жылдарға созылған айтыстан соң Қазақстан тарихының, әсіресе оның ішінде Кенесары Қасымұлы қозғалысы жөніндегі келелі мәселелер мен «XIX ғасырдың 20-40-шы жылдарындағы Қазақстан» атты монографиялық еңбегінде жасаған тұщымды тұжырымдарымен тоталитарлық тәртіптің ағымына қайшы келгендіктен ғалым-педагог та университеттегі қызметінен ғана босатылып қойған жоқ, басқару әдісіндегі жіберген әрекеттері үшін деген сылтаулармен Қазақ КСР ҒА Тарих, археология және этнография институтының директоры орынбасарлығынан да босатылды. Аты аталған

көрнекті ғалым-қайраткерлермен қатар Қазақ университетінің ректоры Т. Тәжібаев, А. Жұбанов, К. Жұмалиевтер де осы науқаншылдықтың қаһарына ілінген болатын. Бірақ, кейінгі жылдары академиялық ғылымды дамытудағы Д.А. Қонаевтың жүргізген салиқалы саясаты мен басқару әдістерінің барысында олардың есімі ақталып, әділеттілік орнады. Сөзіміз дәлелді болу үшін тағы да қайраткердің естеліктеріне көз жүгіртейік: «Я считал и считаю, что это были абсолютно несправедливые и необъективные решения, которые проводились по указанию руководства ЦК и под контролем секретаря ЦК по идеологии. ... Не без труда, но мне удалось исправить допущенные ошибки и восстановить этих замечательных ученых в прежних правах» [[9]].

Д.А. Қонаев Ғылым академиясының басшылығына келген жылдары оның материалдық-техникалық базасы әлсіз, кадр тапшылығы да күн тәртібіндегі ашық мәселе болды. Осындай шешуін таппаған күрделі мәселелер туралы сессияда «1952 жылғы жұмыстың қорытындысы және партияның XIX съезінің шешімдеріне сәйкес 1953 жылғы міндеттер туралы» баяндама жасап, онда мыналарды атап көрсетті:

Қарағанды бассейнінің көмірін зерттеу;

Сталинград және Бас Түркмен каналының жоспарларын жасауға көмектесу;

Орталық Қазақстанның экономикасы мен обводнение мәселелері;

мал шаруашылығы жаңғырту сапасы;

Қазақстан мал шаруашылығына қажетті азық-түлік базасын даярлау;

Егістік далаларды ормандармен қоршау арқылы қорғау, өнеркәсіптік аудандарды көгалдандыру, орман алқаптарын қалпына келтіру және кеңейту;

Кәсіптік ауруларды зерттеу және олардың алдын алу жолдарын анықтау;

Адам және жануарлар арасындағы жұқпалы аурулардың ошағын зерттеу;

Қазақ КСР тарихының мәселелері;

Қазақ ағартушыларының қоғамдық-саяси, философиялық және құқықтық көзқарастары зерттеу және олардың шығармаларының жинақтарын дайындау;

Қазақ және ұйғыр тілдерін лексикасын зерттеу және т.б. Сондай-ақ ірі теориялық мәселелердің ішінен 2 салаға - *биология және медицина* ғылымдары және *гуманитарлық* ғылымдарға баса назар аударылатынына тоқталады [[10]].

Республика Ғылым академиясының жұмысын жақсарту мақсатында Д.А. Қонаев КСРО Ғылым академиясынан тәжірибелік және маман кадрлармен толықтыруға көмек сұрайды. Осыған орай Орталықтан келген комиссия бірнеше бағытта жұмыс жасап, ғылыми-зерттеу институттарының жұмыстарына баға береді.

1954 жылғы 7 желтоқсанда өткен ҚазКСР Ғылым академиясы Төралқасының мәжілісінде КСРО ҒА-нан келген комиссия төрағасы Агошковтың жасаған қорытынды тұжырымдамасы да осы пікірді толықтай

дәлелдейді. Және де республика ғылымы негізінен бір жақты дамып отырғандығын, яғни геология саласына баса назар аударылып келгендігін, көптеген институттарда ғылым докторларының өте аздығы не болмаса мүлдем жоқтығы, сондай-ақ философия мен шет тілдері кафедраларының осы күнге дейін ашылмағандығын көрсетті. Аталған кемшіліктер туралы КСРО Ғылым академиясының ғылыми қызметті үйлестіру жөніндегі кеңесінің XIV сессиясында да сынға алынғандықтан, Қазақстан ғылымында орын алған олқылықтар мен кемшіліктерді түзету үшін нақтылы шаралар жүргізіле бастады. Ең алдымен ұлттық ғылыми кадрларды даярлау ісіне баса назар аударылды.

XX ғасырдың 50-ші жылдарындағы республикадағы ғылыми мекемелердің саны төмендегідей болды[[11]]:

	1940	1945	1950	1954	1955	1956	1957	1958	1959
Жалпы									
Қаз КСР бойынша	46	75	123	112	112	98	108	115	128
Оның ішінде									
Ғылыми-зерттеу институттары, филиалдары, бөлімшелері	17	29	38	37	39	43	48	57	61
Тәжірибе станциялары	14	18	27	30	30	26	26	29	35
Басқада ғылыми мекемелер	15	28	58	45	43	29	34	29	32

Кестеден көріп отырғанымыздай, 1957 жылы ғылыми мекемелердің санының 1950, 1954 және 1955 жылдармен салыстырғанда күрт кемуі бірқатар ғылыми мекемелерді біріктірудің әсерінен болғандығын айта кеткен жөн.

Осыған сәйкес ғылыми қызметкерлердің сандық көрсеткіші туралы төмендегі кестеге көз жүгіртейік:

	1947	1950	1955	1956	1957	1958	1959

Қазақ КСР	2885	3305	4817	5371	6205	7848	8374
Олардың ішінде жұмыс істейтіндер							
Ғылыми мекемелерде	1244	1471	1862	2029	2582	3859	4097
ЖОО	1572	1767	2796	3176	3541	3894	4184
Басқарма, ұйымдарда	69	67	159	166	82	95	93
Ғылыми қызметкерлердің жалпы саны ішінде ғылыми дәрежесі барлар							
Ғылым докторлары	83	97	131	142	149	160	156
Ғылым кандидаттары	486	769	1555	1792	1811	1939	2065

Міне өздеріңіз көріп отырғандай, Д.А. Қонаев Ғылым академиясын басқарған жылдары ғылыми мекемелер мен қылыми қызметкерлер саны өсіп, отандық ғылым жаңа белестерге шыға бастады.

Ғылым академиясының ауыр жағдайын, оның материалдық-техникалық базасын жақсарту үшін жоғарғы жақтың қолдауы қажеттілігін түсінген Д.А. Қонаев Қазақстан КП ОК бірінші хатшысы П.К. Пономаренкоға ашық хат жазып, онда «Қазақ КСР Ғылым академиясының ұйымдасқанына сегіз жыл болғанына қарамастан, әлі күнге дейін материалдық-техникалық базасын жасау мәселесі шешілген емес. Ғылым академиясының ғылыми мекемелері кездейсоқ, еш бейімделмеген жайларға орналасқан және мүлде тар. ... ғылыми мекемелер осы заманғы ғылыми жабдықтармен жарақтандыру жағынан өте-мөте тапшылық көріп отыр.

Мұндай жағдайға ұшырауының негізгі себебі Қзақ КСР Ғылым академиясына күрделі құрылысқа және ғылыми жабдықтарды алуға қаржының мейілінше шектелуінде болып отыр», - дей келе, ғалымдардың тұрғын үймен қамтамасыз етілмегендігі, Ғылым академиясының бас ғимараты бойынша жұмыс көлемінің 35 пайызы ғана орындалып отырғандығы, жаңа жабдықтар сатып алуға да қаржының өте аз бөлінетіндігінің салдарынан ғылыми-зерттеу жұмыстарын өрістетуге мүмкіндіктің шектеулігін жазады. Сондай-ақ кадрлар санын көбейту, мұнай,

микробиология және математика институттарын құру халық шаруашылығын өркендетуге себеп болатындығын негіздеп, Пономаренконың КСРО үкіметіне Қазақ Ғылым академиясына қажетті көмек көрсету жөнінде өтініш білдіруін сұрайды [6, 148-б.].

Ғылым академиясына қатысты мына бір жағдайды да назардан тыс қалдырмауымыз керек. 1954 жылы республика басшылығынан Ғылым академиясының құрамын нығайту мақсатында академиктер мен корреспондент-мүшелердің қосымша сайлауын өткізуге қолдау табуы үлкен жеңістің бірі еді. Сөйтіп, 1954 жылғы 30 қарашада өткен Қазақ КСР Ғылым академиясының Жалпы жиналысының сессиясында сайлау өткізіледі де, нәтижесінде 13 толық (академик) және 17 корреспондент-мүше сайланады [[12]].

Сонымен қатар Д.А. Қонаев үкімет басшылығында отырған жылдарында да Ғылым академиясының дамуын назардан тыс қалдырған емес. Республика ғылымының дамуына жасаған қамқорлығын Қазақстан Компартиясы мен ҚазКСР Министрлер кеңесінің 1980 жылғы сәуірдегі «Болашақта ғылыми зерттеулер тиімділігін артыру үшін Қазақ ССР Ғылым академиясының материалдық-техникалық базасын нығайту шаралары туралы» қаулысынан да байқаймыз. Бұл аса маңызды құжат Қазақстан ғылымының жаңа көкжиектерден көрінуіне үлкен мүмкіндіктер ашты.

Осы жылдары Қазақ КСР Ғылым академиясының ғылыми мекемелерінің құрылы олардың зерттейтін проблемаларының тұтастығына қарай кешендендіру қағидаларына негізделді [[13]].

Ал КПСС ОК Саяси бюросының мүшесі, Қазақстан КО ОР бірінші хатшысы ретінде Д. Қонаев 1981 жылығы ақпан айында өткен Қазақстан КП XV съезінде жасаған баяндамасында да Ғылым академиясына ерекше тоқталады. Онда: «Современная наука, становясь непосредственной производительной силой, во многом делает сегодня материальные пути развития научно-технического и духовного потенциала общества, Нет сомнения, что ученые республики не пожалеют творческой энергии для наступившего поиска оптимальных решений новых задач одиннадцатого пятилетия, внесут свой достойный вклад в общенародное дело коммунистического строительства» [[14]],- деп баға бере келіп, оның келешегінен көп үміт күтетінін айтады.

Осылайша, Қазақстан ғылымы ел экономикасы мен мәдениетін өркендетуге жаңа бағыттарға бет алды. Ғылыми мекемелер тізімі жаңадан ашылған институттар мен лабораториялардың есебінен ұлғая түсті, ал республика Ғылым академиясы ірі ғылыми орталыққа айналды. Міне осындай атқарылған игі істерді ұлт перзентінің – Д. Қонаевтың отандық ғылымға деген үлкен сүйіспеншілігі мен қамқорлығының ғана көрінісі емес, сол ғылымның жаңа биікке көтерілуіне сіңірген сара еңбегі деп бағалаймыз.

Республика ғылымын дамытуға қосқан үлесін бағамдауда академик Б.А. Төлепбаевтың пайымдауына жүгінсек: «Д.А. Қонаев ірі ғалым, әрі ғылымды білікті ұйымдастырушы ретінде Қазақстанның Ғылым Академиясының гүлденуіне көп еңбек етті. Оның басшылығымен ғылыми күштер мен материалдық ресурстар шоғырланған республика өндірістік күштерінің дамуының кешенді мәселелерін шешуде, сонымен қатар ұлт мәдениетінің көтерілуінде ғылыми мекемелердің жұмысы жандана түсті» [[15]].

Ұлт тарихын зерделеуде кейінгі өскелең ұрпаққа ата тарихымыз бен оны жасаушы тұлғалар туралы, олардың артында қалған мұрасы мен келелі ой-тұжырымдарын зерттеп-жеткізу, ұлт перзенттерін ұлықтау абыройлы парыз. Қазақ зиялы қауымының өкілдері біздің қоғамымызда шоқ жұлдыздай жарық шоғырын құрайды. Үнемі үрдістік дамуға ұмтылып отыратын қоғамның тынысына өздерінің ой-интеллектісімен, нақтылы тұжырымдарымен ықпал ететін, сондай-ақ оның алар бағытына да әсер ете алатын негізгі күш – зиялылар қауымы. Сондықтан да зиялы қауым өкілінің тарихын зерттеу, олардың ғылым мен қоғамдағы алар орны мен қосқан үлесін саралай отырып зерделеу, тағылымдық жақтарын ашып көрсету, бағалау маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Сондықтан да Елбасы Н.Ә. Назарбаев: “Ұлы тұлғаларын білмейінше, бірде-бір дәуірді дұрыстап тану мүмкін емес. Адам тағдырының айнасынан бір тарих көшінің жүрісін ғана аңдап қоймаймыз, оның рухын, тынысын сезінеміз.

Сондықтан да халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай қиын-қыстау жағдайда да оны адал орындаудан жалтармаған адамдар қай дәуірде **өмір сүрсе де, дәйім өз жұртының нағыз азаматы** болып қала берген. Тарихтың қай кезеңінде болсын, олар өз ұлтының бетке ұстар мақтанышы болып келген. Ол, ол ма, белгілі бір мағынасында олардың өздері де халық тарихының тұтас бір дәуіріне татыған, халқының бағытынан жаңылмай тәуелсіздікке бастайтын жолын нұрландырған ел тарихының шамшырақтары болған” [[16]],- деп тұлғалардың тарихтан алар орнын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Елі барда ері елеусіз қалмайды // Егемен Қазақстан. – 2010, 13 қаңтар.
2. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1994 жылдың 24 ақпанындағы «Д.А. Қонаевтың есімін мәңгі есте қалдыру туралы» қаулысы.
3. Нұрпейіс К. Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі Д.А. Қонаевтың ғылыми және қоғамдық қызметінің қысқаша очеркі // Д.А. Қонаев: - Алматы: Ғылым. – 1978. - 20-б.
4. ҚР ПА. 708-қ., 36-т., 1538-іс.

5. Кунаев Динмухамед Ахмедович (1912-1993) // Вестник МН-АН РК. – 19967 - № 5. – С. 73-74.
6. Қонаев Д. Ақиқаттан аттауға болмайды. (Естелік-эссе) (Ауд. С. Әбдірайымұлы). – Алматы: Санат № - 1194. – 129-б.
7. Шаяхметов Ж. Об очередных задачах развития науки в Казахстане // Қазақ ССР ҒА Хабаршысы. – 1953. - № 2. – 9-16-бб.
8. Первые лица государства: Политические портреты (с точки зрения истории и современности) / Авт. кол.: - Алматы: Қазақстан даму институты. – 1998. – С.325.
9. Кунаев Д.А. От Сталина до Горбачева. – Алматы. – 1997. – С. 35.
10. Кунаев Д.А. За дальнейший подъем науки в Казахстане // Қазақ ССР ҒА Хабаршысы. – 1953. - № 2. – 9-16-бб.
11. Казахстан за 40 лет. Статический сборник. – Алма-Ата, 1960. – С. 472-473.
12. Наука в Казахстане за сорок лет Советской власти. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1957. – 453 с.
13. Наука советского Казахстана (1920-1980 гг.). - Алма-Ата: Ғылым, 1981. – 299 с.
14. Отчетный доклад ЦК КП Казахстана XV съезду КП Казахстана. – Алма-Ата, 1981. – С. 55.
15. Төлепбаев Б., Төлепбаева К. Дінмұхаммед Ахметұлы Қонаев – аса көрнекті мемлекеттік және саяси қайраткер. – Алматы: «Елтаным баспасы». – 2011. – 45-б.
16. Назарбаев Н.Ә. Жасай бер, тәуелсіз Қазақстан! Тәуелсіздік күніне арналған салтанатты мәжілісте сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. - 1998, 16 желтоқсан.

Қожаханова Қ.К.

Д.А. Қонаев музейінің а.ғ.к.,
тарих ғылымдарының кандидаты

Д.А. ҚОНАЕВ: МЫНА ТІРШІЛІКТІҢ МӘНІ БОЛАШАҚҚА ҚАЛДЫРҒАН МҰРАҢА БАЙЛАНЫСТЫ

Д.А. Қонаев Қазақстанға өзінің басшылық еткен жылдары еңбегімен ерекшеленіп, еліне жанашыр халқым деген ұстанымы берік тұлғаларымыздың бірі бола білді. Ол бүкіл ғұмырын аяғынан тік тұрып елін-жерін көркейтіп, гүлденуге арнаған біртуар азамат.

Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың туғанына 2022 жылы 12 қаңтарда 110 жыл толып отыр.

Д.А. Қонаев еңбек жолын 1936 ж. Қоңырат кенішінде қарапайым бұрғылау машинисінен бастады.

1939 жылы Өскемендегі Риддер кешенінің директоры етіп тағайындайды. Ол кезде Риддер кешені мардымды өнім бере алмай тұрғанды Д. Қонаевқа пайдалы рудаларға толтыру міндеті жүктелді.

Осы ШҚО Ридер қаласындағы «Алтайполиметалл» комбинатында бас инженердің орынбасары қызметіне тағайындалып қосымша директордың міндетін атқарды. Бұл жылдар екінші дүние жүзілік соғыспен тұспа-тұс келеді. Ұлы Отан соғысы жылдарында тылда да тынымсыз еңбектер атқарылды. Отан үшін, жеңіс үшін күн-түн демей ауыр жұмыстарды атқарып, қолындағы барын түйір-тамшысына дейін майданға жіберіп жеңіс туының желбіреуіне тікелей атсалысқан тыл майдангерлерінің де ерлігі ұшан теңіз.

Бұл қиын кезең туралы Д.А. Қонаевтың «Ақиқаттан аттауға болмайды» - деген кітабында былай дейді: «Соғыс салған жара әлі жазылып біткен жоқ. Оны еске алудың өзі ауыр. Әрбір он адамның бірі солдаттың сұр шинелін киіп, майданға аттанды. Бір ғана біздің басқармадан 3652 жұмыскер, оның ішінде 275 бұрғышы қайласын қаруға алмастырды. 1500 адам бір қиырдағы Уралға, Сібірге, Қарағандыға барып, эвакуацияланған заводтар мен фабрикалардың монтаждау жұмысына араласты. Сөйтіп, онсыз да қат жұмысшы күшіне зәрулік арта түсті. Адам жоқ, амалымыз қайсы деп, алақан жайып отыруға жағдай көтермейді. Барымен базар етуге тура келді. Бір кісі екі-үш адамның жұмысын атқарып, таңның атысы, күннің батысы демей еңбек етті» (Д.К. Ақиқаттан аттауға болмайды. Алматы).

Өндіріс кешендері қысқа уақыт ішінде соғыс жағдайына ыңғайланып үлгерді.

Соғыс жылдары он оқтың тоғызы Қазақстаннан шыққаны белгілі, сол қорғасын және мырыш өнімі аса қажетті, тіпті шешуші өнім болды. Д. Қонаев келіп басшылық жасаған тұста Риддер кені өнімді жақсы беріп, соғысқа айтарлықтай үлес қосты.

1942 жылдың сәуір айында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Н.А. Скворцовтан жедел хат алады. Сөйтіп Орталық

Комитеттің қарамағына қызметке шақырылды. Өзінің кіндік қаны тамған жері Алматыға бір жола оралады. 1942–1952 жылдары Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасының орынбасары қызметіне тағайындалады, кейін Д.А. Қонаев 30 жасында министр болады.

1952-53 жылдардағы «идеологиялық өрескел қателіктер» жасады деген айыппен қазақтың көптеген ғалымдары қазақ тарихын жазып, дәстүрлі еңбектер зерттегені үшін қудалауға ұшырап, жұмыстан аластатылғаны белгілі.

Соның бірі, Қазақ КСР ҒА тұңғыш президенті Қ.И. Сәтбаевқа жалған жала жабылады, үстінен іс қозғалып, айып тағылып Қазақ КСР Ғылым Академиясы президенттігінен түсірілді. Д. Қонаевтың үстінен жай түскендей болып жүргенде өзінің бас тартқанына қарамастан, қайта-қайта айта отырып осы Қ.И. Сәтпаевтың орнына Қазақ КСР ҒА президенті етіп тағайындады. Оның үстіне Қ.И. Сәтпаев орнынан алынып, Ғылым академиясының президенттігіне кімді сайлаймыз деген кезде, Д.А. Қонаевты атап, ақ батасын берген Қаныш атамның өзі болады (Ақиқаттан аттауға болмайды, 1994). Сөйтіп Д.А. Қонаев республика ҒА президенті болған тұста М. Әуезов, О. Сүлейменов сияқты еліміздің зиялы қауымы мен ғалымдарын ақтаумен, жалған жаладан арашалаумен болады.

1955 жылы Д.А. Қонаев Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы болып тағайындалып, басқа қызметке ауысуына байланысты Қазақ КСР ҒА президенттігінен босатылады. Енді президенттікке ұсынылатын адамды таңдау барысында тағы да айтыс-тартыс өрбіп Д. Қонаев Қ.И. Сәтпаевтың осы академияның шаңырағын көтеріп, іргесін қалағанын, іскер, халық жағдайын білетіндігі әрі құрметтісі, ойшыл, әлем мойындаған ғалым екендігін айта отырып қайта президент болуына Мәскеудегі шешім шығарып отырған орталықты табан тірей отыра келістірген еді.

Бұдан басқа да, Д.А. Қонаев осындай халқымыздың қадірлі де дана адамдарын мәңгі есте қалдыру мақсатында Абай Құнанбайұлына, Ш. Уәлихановқа, А. Имановқа, Ж. Жабаевқа, М. Әуезовке, Т. Бокинге, Ә. Жангелдинге және В.И. Панфилов сияқты дана да дара азаматтарымызға ескерткіштер орнаттырдып, көшелерге атауларын бергізген.

Д.А. Қонаев Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы қызметін 1955 жылдан 1960 жылға дейін және 1962 жылдан 1964 жылға дейінгі аралықтарда атқарды.

Қазақстан КП Орталық Комитетінің Бірінші хатшысы болып 1960 жылдан 1962 жылға дейін және 1964-1986 жылға дейін қызметте болды.

Қызмет бабымен жүріп Жапон елінің Президенті Ясухиро Накасонэ, Румын Президенті Н. Чаушеску, АҚШ президенті Д. Эйзенхауэр, Вьетнам президенті, Хо Ши Мин ГДР президенті Эрих Хонеккер, Югославияның президенті Б.Тито, Куба басшысы Ф. Кастро, Индия прьемер министрі Джавахарлала Неру мен оның қызы Индира Ганди, Қытай коммунистік партиясының көрнекті қайраткері Лю Шаоци және мемлекеттік кеңес басшысы Чжоу Эньлаем, Бирма премьер министрі У Ну, Алжир президенті

Хуари Бумедьенмен кездесіп, келісім шарттар жүргізілді, сондай-ақ, СССР делегациясын басқарып Египетке, Болгария, Мәскеу, Молдавия мен Румыния, Иранның Тегеран, Исфахан, Шираз, Абадан қалалары мен Харк түбегінде болды. Елдерде болып көрікті қалалар мен ғимараттары біздің елде де болғанын қалады. Соның бірі Солтүстік Корей еліндегі оқушылар сарайы. Балаларға арнап тегін кружоктар ұйымдастырып оқушылардың жан-жақты дамуына үлкен мүмкіндік жасағаны бүгінгі күнге дейін қызмет жасап келеді. Бұдан басқа, дүниежүзі бойынша ең биік Медеу мұзайдыны, Қазақстан қонақ үйі, Республика сарайы, Көктөбе, Неке сарайы, Цирк ғимараты. Өзбекстанға барғанда орталық үшкен моншаларын көріп осындай орталық монша неге бізде болмасқа деп ойлайды және іске асырады. Арасан моншасының көлемін одан да үлкен етіп салдырады. Бұл кезде Мәскеудің өзінде де бұндай көлемді монша болмаған екен. Осы сияқты әр ғимараттың салынуының өз тарихы бар.

Алғашқы әуежай, орталықтағы Көкбазар, КазГУ-дың ғимараты және Қапшағай қаласы, Қапшағай су-электр станциясы сияқты көптеген құрылыстардың өзіне тән ерекшеліктері уақыт өте келе жаңалана түсетін тарихымен ерекшеленеді.

Қазақстан қонақ үйі осы уақытқа дейін Алматы қаласындағы ең биік ғимарат болып келгені белгілі. Оның салынуына көптеген қарсыластықтар болды. Себебі, 1887 және 1911 жылдары 9 балға дейінгі жер сілкінісінен көптеген адам шығыны орын алып, сол кезде аз және биік емес ғимараттар қирап Алматы қаласы сейсмологиялық қауіпті аймақ ретінде танылған. Десек те, Д.А. Қонаевтың шешімімен жер сілкінісіне төтеп беру мүмкіндіктерін қарастыру туралы архитекторларға тапсырма беріп, нәтижесінде 25 қабаттық ғимараттың астына үлкен шар орналастырып салды, ол жер сілкінген жағдайда әр бағытқа бір метрден жылжып, ғимараттың сақталуына мүмкіндік жасай отырып тұрғызылды.

Бұдан басқа, Алматыда Медеу шатқалындағы бөгеттің салынуы үлкен ерлікке пара пар еңбек. 1921 жылы 8 шілдеде Алматының тау бөктерінде қатты жауған нөсерден сел жүргендігін бірі білсе, бірі біле бермейді. Нөсер 150 шақырымды қамтып, балшықпен араласып, жол жөнекей тас, ағаштарды түбімен қопарып төмен қарай ағызып жылдамдығы секундына 1000-1500 м³ болды. Алматы қаласы үлкен шығынға ұшырап, үйлер мен зауыт, фабрикалар және ауылшаруашылық құрылыстары қирады. Танадай тастардың үйінді болып қалғандары тағы бар. Сол кездегі деректер бойынша 500-ге жуық адам шығыны болған. Бұл оқиғадан кейін әжесі бала Димашты қойдай тастардың, тамырымен жұлынған ағаштардың, батпақты лайдың жолдарды бітеп қалғандығын ертіп апарып көрсеткен екен. Кейіннен осы мәселені шешу өзіне түседі. Алдағы уақытта елді селден құтқару барысында да үлкен екі ұшты пікірлер, сенімсіздіктер болды.

Соның бірі, селдің көлемінен үш есе артық тасқын ұстай алатын бөгет құрылысын салу үлкен пікірталасқа түскен. Ол үшін ірі қопарылыс жұмыстарын жүргізу керек болады. Ұзақ зерттеулерден кейін Медеу

шатқалында 1966-1967 жж. үлкен жарылыстар ұйымдастырып, платина салдыруды да үлкен ерлікке балауға болады. Бұл жарылысты Д.А. Қонаев өзінің ең алғашқы еңбек жолының басталған жері, Балқаш мыс қорыту комбинатының Қоңырат руднигінде алған тәжірбиесі арқылы іске асырды. Нәтижесінде тас бөгет 6,2 млн м³ суқоймасы 107 метр биіктікте жасалынып 1972 жылы пайдалануға берілді. Бірақ, 1973 жылы тағы да қатты сел жүрді. Бұл туралы Д.А. Қонаев былай дейді: «1973 жылы шілденің 15-і мен 16-сы күндері Алатаудың ішкі қойнауынан дүниені күңіретіп, асау сел лап берді. Ол теңіз деңгейінен 3300 метр биіктікте жатқан Тұйықсу өзенінен құлаған екпіні қатты тасты судың көлемі 3,5-4 миллион текше метр еді. Бөгет оған міз бақпады» (Өтті дәурен осылай, 1992).

Алматыдағы Республика алаңының салыну тарихы бір бөлек. Бұл туралы сол кезде Алматы қалалық атқару комитетінің төрағасы К.М. Аухадиевтің кітабынан оқуға болады. Алматыда салынған Республика алаңы Мәскеудің Қызыл алаңынан көлемі 12 метр артық болып кеткені үшін орталыққа арыз түседі. Сол артық жерге қара ағаштар отырғызып білдіртпей жібергені туралы әңгімелейді.

Д.А. Қонаевтың тұсында Қазақстанның экономикасы мен ауыл шаруашылығы айтарлықтай дамып, өркендеді. Қазақстанда жаңа заводтар мен фабрикалар, көптеген оқу орындары ашылды. Республиканың көптеген өңірінде, Жетісу аяқ киім, АХБК мақта-мата фабрикалары, тері өңдеу, кірпіш, шыны өндіру сияқты зауыт-фабрикалар салынып, шикізаттардың өзімізде өңделуіне айрықша мән беріп, іске асырды. Бұдан басқа да мәдени орындарға көңіл бөлініп демалыс орындар мен көңіл толтырарлық әсем орталар, саябақтар бой көтерді.

Еліміздің мыс, қорғасын, темір және сирек кездесетін металдарын Қарағанды облысындағы Қарсақпай кенті, Балбырауын темір, Қаражал кен орындары, Шығыс Қазақстандағы Зыряновск, Қостанай облысындағы Лисаков темір рудасы кен орны, Оңтүстік Қазақстанда Мырғалымсай кен орны және Солтүстік Қазақстанда Бозшакөл кен орындарын т.б. Д.А. Қонаев басшылық еткен тұста дамыту мен өндіру жұмыстары айтарлықтай жемісін берді.

Д.А. Қонаев ширек ғасыр бойы жоғары қызметтерде жүрсе де - тек қарапайымдылығымен танылды. Қолтаңбасын қалдырған жерінде «тау-кен инженері»-деп қана жазған, басқа лауазымдарын атамаған. Сондпй-ақ, Л.И. Брежнев ең алғаш пәтеріне қонаққа келгенде үш бөлмелі үйін көріп, бір республиканы басқаратын адамның кішкене үйде тұратындығына таң қалып «бар дүниені осы-ақ па»-деп сұраған екен, сонда Димаш ата «Зуһра Шәріпқызы екеуімізге осы да жетеді»-деп жауап беріпті. Күзетшілері болғанға да қарсы болып, оққағарлары қашықта жүріп қызмет еткен. Кеңес дәуірінде адам екі рет Социалистік Еңбек Ерін алса ескерткіш, бюст қойылсын деген заң болған. Осыған байланысты Д. Қонаевқа 1976 ж. екінші рет Социалистік Еңбек Ерін алған кезде М. Төлебаев пен Бөгенбай батыр көшелерінің қиылысына бюсті орнатылған. Осы өзінің бюстінен

ыңғайсызданып таң ертеңісін жұмысқа жаяулатып, жалғыз өзі бюст орнатылған көшемен емес айналып басқа жолмен жұмысқа барады екен. Сондай-ақ, Д.А. Қонаев академиктігі үшін берілетін сыйақыны стипендия, көмек, жабдық сияқты керекті заттарға жұмсауға беріп, оны алмаған.

Д. Қонаев басшылық еткен тұста «қылышын жалаңдатып тұрған» заманның белең алып тұрған тұсы болды. Көптеген елге, жерге қатысты мәселелер сырттай-ақ шешіліп кете беретін еді. «Осындай шешім қабылдадық, бұл мәселе осымен жабылды» деп ел басшылары бас қосқан жиындарда дауыс беріп нүктесін қойып қоятын. Соның бірі Өзбекстанға кеткен қазақтың жер мәселесі де Д. Қонаевтың жүрегіне салмақ түсірді, арқасына аяздай батты. Десек те, кейіннен КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы Л. Брежневпен достығы арқасында араға біраз жыл салса да жартысы қайтарылды.

Сондай-ақ, Д. Қонаев қазақ мектептерінің ашылуына да ықпал етті. Бұл туралы, ақын, желтоқсан оқиғасына қатысушы Аманғазы Кәріпжанның әңгімесінде былай дейді: қазақ ақыны Шона Смаханұлы Д. Қонаевтың қабылдауында болып Қонай батыр туралы жазған кітабын ұсынады. Әңгімеден соң ақынға Д. Қонаев үлкен рахметін жаудырып, «қандай бұйымтайыңыз бар»-деп сұрайды. Сонда, Ш. Смаханұлы «менде бәрі бар, тек екі қазақ мектебін ашуға қол қойып берсеңіз болды»-деген екен. Д.А. Қонаев сол мезетте қол қойып, қазақ мектептерінің ашылуына орай тиісті орындарға қоңырау шалып құжаттары еш кедергісіз өтуіне нұсқау береді. Сол қазақ мектептері ашылып, бүгінде біреуі Шона Смаханұлы атындағы мектеп болып қызметін жасап келеді.

«Жиырмашыңшы ғасыр таңғажайып ғасыр, тарих үшін қызықты, ал замандастар үшін қасірет ғасыр»-деп Д.А. Қонаевтың айтқанындай өзі де соның біраз құқайын тартты, үш жыл үй қамақта отырды, бұрынғы келіп-кетіп жүрген адамдардың аяғы сап тыйылды. Сөйтіп өзі өмір сүрген уақытта басынан талай қиын қыстау мен қилы заманды өткізді. Балалық кезінен өзі екі рет куэ болған үрей тудырған Алматының селі, студенттік шағында елінің ашаршылыққа ұшырап, аяқ-қолдары жіңішкеріп, іші кеуіп кеткен, жол-жөнекей бұралған немес аштан өлген адамдарды көзбен көріп жүрек сыздаған бейнелері көз алдынан кетпеді. Жұмысқа енді кіріскен уақытысындағы жол азабы мен жатын орынның нашарлығы да, жұмыстан көтерілген уақыттағы соғыс жылдарындағы ауыр еңбектер, үкімет басына барғандағы орталықтағы түртпектер тіпті, зейнетке шыққан кездегі өзіне жағылған жалаға да мойыған емес еді. Қандай уақыт болмасын тек халқымен бірге болып елінің сөзін сөйлей білді.

Н. Хрущев кезінде қызметінен төмендетілді. Л. Брежневпен қарым-қатынасы достыққа ұласты. Осы достықтың барысында Алматы қаласын көркейтті, мәдениет ошақтарын көбейтті.

Д.А. Қонаев халық алдында сіңірген зор еңбегі үшін үш рет Социалистік Еңбек Ері деген ең жоғарғы атаққа ие болды, 8 рет Ленин, Еңбек Қызыл Ту және Октябрь революциясы және Ұлы Жеңіс күніне арналған ордендер

барлығы 50-ге жуық медальдармен марапатталған. Сол жылдардағы қоғамдық негізгі мақсат республикада ауыл шаруашылығы, халық шаруашылығы, өнеркәсіп, кәсіпорындарда, жалпы барлық салада жан-жақты қызу жұмыстар жүргізіліп оның нәтижелерін асыра орындау еді. Соның бірі астық өндіруді өркендетіп, жоғары социалистік міндеттемені абыроймен орындап, мемлекет қоймасына жоспардан тыс астықтан миллиардтар өндіру де үлкен табандылықты қажет етті. Ауыл шаруашылығын өркендету барысында жұмысшы қауымымен Д. Қонаев та көп уақыттарын ашық далада, кең алқапта өткізді. Осындай астықтың елімізде мол өндіріле бастағанынан «алғаш нанды тоя жей бастаған жылдар»-деген көне көз қарияларымыздың аузынан естідік.

Осынша уақытта қызмет барысында болған тұста қаралып, шешілген мәселелер көп болды. Өзі айтқандай «...Егер қолым қалт еткен тұстарда күнделік жүргізгендей болсам, әрине, көңілсіздеу дүние боп шығар ма еді. Өміріңнің ең қызық шағы, қымбат уақыттарың мәжілістерде, кеңестерде, жол үстінде өткен сияқты көрінеді де тұрады»-демекші өмірі егіс алқабы, зауыт-фабрикалар, құрылыс алқаптары сияқты жұмыс барысында өткені артында қалған мұраларынан көруге болады.

Артында қалған мұралары сол дәуір тарихынан хабар беретін жәдігерлері бүгінгі мен келешек ұрпақты өткен тарихпен жалғастырған көпір іспетті.

Қоғам қайраткері Д.А. Қонаев қарсы алдында кездескен алуан түрлі қиыншылықтармен сынақтарды жеңе отырып өзінің бойындағы адамгершілік, әділдік қасиеттерінен ауытқымай, ішкі мәдени және халқына деген таусылмас сүйіспеншілігін сақтай білді.

Оның артында қалған мұралары мен еңбектері жаңа толқын буынға ерекше әсер қалдыруда. Д.А. Қонаев ел есінде мәңгі сақталады!

Кокешбаева М.Р.

Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ МЕМЛЕКЕТ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ

Қазіргі кезеңнің өзінде демократияның даму жолында көптеген проблемалар мен қиыншылықтар кездеседі, олардың алуан түрлі болатыны сондай, әрқайсысын жеке, нақты талдап толық түсінудің өзі мүмкін емес. Сол себептен бұл проблемаларды жүйелеп зерделейтін болсақ, негізгілері ретінде төрт проблеманы атауға болады.

Бірінші, демократияның теориялық проблемалары. Демократия – тарихи құбылыс. Бұл құбылыстың даму жолында алуан түрлі теориялар қалыптасты: антикалық теория, жаңа дәуірдің классикалық

теориясы, соңғы ғасырлардың даму тәжірибесі. Осы теориялардың қалыптасуына мыңдаған жылдар бойы озық ойлы, данышпан ойшылдар ерінбей еңбек етіп, әрқайсысы өз үлестерін қосты. Адамзат тарихында оларды оқып-білу арқылы саяси білім мен тәжірибе жинақталды. Сондықтан демократияның теория ретінде қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдерін танып – білуде өткен замандардағы ғұлама ғалымдардың, данышпан ойшылдардың саралы саяси ой-пікірлерін оқып-үйренудің маңызы зор. Бірақ өкінішке орай, осы теориялық білімді игеру барысы қанағаттанарлық дәрежеде деп айту қиын. Бұл пікіріміздің дәлелі барлық ойшылдардың тұжырымдамаларын талдап бір ғана ақиқатты табу мүмкін емес екенін ескеру. Бұған бір ғана ойшылдың демократия туралы көзқарасын келтірсек, соның өзі де жетіп жатыр. Мысалы, Платон демократияны дамыту жөнінде мынадай ескерту жасаған: “Егер мемлекетте бұрын демократия болмаған болса, елге демократияны бір мезгілде, кенеттен енгізуге болмайды. Ал демократияны кенеттен жариялаған жағдайда, қоғам төмендегідей дағдарыстарға ұшырайды:

- 1) охлократияға (тобыр, жиынның билігі);
- 2) хаосқа, (ретсіздік, бейберекеттік);
- 3) заңсыздыққа;
- 4) олигархтардың, лепірмелердің, көпірмелердің диктатурасына” [1].

Саяси теориядағы осындай тұжырымдардың бар екендігіне мойын бұрмай бұрынғы КСРО мемлекеттік саяси билігі 1987 жылы демократияны кенеттен жариялап жіберді де, 3 жылдың ішінде Кеңестер Одағы толық демократияға жетеді деп уәде берді. Бірақ іс жүзінде олай болмады, ел жоғарыда көрсетілген дағдарыстарға ұшырап, қарапайым халық басынан көптеген тар жолдар мен тайғақ кешулер өткерді. Аяғында КСРО-ның өзі ыдырап кетті.

Демократия дамуының келесі, екінші проблемасы – олигархия. Олигархия дегеніміз - билік ең бай адамдардың шағын тобының қолында болатын мемлекеттік басқару түрі. Олигархия көбінесе қоғамның ауыспалы кезеңдерінде пайда болып, революциядан, әртүрлі соғыстардан кейін, мемлекеттегі саяси режимінің алмасуына байланысты шығады. Осы кезеңдерде қоғамдағы экономикалық қиыншылықтар күшейеді. Бұл жағдай билікке таласты шиеленістіреді, себебі билік әрбір адам үшін өз тұрмысын жақсартудың көзі болып есептеледі. Осы таласта жеңіске жетіп билікке келетіндер бай адамдар тобы (олигархтар) болады.

Қоғамды олигархиядан тазарту жолы – мемлекеттің экономикалық жағдайын жақсартып, кедейшілікті азайту. Олигархиядан құтылудың ең басты шарты – орташа тапты қалыптастыру.

Демократияның даму жолындағы үшінші проблема – партократия. Партократия дегеніміз – демократияға негізделмеген бір партияның билігі орнатылған мемлекеттік басқару түрі. Партократияның негізгі белгісі бір партия мемлекет билігіне қолы жеткеннен кейін басқа партиялардың билікке келуіне тыйым салады. Тіпті кейбір жағдайда қоғамда көппартиялылыққа

тыйым салынады. Партократияның демократияға тигізетін зияндылығы - қоғамда әртүрлі саяси қозғалыстарға, саяси бірлестіктерге, қоғамдық ұйымдардың билікке араласуына жол бермейді. Қоғам билікте тұрған тек бір партияның ғана бағдарламасымен өмір сүруге мәжбүр болады. Ол партияның бағдарламасы жүзеге аспаған жағдайда мемлекет тоқырауға ұшырайды. Партократия бұрынғы Кеңес Одағында, барлық социалистік елдерде орын алды. Қазіргі уақытта Солтүстік Кореяда, Заирде, Ливияда және т.б. елдерде сақталып келеді.

Демократияның төртінші проблемасы – бюрократтық жүйе, (бюрократизм деген термин французша “bureau” – кеңсе, грекше “kratos” деген сөздерден құралған кеңсе, канцелярия билігі деген түсінік). Бюрократизм – қоғамдағы басқарушылар мен оларға бағыныштылардың арасында қалыптасатын өзіндік саяси жүйе. Осы екі топтың арасындағы қарым-қатынастар неғұрлым жетілмеген болса, соғұрлым демократияға зиянды әлеуметтік буындар күшейе түседі. Бюрократтық жүйенің демократияға зияндылығы ол мемлекеттің саяси жүйесі мекемелеріндегі, бір-бірімен сыбайлас қызметкерлер әртүрлі мемлекеттік орындарға қызметкерлерді жеке өздері тағайындауы. Мемлекеттік қызмет басшыларын сайлау, таңдаулы, қабілетті адамдарды билік іс басына әкелу тежеледі, демократиялық ұстанымға қарсы әрекеттер жасалады.

Демократияның даму жолындағы жоғарыда аталған проблемалар тек негізгілері. Ал күнделікті саяси өмірдегі қиыншылықтарды толық зерттеп – білу мүмкін емес. Бұл неліктен? Біз осы сұраққа жауап іздейтін болсақ, ең алдымен демократияның дамып келе жатқан үрдіс екендігін түсінеміз. Себебі, демократия белгілі бір деңгейге жетіп, дамуы тоқталатын процесс емес. Оған бірнеше дәлелдері бар. Мысалы, қазіргі дүние жүзіндегі мемлекеттердің тек үштен бірі ғана демократиялық мемлекеттер қатарына жатуы. Тағы бір дәлел – тарихтың әрбір кезеңінде демократияға деген көзқарас әртүрлі болды.

Демократияның қалыптасу тәсілдері, деңгейі ғасырдан ғасырға жетіп өзгеріп отырды. Мысалы, XVIII ғасырдағы дүние жүзіндегі демократиялық деңгейі ең жоғары мемлекет Америка Құрама Штаттары болып танылды. Бірақ ол уақытта АҚШ-та әйелдердің сайлауға қатысуға құқығы да болған жоқ, бұл елде нәсілдік шектеу, мүліктік ценз кеңінен орын алды. Қазіргі кезеңде бұндай мемлекет демократиялық мемлекеттің қатарына мүлде жатпайды.

Сондықтан демократия мәселелері барлық кезде саяси ғылымдардың назарынан тыс қалған жоқ, Олар қазіргі кезеңде де демократияның даму жолдарын, оның болашағын жан – жақты зерттеу үстінде. Мысалы, демократияның қазіргі кезеңдегі негізгі принципі – көпшілік қалауы. Бірақ кейбір ғалымдар бұл принципті көпшіліктің үстемдігі, тіпті диктаты деген пікір білдіріп, азшылықтың да еркін, құқын ойластыру керектігі жөнінде үлкен зерттеу жұмыстармен айналысуда. Сондықтан демократия

проблемаларының қазіргі мәселелері болашақта да дамып, жетіліп отыруына толық сенім білдіруге болады.

Демократияның проблемалары да, кемшіліктері де көп, олар демократияның даму барысында әлі де бола бермек. Бірақ солай бола тұрса да, бұл саяси процесс адамзат дамуының бірден-бір қажетті жолы. Ағылшынның көп жылдар премьер-министрі болған Уинстон Черчилльдің айтқанындай: «Демократияның көп кемшіліктері бар, бірақ оның ең құндылығы сонда – бұдан артықты бүгінге дейін ешкім ойлап тапқан жоқ» [2].

Демократияның алғашқы қадамдары. 1990 жылғы 25 наурызда Қазақстанда Жоғарғы Кеңестің (Парламенттің) алғашқы демократиялық сайлауы өтті, ал 24 сәуірде осы Жоғарғы Кеңестің сессиясында Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Тұңғыш Президенті болып Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев сайланды. Бұл демократиялық жолмен парламенттік республика құрудың алғашқы қадамдары болды.

Алайда, Кеңес Одағының ыдырауы және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының (ТМД) құрылуы, қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық жағдайдың күрт өзгеруі күшті президенттік билікті қажет етті. 1991 жылғы 1 желтоқсанда бүкілхалықтық демократиялық сайлауда абсолюттік көпшіліктің қалауымен Н. Ә. Назарбаев Қазақстан Республикасының Президенті болады. Бұл іс жүзінде парламенттік басқару формасынан президенттік формаға көшуді жүзеге асырады. 1991 жылғы 16 желтоқсан Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы тиісті Конституциялық заңның қабылдануына байланысты Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Тәуелсіздігі күні деп жарияланады.

1992 жылы басталған Қазақстандағы демократиялық дамудың екінші кезеңі осы күнге дейін жалғасуда. Оның негізгі идеясы-мемлекеттік-саяси құрылыстың тиімді моделін іздеу. Бұл кезеңде жаңа саяси жүйенің негізі қаланады, Конституциялар қабылданады (1993 және 1995 жж.), сайлау жүйесі қалыптасады, сайлау өткізіледі, демократиялық саяси институттар құрылады, жаңа саяси элита пайда болады. Президенттік институт 1993 жылғы Тәуелсіз Қазақстанның алғашқы Конституциясында өзінің заңды бекітілуін тапқанымен, онда Президенттің өкілеттігі шектеулі болды. Француз үлгісімен дайындалған 1995 жылғы Конституцияда Қазақстан Республикасының президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет екендігі, сондай-ақ Президенттің мемлекет басшысы ретіндегі күшейтілген жаңа мәртебесі бекітілгені нақты көрсетілді. Президент мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтыны және оның халық пен мемлекеттік билік бірлігінің нышаны әрі кепілі болып табылатыны ерекше атап өтілді. Бұл қоғамды демократияландыруға бағытталған үлкен қадам болды: саяси демократияның жасырын дауыс беру, сайлау мен сайланудың жалпыға бірдей құқығы, тәуелсіз партиялар мен қозғалыстар пайда болды, олардың арасында бәсекелестік пайда болды, бұған дейін елде болмаған.

Президенттік және парламенттік басқару формасының арасындағы айырмашылықтарды ерекше атап өткен жөн. Көптеген елдерде мемлекетті президент басқарса да, президенттік басқару формасы туралы айту мүмкін емес, өйткені парламенттік республикаларда президент сайланатынын есте ұстаған жөн, бірақ мұнда оның рөлі айтарлықтай ерекшеленеді және өте шектеулі өкілдік функцияларымен анықталады. (Мысалы, Германия Федеративтік Республикасы Президентінің өкілеттіктері дәл осы өкілді деңгеймен шектелген.) Ал президенттік республикада мемлекетті басқарудың барлық тетіктері-Үкімет құрамын анықтау, барлық мемлекеттік аппаратты басқару, мемлекеттік лауазымдарға тағайындау (оның ішінде Парламентпен келісім бойынша министрлерді де), тіпті үкіметті таратуды да қоса алғанда — Президенттің қолында, яғни жоғарғы атқарушы билік президентке тиесілі. Ол Парламентке тәуелді емес, өйткені оны халық тікелей сайлайды, Парламенттің жұмысына және сол арқылы заң шығару процесіне әсер етудің белгілі бір мүмкіндігі бар. Ол Қарулы Күштердің Бас қолбасшысы. Мұның бәрі оны мемлекеттің ең маңызды және шешуші тұлғасы деңгейіне көтереді. Күшті президенттік басқару жүйесі Парламентпен салыстырғанда төтенше жағдайларда елдегі саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге қабілетті.

Биліктің дербес заң шығарушы тармағының болуы демократиялық мемлекеттің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Қазіргі демократиялық елдерде заңнамалық функция жалпыға бірдей және тең сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы сайланатын мемлекеттің ең жоғары заң шығарушы органы, жалпыұлттық өкілді институт болып табылатын Парламенттің үлесіне тиесілі [3].

Биліктің бөліну принципін жүзеге асыруда Парламенттің рөлі зор деп саналады. Шынында да, биліктің бір қолға шоғырлануы немесе оны саяси басқару органдарының біріне монополиялық иелік ету демократияға қауіп төндіруі мүмкін және заңсыздыққа, деспотизмнің орнауына, бір сөзбен айтқанда — билікті дұрыс пайдаланбауға әкелуі мүмкін. Сондықтан биліктің өзара тежелуі, оларды өзара бақылау, демократияны ықтимал қауіптерден қорғау демократиялық қоғамның өмір сүруінің заңдылығы болып саналады: заң шығарушы билік атқарушы билікті бақылауы керек, ал бірге олар заңдардың орындалуына қатаң бақылау жасап, олардан тәуелсіз сот билігінің бақылауында болуы керек. Олардың барлығы-билік тармақтарын өзара бақылау, олардың біреуінің екіншісінің есебінен күшеюіне жол бермеу, басқару органдарының сайлануы, соттың тәуелсіздігі — адамның құқықтары мен саяси бостандықтарын қорғаудың нақты тетіктерін құруға бағытталған, яғни демократияны нығайтудың нақты тәсілдері.

Осылайша, парламент өз функциялары, ішкі құрылымы, ұйымдастыру жүйесі бар билік тармақтарының бірі болып табылады. Оның функцияларына мыналар жатады: біріншіден, ең алдымен — заң шығару функциясы, құқықтық нормаларды құру; екіншіден, демократиялық сайлау арқылы жүзеге асырылатын өкілді функция, басқаша айтқанда, қоғамның саяси

күштерінің өкілдері (партиялар, қозғалыстар, әлеуметтік топтар және т. б.) өз орнын табуы керек.; үшіншіден, саяси бақылау және жауапкершілікке тарту функциясы (мысалы, Үкіметке сенімсіздік білдіру немесе депутаттарды өз міндеттерін орындаудан босату және т.б.); төртіншіден, билікті жоғарыда аталған барлық функциялардың синтезі ретінде жүзеге асыру, сол арқылы Қоғамның даму бағыттарын, оның әртүрлі ішкі жүйелерінің құрылымы мен саяси мазмұнын анықтауға, ондағы саяси жариялылықты жүзеге асыруға өз үлесін қосу. Парламент мінбелерінен депутаттар, Үкімет пен партиялардың, парламент фракцияларының өкілдері өздерінің ниеттерін, көзқарастарын, мәлімдемелерін, саяси ұсыныстарын ашық білдіруге тиіс.

Қазақстандағы парламентаризмнің дамуы. Республикада парламентаризмнің демократиялық институт ретінде қалыптасуы 1990 жылдан басталды, сол кезде демократиялық жолмен сайланған бірінші парламент (Жоғарғы Кеңестің XII шақырылымы) 1990 жылғы сәуірден 1993 жылғы желтоқсанға дейін жұмыс істеп, "Республиканың мемлекеттік егемендігі туралы Декларация" (1990 жылғы қазан айы), "Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы" (1991 жылғы желтоқсан айы), 1993 жылғы бірінші Конституция және т.б. сияқты аса маңызды заңдарды қабылдап, реформаларды жүзеге асырудың заңнамалық негіздерін жасауға жол ашты. Екінші Парламент (Жоғарғы Кеңестің XIII шақырылымы) 1994 жылғы сәуірден бастап 1995 жылғы наурызға дейін жұмыс істеді, содан кейін парламенттік сайлау нәтижелеріне сенімсіздік білдіргендіктен таратылды. Соған қарамастан, бір палаталы парламенттерді сайлау, олардың жұмыс істеуі, олар қабылдаған заңдар, осының арқасында алынған саяси тәжірибе демократиялық жүйені құрудың маңызды шараларына жатады.

1995 жылғы Конституция негізінде құрылған қос палаталы парламент өз қызметін 1996 жылғы 30 қаңтарда бастады. Конституцияда оның "заң шығару функцияларын орындайтын Республиканың ең жоғары өкілді органы" екендігі және оның заң шығару құзыретіне жататын мәселелер тізімі берілген [4].

Демократиялық мемлекет – Қазақстанды ең алдымен Конституция қабылдап, тікелей мемлекет басшысын және Парламент сайлауға, өкілетті мерзімі біткен соң оларды ауыстыруға халықтың құрылтайшылық билігі бар республикалық құрылыстағы мемлекет ретінде танытатын ұғым. Республикалық құрылыс, басқару тәртібінің нысанына (президенттік, парламенттік немесе аралас) қарамастан, мемлекеттің жоғары органдары арқылы көпшілік қазақстандықтардың еркін шынайы анықтауға және мүддесін барынша жүйелі қорғауға қажетті мүмкіндіктер береді.

Сонымен қатар, демократиялық мемлекет әлеуметтік және ұлттық нысандарына, тағы басқа да ерекшеліктеріне қарамастан, азшылық пен жекелеген азаматтардың мүддесін білдіруіне, оның есепке алынуына да мүмкіндіктер береді.

Сонымен, қорыта келгенде, демократия алғашқыда түсінуге жеңіл, қарапайым мәселе сияқты болып көрінеді. Бірақ оның даму жолы

өте күрделі, шытырман, себебі – демократия билікпен тікелей байланысты. Ал елдегі билік – ол әрбір адамның тағдырына әсер ететін құбылыс. Билік болған жерде, өкінішке орай, талас та болады. Американың әйгілі саясаттанушысы Талкотт Парсонстың айтқанындай: “экономикалық жүйеде ақша қандай орын алса, саяси жүйеде билік те сондай орын алады”. Халық осы билікті толығымен, шын мәнінде өз қолына алса, міне сонда ғана демократия ең жоғарғы даму деңгейіне, шыңына жетті деп айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Концепции и определения демократии: Антология / Ред.-составитель и автор предисловия А.В. Фененко. – М.: Комкнига, 2006. – 224 с.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. -М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
3. Нысанбаев Ә.Н. Тәуелсіздік. Демократия. Гуманизм. – Алматы: Философия және саясаттану институты, 2006. – 78 б.
4. Жамбылов Д. Саясаттану негіздері: Оқу құралы – Алматы: Жеті жарғы, 2000. – 240 б.

Кошкарбаев К.У.,

д.э.н., Института Соробонна -
Казахстан КазНПУ имени Абая

Бирмагамбетов Т.Б.,

к.э.н., профессор практики УО «Алматы
Менеджмент Университет»

ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ КРИПТОВАЛЮТ В КАЗАХСТАНЕ И ИХ РАЗВИТИЕ

Развитие информационных технологий, появление новых технологических устройств в мире послужило стимулом для создания новых информационных ресурсов в виде программ и различных технологических разработок, что затронуло изменения и на других рынках, в том числе финансовом. К этому моменту в мире начались активно развиваться новые финансовые инструменты и совершенными способами их обработки в информационном пространстве. В результате внедряемые новые информационные технологии расширили производительность обработки данных, что непосредственно влияет также на деятельность финансового субъекта и на изменения на рынке различных валют. Как мы знаем любая имеющаяся валюта имеет централизованную систему, которую регулирует центральный банк или учреждение подчинённое государству. Существующая валюта «доллар» в настоящее время имеет определенные проблемы, что не устраивает частных инвесторов. Между тем, развитие информационных и

цифровых технологий позволяет осуществлять обработку огромных массивов информации, создаются новые подходы к фундаментальным основам финансового рынка, что ведет к появлению цифровых денег. Этому способствует ситуация, в которой с одной стороны государство - осуществляет цифровизацию различных услуг, а с другой стороны банковский сектор - осуществляет обслуживание через электронные терминалы, смартфоны, компьютеры и другие электронные устройства.

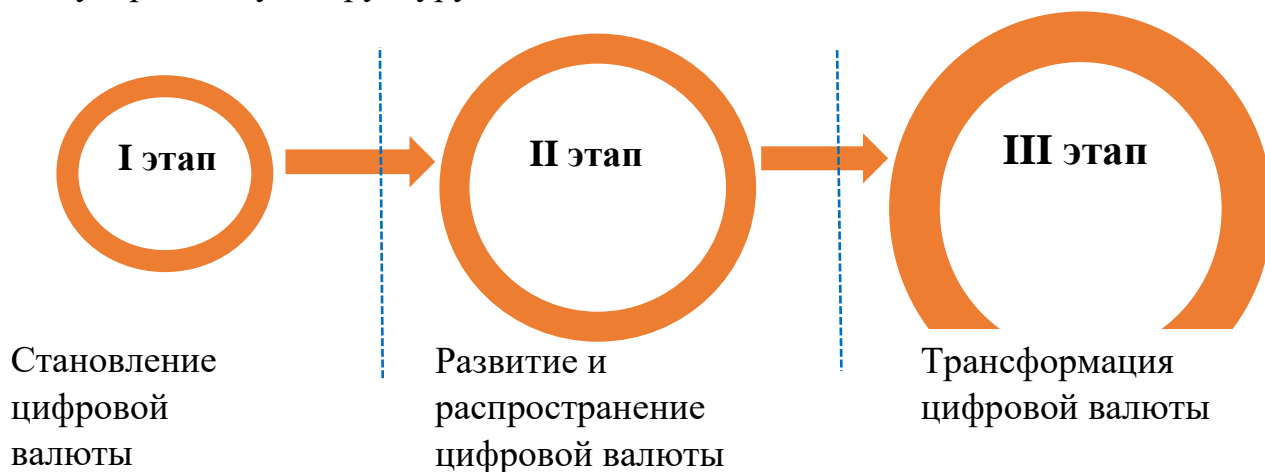
В результате происходит переход от существующего наличного к электронному обращению, одновременно все электронные системы подключаются к единому центру, что позволяет государству централизовать всю имеющуюся информацию по каждому резиденту страны и отслеживать его действия. Большинство граждан стран стараются не пользоваться электронными услугами, но информационные и цифровые технологии постепенно внедряются и входят в нашу жизнь. Идея сохранения конфиденциальности резидентов и способности использования личных данных граждан привлекла программистов, которые создали новые денежные средства, ориентированные на сохранение определенных личных данных.

Необходимость децентрализации и принцип независимости от государства, а также нестабильность на рынках различных валют, позволило выпустить первую децентрализованную валюту – биткоин. Впервые принцип работы системы Биткоин был описан в сети интернет разработчиком (или группой разработчиков) под псевдонимом Сатоши Накамото в 2008 году. В 2009 году программа-клиент была запущена для общего пользования как первая в мире децентрализованная конвертируемая валюта.

Биткоин (англ. Bitcoin, от bit — «бит» и coin — «монета») – новый вид криптовалюты и инновационная платежная система, использующая одноимённую расчётную единицу и одноимённый протокол передачи данных[2].

Учитывая историю развития биткоина в период первого его десятилетия можно выделить определенные этапы развития:

- первый этап – становление валюты с 2008 года по 2013 год;
- второй этап – развитие и распространения цифровой валюты с 2014 года по 2019 год;
- третий этап – трансформация цифровой валюты и проникновение в государственную структуру с 2019 года

Рис.1. Развитие цифровой валюты - биткоин

Экономические агенты ответили на проблемы денежного обращения, проистекающие из государственной монополии в сфере денежной эмиссии, революционной инновацией – изобретением криптовалюты. Основным преимуществом криптовалют перед обычными являются существенно более низкие транзакционные издержки – издержки обращения – нулевые или очень низкие комиссии. Транзакции, особенно трансграничные, занимают существенно меньше времени, чем в случае использования обычных валют[2].

Криптовалюта – это не что иное, как определённый тип цифровой денежной единицы, которая основана чисто на принципах шифрования. Причём выпуск данной валюты предусматривает неограниченное количество монет, который будет зависеть от реальных денег, которые вливаются в Интернет для покупки товаров и оплаты услуг. Таким образом, выпуск криптовалюты отличается достаточно большой себестоимостью и высокой степенью безопасности, которая гарантируется криптографическими мерами защиты. Причём подделке криптовалюта не подлежит, и выкрасть её с электронного кошелька пользователя тоже нереально, поэтому в перспективе прогнозируется вытеснение криптовалютой других, привычных для нас, денежных единиц[3].

Данный термин закрепился в обиходе после публикации в журнале *Forbes* в 2011 году, где было упомянуто название «криптовалюта», по-английски – *crypto currency*. Иными словами, это цифровая или электронная валюта, которая производится в интернете и хранится здесь же на виртуальных кошельках. Физический аналог ее попросту отсутствует. При создании этой валюты используется особый криптографический шифр, состоящий из последовательного хеширования и цифровой подписи. Отсюда и первая часть слова – крипто[4].

Фактически это является цифровой электронной валютой и представляет собой денежное средство посредством электронных транзакций, которые позволяют, минуя централизованные органы контроля осуществлять свои сделки.

Криптовалюта также является необеспеченным денежным средством, которая может существовать с другими денежными валютами. Существование с другими денежными средствами подразумевает их использование в качестве только для проведения крупных транзакций.

Новостей по криптовалютам не так много, а по некоторым криптовалютам новостей почти нет. Поднять курс определённой монеты, если её капитализация небольшая, может группа людей, договорившись

вложить в неё относительно крупную сумму, чтобы привлечь внимание остальных трейдеров, заставить их тем самым купить у них эту монету по высокой цене. Естественно, такие махинации заранее не публикуются, и можно только успеть купить по ещё только растущей цене.

Вызвать рост цен на определённую монету может какая-нибудь популярная компания, заявив, например, о приёме её в оплату, или одобрение со стороны государства. Такие новости нужно узнавать, как можно скорее, после их опубликования. Обычно подобные события освещаются на тематических сайтах по криптовалютам. Не стоит искать такие новости на обычных информационных порталах, как правило до туда они добираются последними.

Информацию о возможном росте можно найти на тематических форумах, в официальных темах криптовалют, где пользователям может очень понравится описание конкретной криптовалюты и они массово начнут покупать её.

В соответствии с существующим сведениям статистики на начало 2022 года уровень капитализации текущего рынка цифровых денег превышал 1,9 трлн. долларов. Также стоит отметить то, что значительная часть (41%) капитализации рынка цифровых валют приходится на Bitcoin (таблица 1).

Таблица 1 – Капитализация криптовалют на 6 февраля 2022 года*

Наименование	Рыночная капитализация, \$	Цена, \$	Монет в обороте, ед
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Bitcoin	787 653 984 650	41 556,88	17 738 354 062
Ethereum	360 691 045 894	3 019,61	11 218 322 237
Tether	77 954 629 114	1,0	80 118 842 836
BNB	68 679 154 263	415,58	1 814 500 999
USD Coin	50 996 573 286	0,9993	5 351 370 443
Cardano	37 688 362 800	1,12	1 234 484 539
Solana	35 791 270 639	113,39	1 990 024 044
XRP	31 959 585 101	0,6683	1 343 285 271
Terra	22 585 276 382	56,38	1 606 775 745
Polkadot	21 156 905 086	21,38	1 057 777 380
Примечание* – составлено на основании источника [5]			

Рыночная цена Bitcoin 41 556 долларов США. Следующим в топ 100 лидирующих криптовалют является Ethereum рыночная капитализация от всего рынка составляет 19%, при этом цена его 3 019 долларов США.

В настоящее время отмечается достаточно большое количество бирж криптовалют, которые обеспечивают безопасные и эффективные транзакций.

В Республике Казахстан существует несколько криптовалют, которые запускались на казахстанском рынке:

- Halykcoin;
- KZCash;
- Altyncoin.

В Казахстане 21.12.2017 был запущен проект с первой криптовалютой - Halykcoin. Разработкой криптовалюты занималась инициативная группа Halykcoin Foundation, участниками которой являлись 15 граждан Казахстана. С 21 декабря 2017 года и по 21 марта 2018 года планировалось реализовать 15 000 000 HLC (код криптовалюты). Всего же в алгоритм заложено 185 000 000 HLC, и дальнейшая эмиссия будет осуществляться самими пользователями при помощи их персональных компьютеров [6]. При этом, данный проект начал действовать, но не нашел в дальнейшем применения.

Также иностранные компании запустили Майнинг-центр компании BNK Energy в Экибастузе, который будет потреблять 33 МВт. Инвестиции в инфраструктуру составят 1,9 млрд тенге, соинвестиции в оборудование – 11,3 млн долларов. Дата-центр BNK Energy открылся в Экибастузе в середине сентября 2018 года. Он оказывает услугу хостинга оборудования для «майнинга криптовалют» американской компании BMG Group[7].

KZCash – первая региональная криптовалюта в Казахстане. Использование опробованного и надежного алгоритма хеширования X11 с одиннадцатью видами шифрования предоставляет высочайший уровень безопасности, а использование мастернод дает сочетание высокой скорости обработки транзакций и низкой стоимости переводов.

Список использованной литературы:

1. История создания и секрет стремительного роста популярности биткоина [Электронный ресурс] URL: <https://mining-bitcoin.ru/bitcoin/istoriya-sozdaniya-bitcoina>
2. Сущность криптовалюты: почему биткоин не будет новой единицей расчета [Электронный ресурс] URL <https://ecrypto.ru/kriptoalyuta/sushhnost-kriptoalyuty-pochemu-bitkoin-ne-budet-novoj-edinitsej-rascheta.html>
3. Криптовалюта: понятие и перспективы[Электронный ресурс] URL <http://stocklife.ru/financial-blog/240-kriptoalyuta-ponyatie-i-perspektivy.html>
4. Что такое криптовалюта и зачем она нужна[Электронный ресурс] <http://bestinvestpro.com/chto-takoe-kriptoalyuta-i-zachem-ona-nuzhna/>
5. <https://coinmarketcap.com/ru/>
6. В Казахстане создана первая народная криптовалюта... URL:<https://kursiv.kz/news/finansy/2017-12/v-kazakhstane-sozdana-pervaya-narodnaya-kriptoalyuta>
7. Майнинг-центр в Экибастузе будет потреблять 33 МВт/ URL:<https://qazcrypto.kz/2003-mayning-centr-v-ekibastuze-budet-potreblyat-33-mvt.html>

Күрішбай Н.А.

Преподаватель Евразийской юридической академии им.

Д.А.Кунаева

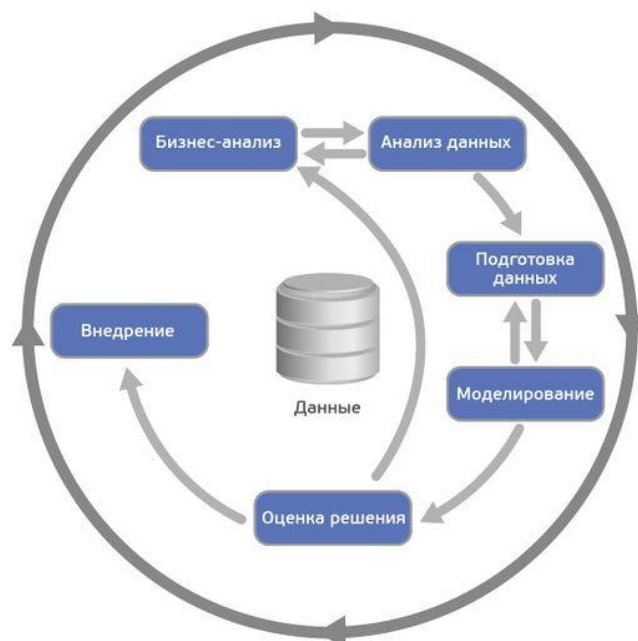
Бексұлтан Е.М.

Преподаватель Евразийской юридической академии им.

Д.А.Кунаева

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ СКЛАДСКИХ ЗАПАСОВ С ВНЕДРЕНИЕМ СПОСОБОВ ГЛУБОКОГО ОБУЧЕНИЯ

За последние несколько лет тема искусственного интеллекта (ИИ) вызвала много шума в СМИ. Глубокое обучение, глубокое обучение и ИИ упоминались в бесчисленных статьях, многие из которых не имеют ничего общего с описанием технологий. Нам обещали появление виртуальных собеседников автомобилей с автопилотом и виртуальными помощниками. Иногда будущее окрашивалось в темные тона, а иногда изображалось как утопия: освобождение людей от рутинного труда и выполнение основной работы роботами, наделенными искусственным интеллектом. Будущему или действующему специалисту в области глубокого обучения важно уметь отличать полезный сигнал от шума, видеть в раздутых пресс-релизах изменения, которые реально могут повлиять на мир.

Рисунок 1. Цикл модели глубокого обучения

Подход к решению этой задачи основан на объединении всех товаров в общие группы. У каждой компании, разумеется, своя классификация товаров:

по номенклатуре, по производителю, по типу и т. д. В подавляющем большинстве случаев количество этих «типов» товаров огромно. И, конечно, некоторые товары продаются редко и очень редко, что приводит к сложностям в прогнозировании, но и эти товары нужно учитывать. В этих условиях необходимо искусственно «увеличивать спрос на товары». Для этого осуществляется кластеризация товаров по наиболее важным факторам.

Где точки роста и возможности использования ИИ при работе с инвентарем?

Например, сеть магазинов, состоящая из нескольких локаций, неизбежно сталкивается с двумя взаимосвязанными проблемами: первая — это отсутствие достоверной информации о вместимости магазина и вторая, как следствие, непонятно, сколько заказывать товаров в кассу. хранить.

В чем корень проблемы?

Все магазины разные по размерам, набору торгового оборудования, а если сеть еще и большая, с разной концепцией магазинов, то абсолютно невозможно понять точную вместимость.

В магазинах одежды вы также сталкиваетесь с сезонной сменой коллекции, а количество комбинаций может быть настолько значительным, что без процесса упрощения расчетов не обойтись. Упрощение приводит к ошибкам в расчетах, допущениям и, как правило, к избыточному порядку, замороженным деньгам, излишним трудовым ресурсам и упущенной выгоде для бизнеса.

Среда прототипа

Суть глубокого обучения заключается в преобразовании входных данных в результат, который выявляется при рассмотрении множества примеров входных данных и результатов. Вы также знаете, что глубокие нейронные сети превращают исходные данные в результат, выполняя длинную последовательность простых преобразований (слоев), и изучают эти преобразования на примерах. Теперь давайте посмотрим, как именно происходит обучение.

То, что именно уровень делает со своими входными данными, определяется его потребительским спросом, который на самом деле представляет собой набор чисел. С технической точки зрения можно сказать, что преобразование, осуществляемое слоем, параметризуется его потребительским спросом. (Потребительский спрос также иногда называют параметрами слоя.) В этом контексте обучение относится к поиску набора потребительского спроса всех слоев в сети, при котором сеть будет правильно отображать входные данные модели в соответствующие

результаты. . Но вот в чем дело: глубокая нейронная сеть может содержать десятки миллионов параметров. Поиск правильного значения для каждого из них может оказаться непростой задачей, особенно если изменение значения одного параметра влияет на поведение всех остальных.

Чтобы что-то контролировать, нужно сначала уметь за этим наблюдать. Чтобы контролировать результат нейросети, нужно уметь измерять, насколько этот результат отличается от ожидаемого. Эту проблему решает функция сетевых потерь, которую также называют целевой функцией. Функция потерь принимает предсказание, данное сетью, и истинное значение (которое сеть должна была вернуть) и вычисляет оценку цены и потребительского спроса между ними, отражая, насколько хорошо сеть справилась с этим конкретным примером.

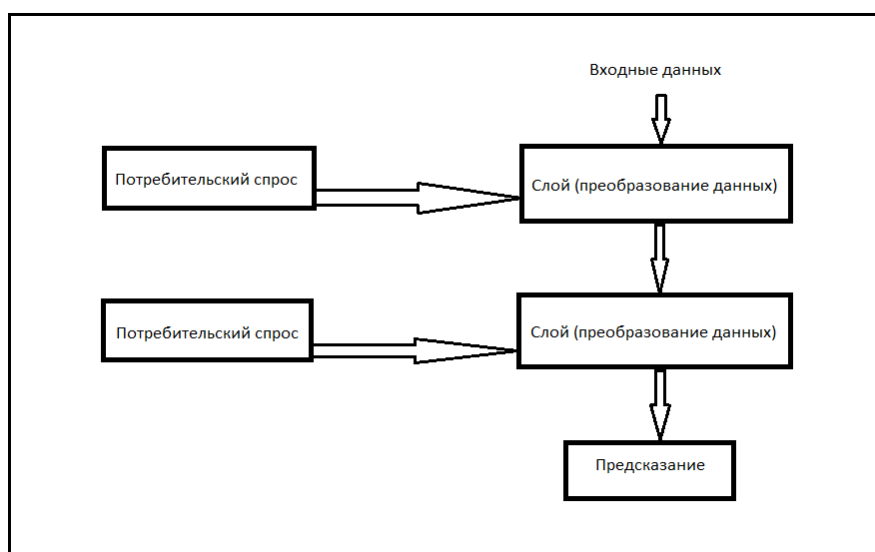

Рисунок 2. Архитектура спроса

Вывод

В итоге мы получили код, который анализирует прошлую историю продуктов. И прогнозирует будущий спрос на определенный продукт. Многим компаниям очень удобно принимать решения по управлению запасами, которые напрямую влияют на объемы продаж, затраты на логистику, выручку, прибыль и рентабельность. Прогнозирование запасов является необходимой задачей для поддержания оптимального уровня запасов. Код способен решить эту задачу с помощью современных методов прогнозирования, основанных на технологиях глубокого обучения, способных выявлять и предсказывать результаты в том, что таким образом вполне можно анализировать динамику продаж(потребительского спроса) тысяч и даже более товаров.

Исходные системы

Исходные системы — это в основном системы, которые загружают данные в платформу в памяти (Ms Excel); такие данные могут поступать из систем магазинов/супермаркетов или из исследований.

Модель данных

Рисунок 3. Модель данных

Необходимые библиотеки Python для создания программы

Все библиотеки:

```
import math
import csv
import string
import sys
import numpy as np
import pandas as pd
from sklearn.preprocessing import MinMaxScaler
from keras.models import Sequential
from keras.layers import Dense, LSTM
import matplotlib.pyplot as plt
plt.style.use('fivethirtyeight')
```

Рисунок 4. Библиотеки

NumPy, сокращение от «**Числовой Python**», является основным пакетом для выполнения научных вычислений в Python.

Библиотека **Pandas** предоставляет структуры данных и функции, призванные сделать работу со структурированными данными простой, быстрой и выразительной.

Библиотека **Pandas** сочетает в себе высокую производительность инструментов обработки массивов **Numpy** с гибкими возможностями обработки данных электронных таблиц и реляционных баз данных (например, на основе SQL). Он предоставляет расширенные инструменты индексации, которые позволяют легко изменять форму наборов данных, формировать продольные и поперечные сечения, выполнять агрегирование и выбирать подмножества.

Библиотека **Matplotlib** — самый популярный инструмент Python для создания графиков и других способов визуализации двумерных данных.

Набор данных

```
main = pd.read_csv('manage.csv', encoding= 'unicode_escape')
main
```

	id	Product	Sold(thousands)	Price(dollars)
0	1	Svet-k LRV 2618 S/A (TT-KZ) 2 sht	280.399994	286.040009
1	2	Svet-k LRV 2618 S/A ELECTR (TT-KZ) 2sht	272.510010	277.390015
2	3	Svet-k LRV 2X18W S/A KONDENSATOR (TEKSAN)2sht	277.519989	282.109985
3	4	Svet-k LRV 2X18W S/A ELECTRON (TEKSAN)2sht	528.409973	547.200012
4	5	Svet-k LRV 2X36W S/A (TT-KZ)	559.099976	569.559998
...	...	...	...	...
996	997	Sv.OPALLED GEOMETRY48W WH S/U 600x600 3000K(TT...	303.529999	305.500000
997	998	Sv.OPALLED GEOMETRY48W WH S/U 600x600 4500K(TT...	288.200012	308.440002
998	999	Sv.OPALLED GEOMETRY48W WH S/U 600x600 5700K(TT...	309.000000	321.899994
999	1000	Sv.OPALLED GEOMETRY48WBLACK S/U600x600 3000K T...	314.670013	321.640015
1000	1001	Sv.OPALLED GEOMETRY48W BLACKS/U600x600 4500K T...	318.100006	320.100006

1001 rows x 4 columns

	A	B	C	D
1	id	Product	Sold(thousands)	Price(dollars)
2	1	Svet-k LRV 2	280.399994	286.040009
3	2	Svet-k LRV 2	272.510010	277.390015
4	3	Svet-k LRV 2	277.519989	282.109985
5	4	Svet-k LRV 2	528.409973	547.200012
6	5	Svet-k LRV 2	559.099976	569.559998

Рисунок 4. Содержание набора данных

Прогнозирование

Sold(thс.)	Predictions
329.290009	94.053497
327.029999	94.004158
321.739990	93.892036
326.269989	93.682114
322.369995	93.475861
...	...
558.080017	133.646652
567.429993	135.104218
618.000000	136.556519
632.520020	138.468933
673.520020	140.730286

Рисунок 5. Результат обучения модели

Графики

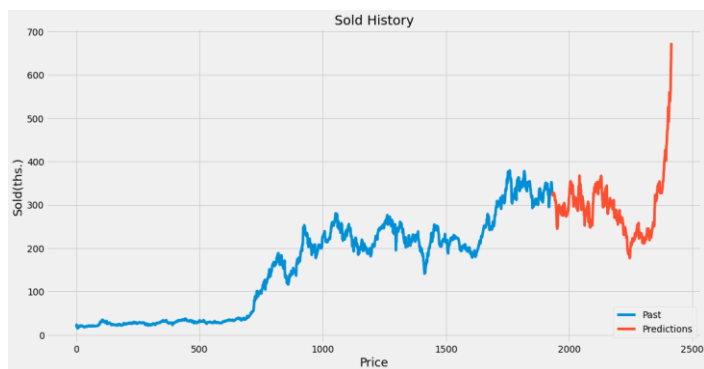
График 1:

```
plt.title('Sold History')
plt.xlabel('Date', fontsize=18)
plt.ylabel('Sold(thс.)', fontsize=18)
plot_stock['Sold(thс.)'].plot(figsize=(16,6))
```


График 2:

```
#Plot/Create the data for the graph
train = data[:training_data_len]
valid = data[training_data_len:]
valid['Predictions'] = predictions
#Visualize the data
plt.figure(figsize=(16,8))
plt.title('Sold History')
plt.xlabel('Price', fontsize=18)
plt.ylabel('Sold(thс.)', fontsize=18)
plt.plot(train['Sold(thс.)'])
plt.plot(valid[['Sold(thс.)']])
plt.legend(['Past', 'Predictions'], loc='lower right')
plt.show()
```


Список использованной литературы:

1. Wes McKinley. Python and Data Analysis. November 2015
2. Cholet Francois. Deep learning in Python. January 2018
3. Aurélien Géron. Hands-On Machine Learning with Scikit-Learn, Keras, and TensorFlow, 2nd Edition September 2019.
4. Emmanuel Ameisen. Building Machine Learning Powered Applications. January 2020
5. <http://pypi.python.org>
6. <http://www.enthought.com>

Курмангалиева Н. Е.
 магистрант 2 курса факультета
 «Бизнес, образование и право»
 Инновационный Евразийский
 университет
 Республика Казахстан, г. Павлодар

О ПРОБЛЕМЕ ПЕНИТЕНЦИАРНОЙ ПРЕСТУПНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Преступность в местах лишения свободы, есть паразитарным антисоциальным явлением, которое деструктивным образом влияет на правопорядок и стремительно разлагающее законопослушное общество. Именно поэтому, наиболее заметны пики стремительного развития рецидивной преступной деятельности наблюдаются в наиболее нестабильные для государства периоды его существования.

Вместе с тем, активно развиваясь в кризисные периоды, рецидивная преступность также усиливает пагубное влияние соответствующих

кризисных процессов, ставя под сомнение как авторитет государства, так и целесообразность законопослушного общества, ускоряя процессы распада государства.

Актуализируется данная проблема с учетом провозглашения в Конституции Республики Казахстан, что человек, его жизнь, права и свободы являются высшей ценностью государства [1].

Исследования проблем пенитенциарной преступности, проводимые на протяжении всей истории развития криминологической науки, неизменно отмечали ее специфику, количественные и качественные характеристики, отличные от других видов преступности, что в итоге позволило выделить ее в структуре всей преступности и рассматривать в качестве самостоятельного элемента.

Пенитенциарная преступность, являясь подсистемой преступности в целом, как криминологическая проблема находит свое разрешение в исследовании ее природы, факторов возникновения и механизма проявления, в изучении особенностей личности осужденных, совершающих преступления в исправительных учреждениях, социально-правовых и психологических корней противоправного поведения [2, с. 3].

Пенитенциарная среда, которая сформировалась в исправительных учреждениях, несмотря на благородные цели уголовно-исполнительного законодательства, закрепленные в ч. 1 ст. 4 УИК РК (восстановление социальной справедливости, исправление осужденных, предупреждение совершения новых уголовных правонарушений как осужденными, так и иными лицами), негативно влияет на любую личность. Одних она унижает, опуская их безвозвратно до самого низшего уровня, других ломает, третьих калечит, четвертых убивает, пятых принимает в криминальный мир и делает их уважаемыми личностями в преступном мире, шестых возносит и возвращает в гражданское общество, превращая последних в национальных героев [3, с. 195].

Основное внимание теоретиков и практиков в области криминалистики, а также внимание современного законодателя должна быть в достаточной мере сконцентрирована на вопросе предупреждения преступности в местах лишения свободы, минимизации паразитарного влияния преступников на законопослушное общество. Особое внимание в решении указанных проблем следует сводить к тем преступникам, которые уже попали в поле зрения государства – были осуждены и отбывают наказание в виде лишения воли. Именно на этих «активистов» преступного мира государство должно направлять, в частности, свое первостепенное воспитательное и профилактическое воздействие, стремясь перевоспитать эту категорию преступников, в достаточной мере ресоциализировать их.

Эффективность исполнения уголовных наказаний, которые применяются в целях восстановления социальной справедливости, исправления осужденных, предупреждения совершения ими новых

преступлений, играет важную роль в организации результативной борьбы с преступностью.

Реализация целей наказания возможна в наибольшей степени в процессе отбывания наказания в виде лишения свободы и только при условии создания в исправительных учреждениях благоприятной атмосферы, обеспечивающей формирование установки личности на правопослушное поведение.

Одним из факторов, препятствующих созданию такой обстановки, является наличие в исправительных учреждениях регистрируемой и латентной преступности, сопровождающих пребывание осужденного в местах лишения свободы.

Уголовно-исполнительное законодательство Республики Казахстан определяет, что в пенитенциарных учреждениях должна быть обеспечена безопасность, как осужденных, так и сотрудников исправительных учреждений, созданы условия, исключающие возможность продолжения преступной деятельности осужденными и в условиях изоляции от общества.

Для достижения этой цели в Республике Казахстан последовательно реализуются мероприятия, направленные на улучшение материально-бытового обеспечения осужденных, корректировку содержания воспитательной работы с учетом современных реалий, на совершенствование охраны и надзора за ними, оптимизацию организации и тактики оперативно-розыскной и специально-предупредительной деятельности, в интересах выявления и пресечения противоправного поведения в исправительных учреждениях.

Для улучшения общей превенции пенитенциарной преступности уголовно-правовые нормы, устанавливающие ответственность за совершение пенитенциарных преступлений, подвергнуты существенному обновлению. Соответствующим образом скорректировано и уголовно-исполнительное законодательство, предусматривающее применение мер взыскания за нарушения режима. Все эти меры в своем единстве имеют важное значение для поддержания правопорядка в местах лишения свободы. Однако их результативность зависит от активного внедрения в практику деятельности администрации исправительных учреждений рекомендаций и предложений, являющихся итогом комплексных научных исследований.

Необходимо признать, что проблема противодействия пенитенциарной преступности в Республике Казахстан не теряет своей актуальности. Это объясняется рядом обстоятельств, среди которых имеют место факторы объективного свойства, связанные с последствиями широкомасштабных реформ, повсеместно проводящихся на постсоветском пространстве, в том числе и в Республике Казахстан, затрагивая и сферу исполнения уголовных наказаний.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.03.2021) // <http://adilet.zan.kz>

2. Джансараева Р.Е. Проблемы борьбы с преступностью в исправительных учреждениях: на материалах Республики Казахстан. Дис...д.ю.н. - М., 2006. – 386 с.

3. Акимжанов, Т.К. О некоторых проблемах обеспечения пенитенциарной безопасности в Республике Казахстан // Уголовно-исполнительное право. - 2018. -Т. 14(1-4), № 2. - С. 195-203.

• **Морозова Е.А.**

• Старший преподаватель кафедры юриспруденции АФ СПбГУП

БОРЬБА С АКТАМИ НЕЗАКОННОГО ВМЕШАТЕЛЬСТВА В ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГРАЖДАНСКОЙ АВИАЦИИ

С каждым годом деятельность гражданской авиации все больше и больше набирает обороты в своей деятельности. Интенсивное развитие позволяет открывать новые горизонты, позволяет более интенсивно эксплуатировать международные воздушные линии. На фоне этого возросли возможности и формы сотрудничества многих государств в международных отношениях, что также не мало важно. Но также вместе со всем этим возросла необходимость в обеспечении безопасности в области гражданской авиации. Основная задача, на мой взгляд, заключается в укреплении всеобщего мира и безопасности и сотрудничества в различных областях международных отношений в области гражданской авиации. Для решения этой задачи как государства, так и международные организации находятся в постоянных поисках эффективных международно-правовых средств борьбы с актами незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации.

Следует заметить, что уровень безопасности полётов заметно упал, что и привлекло внимание государств и международных организации к воздушному транспорту. Большинство авиационных происшествий, а так же серьезных инцидентов произошли из-за недостатков в организации и выполнении самих полётов. Присутствуют факты невыполнения сертификационных требований предъявляемых к эксплуатантам воздушного транспорта.

Серьезную опасность представляет недостаточная надежность авиационной техники, наличие конструктивно-производственных недостатков, так же необходимо взять во внимание старение авиационного парка. Не уделяется должное внимание поддержанию лётной годности воздушных судов, не отработано взаимодействие с промышленностью по устранению выявленных конструктивно-производственных недостатков.

Кроме этого, за последние десятилетия мирового развития появились и обострились проблемы, отражающие растущую взаимосвязь мира и международного сотрудничества, в том числе и в области международной авиации.

Принятие международным сообществом первых международных договоров, непосредственно касающихся борьбы с актами незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации, относится к 60-70 –ым годам XX столетия, что, прежде всего, связано с резким ростом числа подобных актов в этот период, когда объектом преступных посягательств стали воздушные суда практически всех авиационных держав.

В соответствии с принципом обеспечения безопасности международной гражданской авиации, государства обязаны: 1. принимать меры по обеспечению технической надежности авиационной техники, аэропортов, воздушных трасс, а также вспомогательных служб; 2. вести борьбу с актами незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации[1,с.182].

Каждое государство обладает полным и исключительным суверенитетом над воздушным пространством, находящимся в пределах его сухопутной и водной территории.

Правовой режим воздушного пространства государства определяется национальным законодательством. Однако при этом государство учитывает и те международные обязательства, которые касаются международных воздушных связей. Государство должно следовать общепризнанным принципам международного права, в частности, принципам суверенного равенства, невмешательства во внутренние дела и сотрудничества, что обязывает его распоряжаться своим воздушным пространством с учетом интересов других государств, т. е. не нарушать их прав в пределах их суверенной территории и в пределах международного воздушного пространства[2,с.182].

К актам незаконного вмешательства относятся: террористические и диверсионные нападения (к ним относятся захват или угон воздушных судов, взрыв на территории объектов эксплуатанта, противоправное блокирование территории аэропорта и радиосвязи); криминальные действия против пассажиров и их багажа, а так же обычных грузов); иные случаи незаконного вмешательства в функционирование воздушного транспорта, угрожающие действия по отношению к жизни и здоровью пассажиров, такие действия которые несут непосредственно прямой ущерб воздушной транспортной сфере и порождающие в обществе негативные политические, экономические и социально-политические последствия.

Существенный вклад в обеспечение безопасности полетов внесен конвенциями, посвященными вопросам борьбы с актами незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации.

К ним относятся: Чикагская конвенция 1944 г. «О международной гражданской авиации»; Токийская конвенция 1963 г. «О преступлениях и некоторых других актах, совершаемых на борту воздушных судов»; Гаагская

конвенция 1971 г. «О борьбе с незаконным захватом воздушных судов»; Монреальская конвенция 1971 г. «О борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности гражданской авиации».

Одна из основных задач Чикагской конвенции 1944 г. и создания Международной организации гражданской авиации (ИКАО) состоит в том чтобы международная гражданская авиация могла развиваться безопасным и упорядоченным образом. SARPS (регламенты ИКАО) способствует внедрению государствами, самыми различными, сходных или же в определенных случаях единых правил полетов воздушных судов, летно-технических норм. Все эти правила и нормы основываются на новейших достижениях в области международной аэронавигации[3,с.25].

Токийская конвенция 1963 г. по существу установила обязанность в обеспечении возвращения контроля над воздушным судном его командиру и взятие под стражу преступников. А также скорейшее предоставление возможности вновь продолжить полет по выбранному курсу. Также именно в этой конвенции впервые была сделана попытка дать юридическую квалификацию незаконного захвата воздушного судна, а также незаконному вмешательству в эксплуатацию воздушного судна.

Гаагская конвенция 1970 г. впервые квалифицировала захват воздушного судна как преступление сопровождаемое насилием или угрозой применения насилия. При этом важно, что воздушное судно должно находиться в полете, а захват должен осуществляться именно во время полета и на борту воздушного судна. То есть Гаагская конвенция установила принцип универсальной юрисдикции договаривающихся государств.

В Монреальской конвенции 1971 г. значительно был расширен список признаков определяющих незаконные действия именно как акт незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации. В конвенции закреплено, что любое лицо совершает преступление, если оно преднамеренно: угрожает безопасности других лиц во время полета; если оно разрушает во время эксплуатации воздушного судна; разрушает или повреждает аэронавигационное оборудование или вмешивается в его работу; или сообщает заведомо ложные сведения, создавая тем самым угрозу безопасности воздушного судна в полете.

В конвенциях предусмотрено, что в вопросах связанных с актами незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации, приоритет имеет безопасность пассажиров, экипажа, наземного персонала и общества в целом. На мой взгляд если воздушное судно находится в воздухе, и произошел захват, то должна быть в приоритете безопасность экипажа. Поскольку если пострадает командир и второй пилот, навряд ли спасутся пассажиры.

Акт незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации является юридическим фактом, с которым международно-правовые документы связывают определенные правовые последствия. Последствиями являются, как правило, меры юридической ответственности, поэтому данный

юридический факт квалифицируется как правонарушение. Наиболее часто употребляются следующие названия для разных видов актов незаконного вмешательства: «незаконный акт, угрожающий безопасности полета воздушного судна», «незаконный захват воздушного судна», «угон самолета», «воздушное пиратство», «воздушный бандитизм», «незаконный акт, направленный против безопасности гражданской авиации» [4,с.249].

Как не прискорбно, в современном мире за последние 40-50 лет террористическая угроза резко возросла в разы во многих регионах мира. Террористическая угроза, грозит стать глобальной, если уже не стала. Террористические группировки используют всё более изощрённые методы. И чаще всего особо привлекательными для таких группировок является транспорт, поскольку он является наиболее уязвимым по отношению к другим объектам. Терракты на транспорте как правило сопровождаются большим количеством жертв. Зачастую такие теракты парализуют деятельность экономики, вызывают огромную панику в обществе в целом, оказывают давление на правительство и заставляют прибегать к крайним мерам воздействия[5,с.94].

В результате терактов на воздушных судах, за последние 50 лет, погибло свыше тысяч человек, так же принесён огромный материальный ущерб. Общее количество таких актов сократилось, но террористические группировки просто стали придумывать более изощренные способы достижения своих ужасных целей и от этого количество жертв отнюдь не уменьшается.

Эти преступления представляют повышенную опасность, они посягают на жизнь и на здоровье людей, грубейшим образом нарушают международное право, то есть обостряют международные отношения между государствами.

На мой взгляд авиационную безопасность нужно рассматривать как составляющую часть национальной безопасности, поскольку в первую очередь, в случае теракта, страдает народ. С этой целью в государстве разрабатывается система обеспечения авиационной безопасности.

Современные системы отечественной авиационной безопасности и приведение её к мировым требованиям осуществляется на основе единой государственной политики в области защиты деятельности гражданской авиации от актов незаконного вмешательства.

К актам незаконного вмешательства также относятся: насильственное проникновение на борт воздушного судна, в аэропорт или в расположение аэронавигационного средства или службы; помещение оружия на борту воздушного судна, материала предназначенного для преступных целей или же любого опасного устройства; использование воздушного судна, находящегося в эксплуатации, с целью причинить смерть, серьёзное увечье или же значительный ущерб имуществу либо окружающей среде; сообщение ложной информации, ставящей под угрозу безопасность воздушного судна на

земле или же в полёте, безопасность экипажа, безопасность пассажиров, наземного персонала или общественности в аэропорту[6,с.35].

Помимо терроризма, так же всё это является актами незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации.

Проведя исследование по данной теме, можно сказать, что безопасность авиационной деятельности создана для защиты жизни и здоровья пассажиров, а также членов экипажа, наземного персонала и многих других кто связан с авиацией. Основные задачи по безопасности в сфере международной авиации базируются на нормативно-правовых актов, правилах, специально предусмотренными процедурами связанных с перевозками пассажиров на территории Российской Федерации.

Список используемой литературы:

1. Международное право. Учебник для вузов. Ответственные редакторы — проф. Г. В. Игнатенко и проф. О. И. Тиунов. — М.: Издательская группа НОРМА—ИНФРА • М, 1999. — С. 182.
2. Международное право. Учебник для вузов. Ответственные редакторы — проф. Г. В. Игнатенко и проф. О. И. Тиунов. — М.: Издательская группа НОРМА—ИНФРА • М, 1999. — С. 182.
3. Ушакова Н.А. Международное право: Учебник. – М: Юрист, 2000. – С. 25.
4. Малеев Ю.Н. Указ. соч. – С. 249.
5. Курс международного права: В 7 т. М. 1992. Т. 5. С. 94.
6. Международное воздушное право: В 2 кн. М., 1980. Кн. 1. С. 35.

Муртазина К.Т.

докторант Докуз Ейлюль
университета в в городе Измир,
Турция, нотариус г.Алматы

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ НОТАРИАТА В ТУРЦИИ

Нотариат в Турции имеет очень долгую историю. В турецкой доктрине развитие нотариата подразделяют на три этапа. Первый этап- это период до реформ (до Танзимата) во время существования Османской империи, когда право основывалось на традициях, обычаях и основной книге мусульман - Коране. Второй период – это период реформ (период Танзимата) во время существования Османской империи, когда стали проводиться реформы в праве путем заимствования законов других стран. И третий этап - это период Республики, который начинается с момента провозглашения Турецкой Республики (с 29 октября 1923 года).

Основатели Османской империи не создали новую правовую систему. Они переняли общую правовую систему, существовавшую до этого периода на территории турецких и исламских государств. Но в то же время с их стороны делались изменения и дополнения в течение 623 лет (27 июля 1299 года по 1 ноября 1922 года), существования Османской империи.

В период до Танзимата мы видим господство исламского права. В исполнение аятов главной книги мусульман Корана роль нотариусов выполняли клерки (кады) и их помощники. К клерку предъявлялись требования, чтобы у него не было враждебности ни к одному человеку, он должен был быть справедливым, надежным и сведущим в знаниях (умеющим составлять формы обязательств, договоров и другие) [1].

В период после Танзимата началась европеизация в том числе в области права. Так из Французского торгового закона в 1849 году был заимствована часть Сухопутная торговля (Ticaret Berriye) и в 1853 года часть Морская торговля (Ticaret Bahriye). В продолжение этого в 1868 году вступил в силу Устав Канцелярии Торговли и Судебных споров (Ticaret ve Deavi Kalemi Nizamnamesi). Согласно статье 1 этого устава к обязанностям канцелярии судебных споров относится и удостоверение по желанию различных видов договоров, доверенностей, поручительств, претензий, векселей, документов и других, переводов на турецкий язык документов для предоставления в торговые суды. В статье 17 вышеназванного устава указаны удостоверительные формы [2]. В 1879 году был принят Устав (положение) авторов договоров (Mukavelat Muharrirleri Nizamnamesi). Положение было подготовлено путем перевода из французского Закона о нотариате в связи с тем, что возникла необходимость выполнять работу по выдаче и утверждению документов уполномоченным органом. Этим Положением были учреждены нотариальные конторы. Согласно положения в пределах юрисдикции суда первой инстанции в Стамбуле и провинциях начинают работать нотариусы, назначаемые Министерством юстиции (статьи 1-2). В этом положении также регулируются такие вопросы, как обязанности и полномочия нотариусов, порядок их работы и надзор за ними [3].

В дополнение положения от 1879 года 27 октября 1913 года путем заимствования с Законов о нотариате Швейцарии и Австрии был принят Закон о справедливом судебном клерке секретаре (Katibi Adil kanunu), вступивший в силу 14 марта 1914 года [4]. Согласно статье 2 этого закона каждый суд должен иметь одного или нескольких секретарей судов или помощников, уполномоченных выполнять обязанности перед судом первой инстанции и в пределах юрисдикции своих должностей. Эти секретари занимались удостоверением и выдачей документов. До 1924 года вместе с ними такие функции выполняли шариатские суды и низамские (nizamiye) суды.

В республиканский период 29.04.1926 году вышеуказанный Закон о справедливом судебном клерке секретаре (Katibi Adil kanunu) был переименован в Закон о нотариате. Но время требовало изменения

положений этого закона. И в результате был принят новый Закон «О нотариате» № 3456, который вступил в силу 01.09.1938 года, который был заимствован из законов о нотариате швейцарских кантонов Лозанна и Нёшатель и австрийского закона о нотариате [5]. В это закон «О нотариате» в 1942, 1945, 1948, 1952 и 1959 годах были внесены изменения.

И наконец 18.01.1972 году был принят ныне действующий Закон «О нотариате» № 1512, вступивший в силу 05.05.1972 году [6].

Прежде всего нотариат в Турции является государственным. Согласно статье 2 Конституции Турецкой Республики государственным языком является турецкий. Поэтому нотариальные процедуры проводятся на турецком языке. Процессуальные вопросы нотариальной деятельности в нотариальной конторе регулируются правилами, предусмотренными Положениями, утвержденными Министерством юстиции Турецкой Республики. Этим положением регулируются вопросы утверждения местонахождения, изменение местонахождения, внутренний распорядок нотариальной конторы, метод работы, книги, которые необходимо вести, поставка документов, тетрадей и других канцелярских материалов, сохранение и уничтожение документов и бумаг, печатей для использования в нотариальных конторах, стажировка нотариальной конторе, обязанности стажера, доверенность нотариусу и полномочие на подпись, исполнение обязанностей нотариуса, общий расчетный счет нотариатов и связанные с этим процедуры, наблюдение и контроль, опросы, подлежащие исполнению в нотариальной конторе, Союз нотариусов Турции, порядок работы и другие правила. Кроме того, вспомогательными источниками в списке законодательства о нотариате в Турции являются - Положение о нотариате, Положение о Фонде помощи Союза нотариусов Турции, Положение о выходном пособии Союза нотариусов Турции, Положение об архивных службах нотариусов, Положение о Фонде здоровья нотариусов, Положение о стипендии нотариусов Турции. Регламент, Регламент Союза нотариусов о пособии в случае смерти нотариусов, Положения о надзоре за нотариальными доверенными лицами Союза нотариусов Турции, Положения о порядке оказания помощи Союза нотариусов Турции, Правила передачи офисов и вещей освобожденных нотариусов, Инструкции по библиотекам Союза нотариусов Турции, Положения о фонде правовой ответственности Союза нотариусов Турции.

Нотариусы Турции являются членами Союза нотариусов. Правление Союза нотариусов может принять решение и принятии в почетные члены тех, кто освобожден от должности нотариуса в связи с возрастным цензом, однако принес большую пользу нотариату.

Органы Союза нотариусов Турции:

1. Президент Союза нотариусов Турции,
2. Президиум Союза нотариусов Турции,
3. Правление Союза нотариусов Турции,
4. Дисциплинарный совет Союза нотариусов Турции,

5. Конгресс Союза нотариусов Турции,

6. Нотариальные палаты

Для того, чтобы стать претендентом на стажировку нотариуса согласно статье 7 Закона О нотариате необходимо: быть гражданином Турции; достигнуть 21 года и не превысить 40 лет; окончить один из турецких юридических факультетов университета или закончить юридический факультет иностранного государства и успешно сдать экзамен по отсутствующим курсам в соответствии с программой турецких юридических факультетов; не иметь судимости, препятствующее назначению на государственную службу согласно статье 48 Закона о государственной службе от 14.07.1965 года за № 657; не утратить квалификацию судьи, прокурора, должностного лица или адвоката в результате отбытого наказания или решения о дисциплинарной ответственности; не утратить квалификацию государственного служащего или юриста; не должно быть поведение и отношение к окружающим, не соответствующее поведению нотариуса; не заниматься деятельностью, не совместимой с профессией нотариуса; не быть ограниченным по решению суда; реабилитироваться в случае банкротства (при этом не принимается реабилитация, если было мошенничество и халатность); снять неплатежеспособность, принятую в отношении его; не быть ограниченным вследствие физического или умственного недостатка для необходимого и продолжительного исполнения обязанностей нотариуса; иметь прописку по месту осуществления стажировки.

В случае расследования или привлечения к ответственности лица, ходатайствующего о стажировке, в связи с преступлением, препятствующим нотариальной деятельности, может быть принято решение о сохранении решения о ходатайстве до окончания этого расследования и судебного преследования. Однако, независимо от исхода уголовного преследования, в случаях, когда заявление о направлении на стажировку должно быть отклонено, запрос разрешается не дожидаясь ответа.

В соответствии со статьей 56 Закона «О нотариате» по достижении нотариусами 65 лет на них распространяются возрастные ограничения.

В соответствии со статье 60 Закона «О нотариате» в общие обязанности нотариусов входят: 1. Удостоверять любые юридические действия, которые по закону не входят в компетенцию другого органа или лица,

2. В соответствии с нормами законов удостоверить все юридические действия, которые официально предписаны в законодательстве и чьи органы не указаны,

3. Удостоверять договор купли-продажи недвижимого имущества,

4. Удостоверять в соответствии с нотариальным законом на документах, подготовленных и принесенных извне подписи, печати или какие-либо знаки либо даты,

5. Удостоверять копии из хранящихся в офисе оригиналов или копий сделок, принесенных документов, совершенных в соответствии с положениями Закона «О нотариате»,

6. Удостоверять переводы документов с одного языка на другой язык или переводы с одной записи на другую запись,
7. Отправлять протесты, уведомления и предупреждения,
8. Регистрировать подлежащие по закону регистрации сделки,
9. Совершать иные действия, предусмотренные законом «О нотариате» и другими законами.

В месте нахождения каждого суда первой инстанции и мирового суда пределах его юрисдикции открывается для совершения нотариальной деятельности нотариальная контора. В случае, когда юрисдикция суда первой инстанции охватывает несколько районов, при необходимости могут быть открыты нотариальные конторы и в других районах.

Государственные нотариальные конторы первого, второго, третьего класса классифицируются Министерством юстиции после заключения Союза нотариусов Турции. В этой классификации за основу берется численность населения, загруженность и доходы нотариуса в пределах его юрисдикции. Как правило, нотариаты, относящиеся к одному суду считаются из одного класса.

Согласно статье 4 Закона «О нотариате» Министерство юстиции проверяет статус нотариусов каждые четыре года и объявляет о реклассификации в Официальной газете. Новые нотариальные конторы, открытые в течение четырехлетнего срока, классифицируются в соответствии с их предполагаемым валовым доходом и объявляются в официальной газете. Если невозможно назначить нотариуса в свободную нотариальную контору третьего класса, то эта нотариальная контора понижается до четвертого класса.

В нотариальные конторы четвертого класса назначаются для совершения нотариальных действий исполнительные директора, заместители исполнительных директоров или из класса секретарей служащий юстиции. Такие лица называются временными уполномоченными нотариусами. Для нотариальных контор четвертого класса, открываемых в районах где нет судов первой инстанции, гражданские власти несут основную ответственность за выделение достаточного количества мест в государственных помещениях. (статья 31 Закона «О нотариате»).

Нотариусы в Турции делятся на три класса. Те, кто приступил к работе, начинают работать как нотариусы третьего класса. Минимальный срок службы нотариуса второго и третьего классов составляет четыре года. Для повышения класса нотариуса необходимо положительное заключение в итоговом документе инспектора юстиции. Повышение класса нотариальной конторы не влияет на класс нотариуса.

Нотариат в Турции относится к латинской нотариальной системе. Турция с 1972 года является членом Латинского нотариата. Согласно одному из основных принципов латинского нотариата в служебные обязанности нотариуса входит исполнение им публичной функции, которую нотариус

осуществляет независимым образом, не входя в иерархию государственных чиновников или служащих других общественных институтов. Хотя нотариат в Турции является государственным, тем не менее нотариусы несут ответственность принадлежащим им имуществом, их деятельность в обязательном порядке страхуется. И поэтому является ошибкой говорить, что нотариус в Турции является государственным служащим. Из этого следует, что нотариус в Турции имеет свой особый статус.

Список использованной литературы:

1. Берки А.Х. Büyük Türk Hükümları İstanbul Sultan Mehmet Han ve Adalet Hayatı, İstanbul, 1953, s.48-49.// Великие турецкие постановления, Стамбул, Султан Мехмет-хан и жизнь правосудия, Стамбул, 1953, стр. 48-49.
2. Асласан Ю.К. Причина и факторы для пересмотра Закона о нотариате и его новых положений, AD., 1938/5, стр. 596.
3. Арслан У. Нотариат в Османской империи стр.4/ OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA NOTERLİK KURUMU/
<https://www.academia.edu/44522735>.
4. Закон о справедливом судебном клерке секретаре (Katibi Adil kanunu) // <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3945.pdf>
5. Закон «О нотариате» № 3456 от 01.09.1938 года. Официальная газета от 28.06.1938 года, номер 3945// <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3945.pdf>.
6. Закон «О нотариате» № 1512 от 05.05.1972 году. Официальная газета, дата 05.02.1972, номер 14090/<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.1512.pdf>.

Найманбаев М.

ведущий научный сотрудник

АО «Институт металлургии и обогащения»,

канд. техн. наук, член Европейской Академии естественных наук,
внештатный советник Министра индустрии и инфраструктурного развития

РК

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Д. А. КУНАЕВА КАК ИНЖЕНЕРА, УЧЕНОГО И ПАТРИОТА

С каждым годом остается все меньше свидетелей периода деятельности Динмухамеда Ахмедовича Кунаева. Поэтому каждая публикация о нем еще шире раскрывает и дополняет его образ не только как политика и видного государственного деятеля, но и как талантливого инженера и патриота для новых поколений казахстанцев. Ведь великие люди всегда идут рядом с нами, влияют на повседневные дела, если народ хранит о них память. И как бы ни был независим и развит современный Казахстан, он нуждается в опоре

на материальные и духовные ценности, созданные нашими предшественниками.

В данной статье отражена лишь только та грань плодотворной работы выдающегося общественного деятеля в истории Казахстана Д.А. Кунаева, которая связана с инженерной и научной деятельностью. В библиографии Динмухамеда Ахмедовича, изданной АН КазССР в 1978 году, указывается, что он в 1936 году окончил горный факультет Института цветных металлов и золота в г. Москве и, получив квалификацию горного инженера, был направлен на Коунрадский рудник Балхашского медеплавильного комбината. На этом промышленном объекте он работал машинистом бурового станка, мастером, сменным инженером, начальником участка, главным инженером, директором Коунрадского рудника.

Затем Д.А. Кунаев был переведен на комбинат «Алтайполиметалл», где трудился заместителем главного инженера - начальником технического отдела, директором Риддерского рудника, затем Лениногорского рудоуправления. Новый директор вывел предприятие из отстающих в передовые, многократно увеличив объемы производства. Надо отметить, что в годы Великой отечественной войны на Риддерском руднике выпускалось 20% свинца, добываемого в СССР, еще 70% выдавал Чимкентский свинцовый завод из руды Ачисайского рудника, на котором довелось работать более 12 лет автору этих строк в 70-80-х годах прошлого столетия, когда там добывалось уже цинковое сырье, а позже и 4 года на самом ЧСЗ. Говорю об этом только потому, что в период руководства республикой Д.А.Кунаевым реально работали «социальные лифты» о чем могу судить на собственном примере. Ведь я был рожден в семье простого рабочего - горняка, мать работала медсестрой, но после окончания с отличием Казахского политехнического института в 1975 году, также прошел все ступени служебной лестницы от мастера технологической смены металлургического цеха до главного инженера рудника Ачисай без всяких связей и поддержки. Таким же образом была построена кадровая работа на Чимкентском свинцовом заводе, где, начав трудиться в опытно-металлургическом цехе, я был назначен начальником техотдела – заместителем главного инженера, а затем заместителем директора завода по внешнеэкономической деятельности. Таков был путь служебного роста многих инженеров, которые шли дорогой, проложенной старшими товарищами.

Д.А. Кунаев писал впоследствии в воспоминаниях: «Сложилось так, что мои первые шаги были связаны с развитием цветной металлургии Казахстана. И я по сей день горжусь, что я - один из участников зарождения в стране мощной медной промышленности в Центральном Казахстане, а затем и свинцово-цинковой промышленности в Рудном Алтае». В ноябре 1938 года была получена первая балхашская медь, а Динмухамед Ахмедович был удостоен первой государственной награды - медали «За трудовое отличие», которую он сам ценил выше всех полученных позже.

В апреле 1942 года Д.А. Кунаев был назначен заместителем председателя Совнаркома республики. Кругом его обязанностей была определена координация работы предприятий цветной металлургии, угольной и нефтяной промышленности, электростанций, железных дорог, автотранспорта, оборонных заводов, то есть в 30 лет ему была поручена очень важная сфера государственного управления. Десять лет проработал он на этом ответственном посту в самое тяжелое время - с 1942 по 1952 годы. По данным исторических документов, с первого дня Великой Отечественной войны Казахстан стал одним из арсеналов фронта. В 1941-1945 годах в Казахской ССР было построено 460 заводов, фабрик, рудников, шахт и отдельных производств. В их число вошли и эвакуированные предприятия, в том числе металлообрабатывающие и машиностроительные заводы, выпускавшие мины и снаряды, торпеды и бомбы, огнеметы, радиостанции и другие виды оружия и военной техники.

В годы войны в республике увеличилась добыча молибдена, марганца, ванадия, вольфрама и других полезных ископаемых, столь необходимых для производства прочного броневоего листа и качественных сталей. Еще перед войной в степях Прибалхашья геологи обнаружили месторождение молибдена, где впоследствии был заложен рудник «Восточный Коунрад». Благодаря упорному труду строителей и горняков в начале ноября 1941 г. страна получила балхашский молибден. И в период оккупации противником Никопольских рудников Казахстан стал главным поставщиком марганцевой руды для металлургических заводов Урала. На службу фронту были поставлены все запасы цветных и редких металлов, угольные и нефтяные месторождения республики.

В 1947 году Д.А. Кунаев поступил в аспирантуру Института горного дела АН КазССР, где под руководством профессора, доктора технических наук А.Ф.Суханова подготовил и защитил кандидатскую диссертацию на тему: «Установление параметров буровзрывных работ на Коунрадском руднике». Под научным руководством Д.А. Кунаева в 1950 году в ИГД была выполнена научно-исследовательская работа на тему: «Обобщение опыта работы отечественных карьеров». Это позволило авторам работы предложить новый метод определения оптимальной глубины карьера с учетом применяемого уровня механизации и условий залегания месторождения и разработать рекомендации по установлению рациональных параметров БВР. В результате выполненных работ была доказана целесообразность разработки открытым способом Бощекульского и Зыряновского месторождений.

В декабре 1951 г. Д.А. Кунаева вызвал Шаяхметов, работавший тогда первым секретарём ЦК КПК, и предложил возглавить Академию наук в связи с необходимостью исправления ситуации по идеологическому освещению истории Казахстана, на что последовал его отказ. Но через 2 месяца вызов в ЦК повторился. На этот раз Шаяхметов добился согласия Д.А. Кунаева на переход в управление наукой. В 1952 г. Д.А. Кунаев был избран Президентом

Академии наук. Основные научные работы Динмухамеда Ахмедовича в то время были следующие: «Разработка Коунрадского месторождения медных руд» (1949 г.), «Исследования возможности перехода с подземных работ на открытые горные работы на Миргалимсайском месторождении свинцово-цинковых руд» (1950 г.), «Исследование возможности применения открытых горных работ в условиях Бошекульского месторождения» (1951 г.). В феврале 1954 г. на VII съезде Компартии Казахстана первым секретарем ЦК КПК был избран П.К.Пономаренко, вторым - Л.И.Брежнев. С первых же дней работы между новым партийным руководством и Президентом Академии наук сложились деловые, добрые отношения, сыгравшие существенную роль в укреплении материально-технической базы всех академических институтов.

В 1952 году в Институте горного дела была создана под руководством Д.А.Кунаева лаборатория открытых горных работ, которая на протяжении свыше трех десятилетий не теряла связь со своим основателем. Результатом плодотворного научного труда Д.А. Кунаева явилась защита в 1963 году докторской диссертации и публикация в 1964 году монографии «Развитие открытых горных работ в Казахстане», в которой им были разработаны пути совершенствования основных производственных процессов на карьерах и изложены основные положения по перспективам развития горных работ в республике. Д.А. Кунаев был первым доктором технических наук в республике по открытой разработке месторождений полезных ископаемых. В 1966 году под его редакцией вышла в свет монография «Совершенствование технологии горных работ на карьерах Соколово-Сарбайского горно-обогатительного комбината».

В марте 1955 г. в Москве проходила сессия Верховного Совета СССР, на которой планировалось выступление Кунаева. Д.А. Кунаев был срочно вызван к П.К. Пономаренко и Л.И. Брежневу. Здесь его уведомили, что на бюро ЦК компартии он утверждён Председателем Совета Министров КазССР и освобождён от должности Президента Академии наук. В связи с этим необходимо было определиться с его преемником в Академии наук. Л.И. Брежнев рекомендовал молодого ученого-физика, но Д.А. Кунаев выступил за кандидатуру Сатпаева и вместе с Пономаренко они уговорили второго секретаря снять свое предложение. В итоге после прохождения определенных процедур Президентом Академии наук республики вновь был избран ее основатель К.И. Сатпаев.

С 1 апреля 1955 г. Д.А. Кунаев приступил к исполнению своих должностных обязанностей как Председатель Совета Министров Казахской ССР. Для того, чтобы выполнить поставленные перед республикой задачи по созданию мощной индустриальной базы и энергетики, крупного сельскохозяйственного производства, повышению уровня культуры и науки, строительства новых городов, их благоустройства, потребовалось с самого начала организовать новые союзно-республиканские министерства и укрепить руководство некоторых министерств и республиканских органов.

Так были организованы Министерство цветной металлургии, Министерство строительно-монтажных работ и Министерство геологии.

19 января 1960 г. на Пленуме ЦК КПК с участием Л.И. Брежнева, прибывшего из Москвы, был подвергнут резкой критике и освобожден от работы Н.И. Беляев, и Д.А. Кунаев был избран первым секретарем ЦК КПК. На этой ответственной должности он в полной мере раскрыл свои личностные качества как патриот своей страны, в том числе используя свои технические знания. К примеру, в тот период Н.С. Хрущев предложил передать Туркменской ССР полуостров Мангышлак, мотивируя это необходимостью скорейшего освоения нефтяных месторождений. Д.А. Кунаев выступил против и стал апеллировать к более высокому уровню развития геологоразведочных работ в Казахстане, чем вызвал огромное неудовольствие Первого. Спор разрешил министр геологии СССР А.В. Сидоренко, который подтвердил доводы казахстанского лидера. Благодаря этому Мангышлак остался в составе Казахстана.

В марте 1961 г. в Акмолинск на совещание передовиков Целинного края прибыл Н.С. Хрущев. Были приглашены государственные деятели, редакторы центральных газет, ученые. В один из моментов Хрущев попросил перевести ему с казахского название города Акмолинска. Председатель Президиума Верховного Совета КазССР И. Шарипов перевел название как «белая могила». Хрущев тут же предложил переименовать город в Целиноград и, несмотря на объяснения Д.А. Кунаева, что правильный смысловой перевод означает «святое место», остался непреклонен. 20 марта 1961 года Акмолинск был переименован. Целинный край в составе Казахской ССР, занимавший 21 % площади Казахстана, и где проживал 31 % её населения, был образован постановлением ЦК КПСС от 26 декабря 1960 года из пяти областей, где шло освоение целинных и залежных земель. Четыре из них сохранили свои границы и руководство в составе края: Кокчетавская, Кустанайская, Павлодарская и Северо-Казахстанская области. Акмолинская область была расформирована и ее территория переведена в непосредственно краевое подчинение. Через год после отстранения Н.С. Хрущева и И.А. Юсупова указом Президиума Верховного Совета Казахской ССР от 19 октября 1965 года Целинный край был упразднен.

Кульминация разногласий в отношениях союзного и казахстанского руководителей наступила в середине декабря 1962 г. Хрущев вызвал Д.А. Кунаева в Кремль. В состоявшемся в присутствии Микояна разговоре он заявил, что принял первого секретаря Южно-Казахстанского крайкома партии И.А. Юсупова, который предложил передать хлопкосеющие районы Узбекистану для увеличения производства хлопка, и то, что Москва поддерживает данную идею. Казахстанский лидер отреагировал резко отрицательно и стал говорить о не менее богатом опыте своей республики по выращиванию хлопка и к вероятности межнационального конфликта между казахами и узбеками. Но никакие доводы Д.А. Кунаева не смогли переубедить Хрущева и Микояна. Необходимо отметить, что Д.А. Кунаев,

повторно назначенный на пост Первого секретаря ЦК КПК в 1964 году, вернул стране большинство из переданных Узбекистану земель.

В октябре 1964 г. Д.А. Кунаев находился в Москве и присутствовал на Пленуме ЦК КПСС, освободившем от должности Первого секретаря Н.С. Хрущева, избравшем на данный пост Л.И. Брежнева и рекомендовавшем назначить Председателем Совета Министров СССР А.Н. Косыгина. Состоявшийся 7 декабря 1964 г. Пленум ЦК КПК освободил от должности Первого секретаря ЦК КПК И.А. Юсупова, который работал на этой должности с декабря 1962 года, рекомендовав не использовать его на партийной работе, что означало по тем временам конец политической карьеры. Партийным лидером Казахстана во второй раз единогласно был избран Д.А. Кунаев.

За период с 1964 по 1986 год, до ухода на пенсию Кунаева Д.А., прошло пять съездов Компартии Казахстана. На каждом из них подводились основные итоги развития народного хозяйства в очередной пятилетке. Огромная территория Казахстана, равная по площади половине Европы, за три десятилетия была превращена в край высокоразвитой промышленности, сельского хозяйства, культуры. Роль республики, занимающей большой удельный вес в стране в производстве цветных, редких, благородных металлов, еще более возросла в результате плодотворной деятельности коллективов: Усть-Каменогорского свинцово-цинкового и титано-магниевого комбинатов, Балхашского и Дзержинского горно-металлургических, Лениногорского и Ачисайского полиметаллических комбинатов, Зырянского свинцового, Павлодарского алюминиевого, Чимкентского свинцового, Иртышского химико-металлургического заводов и других, введивших новые мощности и улучшавших технико-экономические показатели. В период 1960-1986 годов бурно развивалась черная металлургия, такие предприятия, как Соколовско-Сарбайский и Лисаковский горно-обогатительные комбинаты стали крупнейшей базой металлургии Урала и Казахстана. Было завершено строительство всего комплекса Карагандинского металлургического комбината с самым мощным в стране цехом белой жести. Вступили в строй и на полную мощность стали работать Ермаковский и Актюбинский ферросплавные заводы. Увеличилась добыча хромитовых руд в Актюбинской области.

Крупными отраслями стали машиностроение и металлообработка. Вступили в строй Павлодарский тракторный, Целиноградский сельхозмашиностроительный, Усть-Каменогорский, Карагандинский, Петропавловский, Уральский, Чимкентский, Алма-Атинский заводы и другие. Были введены в строй предприятия приборостроения, энергетической и автомобильной промышленности, химического, нефтяного, строительно-дорожного машиностроения. Республика стала и крупным центром топливно-энергетической промышленности, на ее территории было открыто свыше сотни месторождений угля и нефти. Высокими темпами развивалась добыча угля в Карагандинском и Экибастузском угольных бассейнах.

Добыча угля с 28 млн. тонн в 1955 году достигла 132 млн. тонн в 1986 году. Если первый эшелон мангышлакской нефти был отправлен на переработку в июле 1965 года, а на XIV съезде КПК в феврале 1976 года докладывалось, что Мангышлак дал стране уже стомиллионную тонну нефти. Стремительно росло и энергетическое хозяйство республики. Создавался уникальный Экибастузский топливно-энергетический комплекс. Выработка электроэнергии по сравнению с 1955 годом с 14,5 млн. квт. часов достигла в 1986 году 85 млн. квт. часов. Бурно развивалась химическая промышленность Казахстана, став родиной новой отрасли химии — фосфорной промышленности. Ввод Чимкентского и Джамбулского производственных объединений по производству желтого фосфора, выдвинул нашу страну на первое место в мире.

Постоянно поднимался уровень народного образования в республике. В 1936 году в стране было 16 высших и 83 средних специальных учебных заведений. К 1980 году в Казахстане функционировали 55 высших, в том числе 2 университета и 231 среднее специальное заведение. В крупные вузовские центры, кроме Алма-Аты, превратились города Караганда, Джамбул, Целиноград, Чимкент, Семипалатинск. Было создано Центрально-Казахстанское отделение Академии наук в Караганде. Вышли в свет многочисленные труды обществоведов-историков, философов, филологов и других специалистов, получивших высокую оценку общественности. Были организованы новые институты: сейсмологии, географии, молекулярной биологии и биохимии, органического синтеза и углехимии. То, что Динмухамед Ахмедович не терял связи с наукой в течение всей своей трудовой деятельности является факт, что в 1985 году под редакцией академика Д.А. Кунаева была опубликована книга «Научно-технические основы электрификации горнодобывающих машин на рудниках», в которой впервые в СССР была обоснована идея замены пневматических и дизельных подземных горнорудных машин на более производительные электрические.

Неузнаваемой стала Алма-Ата — столица Казахской ССР. До переезда столицы из Кызыл-Орды в Алма-Ате проживало чуть больше 48 тысяч человек. В 1897 году в городе произошло сильное землетрясение, разрушившее его до основания. Мощное землетрясение случилось и в 1910 году. Тогда пострадало свыше 600 домов, более 120 учебных, торговых помещений и общественных зданий. В период деятельности Д.А. Кунаева, при его непосредственном участии, были построены много знаковых сооружений Алматы. Монументальным сооружением, построенным на месте снесенных казарм, является Дом Правительства. В 1980 году в феврале было сдано в эксплуатацию здание ЦК Компартии Казахстана, сформировавшее новый центр города. Особое место среди уникальных построек Алма-Аты принадлежит зданию Академии наук Казахской ССР, построенному по проекту архитектора А.В. Щусева. В культурной жизни города заметным событием явилась сдача в эксплуатацию в 1970 году нового здания Национальной библиотеки с 20 читальными залами. К концу 1985 года были

сданы в эксплуатацию главные объекты Казахского государственного университета, получившие название «КазГУград». Большое внимание уделялось жилищному строительству. Началось возведение многих микрорайонов, недалеко от здания ЦК было построено уникальное здание Казтелецентра с несколькими залами, оснащенными современной техникой. На горе Коктюбе была смонтирована телебашня оригинальной конструкции. На базе местных минеральных источников построен санаторий «Алатау» - один из лучших в нашей стране. Динмухамед Кунаев не просто любил Алма-Ату, он ее оберегал. Наглядным примером этого может служить сооружение плотины в урочище Медеу. В 1966-67 гг. был проведен грандиозный эксперимент по защите Алма-Аты от возможного селя. Академики из Новосибирского Академгородка М.А. Лаврентьев и М.А. Садовский взяли на себя ответственность за проведение работ методом направленного взрыва. И, несмотря на то, что было много противников такого решения с аргументацией, что это сейсмоопасный район и могут быть негативные последствия, ученые нашли понимание и поддержку руководства республики, в частности у Динмухамеда Ахмедовича, так как он сам был специалистом по горным и буровзрывным проблемам. Закладывать взрывчатку в горах, пробивать штольни — это очень трудоемкий процесс. Тем не менее осенью 1966 года был взорван один склон ущелья. В апреле 1967 года обрушен склон горы Мохнатка с другой стороны. Эти два взрыва потребовали примерно 14—15 тысяч тонн взрывчатых веществ. Это было испытание теоретических расчетов экспериментом государственного значения, и оно увенчалось успехом. Так возникла плотина, которая в 1973 году, когда по ущелью реки Малая Алматинка прошел катастрофический селя, спасла всю восточную часть Алматы. Работы по предотвращению последствий от схода селевого потока Д.А. Кунаев возглавлял лично и это сооружение является одним из многих рукотворных обелисков, который, наряду со многими знаковыми объектами южной столицы остался, как вечная память о великом руководителе.

Динмухамед Ахмедович Кунаев был достойным сыном своего народа и своего времени – со всеми его противоречиями, просчетами и достижениями. Но благодаря его труду в Казахстане был создан мощный промышленный потенциал, созданы свои научные институты, повышен уровень образования народа. Огромный вклад Д.А. Кунаева в экономическое, культурное и научное развитие республики бесспорен. Его образ как инженера, ученого и патриота своей страны еще долгие годы будет примером для многих поколений казахстанцев.

Нұрғалым К.С.

Саяси ғылымдардың кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, «Sorbonna – Қазақстан институты», Халықаралық құқық кафедрасының доценті, Алматы қ., Қазақстан

ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Адамзат дамуының бүкіл тарихы бойынша адамға қатысты әділ болатын ақыл-парасат, бостандық, сәттілік, тиімділік және әділеттілік мекендейтін идеалды қоғамдық құрылым үлгісін іздестіру ойшылдарды әрқашан толғандырған. Гуманизм, демократизм қағидалары, бостандықты, құқық пен заңды бекіту және сақтау түріндегі құқықтық мемлекет теориясының бастаулары ежелгі Греция, Рим, Үндістан, Қытай ойшылдары еңбектерінде орын алған. Ежелгі грек ойшылы Сократ әділеттілік қолданыстағы заңдарға бағынудан көрінеді, әділеттілік пен заңдылық егіз ұғымдар деп санайды. Қандай да болмасын заң қанша жерде кемшілігі болса да, заңсыздық пен бассыздыққа қарағанда жақсы. Егер азаматтар заңдарды сақтайтын болса, олар өмір сүретін мемлекет күшті де жасампаз болатындығын жариялайды.

Платон: «...заңның күші жоқ және оның қайсы біреудің билігінде болса, ол мемлекеттің күйреуінің жақын екенін болжаймын. Заң билеушілерге үстемдік еткен жерде олар оның құлдары және мемлекеттің құтқарылатынына сеніммен қараймын», — деген. Платонның оның «Мемлекет», «Заңдар» диалогтарында «заңдардың күші болмайтын және біреудің билігінің астында болатын» жерлерде мемлекеттің жойылу қауіпі болатындығы керсетіледі. Оның ойынша, «заңдар — билеушілердің билеушісі, ал олар — оның құлы болғанда, мемлекет пен оған құдай сыйлайтын барлық құндылықтар құтқарылады». Заң міндеті — бір әлеуметтік топқа емес, тұтас мемлекеттің игілігіне қызмет ету. Мемлекеттілік әділ заңдар үстемдік еткен жерде ғана болуы мүмкін. Заң қорғаушысы — соттар. Кез келген мемлекетте соттар тиісті орында болмаса, ондай мемлекет өз билігін жоғалтады [1].

Құқықтық мемлекет теориясының негізін қалаған ойлар Аристотель еңбектерінде де дамытылады. Аристотель мемлекетті табиғи дамудың жемісі, адамзат қауымдастығының жоғарғы нысаны ретінде қарастырады. Құқық әділеттілікке сай деп таниды, заңды мен әділдіктің сәйкестігін уағыздайды. Құқық пен заңның бір еместігін, әділ заңның ғана құқыққа сәйкес келетіндігін бекітеді. Мемлекетте адамдар емес, құқық үстем тұруға тиісті. Аристотель мемлекет құрылымының үш элементін жіктейді: ерікті азаматтардың барлығы қатысуға тиісті «заңдық кеңесу» билігі, үкімет билігі және сот билігі. «Заңдық кеңесу» билігі әрекетінің бір саласы жалпыға міндетті акт ретіндегі заңдарды қабылдау деп санады. Әрбір заң өз негізінде құқықты қарастырады, әрі жүйелі құрылған мемлекетте құқық басымдылығы болуы қажет. Заңның барлық биліктен үстем болуы — мемлекеттің құқықтық жолмен дамуының кепілі. Аристотель мемлекеттік билік тармақтары арасында «заңдық кеңесу» органына басымдық береді. Үкіметтік басқару органдары заңға бағынышты, екіншілік сипатта, олардың шығарған декреттерінің заңдық күші

болмайтындығын көрсетеді. Сот органдарын тек сайлау жолымен ұйымдастыру қажеттігін айтады [2].

Римнің қоғамдық қайраткері Цицерон мемлекет «құқық мәселесінде өзара келісім мен мүдде бірлігімен байланысқан көптеген адамдардың жиынтығы» деп қарастырған. Мемлекет құқықпен өзара қатынаста «жалпы құқықтық тәртіп» ретінде көрінеді. Құқық негізінде сана мен әділеттілік болады, ол адамдарға табиғатынан тән. Цицерон кейіннен құқықтық мемлекет теориясының негізін қалаған «заң әрекеті кейбір таңдаулы азаматтарға ғана емес, барлық адамдарға таралуы қажет» деген ойдың негізін қалаған[3].

Қоғам саналы адамдардың бір мүддені, бір мақсатты орындау үшін саналы түрде өзара бірігуі. Мұнда міндетті ерікті шартты элементі бар: мүдде мақсаттың қалыптасуы және саналы адамдардың саналы түрде бірігуі. Қоғам күрделі әлеуметтік бірлестігі. Бұл бірлестік, бұл қоғам дұрыс, жақсы даму үшін оның ішіндегі қарым-қатынастарды реттеп, басқару керек болды. Оны қоғамның объективтік даму процесінің заңдарына сүйене отырып, адамдар өздері әлеуметтік нормалар арқылы реттеп, басқарып отырады. Сондықтан мемлекет пен құқық пайда болды. «Адамдар өз тарихын өздері жасайды, — деп жазды Маркс, — бірақ олар оны өз қалауынша жасай алмайды, қолындағы барды, бұрынғыдан қалған мұраны қолдануға мәжбүр болады».

Құқықтық мемлекет — конституциялық басқару тәртібі қамтамасыз етілген, шын мәнісіндегі билік бөлінісі мен олардың тиімді қарым-қатынасы мен өзара бақылауы жүзеге асырылған, саясат пен билік құрылымына әлеуметтік бақылау орнатылған, дамыған құқықтық жүйе мен тиімді сот билігі қалыптасқан мемлекеттік құрылым. Құқықтық мемлекеттің негізінде демократиялық жолмен қабылданған заң алдында барлық қоғам мүшелерінің тең саналуы, заңның халықтың еркін білдіруі және жеке адамның құқықтары мен бостандықтарының қамтамасыз етілуі танылады. Бұл мемлекетте пікір алуандылығы кең өріс алады. Қазақстан Республикасы өзінің саяси жүйенің келешегін құқықтық мемлекеттің қалыптасып дамуымен байланыстырады. Бұл бағытта атқарылып жатқан істер баршылық. Қазақстандықтар заңдық кеңістікте өмір сүру дәстүріне үйрене бастады. Бірақ Қазақстанда құқықтық мемлекет қалыптасуы ісінде елеулі қайшылықтар бар. Д.Арғымбаев негізгі төрт қайшылықтарды атап көрсетті.

Бірінші қайшылық - басқарушы элита өкілдері мен қатардағы азаматтардың заңды бұзуға немесе орындамауға жол беретіндігі. Осының нәтижесінде заңдар жұмыс істеуге қабілетсіз болады.

Екінші қайшылық - Қазақстанда құқықтық қоғамның батыстық стандартына ұмтылудан туады.

Қазақстан қоғамының тарихи тәжірибесі мен саяси дүниетанымының түп-тамырлары ескерілмейді.

Үшінші қайшылық - қазақстандықтардың саяси-құқықтық мәдениетінің ұлттық дәстүрлерден, ең алдымен, қазақ этносының танымдық кеңістігінен қол үзуіне байланысты.

Төртінші қайшылық - қазақстандықтардың құқықтық мәдениетінің төмендігі. Ел халқының коммунистік жасанды идеологияның ықпалында болуы, өтірік пен

алдаудың билік құруы азаматтардың заңды құрметтеуін, заңды үнемі басшылыққа алып, орындап отыруға құлшынысын әлсіретті

Қазақстан қоғамында азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекетті орнықтырудың басты алғышарттары мен ұстанымдарын негіздеп, оны қамтамасыз етуде қоғамдық саяси өмірге демократиялық нысанды енгізу бірден бір дұрыс бағыт болып табылады. Азаматтық мемлекет пен құқықтық мемлекетті қалыптастыру — күрделі, ұзақ та қайшылықты процесс. Олар қоғамдық-саяси күйдегі заң орындарының жарлығына сәйкес пайда болмайды. Бұл құрылымдар белгілі бір тарихи кезең аралығында саяси жүйенің табиғи деңгейде жоғары дәрежеде дамуына байланысты негізделген. Демек, Қазақстанда құқықтық мемлекет қалыптасу ісіне қазақ ұлтының тарихи ой-санасы мен саяси мәдениетінің озық үлгілері қызмет етуі шарт. Сонымен, жоғарыдағы қарастырылған мәселелерді саралай келе, азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет құру жолында Қазақстанда күрделі процестер жүріп жатыр деп айтуға болады. Атап айтар болсақ, құндылықтарды бағалау, рухани бағдарлардың жаңа мәнге ие болуы, қоғамдық сананың трансформациялануы билікке, қоғамға, саяси жүйеге демократиялық оң өзгерістер жасау жаңа уақыттың талабы.

Бұл жағдайда авторитарлық басқару әдісінен бас тартып, азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет негізін құруға бағыт алған Қазақстан саяси басқару жүйесі өз қызметінде демократиялық нормалар мен принциптерді басшылыққа алуы қажет. Себебі қазіргі таңда Қазақстанда азаматтардың құқықтары мен бостандықтары, биліктің бөлінуі, жаңа конституция қалыптасып жария етілгенімен, халық билігі немесе демократия типіндегі билік формасы біздің қоғамымызда әлі қалыптасқан жоқ. Біздің қоғамымыз қазір екі жүйеде дамуда. Бір жағынан, ұлтаралық татулық, келісім, халықтың билікке деген сенімі түрлі саяси күштердің барлығының көрінісі бар, ал екінші жағынан, қоғамның барлық саласын қамтыған жемқорлық, қатаң орталықтанған билік, үкіметке деген сенімсіздік және қоғамдағы қалыптасқан жүйеге деген қанағаттанбаушылық бар.

Осыдан ой түйіндейтіміз азаматтық қоғам елімізде қалыптасу сатысында, әлі елімізде шынайы саяси билікке бәсекелес болатын, саяси күштердің теңдігін қамтамасыз ететін, үкімет қызметіне бақылау жасай алатын күш қалыптаспай жатыр. Оған кедергі болып жатқан бұрынғы тоталитарлық тәртіп пен номенклатуралық жүйеге үйренген қоғамдық сана. Ескертетін бір жағдай, Қазақстандағы демократияның дамуы халық қалауымен емес, биліктің саяси бағытынан туындаған. Батыс елдері демократиялық бағытқа жаңа қатынастардың дамуы нәтижесінде, атап айтқанда, құқықтар мен бостандықтарды құрметтеу, мемлекет қызметінің шектелуі, жергілікті өзін басқаруға деген ұмтылыстың ұзақ процесінде түсті. Осыған сәйкес Қазақстан да өзіне қажетті құндылықтарды енді игеріп, азаматтық қоғам бағытына енді ғана аяқ басты.

Ш.Л.Монтескьенің көзқарасы бойынша, саяси бостандық барлық қатынастар құқықпен реттелетін және заңдар билеушілердің еркінен үстем тұратын мемлекетте ғана мүмкін болмақ. Бостандықтың өлшемі — құқық. Құқықтың үстемдігі биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына жіктелуі арқылы қамтамасыз етіледі, нәтижесінде «әр түрлі билік тармақтары бір-бірін өзара тежеп отырады.

Биліктің бөлінуі және өзара тежеу саяси бостандықтарды қамтамасыз етудің басты шарты болып табылады. Заң шығару билігі жалпы тәртіп бойынша барлық халыққа берілуі қажет: бірақ оны үлкен мемлекеттерде жүзеге асыру мүмкін емес, ал кіші мемлекеттерде қиын, сондықтан өкілдік жүйесі енгізілуі керек. Халық өкілдері жалпыға бірдей дауыс беру негізінде округтерден сайланады да, өз жерінің қажеттілігін ескере отырып, бірлескен шешім шығарады. Заң шығару билігі басқа билік тармақтарына кедергі келтірмеу үшін атқару билігінің басшысы *вето* қою құқығына ие болады. Нәтижесінде биліктер бір-біріне бағынбайтын, бірақ өзара тығыз байланыста және келісімде болатын жағдай қалыптасады.

Үш билік тармақтары арасында басымдылығымен сипатталатын біреуінің болуын жоққа шығаратын Монтескье схемасы биліктің бөлінуіне алдымен ұйымдастырушылық-құқықтық көзқарасты бейнеледі, сөйтіп мемлекет пен мемлекеттік биліктің әлеуметтік табиғаты туралы мәселені көтермеген тәрізді болып көрінеді. Шын мәнінде Монтескье қоғамда әр түрлі әлеуметтік топтар арасында билік үшін күрестің үнемі жүретіндігін, оның азаматтардың бостандығы мен қауіпсіздігінің бұзылуына, мемлекет нысанының өзгеруіне, кейде тіпті мемлекеттің жойылуына әкеліп соғатындығын білді[4]. Осындай жағымсыз нәтижелерді болдырмау мақсатында ол әр түрлі әлеуметтік күштер арасында билікті бөлуді ұсынды.

Құқықтық мемлекет орнатудың негізгі бағыттары:

- мемлекет билікті үш саласының жұмысын жақсарту, әсіресе заңның, нормативтік актілердің сапасын көтеру;
- нормативтік актілердің дұрыс пайдалануын, орындалуын қамтамасыз ету, халықтың рухани сана-сезімін, мәдениетін жақсартып, көтеру;
- қоғамдағы қатынастарды дұрыс, жақсы реттеу-басқару бағытындағы мемлекеттік, қоғамдық ұйымдардың жұмысын жақсарту;
- бостандықты, теңдікті, әділеттілікті, демократияны дамыту;
- заңдылықты, құқықтық тәртіпті қатаң сақтау.

Қазіргі заманда құқықтық мемлекет туралы пікір жан-жақты дамып, дүние жүзінің ғалымдары бір тұжырымға келіп, ортақ ғылыми көзқарас қалыптасты деуге болады.

Сонымен, құқықтық мемлекет туралы теорияны талдай келіп, оның негізгі мазмұны — халықтың, адамдардың егемендігі, олардың табиғи бостандығы мен құқықтары. Ол мемлекетті қалыптастырудың негізгі күші — адам, қалың бұқара. Сондықтан мемлекет пен құқық демократияны дамытып, халықты қоғамның барлық саласын басқаруға қатыстыру қажет. Қазақстанда азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет қалыптасу ісіне қазақ ұлтының тарихи ой санасымен саяси мәдениетінің озық үлгілері қызмет етуі шарт. Қазақ этносының тарихи дамуы кезеңдерінде қоғамдық қатынастарды реттеу және жетілдіру мақсатында түрлі заңдар үнемі қолданылып отырған. Қазақ этносының түрлі ойшылдары елде заң күшінің орнауы қажеттілігі хақысында пайдалы ойлар мен идеяларды айтқан.

Құқықтық мемлекетте елдің ішкі заңымен халықаралық құқықтық көпшілік таныған принциптері мен нормаларының арасындағы тиімді ара қатынаста орнату

жөніндегі шаралар жүзеге асыруда. Қазақстан Республикасының Конституциясы қазіргі заманғы құқықтық өркениетің жетістіктерін, құқықтық мемлекеттің қалыптасуын нақты көрсетіп айқындайды.

Қазақстан Республикасының алғашқы Конституциясы егемендік тарихындағы ең демократияшыл құжат болып табылған еді. Алғашқы Конституцияның мәні мен маңызына келетін болсақ, бұл құжаттың мақсаты бойынша төрт басты мәселеге жауап беруі және соған жағдай жасауы тиіс болатын. Оның біріншісі - мемлекеттік билікті басқарудың барлық жүйесін нығайту, екіншіден - экономикалық реформаны жүргізе отырып, елді сол кездегі терең дағдарыстан шығару, үшіншіден - жас мемлекеттің сыртқы саясатын қалыптастыру, төртіншіден - ішкі саяси тұрақтылықты қамтамасыз ететін заңдық негіздерді Ата заңда көрсету. Алайда, жоғарыда қамтылған төрт мақсатты шешіп беретін баптар әуелгі тұңғыш Конституцияның жобасында барынша қамтылмады.

1993 жылғы Конституцияның негізіне парламенттік республика моделін құруға негізделген. Қоғамды түбегейлі өзгеріс қажеттілігі жаңа Конституцияны әзірлеуді талап етті, ол 1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданды. Конституция кіріспеден, 9 бөлімнен, 98 баптан тұрады [5].

Конституциямыздың кіріспе бөлімінде: «Біз ортақ тарихи тағдыр біріккен Қазақстан халқы, байырғы қазақ жерінде мемлекеттілік құра отырып, өзімізді еркіндік, теңдік және татулық мұраттарына берілген бейбітшіл азаматтық қоғам деп ұғына отырып, дүниежүзілік қоғамдастықта лайықты орын алуды тілей отырып, қазіргі және болашақ ұрпақтар алдындағы жоғары жауапкершілігімізді сезіне отырып, өзіміздің егемендік құқығымызды негізге ала отырып, осы Конституцияны қабылдаймыз» делінген [6]. Осы жердегі әрбір тұжырымға тоқталып өтсек.

Ортақ тарихи тағдыр біріккен Қазақстан халқы деп мұнда еліміздің күрделі өтпелі кезеңдерден өткендігін және құқықтық мемлекет ретінде бірден қалыптаспағанын, сондай-ақ мәтінде қазақ халқы деп емес, Қазақстан халқы деп берілуі елімізде ұлтаралық теңдіктің айрықша нысаны орнағандығын байқауға болады. Сан ғасырлар бойы еліміз тәуелсіздігі үшін күресті. Осыншама уақытта егемендік үшін күрескен тек қана қазақ халқы ғана емес, сонымен қатар әр түрлі ұлт өкілдерінің сол қиыншылықты бірге көргендігін ескеруіміз керек.

Байырғы қазақ жерінде мемлекеттілік құра отырып деген тұжырымдама Қазақстанның жері, яғни территориялық аумағы тек Қазақстанға тиесілі екендігі, сондай-ақ унитарлы (біртұтас) мемлекет ретінде қарастырған. Өзімізді, еркіндік, теңдік және татулық мұраттарына берілген бейбітшіл азаматтық қоғам деп ұғына отырып деген тұжырымдаманың астарында үлкен мән жатыр. Яғни мұнда азаматтық қоғам ұғымына анықтама беріліп отыр. Ал, азаматтық қоғам деп отырғанымыз құқықтық мемлекетті қалыптастырудың алғышарты.

Сонымен, мұнда азаматтық қоғам – бұл олардың көмегімен жеке тұлғалар мен топтардың мүдделері қанағаттандырылатын адамгершілік, діни, ұлттық, әлеуметтік экономикалық, отбасы институттарының жиынтығы [6, 37 б].

Сондай-ақ, ҚР Конституциясының 1 бабында Қазақстан өзін демократиялы, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде қалыптастырады, оның ең қымбат қазынасы адам, адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары делінген.

Осы жерде соңғы сөйлемді негізге ала отырып, ҚР құқықтық мемлекет ретінде қалыптасты деп тұжырым жасауға болады.

Соңғы қабылданған конституцияның алдыңғы конституциялардан ерекшелігі, билік тармақтарының бөлінуінде және Президенттік Республика болып қалыптасуында. Конституцияда заң шығарушы билік парламенттің құзырында, ал атқарушы билікті Үкіметтің жүзеге асыруы, ал сол атқарушы биліктің басшысы ретінде Президенттің болуы. Сот билігін конституцияға сәйкес үшке бөлінеді: Жоғарғы сот, облыстық және оған теңестірілген соттар, аудандық, қалалық соттар. Сонымен, 1993 жылғы конституция бойынша мемлекет басшысы қызметін Президент атқарғанымен, нақты атқарушы билік Жоғарғы кеңес (парламент) алдын есеп берді. Ал, 1995 жылғы конституция бойынша Мемлекет басшысы Президент болып табылады, оған кең өкілеттілік берілген. ҚР Үкімет атқарушы билік болып саналады, ол парламент алдында емес, Президент алдында есеп береді. Және Үкімет мүшелерін Президент өз қалауы бойынша қызметке тағайынайды және босатады.

Қазақстан Республикасының Конституциясының тарихын зерттеген ғалымдар. Олар: С.А. Табанов, А.Ә. Оразова, Ғ. Сапарғалиев, С. Зиманов, А.К. Котов, В.П. Портнов, М.М. Славин, С.Н. Сабикенов және т.б. Белгілі заңгер ғалым Анатолий Константиұлы Котов Қазақстанның конституциялық эволюциясын дамуын мынадай төрт кезеңге бөледі:

1. Кеңес дәуіріне дейінгі (1900-1917 жж. ұлттық-демократиялық идеяларының Алаш конституциясының жобасына ұласу);
2. Кеңес дәуірі (20 жылдар мен 80 жылдардың аяғы);
3. Кеңес дәуірінің аяқталуы (80 жылдардың аяғы мен 1990 жылдар аралығы);
4. Кеңестік дәуірден кейінгі (1991-1995), [7].

Әр кезеңде қабылданған Конституцияның құқтық негізі сол тарихи уақытқа бейімделеді. Мысалы Францияда бір ғасырда Конституцияға сегіз өзгеріс еңгізілген, соның негізінде мемлекеттің дамуына саяси жүйенің жаңаруына оң өсер еткені дәлелденген.

Құқықтық мемлекеттің саяси-құқықтық дамуындағы жаңа парақты ашқан 2017 жылғы конституциялық реформа тағы бір ауқымды қайта құру болды. Оның мән-мазмұны президенттік басқару нысаны шеңберінде Президенттің билік өкілеттіктерін Парламент пен Үкіметтің арасында қайта бөлуге, соңғы екеуінің дербестігін және елдегі жағдай үшін жауапкершілігін күшейтуге, конституциялық бақылауды арттыруға ерекше қорғалатын конституциялық құндылықтарды, адамның және азаматтық құқықтары мен бостандықтарын қорғау механизмдерін нығайтуға, құқық қорғау жүйесінің, жергілікті мемлекеттік басқарудың және өзін өзі басқарудың негіздерін жаңғыртуға келіп саяды. Ата Заңның бұл ережелерінің бәрі конституциялық құрылыстың негізін қалыптастырады, қоғам мен мемлекет дамуының түбегейлі бастауларының жүйесін құрайды және осы ережелер тиісінше іске асырылған жағдайда, мемлекеттіліктің нығаюын, оның жоспарлы түрде әрі тиімділікпен дамуына жол ашады. Сондықтан кез келген мемлекеттің ең басты парызы және міндеті – конституциялық ережелердің неғұрлым іске асырылуын қамтамасыз ету, конституциялық құндылықтар мен талаптарға кепілдік беру,

оларды іске асыру. Демократиялық және имандылық-құқықтық әлеуеті неғұрлым кең пайдаланылса, Конституцияның құндылығы да соғұрлым жоғары болады. Негізгі Заңымызды бұлжытпай сақтау – Қазақстанның өркендеуінің, еліміздегі қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылықтың нығаюына кепілдік береді.

Конституциялық құндылықтардың маңызы азаматтық қоғам дамып, жетілуінің, елдегі заңдылық пен құқық тәртібінің жай-күйіне ықпалы бар оның құқықтық мәдениетінің деңгейіне тікелей байланысты. Қоғамның құқықтық мәдениетін арттырмай, әрбір азаматтың бойында Ата Заңға деген терең құрмет сезімін тәрбиелемей, оның нормативтік ережелерін күнделікті тұрмысымызға сіндіруге тікелей және белсенді араласуға дайындықты қалыптастырмай, экономикалық, саяси және әлеуметтік міндеттерді шешуге болмайтынын уақыт көрсетті.

АҚШ-тың танымал заңгерлерінің бірі – Лауренс Фридмэн өзінің «Американың құқығына кіріспе» атты кітабында былай деп жазады: «Құқықтық мәдениет – бұл сол немесе өзге бір заң практикада қаншалықты жиі қолданылатынын немесе бұзылатынын, одан қалай жалғаратынын немесе оны қалай теріс пайдаланатынын айқындайтын қоғам өмірінің барометрі, сонымен бірге қоғамдық күш те болып табылады. Құқықтық мәдениет жоқ жерде құқықтық жүйе де қауқарсыз».

Конституция баптарын ұғынуда және оларды түсіндіруде, олардың сол немесе өзге бір мемлекеттің бүкіл аумағында және халықаралық қатынастар саласында үстемдігін және тікелей қолданылуын қамтамасыз етуде маңызды рөл конституциялық бақылау органдарына беріледі. Негізгі Заңда белгіленген өздерінің миссиясы мен функцияларын орындай отырып, олар қоғам мен мемлекет өмірінің барлық жағын конституцияландыру үдерісіне белсене қатысады, заңнамада заманауи жүйелі бастаулар бекітілуіне септігін тигізеді, Жаппай танылған және ұлттық құндылықтарды мемлекеттік құрылыста және құқықтық жүйеде іске асырады, адамның, мемлекеттің және қоғамның арасында өркениетті өзара қарым-қатынас дамуын ынталандырады. Конституциялық үдерістің белсенді қатысушысы болып табылатын Конституциялық Кеңеске осының бәрі де белгілі бір шамада тән деп пайымдаймыз. Қазақстанның конституциялық заңдылыққа негізделген құқықтық мемлекет ретінде қалыптасуына ерекше назар аударады.

Соттардың өздерінің қарауында жатқан іс бойынша қолданылуға тиісті заңдар және өзге де нормативтік құқықтық актілер нормаларының конституциялығын тексеру туралы ұсыныммен Конституциялық Кеңеске жүгіну рәсімі жеңілдетілді. Ұсынымға төрағаның қол қоюы қажет деген талап алып тасталды. Енді өтінішке тиісті субъект қол қояды. Процестік заңнамаға сай бірінші сатыдағы соттарда істерді судья жеке өзі, ал апелляциялық және кассациялық тәртіппен құрамына бірнеше судьяны енгізе отырып, алқалы түрде қарайды, олардың бірі төрағалық етеді. Сондықтан соттарға қатысты алғанда, өзінің қарауында іс жатқан судья, ал алқалы түрде қарағанда – төрағалық етуші судья ұсынымға қол қоятын тиісті субъект болып табылады. Бұл жаңа тәртіп сот төрелігін іске асыру кезінде судья тәуелсіз және Конституция мен заңға ғана бағынады деп белгілейтін Конституцияның 77-бабының 1-тармағына сәйкес келеді[8].

Қабылданған өзгертулер қолданыстағы заңнаманың ел Конституциясы халықаралық нормаларға, халықаралық билльге сәйкес келеді, белгілі бір деңгейде

өздеріне байланысты болатын соттардың белсенділігін заман талабына сай барынша арттыруға ықпал етеді. Бүгінде еліміз заманауи конституционализмнің сәтті қалыптасуының үлгісі болып табылады. Негізгі Заңның мазмұны әр адамның, қоғамның және мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени-гуманитарлық және басқа салалардағы қажеттіліктеріне, мемлекеттің басым бағыттарын дамытуды мақсат етеді. Жаңартылған Конституция нормасы шығармашылық және құқық қолдану практикасын одан әрі жетілдірудің негізі.

Жалпы, атқарылған жұмыс нәтижесінде Конституциялық Кеңес қайта қаралған 6 нормативтік қаулының күшін толығымен және 21 нормативтік қаулының күшін ішінара жойды. Конституциялық Кеңестің бұл шешімі конституциялық ережелердің мазмұнын қайта ұғыну үшін кең жол ашады. Ал қажет кезде оларға конституциялық реформаның нәтижелерін ескере отырып жаңадан түсіндірме берілуі мүмкін. Ата Заңда анық жазылғандай, Парламент заң қабылдайды. Оларға берілген өкілеттік жеткілікті. Атқарушы билік қабылданған заңдарды іс жүзіне асырады. Ал прокуратура сол заңдардың дұрыс орындалуын қадағалайды. Ата Заңның 83-бабы бойынша прокуратура сотта мемлекет мүддесін қорғайды. Конституцияда осылайша прокуратураның және тағы басқа да органдардың аражігі ашылып, нақты белгіленген.

Қорыта айтқанда, прокурорлық өкілеттікке келсек, оның ауқымы өте кең. Өмірге қажетті қаншама заңдар бар. Кейбіреуі әлі толық мәнінде жұмыс істемейді. Міне, осылардың барлығының іске қосылып, экономиканы көтеруге, ел дәулетінің дамуына ықпал етіп құқықтық мемлекет қалыптасуын қадағалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Платон. Сочинения: В 3 т. — Т. 2, ч. 2. — М.: Наука, 1971. — С.
2. Аристотель. Саясат. — Алматы: Атамұра, 2001. — 182 - б.
3. Цицерон Марк Туллий. О законах. — М.: Наука, 1966. — С.
4. Монтескье Ш.Л. Заңдар рухы туралы. — Алматы: Ғылым, 1999. — 298 - б.
5. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 1999 ж., 30 тамыз. – Алматы: Юрист, 2003. – 36 с.
6. Котов А.К. Конституционное становление Казахстана как нового независимого государства // Науч. труды «Әділет». – Алматы,– №1. – С. 5.
7. С.Н.Сабикенов. Проблемы борьбы с торговлей женщинами и детьми в целях сексуальной эксплуатации в европейских странах. Сборник материалов международных конференций. Алматы. 2011г.
8. Мажитов Р. Конституциялық реформа және оның мемлекеттік маңыздылығы / Заң және заман №8. – 2010 ж., 22 б.

Nurzhanova Zh.

2nd year student of the Higher School of Law and Economics, "Zhetysu University named after I. Zhansugurov" NP JSC.

Supervisor: Gussenov B.

master of economics, Head of the Youth Center of the "Zhetysu University named after I. Zhansugurov" NP JSC, Republic of Kazakhstan.

e-mail: king_bara@mail.ru

REGULATION OF THE AGRICULTURAL MARKET TO ENSURE FOOD SATURATION

The main reasons for this situation are: reduction of soil fertility. Annual losses of humus in agriculture in Kazakhstan amount to 0.5-1.4 t/ha; poor material and technical equipment of commodity producers (70% of agricultural machinery is subject to replacement), which leads to massive technological disruptions. The fragmentation and small-scale production of agricultural subjects, their low payment capacity; insufficient degree of processing of agricultural products affects; the relatively low level of state support for the agricultural sector (4.5-5% of the value of gross agricultural output, at the same time, according to WTO rules, 8.5% is allowed for the Republic of Kazakhstan). The development of agricultural cooperation and its financial support from the state are lagging behind. Together, all this determines the insufficient level of food security in Kazakhstan and causes the need for its assessment and development of improvement measures, which reflects the relevance of this article [1].

Main provisions of the article.

In developed countries with a high standard of living, the demand for food is quite high, and therefore the elasticity of demand for food prices is low.

In countries with a lower standard of living for people with low incomes, the elasticity of demand for the price of certain types of food, for example, meat, is quite high.

Despite the increase in prices for bakery and pasta products, their share in the total demand for food in Kazakhstan has increased, as prices for meat and meat products have also increased. In this regard, it is necessary to comprehensively address the issues of food security by improving the agricultural market.

Introduction.

In the Message of the Head of State K.-Zh. Tokayev to the people of Kazakhstan "Kazakhstan in a new reality: a time for action" it is noted: "It is impossible to create a competitive economy without a developed agriculture." The problems of food security today are global in nature. The problems of food production, distribution and trade are the basis of agri-food policy of any state. In

recent years, the agricultural sector of Kazakhstan has had positive dynamics, as evidenced by the data of international experts [2].

According to the international rating conducted by the British magazine "The Economist" (results of 2020), Kazakhstan ranked 32nd out of 113 countries in terms of comprehensive indicators of food security (2019 - 48th place). Among the CIS countries, this is the third place after Belarus (23rd place) and Russia (24th place). For the Republic of Kazakhstan, the achieved level in the ranking among developed countries is the result of the sustainable development of the industry in recent years [3].

Methodology. The main research methods are analytical, which allows to study the processes of development of agro-industrial production in dynamics; comparative analysis to determine the level of growth or decrease in production by year, per capita. Included in the analysis is a comparison of actual data with standards, indicators of the effective use of agricultural resources and their role in increasing production volumes, in particular, in the use of land resources; an economic and statistical method. Statistical data for 2000, 2015-2020 were used. according to the production of the main types of agricultural products in Kazakhstan, the population, the level of consumption of products per capita, the availability of agricultural machinery, data on export and import of agricultural products, data on the volume of financing of agricultural science. The causal method reveals the main reasons for the low productivity of agricultural sectors, in particular crop yields: low soil fertility, a significant number of small-scale and small-earth agricultural formations, insufficient development of seed production and lack of agricultural machinery

Results.

So, only in 2015-2020 yy. growth by types of agricultural products ranged from 7.5% to 2.5 times. The production of vegetables (by 28.8%), oilseeds (by 65.2%), sugar beet (by 48.9%), fruits (by 65.6%), meat (by 25.3%) has grown especially significantly over the specified period (Table 1). At the same time, the level of 1990 has not been reached for certain types of products (grain, sugar beet, meat), which is a growth potential for the near future.

Table 1. - Production of the main types of agricultural products in Kazakhstan, thousand tons.

Name	Actual production			2020y. in % to:	
	1990y.	2015y.	2020y	1990 y.	2015y.
Cereals	28 487,0	18 672,8	20 065,3	70,4	107,5
Potato	2 324,0	3 521,1	4 006,7	172,4	113,8
Vegetables	1 136,0	3 564,9	4 590,9	4,0 times	128,8

Melon crops	302,0	2 087,6	2 425,0	8,0 times	116,2
Oilseeds	229,8	1 547,5	2 556,5	11 times	165,2
including sunflower	126,0	534,0	844,2	6,7 times	158,1
Sugar beet	1 044,0	174,1	466,3	44,7	248,9
Fruit	301,0	216,2	347,2	115,3	160,6
Meat	1 559,6	931,0	1 166,6	74,8	125,3
Milk	5 641,6	5 122,4	6 051,4	107,3	118,1
Egg, million pcs.	4 135,1	4 736,9	5 065,8	122,5	106,9

Note: compiled by the authors.

The growth of production in recent years has occurred both due to the economic regulation of the industry and the effective involvement of land resources in agricultural production.

In 2001-2020, the area of farmland increased by 14.4 million hectares as a result of the involvement of reserve lands in agricultural use. Arable land increased by 5.7 million hectares, irrigated arable land – by 300 thousand hectares, pastures – by 13.8 million hectares. The total sown area in the republic in 2020 amounted to 21.8 million hectares, compared with 16.2 million hectares in 2000. In its structure, 70.5% is occupied by cereals, oilseeds – 11.3%, fodder - 15.5% [4].

The involvement of additional areas of farmland in economic turnover, the growth of livestock contributed to an increase in agricultural production per capita and improved food security of the country's population, as evidenced by the data in Table 2.

Table 2. - Production of the main types of agricultural products per capita in Kazakhstan (kg. per capita).

Name	Actual y			2020г. in % to:	
	1990y	2015y	2020 y.	1990 y.	2015 y.
Seed	1 702,0	1 072,2	1 076,9	63,3	100,4
Potato	139,0	202,2	215,0	154,7	106,3
Vegetables and melons	86,0	324,5	376,5	4,4 times	116,0
Oilseeds	13,7	88,8	137,2	10 times	154,5
Sugar beet	62,0	10,0	25,0	4 0,3	250,0
Fruits and berries	18,0	12,4	18,6	103,3	150,0
Meat	92,0	53,4	62,6	68,0	117,2
Milk	337,0	297,6	324,8	96,4	109,2
Egg	250,0	272,0	272,0	108,8	100,0

Note: compiled by the authors.

However, the achieved level of production for certain types of products does not allow the population to consume them according to the standards defined by the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan (Table 3).

Table 3. - Food consumption in Kazakhstan (kg. per capita).

Note: compiled by the authors.

Products	1990 y.	201 6y.	202 0y.	Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan	Consumption in % to the standard		
					19 90 y.	20 16 y.	202 0y.
Bread products and cereals	148,0	130,7	140,3	1 0 9	13 5,8	119 ,9	128, 7
Potato	86,0	110,9	114,3	1 0 0	86, 0	110 ,9	114, 3
Vegetables and melons	76,0	90,2	86,6	1 4 9	51, 0	60, 5	58,1
Fruit	23,0	64,6	63,5	1 3 2	17, 4	48, 9	48,1
Vegetable oil	11,2	19,5	17,3	1 2	93, 3	162 ,5	147, 2
Sugar and confectionery	38,0	40,7	43,0	3 3	11 5,2	123 ,3	130, 3
Meat and meat products	73,0	68,3	74,4	7 8, 4	93, 1	87, 1	94,9
Milk and dairy products	311,0	238,9	238,6	3 0 1	10 3,3	79, 4	79,3
Egg	225,0	237,0	263,0	2 6 5	84, 9	89, 4	99,3

This is especially true for potatoes, vegetables, fruits, milk and eggs. At the same time, bread, vegetable oil, sugar, i.e. glucose-forming products are excessively consumed, which clearly violates the structure of nutrition and leads to excess human weight and various diseases. The level of food security is determined by the share of imported products in the market capacity. The greatest dependence on the external market for: fruits – 67.9% in the structure of the market capacity, poultry meat - 49.9%, vegetable oil - 39.0%, sugar - 38.9% (taking into account own production and imported raw materials). In addition, canned products occupy a large share of imports in the market capacity (up to 96%).

Thus, the share of imports for many products remains high and exceeds the threshold level of 20% of imports in the capacity of the domestic market.

The capacity of the food market and ensuring food security is also affected by the level of exports of products. In Kazakhstan, the basis of agricultural exports is grain and grain products. In recent years, the export of these products has been at the level of 7-8 million tons. Grain export resources can be significantly higher (up to 10-12 million tons), especially to the countries of Central Asia. However, there are both internal and external problems that hinder exports. Internal problems include: a low level of provision of grain storage capacities (capacities only provide grain storage in years with average yields); insufficient elaboration of the mechanism for regulating the relationship of subjects in the grain market (small and medium-sized grain producers do not have access to the production and logistics infrastructure of grain farming and cannot independently enter the foreign market).

There is also an obvious lack of a unified pricing policy and high domestic prices for Kazakh grain that do not allow the formation of competitive export prices for flour; weak organization of transport logistics for grain transportation (shortage of grain wagons, etc.), high railway tariffs for grain supply; inefficient policy in the field of diversification of sown areas of grain crops.

Along with internal problems in the foreign market, there are factors constraining the export of Kazakh grain and grain products. Currently, there is fierce competition for the markets to which Kazakh wheat is exported: in the countries of Central Asia (Turkmenistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Uzbekistan, Afghanistan), where wheat and flour from Kazakhstan dominated in the volume of their imports, products from other countries (Russia, Pakistan) have now begun to arrive; in Azerbaijan, Kazakh wheat competes with Russian; in Iran - with products from various manufacturing countries, including Canadian, European. In addition, the purchasing countries are introducing various economic measures. Thus, a fierce competition is developing in the foreign wheat market between the EAEU member states and other states [5].

An important place in the export of agricultural products belongs to meat. Today Kazakhstan produces more than 1 million tons of meat and has a great export potential. The land resources of Kazakhstan have real opportunities to double the number of livestock and its productivity. The needs of the livestock market are huge both within the country and in a number of states.

Consequently, the agro-industrial complex of the country, having a huge potential, has a great prospect of development and, accordingly, the possibility of entering foreign markets. The export of agricultural products stimulates the production of domestic raw materials, increases the load of processing enterprises. Well-established export channels can become a factor that, eventually, will raise domestic agriculture and processing to a new level.

In this direction, in recent years, work has been intensified on the development of meat animal husbandry, feed production, expansion of acreage of fodder crops, management of pasture resources, increase of state support measures, improvement of the veterinary organization system and ensuring the safety of livestock products.

Currently, the volume of its financing in Kazakhstan is 0.16% of gross agricultural output. In accordance with the State Program for the development of agriculture for 2017-2021, it is planned to increase the financing of agricultural science in 2030 to 1% of total agricultural production, including 0.5% in 2021. For comparison, in 1991, the amount of funding for the science of the agricultural sector of the republic was 1.2% of gross agricultural output. Also, according to the recommendations of the International Academic Council, the share of spending on science among developing countries should be about 1-1.5% of GDP, and in developed countries it is from 2 to 4.5% of GDP.

The implementation of the above measures, as well as the creation of an innovation and technological system, together with measures of state support, will increase production volumes in the industry to an appropriate level that ensures the country's food security.

Conclusions. The agricultural sector is the leading sector of Kazakhstan's economy, despite the fact that it occupies only 8% of the GDP structure. But this industry ensures the vital activity of the entire population of the country (19 million people). In the last decade, agro-industrial production has been steadily developing. In 2015-2020, the production of agricultural products increased by 7.5% to 2.5 times in certain sectors, which ultimately contributed to an increase in the level of food security of the country's population.

At the same time, the achieved level of production does not yet allow for a number of types of food to be consumed according to scientifically sound standards. These products include: potatoes, vegetables and melons, fruits, milk and eggs. For some products, excessive consumption is observed, that is, significantly higher than normal. These include: bread, vegetable oil, sugar, that is, containing a large amount of glucose, which leads to a violation of the quality of the diet and worsens the health of the population.

The level of food security is largely determined by both production volumes, exports of products, and import volumes. There is a close interdependence between these indicators. High production volumes lead to full or close to full provision of food needs. Excess production determines the size of exports, and its insufficient or low level increases the import of imported products to the domestic market of the state, and it becomes import-dependent. In Kazakhstan, export-oriented agricultural products are: grain, flour, certain types of meat (beef, lamb). The rest

of the production is focused on the domestic market. In the structure of nutrition, a large share of imports in fruits (67.9% in the structure of market capacity), poultry meat (49.9%), vegetable oil (39.0%), sugar (38.9%).

Kazakhstan has large amounts of farmland, especially pastures. Currently, there are 100.9 million hectares of farmland in use by agricultural producers, including 19.6 million hectares in the all territories. At the same time, about 90 million hectares of pastures belong to reserve lands, which represent a large reserve for the development of animal husbandry and a 2-fold increase in meat production for domestic consumption and export.

The successful development of the agricultural sector is largely determined by its material and technical base. Currently, the number of agricultural machinery in Kazakhstan is much lower than the need for it. Compared to 1991. It has decreased by an average of 2.5 times by species, besides its wear, according to experts, is more than 70%. Therefore, for the development of the agricultural sector, it is necessary to take appropriate measures as soon as possible in order to strengthen the technical base of the industry. As world experience shows, service cooperatives should be created in this area, rental, rental and leasing of equipment should be developed.

To increase the competitiveness of agricultural production, it is necessary to increase the efficiency of scientific research, to provide scientific institutions with sufficient funding. According to world experience, its level should be at least 1-1.5% of the value of gross agricultural output.

List of references:

1. Молдашев, А.Б. (2017). АПК Казахстана: проблемы и пути их решения: монография / А.Б. Молдашев. - Алматы: КазНИИЭАПКиРСТ.- 150 с.
2. Рейтинг стран мира по уровню продовольственной безопасности. Глобальный индекс продовольственной безопасности 2020 [Электронный ресурс]. – 2020. – URL: [http:// www.gtmarket.ru/ratings/global-food-security-index](http://www.gtmarket.ru/ratings/global-food-security-index) (дата обращения: 21.11.2021).
3. Калиев, Г.А. (2019). Продовольственная безопасность Казахстана // В кн.: Стратегия экономической безопасности и социальной стабильности Казахстана / Г.А Калиев, А.Б., Молдашев, Г.А. Никитина.- Алматы: Институт экономики КН МОН РК.- С. 343-390.
4. Кешуов, С.А. (2017). Рекомендации по развитию сельскохозяйственного машиностроения Казахстана / С.А. Кешуов, А.С Усманов.- Алматы.- С.23-39.

5. Калиев, Г.А. (2015). Развитие животноводства Казахстана на основе обводнения пастбищ с применением возобновляемых источников энергии: монография / Г.А. Калиев, А.Б. Молдашев, А.И. Сабирова. – Алматы: КазНИИЭАПКиРСТ.- С.18-23.

Омиршенев Д.Н.
Магистрант Евразийской Юридической Академии
имени Д.Кунаева

ЦЕЛИ УГОЛОВНОГО НАКАЗАНИЯ

Наказание находит свое отражение в форме реализации. Говоря о разнице между содержанием и формой, хотелось бы отметить, что под первой понимается характеристика наказания в ее качественном виде, под второй – количественное выражение данного понятия. Под последним понимается степень изоляции осужденного от общества, выбор режима содержания под стражей. Помимо изложенного, под количественным выражением понятия наказания может пониматься также и уровень или величина право ограничений, которые касаются осужденного.

Верным направлением повышения эффективности назначения наказаний является осмысление целей назначения наказаний. Без правильного представления целей наказания невозможен успех в борьбе с преступностью.

Большое значение правильное понимание целей наказания имеет для органов правосудия, рассмотрение дел по существу у которых является их основной функцией. Для того, чтобы назначить то или иное наказание применительно к осужденному, судья должен руководствоваться требованиями закона, в котором предусмотрены цели уголовного наказания. В случае, когда судья руководствуется иными соображениями, назначение наказания может осуществляться с нарушениями требований уголовного закона. А значит, такое наказание не может считаться законным и обоснованным.

Правильное определение целей наказания также необходимо для совершенствования теории уголовного права. К примеру, для того, чтобы определить, достигло ли назначенное наказание цели, необходимо изучить динамику вынесенных приговоров. Если динамика свидетельствует об увеличении вынесенных приговоров, то необходимо сделать вывод о том, что вынесенное наказание не достигло цели. Если правовая статистика свидетельствует об уменьшении вынесенных приговоров, это говорит о том, что наказания достигли превентивных целей.

Понятие цели наказания получило достаточное освещение в различных источниках, в том числе философского характера. Например, в одном из

философских словарей, под целью понимается пути реализации намеченных целей посредством выбора соответствующих инструментов [1, с. 731].

Каждый вид государственной деятельности имеет свои цели. Цели и задачи конкретной отрасли права обусловлены спецификой объекта и предмета исследования, а также спецификой инструментов, которые применяются для достижения той или иной цели [2, с.34]. Если говорить о целях наказания, то необходимо отметить, что оно преследует различные цели, но конечной целью всё-таки является борьба с преступностью. Это вытекает из правовой природы понятия наказания, поскольку посредством кары достигается задача исправления личности осужденного.

Вместе с тем, использование одной лишь кары для достижения целей борьбы с преступностью невозможно. В этой связи мы полностью придерживаемся точки зрения известного казахстанского криминолога Е.И.Каиржанова, который отмечал тот факт, что в любом обществе различных типов наказание является необходимым атрибутом его существования. Однако и в таком случае наказание не является главным средством борьбы с преступностью, поскольку для предупреждения преступности одних мер уголовно-правового воздействия недостаточно. Это и меры социального, и правового и экономического характера [3, с.185].

Если принимать во внимание специальные (не общие) меры профилактики уголовных правонарушений, то следует отметить, что одними из эффективных мер воздействия на преступность выступает воспитательная работа. В этом случае уголовное наказание не только не должно, но и не может занимать решающее место в борьбе с преступностью.

Вместе с тем, если рассматривать цели наказания в широком смысле, то можно смело сказать, что целью любого назначенного наказания является противодействие и борьба с преступностью [4, с.247].

Данная цель вытекает не только из требований уголовного закона, но и закона «О профилактики преступлений», Конституционного закона Республики Казахстан «О судах и статусе судей».

Однако исходя из требований уголовного закона Республики Казахстан, назначение наказания имеет конкретные цели, выделенные законодателем. В УК Республики Казахстан сказано о том, что наказание применяется в целях восстановления социальной справедливости, а также исправления осужденного и предупреждения совершения новых преступлений, как осужденным, так и другими лицами».

Исходя из изложенного, к целям наказания можно отнести восстановление социальной справедливости, исправление осужденного, а также осуществление функции превенции преступлений. В ряде случаев восстановление социальной справедливости достигается возможным только путем применения смертной казни, что указывает на возможность применения данной меры наказания в исключительных случаях.

Применение данных целей в совокупности позволяет достигать задач борьбы с преступностью, поскольку в ряде случаев представляется

возможным не только изолировать человека от общества, но и предотвратить возможность совершения новых преступлений со стороны данного лица.

Большое значение имеет достижение такой цели наказания как восстановление социальной справедливости. Общеизвестно, что любое уголовное правонарушение посягает на принцип справедливости [5, с.334]. К примеру, группа подростков совершила вандализм, оставив нецензурные надписи на исторических памятниках. Либо лицо, уполномоченное на выполнение государственных функций, получило взятку и вынесло неправосудный и незаконный приговор. В таких случаях нарушен принцип социальной справедливости, поскольку в первом случае проявлено неуважение к историческим памятникам, а во втором – причинен ущерб интересам государственной службы.

В этой связи обязанности судьи входит восстановление социальной справедливости в зависимости от того объекта, которому был причинен ущерб в ходе совершения преступления. К примеру, судья, получивший взятку, должен быть приговорен к строгим мерам наказания. Либо лицо, которое совершило вандализм, должно понести наказание совместно с общественным порицанием.

Таким образом, лицо, совершившее уголовное правонарушение, ставит свои личные интересы выше тех интересов, которые защищает государство в виде различных объектов уголовных правонарушений, предусмотренных в уголовном законе. При этом, восстановление социальной справедливости означает, что лицо совершившему преступление напоминает его обязанность понести уголовное наказание, поскольку он также является гражданином этого государства и членом общества, в котором проживает.

Тем самым, назначая наказания, как меру государственного принуждения, государство напоминает преступнику о том, что он преступил закон, причинил ущерб тем общественным отношениям, которые охраняются государством. В тех случаях, когда преступник получил заслуженное наказание, достаточное для его исправления, считается, что принцип социальной справедливости восстановлен.

Помимо изложенного, восстановление социальной справедливости означает, что потерпевший от совершенного преступления получил утешение от назначенного наказания. У него утвердилось мнение, что его права могут быть восстановлены. К примеру, в случае совершения корыстного преступления, потерпевший может получить материальную компенсацию. В случае совершения преступлений против здоровья человека, потерпевший может получить материальную компенсацию и быть уверенным в своей защите, когда подсудимый приговаривается к таким видам наказания, как лишение свободы.

Однако в ряде ситуаций социальная справедливость не может быть восстановлена. Ярким примером является совершение убийства, когда ни материальная компенсация, ни назначение наказания в виде лишения

свободы, ни назначение смертной казни не способно восстановить нарушенные права – то есть жизнь человека.

В таком случае правомерно возникает вопрос о возможности применения смертной казни в отношении тех лиц, которые совершили убийство двух или более лиц либо иные умышленные преступления, сопряженные с массовой гибелью людей. В данном случае никто не способен восстановить нарушенные права.

Большое значение для восстановления социальной справедливости имеет проведение показательных судебных процессов, которые убеждают общество в том, что социальная справедливость восстановлена и что все члены общества довольны назначенным наказанием, которое достаточно для исправления осужденного. В таком случае участники судебного процесса получают моральное удовлетворение от вынесенного приговора.

Ярким примером нарушения принципа социальной справедливости является вынесение приговора в отношении Чикатилло. Так, в суде первой инстанции Чикатилло, за массовые растления малолетних и совершение убийств был приговорен к лишению свободы. Близкие родственники потерпевших в лице их родителей были недовольны вынесенным приговором, поскольку считали его чрезмерно мягким.

Таким образом, социальная справедливость была нарушена, поскольку потерпевшие испытывали душевные волнения от чрезмерно мягкого приговора, который был вынесен в отношении виновных лиц. В последующем, после массовых жалоб, приговор в отношении Чикатилло был изменен с лишения свободы на смертную казнь.

Поскольку восстановление социальной справедливости является целью уголовного закона, судья должен кропотливо подойти к рассмотрению этого вопроса, тщательно рассмотрев материалы уголовного дела и смоделировать ситуацию, чтобы в последующем потерпевшие были морально удовлетворены тем решением, которое вынесено судьей.

Для того, чтобы быть законным, приговор не должен быть чрезмерно мягким и чрезмерно жестким. И в то же время, он не должен нарушать принцип социальной справедливости.

Наказание применяется в целях удовлетворения интересов не только потерпевшего, но и общества, а также государства. Оно может быть чрезмерно жестким, но справедливым. Или наоборот, наказание может быть мягким, но справедливым. Каждый вынесенный приговор должен исходить из степени опасности совершенного преступления и учитывать объект, которому причиняется ущерб в ходе совершенного преступления. Уголовное наказание должно быть эффективным и решать проблемы борьбы с преступностью [6, с.25].

Очередной задачей уголовного закона является исправление осужденного. Исправление осужденного связана с реализацией принципа гуманизма уголовного закона. И в данном случае государство преследует цель не только покарать преступника, но и исправить его, а в дальнейшем

вернуть его в общество для комфортного пребывания в нем. При этом возвращение в общество реализуется через воспитательную функцию.

Для того, чтобы исправить осужденного, в первую очередь необходимо сформировать у него законопослушное поведение посредством воспитательных мероприятий, последствиями которых будет являться позитивное отношение к государству, обществу и личности, негативное отношение по отношению к негативным противозаконным формам поведения. Тем самым, под исправлением осужденного необходимо понимать устранение тех идей и мыслей которые могли привести к формированию умысла к совершению преступлений. Необходимо формирование у осужденного тех навыков, которые позволили бы закрепить законопослушное поведение [7, с. 5; 14; 180-186; 25-40].

Психика каждого человека, совершившего уголовное правонарушение, нуждается в коррекции. Это означает, что воспитательные мероприятия должны быть направлены на то, чтобы исключить у осужденного те привычки, которые негативным образом влияют на его поведение и могут стать причиной совершения нового уголовного правонарушения. После назначения наказания у осужденного закрепляются положительные привычки, которые помогут ему вернуться в общество. Кроме того, наказание, как мера государственного принуждения, должно быть направлено на формирование новых привычек, связанных с законопослушным поведением. В последующем осужденный не совершает новых преступлений.

Необходимо отметить, что процесс исправления начинается еще со стадии предварительного расследования. Это обусловлено тем, что следователь также обязан реализовывать профилактику преступлений. Но она называется следственной. Это означает то, что следователь имеет свой специфичный инструментарий, с помощью которого он достигает целей профилактического воспитательного воздействия на личность. Но в большей степени, как утверждает профессор Е.И.Каиржанов, профилактика преступления достигает в судебных стадиях уголовного процесса [7, с.191]. Судебная профилактика преступлений является последней и решающей. Она может закреплять уже сложившееся законопослушное поведение осужденного, когда он признает вину в совершении преступления и содействует раскрытию преступления.

В последующем, когда в судебных стадиях уголовного процесса личность осужденного изучена окончательно, профилактика преступлений уже носит индивидуальный характер, что выражается в назначенном наказании, направленном на исправление конкретного осужденного.

В соответствии с требованиями Уголовно-исполнительного кодекса Республики Казахстан, основными средствами исправления осужденных являются: установленный порядок исполнения и отбывания наказания (режим), воспитательная работа, общественно-полезный труд, получение

среднего образования, профессиональная подготовка и общественное воздействие.

Индивидуально назначенные виды наказаний предполагают индивидуальное исправление осужденного. Средства исправления, выбранные с учетом тяжести совершенного преступления, личности осужденного, а также иных обстоятельств совершенного преступления, имеют большое значение для исправления осужденного.

Таким образом, из анализа статьи мы пришли к следующим выводам. Для того, чтобы исправить осужденного, в первую очередь необходимо сформировать у него законопослушное поведение посредством воспитательных мероприятий, последствиями которых будет являться позитивное отношение к государству, обществу и личности, негативное отношение по отношению к негативных противозаконным формам поведения. Тем самым, под исправлением осужденного необходимо понимать устранение тех идей и мыслей которые могли привести к формированию умысла к совершению преступлений. Необходимо отметить, во всех ли случаях необходимо исправление осужденных. В практике бывают ситуации, когда осужденный не подлежит исправлению, а меры государственного принуждения порой являются неэффективными. В этом случае, на наш взгляд, необходимо применение исключительной меры наказания – смертной казни, которая не преследует цели исправления осужденного.

Список использованных источников

1. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С.Аверинцев, Э.А.Араб-Оглы, Л.Ф.Ильичёв и др. 2-е изд. - М.: Сов. энциклопедия, 1989. - 815 с.
2. Эффективность правовых норм / (Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В.). - М.: Юрид.лит., 1980. - 280 с.
3. Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть) /Изд.3-е, доп. - Алматы: Компьютерно-издательский центр «ДОИВА-Братство», 2003. - 254 с.
4. Шаргородский М.Д. Избранные труды по уголовному праву. - СПб: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. - 434 с.
5. Гегель Г.В.Ф. Философия права. - М., 1990. - 528 с
6. Трунов А. О соразмерности наказания // Советская юстиция, 1989, № 9. - С. 24-25.
7. Барановский Н.А. Социальные потребности личности и преступное поведение. Автореф.дис....канд. юрид. наук. - М., 1978. - 19 с

Онгаров Е.В.
Магистрант 2 курса
Евразийская юридическая
академия
им. Д.А. Кунаева (г. Алматы)

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ГАРАНТИИ ПРАВА НА УЧАСТИЕ В УПРАВЛЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ ДЕЛАМИ

Конституция Республики Казахстан, провозглашая Казахстан правовым демократическим государством, закрепила возможность участия граждан в управлении делами государства. Реализация гражданами конституционно гарантированной возможности участия в управлении государственными делами имеет большой потенциал для развития гражданского общества, обеспечения стабильности основ конституционного строя, повышения эффективности государственного управления и местного самоуправления. Участие в управлении делами государства обеспечивает включенность граждан в процесс институционализации органов государственной власти и местного самоуправления, вовлекает в управленческую, нормотворческую и судебную деятельность.

Реализация права граждан Республики Казахстан принимать участие в управлении государственными делами не возможна без определенной организационной деятельности компетентных государственных органов и общественных организаций по обеспечению предписаний составляющих его норм материального права и обеспечивающих порядок их совершения процессуальных норм.

Поскольку право граждан Республики Казахстан принимать участие в управлении государственными делами является комплексным правом, оно обеспечивается комплексом организационно-правовых гарантий, направленных на реализацию, охрану и защиту каждого из прав, которые оно интегрирует: участвовать в референдумах, избирать и быть избранными, равного доступа к государственной службе, участию в осуществлении правосудия [1, с.105].

Основные составляющие действия механизма организационно-правовых гарантий права участия граждан Республики Казахстан в управлении государственными делами:

- организаторская деятельность государства по созданию благоприятных условий в пределах их полномочий, установленных действующим законодательством, для реализации гражданами данного права;
- наличие организационно выраженных законодательством Республики Казахстан гарантов;
- наличие нормативно-правовых положений, определяющих систему гарантов данного права, устанавливающих их полномочия, правовые формы и методы деятельности с его организационно-правового обеспечения.

Таким образом, механизм организационно-правовых гарантий является сложным, включает и субъектный состав гарантов с определенными полномочиями, и различные организационно-правовые формы деятельности государства, его органов, должностных лиц, общественных организаций в сфере реализации учредительных полномочий, правотворчества, правоприменения, контроля, организационно-процедурные меры, без которых невозможно осуществление права участия граждан Республики Казахстан в управлении государственными делами.

К субъектам организационно-правовых гарантий, деятельность которых охватывает гарантированную действием право граждан Республики Казахстан принимать участие в управлении государственными делами можно отнести народ, политическую систему общества, государство, органы государственной власти, а также средства массовой информации, международные органы и организации, членом или участником которых является Республика Казахстан, каждый из которых представляет собой объективно необходимое общественно-политическое или государственное, общественное структурное образование, на которое возлагается осуществление организационно-правовых действий для выполнения предусмотренных нормами права полномочий. Так, политическую систему общества, которая представляет собой совокупность государственных и негосударственных институтов, как субъекта организационно-правовых гарантий, характеризует именно наличие этих институтов, которые выступают организационно-правовыми формами осуществления власти в обществе, управление обществом, обеспечение соответствующего порядка в нем и через которые, согласно ст. 3 Конституции Республики Казахстан, народ осуществляет принадлежащую ему власть [2]. Главным институтом политической системы является государство – организация политической власти, которая организует с помощью присущих ей учредительной, правотворческой, правоохранительной и контрольной правовых форм совместной деятельности людей и социальных групп, защищает права и интересы граждан. Организационно-правовые гарантии права граждан Республики Казахстан принимать участие в управлении государственными делами возлагаются на систему субъектов, уполномоченных осуществлять власть, инициировать, назначать (провозглашать), организовывать и проводить референдумы, все виды выборов в органы государственной власти и органов местного самоуправления, создавать условия гражданам для доступа к государственной службе и службы в органах местного самоуправления, осуществлять судебный и внесудебный контроль за соблюдением законодательства в сфере непосредственной демократии.

Исходя из этого, можно определить организационно-правовые гарантии права граждан Республики Казахстан принимать участие в управлении государственными делами как систему образованных на основе правовых норм общественно-политических институтов, государственных органов, органов местного самоуправления, учреждений, должностных лиц,

общественных организаций, международных институтов, которые посредством присущих им полномочий и правовых форм осуществляют определенную организационно-правовую деятельность, направленную на обеспечение его реализации, охраны и защиты.

Важное значение для характеристики этого вида гарантий классификация субъектов их осуществления.

По объему организационно-правового гарантирующего воздействия гаранты права участия граждан Республики Казахстан принимать участие в управлении государственными делами, делятся на общие и специальные. Общие гарантии – это народ Республики Казахстан, политическая система Республики Казахстан, государство, органы государственной власти общей компетенции. К специальным относятся органы и другие институты политического характера, которые выполняют функции организационно-правового характера, установленных специальными законами. Это – Центральная избирательная комиссия, окружные, территориальные, участковые избирательные комиссии, политические партии, общественные организации, правоохранительные органы.

По месту в системе публичной политической власти они могут быть государственными и негосударственными. Последние – это органы местного самоуправления, адвокатура, политические партии и общественные организации.

По уровню правового обеспечения права граждан принимать участие в управлении делами государства они делятся на:

- национально-правовые;
- международно-правовые.

Организационно-правовые гарантии права граждан Республики Казахстан принимать участие в управлении государственными делами можно классифицировать по их общесоциальным функциям. По этому критерию они подразделяются на организационно-политические, организационно-экономические, организационно-социальные, организационно-культурные, организационно-идеологических, организационно-технические.

Организационно-политические гарантии – это организационная система, которая включает в себя государство, его органы, органы местного самоуправления, политические общественные институты, средства массовой информации, и их организаторская деятельность в учредительной сфере, в сфере правотворчества, правоприменения, осуществления мер процедурного, режимного, контрольного и иного характера.

Организационно-экономические гарантии представляют собой систему применения мер финансово-экономического и материально-технического обеспечения реализации данного права и прав, входящих в его состав (разработка и принятие соответствующих программ социально-экономического характера, наличие в избирательном и референдумном законодательстве комплекса норм, предусматривающих финансовое и

материально-техническое обеспечение подготовки и проведения выборов и референдумов и тому подобное).

Организационно-социальные-проявляются в создании равных условий в реализации данного права. Примером такого вида гарантий является список избирателей, в который включаются все граждане Республики Казахстан, которые достигли 18 лет и являются дееспособными.

Организационно-культурные гарантии находят свое выражение в системе организационных мероприятий, направленных на повышение культурного уровня населения. К ним относятся такие меры, как усиление профессиональной и научной правосознания, правовое воспитание.

Организационно-идеологические гарантии – это комплекс мероприятий организационного характера, направленных на формирование у граждан Республики Казахстан идеологии построения демократического, правового, социального государства, идеологии широкого привлечения граждан к управлению государственными делами, участия в осуществлении народовластия.

Организационно-технические гарантии состоят в осуществлении мероприятий, связанных с применением техники и связи, использованием компьютеров, электронных (аудиовизуальных) средств учета, контроля, информирования и тому подобное.

Список использованной литературы:

1. Конституционное право. Энциклопедический словарь. Отв. ред. и рук. авторск. кол. докт. юрид. наук, проф. С.А. Авакьян. – М.: Изд-во Норма-Инфра, 2001. – 680 с.
2. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03.2019 г.). [Электронный ресурс] – режим доступа: // <http://online.zakon.kz>.

Оспанова Г.Б.

СОЦИАЛЬНО- ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

Одним из важнейших мировоззренческих вопросов является вопрос о природе человека, его бытийной сущности, его происхождении, развитии и назначении, о месте человека в мире. Так, в современной философии философское осмысление человека неразрывно связано с понятием «личность». Само понятие личности в философии следует относить к числу наиболее сложных вопросов. Личность можно определять как человеческий индивид, формирующийся в процессе конкретных исторических видов деятельности, а также и отношений. Рассматривать ее как динамическую, относительно устойчивую целостную систему морально-волевых и

интеллектуально-культурных качеств человека. Изучение проблемы личности необходимо начинать с индивида, ведь это то, кем является каждый человек с момента своего рождения. Благодаря своим специфическим особенностям анатомического строения человек получил возможность развивать качества, которые даны ему природой и приобрел на этой основе возможность беспрепятственного обмена информацией, осуществления творческой трудовой деятельности. Именно это позволило человеку приобрести свою индивидуальность, но при этом его вхождение в общество, освоение им определенных социальных ролей социализирует индивид, не раскрывая в полной мере его личностную индивидуальность (А.Н. Леонтьев). С позиции психологии индивидуальность и личность — понятия близкие, но не тождественные, так как понятие личности определяет всю структуру человеческих свойств, а индивидуальность — «полноту» наполнения личности и субъекта деятельности. Личность формируется на основе одинаковых общих особых законов, и только эти общие законы позволяют создать в человеке нечто особенное, присущее исключительно ему. Именно этот объективный закон дает право психологам утверждать, что личностные свойства индивида — то же самое, что и индивидуальные свойства личности.

Таким образом, можно утверждать, что формирование социально-философской личности проходит в три этапа:

1. появление индивида как первоосновы личности, когда происходит «врастание» в эволюционные физиологические особенности человека;

2. развитие индивидуальности, «культурного животного» (З.Фрейд), когда на основу биогенетических задатков накладываются «общие» законы общества, преломленные через сознание индивида, его психосоциальную основу, его внутреннее «Я»;

3. возникновение личности как результата некоего процесса душевной внутренней сознательной деятельности во внешних условиях социума, социальной среды.

Проблема раскрытия понятия человека, его сущности, системы его личностных качеств, перспектив его индивидуального и социального развития в рамках таких наук как философия является в наше время наиболее актуальной. Без понимания самой сущности человека, всей сложности его поведения невозможно объективно истолковать и разрешить проблемы человечества, являющиеся прямым следствием поведения людей. Решения их теоретического осмысления необходимо начать с содержательного определения понятий «человек» и «личность». Исходя из определения А.Г.Спиркина, «личность есть общественно развитый человек» [1, с. 461], можно заключить, что человек как личность есть продукт общества.

К.Маркс, определяя роль и место социальных условий в жизнедеятельности человека, говорил, что «сущность человека не есть абстракт, присущий

отдельному индивиду. В своей деятельности она есть совокупность всех общественных отношений» [2, с. 265].

Исходя из того отмечаем то, что люди не жили, и не будут жить отдельно друг от друга, Только общественные отношения, взятые в их единстве, формируют человека как личность, рассматриваемый как человеческий индивид в аспекте его социальных качеств, формирующихся в процессе выполнения различных видов деятельности и конкурирующих общественных отношений. На основе такого подхода личность можно рассматривать как динамичную, относительно устойчивую целостную систему интеллектуальных, социально-культурных и морально - волевых качеств человека, выраженных в индивидуальных особенностях его сознания и деятельности [3, с. 49].

Становится очевидным, что поведение любого конкретного человека, его отношение к той или иной социальной роли, к своим функциям определяется его индивидуальным сознанием, пониманием смысла жизни. Формирование личностных качеств человека зависит не только от его положения в обществе, но и тесно взаимосвязано с его индивидуальным самосознанием, индивидуальным отношением к своему положению в обществе. Личность, возникающая в процессе социализации индивида, представляет собой широкое понятие, включающее не только общие и особенные признаки, но и единичные, неповторимые свойства человека. То, что определяет человека как личность — это его социальная индивидуальность, и она рассматривается как совокупность характерных для человека социальных качеств. Вместе с тем, социальная индивидуальность человека не возникает только на основе биологических предпосылок, это синтез и взаимодействие целого ряда весьма разнообразных факторов. Человек — продукт и субъект общественных отношений, поэтому становление личности может представлять итог взаимодействия человека и общества, в ходе которого происходит усвоение людьми опыта и ценностных ориентаций данного общества. Формируясь в социальном пространстве и конкретном историческом времени, в собственной практической деятельности, личность будет тем значительнее и неповторимее, чем больше осваивает социально культурный опыт человека, привнося при этом индивидуальный вклад в его развитие.

Человек - существо социальное. Его индивидуальность раскрывается во всех сферах его деятельности (трудовая, общественная, семейная и др.), которая напрямую связана с обновлением общества, связанного с поиском и принятием новых решений, которое невозможно без преодоления сложившихся стереотипов, без свободного творчества в самых различных областях деятельности людей. Смысл человеческой жизни в том, чтобы реализовать свои способности в этом мире и передать результаты последующим поколениям. Творчество человека, его вклад в материальную и духовную жизнь общества делают жизнь осмысленной. «Смысл жизни людей, таким образом, - пишет И.Д. Панцхава, - должен состоять в

соединении их индивидуальных стремлений с поступательным развитием человечества... Индивид, как часть коллектива, не может усматривать смысл жизни только в реализации личных интересов, т.е. личной цели, находящейся в непосредственной зависимости от жизненно важных задач всего общества. Поэтому смысл жизни каждого индивида неразрывно связан со смыслом человеческой истории, которая в каждую эпоху ставит перед человечеством определенную задачу. Эта задача обусловлена закономерным развитием общества» [4, с.123].

Исходными понятиями в характеристике смысла жизни являются: человек как деятельное, активное начало; общество, социальная среда; мир, в котором живет и действует реальный человек; т.е. основные диалектические противоречия между человеком, обществом, миром бытия человека. Проблема человека и его смысла взаимообусловлена со всеми элементами культуры данного общества. А именно, во-первых, следует указать на систему ценностей, функционирующей в обществе; во-вторых, картин мира, указывающих на интеллектуальное развитие человечества; в-третьих, стиль мышления, включающий самобытность и основные черты способа мышления, присущий какому-то отрезку исторического периода или эпохе. Эти три интегрирующих компонента смысла жизни не являются ее особыми элементами, а скорее пронизывают все ее содержание.

Смысл жизни как социальная проблема формируется только в обществе и через общество. По мнению казахских мыслителей (Абай, Шакарим, Торайгыров, Аймауытов) личность представляет собой сплошную систему социальных качеств, которые формируются и совершенствуются в процессе жизнедеятельности человека, в свободе выбора и в акте самостоятельности. Мыслители в обретении достойного смысла жизни большое значение придавали среде, в которой растет и развивается индивид, т.е. воспитанию и образованию. От этих двух показателей зависело, каким будет человек: злодеем или высоконравственным гражданином. В учениях казахских мыслителей нравственность является неотъемлемым компонентом социально-философской природы человека. Так всякая нравственность исходит из основных принципов, которые выражают общечеловеческую социальность индивида, т.е. его потребность считаться с другими людьми, выражать им сочувствие, помощь и доброту, проявлять стремление, желание, волю, искусство понять других, потребность быть ответственным в своем поведении перед другими. Нравственность оказывается наиболее непосредственным выражением общественной природы человека вообще. Нравственность является тем мерилом, способом духовного бытия, через которую личность может обрести смысл и реализовать его. Не случайно, что произведения великих мыслителей всегда затрагивали вопросы морали, почти всегда начинались с критики морали патриархально-феодального общества. Абай правильно подметил, что в отсталом патриархально-феодальном обществе повсеместно господствуют материальные ценности, которые порождают взаимную вражду и ненависть.

Оттого, говорит Абай, «человек рождается плача, умирает сердясь» [5, с.218.]. Социальная культура человека не возникает стихийно, даже при наличии самых благоприятных объективных условий и возможностей. В ее формировании пересекаются: влияние объективных (природных и социальных) обстоятельств, собственной жизнедеятельности индивида и воспитательных систем, создаваемых обществом. При наличии благоприятных объективных условий центр тяжести переносится на воспитание. Кант писал, что в воспитании кроется великая тайна усовершенствования человеческой природы... Человек должен развивать свои способности к добру. В этических воззрениях Ж.Аймауытова огромное значение придается воспитанию как фактору становления и развития личности. Именно оттого, какое воспитание будет дано ребенку, зависит его будущее.

Важнейшей проблемой, связанной с природой человека, его личностью является вопрос о взаимоотношении человека и общества. Многие мыслители прошлого соотносили его с более общей проблемой — определением места человека в мире. При этом активно развивалась философская позиция о том, что человек — не просто часть космоса, он занимает в нем особое, центральное место.

Если рассматривать проблему личности в философском аспекте, то это, в первую очередь, вопрос о том, в чем заключается сущность человека как личности, каково ее место в окружающем нас мире и в истории в целом. В этом случае личность необходимо рассматривать как совокупность трех ее составляющих — биогенетических задатков (физическое «Я»), воздействия социальных факторов (социальная личность) и ее психосоциального ядра (духовная личность).

Отмечая зависимость индивида, личности от общества, нельзя отрицать возможность существенного влияния личности на общество. Эту сложную диалектическую взаимозависимость весьма тонко определил В. Франкл: «Значимость индивидуальности, смысл и ценность человеческой личности всегда связаны с обществом, в котором она существует». Таким образом, именно в мире «скорее, чем внутри человека» можно обнаружить «истинный смысл жизни». Но в то же время и мир, и человеческое сообщество, оставаясь необходимыми для личности, чтобы «иметь смысл, не могут обойтись без отдельных личностей» [6, с. 231].

Список использованной литературы:

1. Спиркин А.Г. Основы философии. М., 1988.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е. изд. Т. 42.
3. Озеров А.Е. Проблема формирования личности в трудах современных философов // Инновация в образовании. 2008. № 12.
4. Панцхава И. Д. Петрици. — М.: [Мысль](#), 1982. — 123 с. — (Мыслители прошлого)

5. Абай Кунанбаев. Избранное. Серия «Мудрость веков». – М.: Русский раритет, – 426 с. 3 Құнанбаев А. Книга слов / Пер. с каз. Р. Сейсенбаева. – Семипалатинск, 2001. – 218 с.
6. Франкл В. Человек в поисках смысла. М., 1979.

Sabitova F.

Master student of Wuhan University, Faculty of Political Science and Public

Administration, Wuhan, China, sabitova_fariza@mail.ru

КИТАЙСКО-КАЗАХСТАНСКОЕ ГУМАНИТАРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО

Казахстан и Китай имеют давнюю историю культурного и гуманитарного сотрудничества. Его наиболее мощное проявление относится к средневековью, когда обмен посольствами и торговыми караванами по Великому Шёлковому пути достиг своего великолепного расцвета. Культурные и гуманитарные связи являются частью казахстанско-китайских отношений, которые также включают экономические, торговые и политические отношения, установленные в 1992 году.

Гуманитарное сотрудничество подразумевает собой широкий спектр сфер деятельности, а также правовую значимость для каждой страны. Государства на национальном уровне определяют в нормативно-правовых актах основные направления политики в области международного гуманитарного сотрудничества. Двустороннее сотрудничество осуществляется на основе договоров и соглашений, которые необходимо рассмотреть для анализа гуманитарного сотрудничества Казахстана и Китая. В данном ключе культура является тем инструментом объединения людей разного происхождения религий и взглядов. Культурная дипломатия помогает успешно осуществлять гуманитарное сотрудничество.

Целью данной работы является исследование правового положения казахстанско-китайского гуманитарного сотрудничества с призывом международных отношений и международного права. По причине того, что гуманитарное сотрудничество включает в себя широкий спектр сфер деятельности, таких как культура, наука, образование, туризм, спорт, общественные связи, изучение порядка и системы проведения гуманитарного сотрудничества важно для анализа двустороннего влияния государств.

Концепция международного гуманитарного сотрудничества и средства ее осуществления

В настоящее время международное гуманитарное сотрудничество имеет довольно широкое понятие, которое научные школы трактуют по-разному. В научной работе А.Великой подчеркивается разница в восприятии

международного гуманитарного сотрудничества западными странами и Россией. Америка и западноевропейские страны пытаются рассматривать гуманитарные вопросы через призму свобод и прав человека. В свою очередь, Россия рассматривает гуманитарное сотрудничество как "горизонтальные контакты" в области науки, культуры, искусства и средств массовой информации. [1]

Поэтому, имея разные взгляды и понимание гуманитарного сотрудничества, следует отметить, что основной целью является осуществление двустороннего и многостороннего культурного, образовательного, научного, социального, туристического обмена народами и международными организациями.

Культура является одним из наиболее эффективных и практичных инструментов внешней политики развитых и развивающихся стран. Политик и основатель Итальянской коммунистической партии А. Грамши считал главной необходимостью право верховного командования для завоевания авторитета в культурном пространстве. [2] Благодаря представлению культуры и обмену культурными ценностями достижение и реализация определенных целей и задач становится менее напряженным и дает конкретные результаты. Способность повышать привлекательность страны среди жителей разных стран с помощью культурных средств называется применением политики "мягкой силы". Понятие "мягкой силы" было введено профессором Гарвардского университета Джозефом НУЕ. [3] В настоящее время мягкая сила культурного влияния играет главную роль в осуществлении гуманитарного сотрудничества между странами. Отношения между Китаем и Казахстаном имеют давнюю историю, которая началась с развития Великого Шелкового пути. Между народами осуществляется культурный обмен, иными словами, осуществляется активная культурная дипломатия. К основным ресурсам культурной дипломатии традиционно относятся культура народов, культурные ценности и наследие, язык, образование, мода, гастрономические привычки и т.д. Тем не менее культурная дипломатия считается относительно новым явлением в международных отношениях и международном праве, которое было введено американским исследователем Фредериком Баргхорном в 30-х годах прошлого века, применив термин "культурная дипломатия" к политике СССР. После Баргхорна концепция культурной дипломатии значительно изменилась. [4]

В древности культурная дипломатия не имела правовой основы, но с развитием различных видов дипломатии в XXI веке, благодаря правовым актам и конвенциям ООН, она получила не только международно-правовой статус, но и широкое развитие главным образом в международном праве и международных отношениях. Конвенция об охране и поощрении

разнообразия форм культурного самовыражения, принятая 20 октября 2005 года и вступившая в силу 18 марта 2007 года Генеральной конференцией ООН по образованию, науке и культуре, содержит коллективную концепцию культурных прав. Принцип международной солидарности и сотрудничества подчеркивает "важность совместного использования и предоставления всем странам возможности создавать и укреплять свои собственные средства культурного самовыражения на различных уровнях"[5].

Правовые основы гуманитарного сотрудничества между Казахстаном и Китаем

Масштабным проектом двустороннего сотрудничества между Казахстаном и Китаем является Соглашение о создании Казахстанско-китайского комитета сотрудничества. Этот Комитет осуществляет и координирует всеобъемлющий обмен. Органы, ответственные за соответствующую сферу деятельности, четко определены в соглашении. Казахстанско-Китайский комитет по сотрудничеству был создан в 2014 году. Комитет не только регулирует и осуществляет гуманитарное сотрудничество, но и культурно-гуманитарный обмен остается приоритетной задачей работы двух государств. [6]

Учитывая относительно широкий круг международных гуманитарных вопросов, в законодательстве Китайской Народной Республики нет специального нормативного акта, определяющего конкретные направления международного сотрудничества в гуманитарной сфере. Министерство иностранных дел Китайской Народной Республики отвечает за изучение и анализ стратегических вопросов внешней политики и международных отношений дипломатического процесса в различных гуманитарных областях, таких как общественная дипломатия, экономика, безопасность, наука, культура. Посольство и Генеральное консульство Китайской Народной Республики представляют и выполняют задачи двустороннего сотрудничества между государствами. [7]

Важным правовым документом двустороннего обмена является "Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Китайской Народной Республики о культурно-гуманитарном сотрудничестве" от 29 августа 2015 года. Органами сотрудничества являются Министерство культуры и спорта Республики Казахстан, а также Министерство культуры Китайской Народной Республики. В статье 2 описываются виды гуманитарного сотрудничества, которые состоят из защиты нематериального культурного наследия стран, обмена выставками, группами художников, писателей, обмена опытом в архивной работе, археологических исследованиях, музейной работе, содействия признанию Великого Шелкового пути. [8]

"Мягкая сила" политики гуманитарного сотрудничества между Казахстаном и Китаем

Гуманитарное сотрудничество в Казахстане и Китае носит характер акции "мягкой силы". Использование культуры и науки в качестве важных инструментов сотрудничества. Исследователи считают, что многие страны "внешне решительно выражают свои позиции, но на самом деле они топчутся на месте" на одном и том же поясе на одном и том же пути, потому что мировое общественное мнение формируется Соединенными Штатами и западными развитыми странами. Основные международные средства массовой информации предвзяты. Они называют это китайским "планом Маршалла", целью которого является вывод избыточного производства из Китая и контроль над ресурсами других стран. Стратегия "Один пояс, один путь", заявленная Китаем и Японией, направлена на обеспечение безопасности поставок сырья в Китай и расширение международного влияния Китая. Стоит отметить, что в список выступающих за "предвзятые идеи" входят неназванные российские СМИ. Они считают, что один пояс, один путь к Азиатскому банку инфраструктурных инвестиций и Фонду Шелкового пути заключается не в инвестировании в страну "один пояс и один путь", а в содействии интернационализации юаня. [9]

Развитие гуманитарной сферы отражено в проекте "Один пояс, один путь к цивилизации". Поэтому, по мнению китайских лидеров, необходимо преодолеть разобщенность различных цивилизаций посредством обменов, а также необходимо преодолеть их конфликты и превзойти чувство превосходства цивилизаций посредством взаимного исследования цивилизаций. Всем странам необходимо укреплять взаимопонимание, уважение и доверие.

Он не случайно появляется в контексте одного и того же пути и одного и того же пояса темы цивилизации. Казахстанские и российские исследователи заметили, что Си Цзиньпин все чаще упоминал понятие "цивилизация" при обсуждении современных проблем, он подчеркивал преемственность китайской истории: "Говоря о стране, подразумевается цивилизация. Когда он говорит о цивилизации, он подразумевает страну китайской нации, то есть называть вещи своими именами и относиться к ним как к национальной цивилизации. Такие деликатные вопросы, как национальная идентичность, раньше фокусировались почти только на политических и идеологических ценностях, но сегодня, по какой-то причине, он стал ориентироваться на цивилизованный дискурс. [10]

После выступления Председателя КНР Си Цзиньпина в Назарбаев университете с инициативой "Один пояс, один путь" власти Китая поощряют и ежегодно проводят международные культурные и образовательные обмены, долгосрочный культурный туризм, художественные и кинофестивали,

встречи и диалоги аналитических центров. Все это позволило диверсифицировать гуманитарное сотрудничество. Китайские лидеры пришли к выводу, что "в общении расстояние между сердцами становится все ближе и ближе" [11].

Китай надеется поднять гуманитарное сотрудничество на более высокий качественный уровень и реализовать диверсификацию гуманитарного сотрудничества. Наиболее примечательным является включение вопросов борьбы с коррупцией в "дорогу к цивилизации". "Один пояс, один путь" - это ответ Китая на опасения иностранцев, а именно на отсутствие прозрачности в механизме финансирования и контроля за расходами. С другой стороны, борьба с коррупцией стала важным аспектом внутренней политики Си Цзиньпина. Китай создал китайскую программу "Один пояс, один путь вперед" и поделился китайским опытом с партнерами. С 6 по 9 декабря вице-министр культуры Казахстана Бурибаев во главе делегации из шести человек посетил Китай. 8 декабря он и вице-министр Чжао Шаохуа выступили сопредседателями седьмого заседания подкомитета по культурному и межнациональному и культурному сотрудничеству Китайско-Казахстанского комитета сотрудничества в Пекине и подписали протокол заседания. В ходе переговоров обе стороны совместно рассмотрели сотрудничество между двумя странами в культурной и межличностной и культурной областях со времени шестого заседания Подкомитета и всесторонне обменялись мнениями о его текущем положении и перспективах. Обе стороны согласились с тем, что углубленное развитие двусторонних отношений между Китаем и Казахстаном предоставляет хорошую возможность для культурных и межличностных культурных обменов и сотрудничества между двумя странами. Обе стороны будут и далее содействовать всесторонним и многоуровневым обменам и практическому сотрудничеству в культурной и межличностной и культурной областях в рамках подкомитета. [12]

Китайско казахстанские образовательные и научные обмены

Сотрудничество между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой в области образования и науки осуществляется на основе межгосударственных, межправительственных и межведомственных соглашений. Научно-исследовательские институты и предприятия Казахстана активно сотрудничают в области энергосбережения, нанотехнологий и биотехнологий, новых материалов и химии, информационных технологий и автоматизации, связи и транспорта, природных ресурсов и охраны окружающей среды, а также космоса и сейсмологии. С 2005 по 2007 год при активном участии государства были созданы условия и благоприятные условия для развития инноваций. Система финансирования на разных стадиях инновационных проектов запустила 21 проект, в 6 системах финансирования рисков участвовал отечественный

капитал, а 6 фондов риска были созданы иностранным капиталом: всего 12 фондов риска. [13]

Развитие и обмен современной культурой и искусством

Созданный в 2005 году Китайско-Казахстанский подкомитет по культурно-гуманитарному сотрудничеству проводит регулярные заседания один раз в год. Под председательством заместителей министров культуры двух стран Подкомитет охватывает области материальных культурных ценностей, вещания, прессы, издательского дела, архивов, Союза писателей и так далее. За последние несколько лет обе стороны прислали свои лучшие команды и провели крупные мероприятия, такие как двусторонний день культуры и неделя кино. Что касается охраны материальных культурных реликвий, то за последние два года Китай, Казахстан и Кыргызстан подали предварительные заявки на проекты, совместно разработанные тремя странами, в Центр всемирного наследия ЮНЕСКО.

Одним из главных событий казахстанско-китайских отношений стал показ совместного фильма киностудии "Казахфильм" имени Ш.Айманова и китайских компаний Shineworks Pictures и China film coproduction о китайском композиторе Сиане Синхае. [16]

В январе 2012 года Китай одобрил Казахстан в качестве туристического направления для китайских граждан. Под личным вниманием Президента Нурсултана Назарбаева Национальный театр "Астана опера" построен с использованием передовых дизайнерских концепций. Он стал важной частью культурного ландшафта Астаны и первым местом для выступлений многих выдающихся зарубежных творческих коллективов в Казахстане. В будущем Китай проведет переговоры с Министерством культуры Казахстана о выступлении отличных казахстанских художественных коллективов, представляющих китайское традиционное и современное искусство. В то же время в Китае также есть концертные площадки мирового класса, такие как Пекинский центр исполнительских искусств, Шанхайский Большой театр, Оперный театр Гуанчжоу и т.д. Лучшие казахстанские художественные коллективы выступают в Китае, чтобы показать китайскому народу превосходное искусство Казахстана. Кроме того, руководство театров в двух странах также может общаться друг с другом и обмениваться опытом управления.

Недавние культурные обмены также включают произведения казахского певца Димаша Кудайбергена. Эстрадные певцы и молодые певцы помогают привлечь интерес китайского народа к казахской культуре, жизни и всей стране. Чжан Ханьхуэй, посол Китая в Казахстане, сказал, что популярность димаші в Китае - это добровольный культурный обмен между обычными людьми. [17] Димаш также взаимодействовал с другими китайскими художниками, что свидетельствует о тесных отношениях между

Казахстаном и Китаем. Казахстан интересуется прекрасными картинами китайских художников, которым нравятся казахские темы, и их картины отражают живопись маслом и тушью, жизнь казахов и других национальностей в Синьцзяне в китайской живописной традиции. После 15 лет сотрудничества была проведена книжная выставка, а также организованы музыкальные концерты и выступления других художественных коллективов в Синьцзяне и Пекине. Фестивали песни, фестивали народного искусства и ремесел, кинофестивали, соревнования по народным видам спорта и другие спортивные мероприятия по-прежнему имеют большое значение для укрепления интеграции в рамках Шанхайской организации сотрудничества. В 2017 году по казахстанскому телевидению при Государственном управлении транслировались казахстанский телесериал “Муфу Фэньюнь”, фильмы “Продвижение Ду Лалы” и “Побег с небес”, мультфильм “Маленький тигр возвращается домой”, документальный фильм “Шелковый путь, новое путешествие” и “Гора Дахуан”. прессы, публикаций, радио и телевидения. В 2017 году на казахском телевидении транслировалась версия "Певницы 2017 года" в казахском дубляже. Два фильма из Казахстана приняли участие в кинопоказе Международного кинофестиваля “Шелковый путь” 2017 года. [18]

В сентябре член Государственного Совета и министр иностранных дел Ван И посетил Казахстан с официальным визитом и стал первым министром иностранных дел, посетившим Казахстан после вспышки эпидемии COVID-19, что в полной мере отражает высокий уровень политического взаимного доверия между Китаем и Казахстаном, а также вселяет твердую уверенность в деловом сотрудничестве между двумя странами на пути к совместному преодолению трудностей. [19]

Вывод

Двустороннее сотрудничество между Казахстаном и Китаем носит всеобъемлющий характер благодаря многовековой истории и добрососедским отношениям. Гуманитарное сотрудничество между двумя странами не имеет остро противоречивых и противоречивых положений. Несмотря на подавляющее количество экономических и торговых соглашений между Казахстаном и Китаем и взаимовыгодные торгово-экономические отношения, казахстанская и китайская стороны сопровождают переговоры широким культурным обменом. Политика "мягкой силы" и толерантное отношение двух стран поддерживают прочные дружеские связи.

Список использованной литературы:

1. Velikaya A. International humanitarian cooperation: political aspects of domestic and Western approaches // Tribune of the Young Scientist. Law and Management of the XXI century. No.3 (24). 2012. pp.63-73

2. Savinkov V.I. Cultural diplomacy in the CIS countries: a globalizing context // Eurasian integration: Economics, Law, politics. 2010. No. 8. pp.153-159.
3. Joseph S.Nye Soft Power: the means to success in the world politics // Public Affairs. New York. 2004. pp.191.
4. Tabarintseva-Romanova K.M. "New types of diplomacy of the XXI century: cultural diplomacy in modern international discourse // Scientific journal "Discourse-Pi". 2019. №3(36). Pp.26-37. Doi: 10.24411/1817-9568-2019-10302
5. Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions // Electronic resource. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_expression.shtml
6. Agreement on the establishment of the Kazakh-Chinese Cooperation Committee // Electronic resource. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P040000545_
7. "3 Main Responsibilities of the Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China". Ministry of Foreign Affairs of People's Republic of China. // Electronic resource. URL: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjb_663304/zyzz_663306/
8. Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the People's Republic of China on Cultural and Humanitarian cooperation // Electronic resource. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1500000688>
9. 刘卫东, 田锦尘, 欧晓理著. 《“一带一路”战略研究》. 北京: 商务印书馆, 2017. 第 244-251 页
10. Migunov N.A. Migunova, O.V. "On the theoretical basis of the Chinese concept of geocivilizational continuum" // Age of globalization. 2017. pp. 20-36
11. 吕余生. 《释放先导效应 共建海上丝路 泛北部湾经济合作回顾与展望》. 南宁: 广西人民出版社, 2014. 第 91-95 页
12. 中华人民共和国文化. 《中国文化年鉴-2012》. 北京: 新华出版社, 2013, 第 107-110 页
13. Sveshnikov A.A. "China's foreign Policy concepts and conceptual representations of Chinese international experts" M., 2009. Pp.93-143
14. 王海运. 《上海合作组织与中国》. 上海大学出版社, 2015, 第 28-32 页
15. 中哈两国留学生教育及深度合作的战略思考, 曲绍卫, [哈萨克斯坦]娜兹姆, 北京科技大学教育经济与管理研究所
16. The world premiere of the film "The Composer" took place in China // Electronic resource. URL:

<https://www.gov.kz/memleket/entities/mcs/press/news/details/18341?clid=2411726&lang=ru&lr=162&rdrnd=724345&redircnt=1640524641.1>

17. "Chinese Ambassador: Dimash's popularity is not Chinese cultural aggression" // Electronic resource.

URL:https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/posol-knr-populyarnost-dimasha-ne-kitayskaya-kulturnaya-318626/
https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/posol-knr-populyarnost-dimasha-ne-kitayskaya-kulturnaya-318626/

18. 领区中哈文化和人文交流合作概况 30.06.2019 // Electronic resource. URL: <http://almaty.chineseconsulate.org/chn/wjil/whjlyhz/t1353862.htm>

19. Together creating a better future for China-Kazakhstan relations 31.12.2020 // Electronic resource. URL: <http://almaty.chineseconsulate.org/rus/zhgxjlgxw/t1843810.htm>

Садвакасова А.С.

старший преподаватель, м.э.н. кафедры экономики и общеобразовательных дисциплин

Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева, Республика Казахстан, г. Алматы

РОЛЬ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ЭКОНОМИКЕ КАЗАХСТАНА

В последние годы в Казахстане получило динамичное развитие предпринимательство, которое представляет собой инициативную, самостоятельную, осуществляемую от своего имени, на свой риск, под свою имущественную ответственность деятельность физических и юридических лиц, направленную на получение прибыли. Сегодня многие стали понимать, что именно предпринимательство двигает развитие производства, рынка, а значит и общества в целом. Зарубежные страны процветают благодаря предпринимателям, а предприниматели - благодаря поддержке своих государств. Предприниматель – это энергия, идущая изнутри, вырывающаяся у деловых людей для достижения коммерческих результатов. Предпринимательство – это экономическая деятельность, в процессе которой приводятся в соответствие товарное предложение и спрос в условиях постоянного риска. Мы с вами сейчас живем в условиях рыночной экономики. Что же такое рынок? Самое простое определение рынка – это сфера купли-продажи товаров и услуг. Многие из нас помнят времена, когда была плановая экономика, где многие товары и услуги не продавались, а распределялись. Например: квартиры, турпутевки, места в вузы и многое

другое. Та экономика, в которой все имеет свою цену, практически все продается и покупается, называется рыночной [1,64].

Рыночная экономика: людям дана экономическая свобода; людям даны неограниченные возможности выбора; есть рынок, продавцы, покупатели и товар; существует спрос на товар и предложение; действуют правила поведения продавцов (производителей) и покупателей (потребителей); идет череда сделок «купля-продажа». Существует мнение, что в условиях рынка возможно только крупное предпринимательство, малое не жизнеспособно. История показала, что на самом деле малый бизнес успешно конкурирует с крупным бизнесом, так как он более гибкий, более мобильный, более устойчивый в условиях кризиса и способен постоянно развиваться. Зарубежный опыт стран с развитой рыночной экономикой свидетельствует о том, что предпринимательство выполняет важнейшие функции в национальной экономике. Казахстанский бизнес – это тот сектор экономики, который в буквальном смысле порожден реформами. Понимание роли бизнеса требует ясного представления, какое место он занимает в развитии рыночных отношений и становлении национальной экономики на базе различных форм собственности. Средний бизнес в большей мере зависит в своей деятельности от внутренней экономической конъюнктуры и вынужден вести конкурентную борьбу внутри своей группы, а также с крупным отечественным и зарубежным капиталом.

Это и определяет заинтересованность среднего бизнеса в защите на внутреннем рынке путем проведения государственной экономической политики и формирования правил рыночных отношений, которые обеспечивают тесную связь среднего бизнеса с национальными интересами. Характерными представителями среднего бизнеса могут быть предприятия отраслей машиностроения и легкой промышленности. Малый бизнес – вполне самостоятельная и наиболее типичная форма организации экономической жизни общества со своими отличительными особенностями, преимуществами и недостатками, закономерностями развития. Функционирование на локальном рынке, быстрое реагирование на изменение его конъюнктуры, взаимосвязь с потребителем, узкая специализация на определенном сегменте рынка товаров и услуг, возможность начать собственное дело с относительно малым стартовым капиталом – все эти черты малого бизнеса являются его достоинствами, повышающими стабильность внутреннего рынка [2,123].

Одним из приоритетных направлений экономической реформы, производимой в настоящее время в Казахстане, является становление и развитие малого бизнеса. Общество всё больше осознаёт, что малый бизнес представляет собой одно из ключевых условий формирования рыночных механизмов и является составляющей частью современной рыночной системы. Развитие малого бизнеса в единстве с диверсификацией (разбиением) промышленного сектора составляют одну из основ стратегии «Казахстан - 2030». Малый бизнес в Казахстане является не только

необходимым звеном в создании рыночной системы хозяйствования, но и наиболее существенным элементом в социальном преобразовании общества. Сегодня многие стали понимать, что именно предпринимательство двигает развитие производства, рынка, а значит, и общества в целом. Страна процветает благодаря предпринимателям, а предприниматели - благодаря поддержке государства. В Республике Казахстан интенсивно создаются все условия для развития предпринимательской деятельности, в частности, осуществлена большая работа по приватизации собственности, ставшей прочной экономической основой для развития предпринимательства. Несмотря на высокие темпы развития предпринимательства в последние годы, существует ряд проблем, препятствующих качественному росту данного сектора экономики. Данные проблемы включают:

- несовершенство законодательной базы – законодательство о частном предпринимательстве содержит устаревшие нормы. По ряду вопросов развития МСБ отсутствуют четкие нормы, что ведет к увеличению административных барьеров и двойкой трактовке норм действующего законодательства;

- проблема критериального определения субъектов предпринимательства – критерии отнесения субъектов предпринимательства к категории малого и среднего бизнеса не соответствуют мировой практике. Заниженные стоимостные критерии не соответствуют сегодняшнему уровню развития экономики и бизнеса. Они стимулируют искусственное «дробление» бизнеса, снижают эффективность мер поддержки и конкурентоспособность отечественного предпринимательства;

- недостаточно конструктивная налоговая система – налоговая система Казахстана не предусматривает экономических стимулов для роста масштабов малого бизнеса и постепенной его трансформации в средний;

- административные барьеры – наличие административных барьеров является серьезным препятствием для развития малого и среднего бизнеса. Однако их комплексный анализ дает ключи к наиболее эффективному решению данной проблемы;

- слабое развитие и фрагментарность инфраструктуры поддержки предпринимательства – существующая в Казахстане инфраструктура поддержки - МСБ не обеспечивает комплексной поддержки развития малого и среднего бизнеса и обуславливает повышенные транзакционные издержки;

- низкая конкурентоспособность продукции малого и среднего бизнеса – недостаточный уровень фондовооруженности, высокий уровень износа и низкая обновляемость основных средств, а также низкая технологичность сектора МСБ в целом, снижают производительность труда, экономическую эффективность и конкурентоспособность продукции малого и среднего бизнеса;

- отсутствие доступа к финансовым ресурсам – мировой финансовый кризис усугубил проблему недостатка финансирования субъектов МСБ. Своевременная реализация государственной Стабилизационной программы

позволило частично нивелировать негативное влияние кризисных явлений на сектор МСБ [3,12]. Важнейшей задачей государства на данном этапе является создание целостной системы экономических методов регулирования. С этой целью все страны, осуществляющие переход к рыночной экономике, проводят радикальные реформы кредитной и налоговой системы.

Начиная с 2020 года предпринимательство в нашей стране подверглось двум страшным событиям – это пандемия и события января месяца этого года. В данной статье мне хотелось бы уделить внимание на такой вопрос – как это повлияло на предпринимательскую среду и экономику в целом в нашей стране?

1. Коронакризис.

Текущий экономический кризис, вызванный пандемией COVID-19, беспрецедентно уникален тем, что оказал влияние на большинство отраслей экономики. При этом, больше всего от экономического кризиса пострадал сектор МСБ. Учитывая, что в странах ОЭСР 60% рабочих мест и 50-60% ВВП приходится на МСБ, правительства этих стран приложили существенные усилия на поддержку отечественного бизнеса. Основные меры направлены на восстановление платежеспособности, стимулирование внутреннего спроса, упрощение процедур банкротства и создание условий для быстрого и беспрепятственного перезапуска бизнеса. Доля МСБ в экономике Казахстана достигает 30,8% от ВВП и обеспечивает занятость 3,3 млн человек, что составляет 37% от общего числа занятого населения. Наибольшая доля выпуска продукции (88%) приходится на малые (15-100 чел.) и средние (101-250 чел.) предприятия, при этом они составляют лишь 20% от действующих субъектов МСБ. ¼ субъектов МСБ и около половины занятых работают в Алматы и Нур-Султане. 2/3 субъектов и половина занятых в МСБ представлена в отраслях с низкой производительностью труда: оптовой торговли, сельского хозяйства, сферы услуг. Задачи восстановления МСБ сектора и не допущения остановки предприятий, а также роста безработицы, становятся самыми приоритетными в экономической политике государства. Сегодня тема государственной поддержки бизнеса становится наиболее обсуждаемой в СМИ и социальных сетях. Пандемия коронавируса негативно повлияла на экономику страны и мира [4,19].

2. Январские события 2022 года.

Погромы, бандитизм и нападения террористов поставили под вопрос международную репутацию казахстанской экономики. И в первую очередь Казахстану в экономике надо сосредоточиться на восстановлении инвестиционной привлекательности. Суммарные потери Казахстана составят 2-3 млрд долларов: пострадало 1300 объектов предпринимательства, совершены нападения на 100 торговых центров, уничтожено 500 полицейских машин и многое другое. Из-за январских беспорядков в Казахстане ослабла экономическая активность. В период действия режима ЧП приостановили свою работу многие объекты бизнеса. Основные убытки

понесла сфера услуг: торговля, общепит, транспорт. Больше всего пострадали объекты бизнеса, которые наряду с повреждением подверглись и полному их разграблению. Главной проблемой является то, что Казахстан выбили из привычного ритма. Стране придется долго приходить в себя даже в том случае, если властям удастся быстро нормализовать ситуацию и исключить повторные эксцессы. Были планы по созданию международного финансового центра в Нур-Султане, судьба которого теперь непонятна, а это знаковый проект для Казахстана. Теперь многое зависит от инвесторов [5,102].

Предпринимательство существует везде, где люди по собственной воле (а не по централизованно разработанному плану) производят товары и оказывают услуги. Но людям свойственно ошибаться. Чаще всего истоки неудач закладываются на стадии организации предпринимательства. Такие ошибки наиболее трудно исправимы. По этой причине знание теоретических основ предпринимательства является необходимым условием долгой и успешной жизни в бизнесе. Знание видов и организационно-правовых форм предпринимательства дает возможность предпринимателям успешно открывать и расширять собственное дело, принимать грамотные экономические и юридические решения. Без этих знаний в Казахстане невозможно построение цивилизованной системы предпринимательских отношений, которые, в свою очередь, являются основой экономического развития и процветания страны. Поэтому сейчас осуществляются постоянные преобразования и корректировки в этой области с целью создания упорядоченной системы функционирования и взаимоотношения различных фирм и предприятий. Таким образом, развитие и становление МСП в стране пережило бурные этапы развития. Исходя из этого, можно определить, что современное состояние МСП требует совершенствования и создания инфраструктуры поддержки:

- повышение экономической грамотности населения;
- предоставление информации о поддержке малого и среднего бизнеса в СМИ;
- разработка и внедрение механизмов частичного субсидирования затрат предпринимателей на профессиональные услуги по развитию бизнеса; повышение информированности предпринимателей и других заинтересованных сторон о существующих возможностях получения профессиональных услуг/консультаций от государственных органов;
- развитие и поддержка действующей инфраструктуры МСБ.

Становление рыночной экономики в Казахстане ведет к увеличению числа граждан, занимающихся предпринимательством. К предпринимательской деятельности готовят в университетах, академиях, институтах, колледжах. Наметившийся в экономической структуре рост представителей предпринимательской деятельности отвечает актуальнейшей задаче ускоренного создания целой армии новых товаропроизводителей. Процесс образования высокорентабельных, динамичных предприятий можно

связывать с надеждой на установление подлинных рыночных отношений в нашей экономике [6].

Развитие предпринимательства сталкивается со множеством проблем, в частности это и информационные проблемы, и финансовые, и институциональные, и образовательные, и государственные (бюрократизм, коррупция), все эти проблемы легко разрешимы, если придерживаться правильно политики, которую наше государство уже выбрало. Сейчас перед нами стоит более серьезная проблема в лице последствий пандемии и событий в нашей стране. Видимо, было бы неверно соглашаться с одним тезисом о том, что будущее Казахстана - за предпринимательством.

Будущее Казахстана - за всеми нами и во многом будет определяться нашей способностью выработать эффективную концепцию развития предпринимательства. Но будущее Казахстана - и за предпринимателями. Поэтому требуется профессиональный подход каждого, кто решил заняться этой формой экономической деятельности, к исполнению своих предпринимательских функций. На сегодняшний день самое главное - реализовать программы развития в условиях кризиса, принятые главой государства. И не в коем случае не отказываться от намеченного пути развития. И мы обязательно добьемся успеха не только в сфере предпринимательства, но и во всей экономике.

Список литературы:

1. Климов С.М. Предпринимательство: вчера и сегодня / С.М. Климов. - СПб: IVESEP, 2018.- 168 б.
2. Николашин В.Н. Кадрлық еңбекті ұйымдастыру. Оқу-әдістемелік кешен / В.Н. Николашин. - М.: МІЕМР, 2012.- 315 б.
3. Терехова Г.И. Персоналды басқару: Оқу-әдістемелік кешен / Г.И. Терехова. - Тамбов: TIST, 2010 .- 46 б.
4. Бородин Е. Предпринимательство / Е.Бородин // Экономика. - 2021. - №11. - С.19-27.
5. Ильясова А.А. Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік қызмет / А.А. Ильясова// Ғылыми коммуникация. Экономика және менеджмент. - 2022. - № 1. - С. 102-110.
6. <https://awgm.ru/kk/chto-vklyuchaet-v-sebya-chelovecheskii-kapital-formirovanie-nakoplenie.html>

К ВОПРОСУ О СОЧЕТАНИИ ЕСТЕСТВЕННОГО И ПОЗИТИВНОГО ПРАВА В КОНСТИТУЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Определенный исторический этап развития государства представляет собой знаковым моментом для подведения итогов с разных аспектов. Развитие государства и это развитие правотворческой деятельности, т.е., когда говорится о развитии государства, то это и применимо по отношению к праву.

Одним из способов познания действительности – это осознанная необходимость научного изучения. Научная мысль по своей сути старается верно отразить современную объективность. Существует множество методологических концепций исследования. В основе всех их лежит взаимодействие государства, общества, личности. Они, выступая в сфере непрерывного взаимодействия, выполняя свои «природные» назначения, порождают определенную матрицу, которая представляет собой некую начальную форму, порождающую дальнейшее воспроизведение чего-либо. Матрица как модель базовых институтов, элементов, существующих и развивающихся в обществе, способствует обществу в целом воспроизводить себя в истории [6, с.17]. Взаимодействие между государством, обществом, личностью может быть различными в зависимости от содержания постоянных величин: 1) пространства (геополитическое нахождение государства); 2) время (рамки конкретного периода существования); 3) первоосновы, отстаивающие определенные цели и задачи (государство, общество, личность). Все эти величины находят свое отражение в праве. Яркий тому пример преамбула Конституции Республики Казахстан 1995 года. За 30-летний период независимости Республика выстраивало свою правовую систему. На сколько она действенна?

Содержание права, как совокупности норм и правил, установленных и охраняемых государством, несет в себе постоянное изучение со стороны правоведов соотношение «естественного» права «позитивного» права.

Естественное право по своему бытию и смыслу, представляет собой закрепление исходных, объективных, подлинных начал, которые формируют совокупность ценностей, принципов. Эти ценности являются объединяющим началом. Например, в пункте 2 статьи 1 Конституции Республики Казахстан закреплены «основополагающими принципами деятельности Республики являются: общественное согласие и политическая стабильность, экономическое развитие на благо всего народа, казахстанский патриотизм, решение наиболее важных вопросов государственной жизни

демократическими методами, включая голосование на республиканском референдуме или в Парламенте». «Традиционно важнейшей чертой естественного права считается его универсальная нормативность, имеющая беслично-авторитарный характер. Естественно-правовые нормы адресованы ко всем без исключения правоспособным субъектам и призывают следовать содержащимся в них предписаниям, из-за того что те отвечают критериям высшей, абсолютной справедливости», отмечает В. А. Бачинин в своей работе «Анализ естественного и позитивного права: философско-культурологический анализ» [5, с.76]. При этом, в процессе правоприменения возникают особенности правопонимания содержания установленных норм естественного права. Государство регламентирует, закрепленные конституционные основы построенные на основах естественного права. Так, пункт 1 статьи 1 Конституции Республики Казахстан является по сути программной нормой, которая закрепила принципиальные начала – «Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы.» Законодательство страны раскрывает содержание этих начал.

Содержание светское государство, его гарантированность раскрывается в Законе Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» от 11 ноября 2011 года.

Содержание «социального государства» на данном этапе отличается от содержания, которое вкладывалось на практике в период существования государства СССР. В СССР действовал иной принцип распределения ресурсов, отсутствовала частная собственность, иные возможности социального обеспечения. Разные типы государств, разный материальный источник права создает разную правовую систему, ее содержание. Правотворческая деятельность в соответствии с государственными установками формирует так называемое «позитивное» право. Очевидно, что естественное право и позитивное право выступают как взаимосвязанные компоненты одно целого.

Конституция Республики Казахстан 1995 года закрепила естественно-правовые принципы, основанные на приоритете прав человека и гражданина. Закрепление этих основ требует конкретизации, регламентации в применении. Отсюда, позитивным правом следует называть совокупность тех правовых норм, которые формируют законодательство страны на данном историческом этапе. В.А. Бачинин, отмечая основные пункты различий между этими естественным правом и позитивным правом, как двумя социокультурными образованиями, указывает, что естественное право считается производным от естественного порядка вещей, т.е. от строя мироздания и природы человека как разумного существа, являющегося неотъемлемой частью миропорядка. Позитивное право - искусственное создание, сотворенное людьми, преданными интересам такого искусственного формообразования, как государство [5, с.76].

Закрепление в Конституции норм естественных прав человека, их неотчуждаемости, норм о правовом государстве, свидетельствует о признании естественноправовых идей государством. Часть 1 статьи 39 закрепляет, «права и свободы человека и гражданина могут быть ограничены только законами и лишь в той мере, в какой это необходимо в целях защиты конституционного строя, охраны общественного порядка, прав и свобод человека, здоровья и нравственности населения». Из этого положения важно признать необходимость позитивного права, которое нацелено на обеспечение и гарантированность, соблюдения и защиту естественноправовой концепции, особенно в процессе реализации естественного права. В связи с этим В.С. Нерсеянц отмечает, что «позитивная» ценность закона (позитивного права) – это его официальная обязательность властная императивность, а не его общезначимость по какому-либо объективному (не властно-приказному) правовому основанию» [7, с.39].

Следовательно, естественное право и позитивное право представляют собой взаимодополняющие элементы одной конструкции – права страны.

Рассматривая соотношение естественного и позитивного права, как оно отражается в Конституции, можно обнаружить наличие изменяющийся взгляд на понимание естественного права, позитивного права. Их внутренне содержание в разные исторические этапы развития государства могут меняться. Отношение к пониманию естественного право может приобретать «искусственное» содержание, отношение к сути естественного права. Происходит противопоставление «естественного» и «искусственного». Например, в годы установления социалистического государства право каждого на жизнь принимала внутреннее содержание права на жизнь рабочих и крестьян. Что же касается класса буржуазии и феодалов, то Декларация прав трудящихся и эксплуатируемого народа, провозглашала, «основной задачей уничтожение всякой эксплуатации человека человеком, полное устранение деления общества на классы, беспощадное подавление эксплуататоров, установление социалистической организации общества и победы социализма во всех странах». Ценностные начала право на жизнь, честь, достоинство носило классовый характер. Позитивное право закрепляет принудительный характер не по отношению к правонарушителю, а в силу социального, классового положения, противоречащего идеям государства. Идея построения социалистического государства, страны советов рабочих и крестьян предлагала использование силовых методов, что по своей сути является «искусственным», а не «естественным». В Конституции Республики Казахстан закреплено положение в пункте 1 статьи 24, что каждый имеет право на свободу труда. Иной подход к пониманию труда, право каждого на труд закрепляла Декларации прав трудящихся и эксплуатируемого народа. «В целях уничтожения паразитических слоев общества и организации хозяйства вводится всеобщая трудовая повинность». Происходит смена

понимания внутреннего содержания права, диалектика «естественного» и «искусственного» права [7, с.45].

В примерах связанных с социалистическими методами и пониманием естественного права, следует рассматривать как отклонения от «естественного» права, противопоставление «искусственному» и «естественному». Рассматривая внесение изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан обнаруживается иной аспект «искусственного» права на примере состава высшего представительного органа. Парламент республики Казахстан состоит из двух палат: Сенат и Мажилис. Изначальном тексте Конституции Республики весь депутатский корпус Парламента избирался на выборах. В соответствии с Законом Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан от 21 мая 2007 года № 254 порядок формирования депутатов претерпел изменения. пятнадцать депутатов Сената назначаются Президентом Республики с учетом необходимости обеспечения представительства в Сенате национально-культурных и иных значимых интересов общества (п.2 ст. 50 Конституции Республики Казахстан), Девять депутатов Мажилиса избираются Ассамблеей народа Казахстана (п.1 ст. 51 Конституции Республики Казахстан). Ценность демократизма не теряет смысла. Однако назначение Президентом депутатов в Сенат с с учетом необходимости обеспечения представительства в Сенате национально-культурных и иных значимых интересов общества и избрание депутатов в Мажилис Ассамблеей народов Казахстана несет в себе искусственный смысловой оттенок. Также подтверждает наличие динамики «естественного» и «искусственного» права, вернее его внутреннего содержания на определенном историческом этапе развития государства.

Данные примеры отражают, что естественное право как универсальный принцип, воплощающий природу всеобщей, универсальной ценности может выражаться в частных вариантах при реализации и его воплощении.

Конституция Республики Казахстан не использует принцип бинарной оппозиции естественного и позитивного права. Сама Конституция отражает взаимодействие, взаимодополнение двух моделей права: естественного и позитивного.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республик Казахстан 1995 года /ИПС – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> (дата обращения 21 декабря 2021г.)
2. Законе Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» от 11 ноября 2011 года – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31067690 (дата обращения 21 декабря 2021г.)

3. Законом Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан от 21 мая 2007 года – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000254_#z0 (дата обращения 21 декабря 2021г.)
4. Декларация прав трудящихся и эксплуатируемого народа – URL: <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5320/> (дата обращения 24 декабря 2021г.)
5. Бачинин В.А. Анализ естественного и позитивного права: философско-культурологический анализ // Общественные науки и современность. 1999, № 6, 76-87с. – URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/195/333/1217/007bAx5eININ.pdf> (дата обращения 12 декабря 2021г.)
6. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы: микросоциологическая объяснительная гипотеза СОЦИУС. 2001, № 2, 16-28 с.
7. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства. М.: Норма, 204, 552 с.

Сапарбаева А. М.

КазНПУ имени Абая, старший преподаватель кафедры Экономические специальности, 87071384794, ASaparbaeva80@list.ru

ҚР Ұлттық банктің коммерциялық банктермен өзара байланыстарын ұйымдастыру ерекшеліктері

Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі мен коммерциялық банктердің арасындағы қатынастар ҚР-сының заңдары негізінде құрылады. Сонымен бірге, мұндай өзара әрекеттесудің негізгі бағыты - бір жағынан коммерциялық банктердің операциялық кассаларына қолдау беру және екінші жағынан олардан артық қолма-қол ақшаны қабылдау бойынша ҚР ҰБ мекемелерінің жұмысын ұйымдастыру.

ҚР ҰБ есеп айырысу-кассалық орталықтары коммерциялық банктердің қолма-қол ақшаға деген қажеттілігін коммерциялық банкке өз клиенттеріне қолма-қол ақша беру операцияларын жүргізуге ыңғайлы мөлшерде және купюралық құрамда қанағаттандыруға міндетті. Бұл жағдайда келесі шарттар сақталуы керек [1]:

- 1) Коммерциялық банктің корреспонденттік шотында қажетті соманың болуы;
- 2) есеп айырысу-кассалық орталықтары коммерциялық банкінің операциялық кассасын нығайтуды алуға алдын ала өтінім жасау.

Ұлттық банктің кассалық операциялар саласындағы коммерциялық банктердің мекемелерімен қарым-қатынасындағы тағы бір маңызды бағыт – ҚР ҰБ мекемелерінің коммерциялық банктерден өз клиенттеріне қызмет көрсету үшін банктерге қажет емес артық қолма-қол ақшаны қабылдау

міндеті. Сонымен қатар, келесі шарттарды сақтау қажет: біріншіден, ҚБЕО-ге берілген ақша ҚРҰБ нұсқауларына сәйкес қалыптастырылып, буып-түйіліп, рәсімделуі керек; екіншіден, коммерциялық банк ҚБЕО-ға қолма-қол ақшаны тапсыруға алдын ала өтінім беруге міндетті.

Коммерциялық банктерге кассалық қызмет көрсету кезінде ҚР Ұлттық Банкінің мекемелеріне коммерциялық банктердің жұмысына ыңғайсыз номиналдардың қолма-қол ақшасы мен артық ақша белгілерін беруге тыйым салынады.

Коммерциялық банк Ұлттық банкке кассалық айналым туралы есепті әр 5 күн сайын және ай сайын ұсынады.

Кесте 1. Коммерциялық банктердегі қолма-қол ақша қозғалысы

Банктердің қассалары арқылы өтетін қолма-қолақша ағыны	2019 жылы (млрд теңге)	2018 жылы (млрд теңге)	Өзгеруі	
			млрд теңге	%
Банктердің қассаларына түсу	30671,4	28865,7	1805,7	6,3
заңды тұлғалардың тауарларды, көрсетілетін қызметтерді және жұмыстарды өткізуден	6236,3	5694,7	541,6	9,5
жеке тұлғалардың салымдары бойынша шоттарға	9446,0	8827,4	618,5	7,0
шетел валютасын сатудан	4769,4	4073,3	696,1	17,1
бір жолғы аударымдар бойынша жеке тұлғалардан	279,9	279,5	0,5	0,2
жеке және заңды тұлғалардан қарыздарды өтеу	462,3	399,2	63,1	15,8
басқа да түсімдер	9477,5	9591,6	-114,1	-1,2
Банктердің қассаларынан беру	31998,4	30682,6	1315,8	4,3
заңды тұлғалардың тауарларға, көрсетілетін қызметтерге және жұмыстарға ақы төлеуге	2759,8	2416,0	343,8	14,2
жеке тұлғалардың салымдары бойынша шоттардан	6976,6	6613,7	362,9	5,5
шетел валютасын сатып алуға	1388,4	1280,7	107,8	8,4
бір жолғы аударым үшін	87,0	96,7	-9,7	-10,1
еңбекақы, зейнетақы және жәрдемақы төлеуге	1486,5	907,4	579,1	63,8
банкоматтарды толықтыруға	16965,4	12097,1	4868,3	40,2
жеке және заңды тұлғаларға қарыздар	511,2	547,5	-36,4	-6,6
басқа да беру	1823,6	6723,6	-4900,0	-72,9

Ескерту - [2] дереккөз негізінде автор құрастырып, талдау жасаған

1-кесте мәліметтерінен көріп отырғанымыздай, қолма-қол ақшаны айналыстан алу көлемінің ұлғаюы банктердің қассалық айналымдарының кіріс бөлігінің өсуіне байланысты. Шетел валютасын сатудан банктердің қассаларына 2018 жылмен салыстырғанда 2019 жылы 17,1%-ға көп қолма-қол ақша түсті. 2019 жылы 2018 жылмен салыстырғанда банктердің қассаларына қарыздарды өтеуден 15,8%-ға, тауарларды, көрсетілетін қызметтерді және жұмыстарды өткізуден 9,5%-ға қолма-қол ақша түсуінің өсуі байқалды.

Сенімді және қауіпсіз төлем жүйелері мемлекеттің қаржы жүйесінің тұрақтылығының артуына ықпал етеді, тұтастай алғанда, қаржы ресурстарын тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді және қаржы нарықтарының өтімділігін жақсартады, сондай-ақ сатушылар мен сатып алушылардың арасындағы уақытылы есеп айырысуға кепілдік береді [3].

Бүгінгі күні ҚР ұлттық төлем жүйелері [4]:

- Банкаралық ақша аударымдары жүйесі (БААЖ)
- Банкаралық клиринг жүйесі (БКЖ) арқылы жүргізіледі.

БААЖ бұл электрондық ақшасыз ақша аудару жүйесі, оның пайдаланушылары болып табылатын Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі, қаржы Министрлігінің Қазынашылығы, «Азаматтарға арналған үкімет» Мемлекеттік корпорациясы, екінші деңгейлі банктер, қор биржасы, бағалы қағаз депозитарийі және банктік емес қаржылық ұйымдар. Жүйенің әр бір пайдаланушысының Ұлттық Банктегі шоты бар. БААЖ мейрам және демалыс күндерін қоспағанда аптаның барлық күндері жұмыс істейді.

Банкаралық ақша аударымдары жүйесі елдің нақты уақыт режиміндегі жалпы есеп айырысулар жүйесі (RTGS) болып табылады, яғни құжат жеке өңделеді және ақша аудару әрбір төлем құжатының негізінде жүзеге асырылады.

Жүйедегі ақша аударымы пайдаланушының Ұлттық Банкте ашылған өзінің корреспонденттік шотынан Ұлттық Банктегі жүйенің арнайы белгіленген шотына аударылған ақша сомасы, сондай-ақ БААЖ басқа пайдаланушыларынан түскен ақша сомасы шегінде жүзеге асырылады. Жүйенің шоты Ұлттық Банкте жүйедегі ақша аударымдарын орындау кезеңінде пайдаланушылардың ақшасын есепке алу үшін қызмет етеді [5].

ҚБЕО өндейтін толықтыратын және бекітетін SWIFT тәрізді хабарлар форматтарын пайдалана отырып БААЖ хабарлармен алмасу тек электрондық тәсілмен жүзеге асырылады

БААЖ электрондық-сандық қолды тексеру жолымен қабылдаған хабардың аутентификациясын жүргізеді. БААЖ өңделген кездегі төлем тапсырманың бақылауы жүзеге асырылады, соның ішінде [6]:

- қабылдаған форматтар хабардың құрылымының сәйкестілігіне
- электрондық сандық қолдың әдептілігіне
- референстің кездесетін жағдайына
- Жіберуші мен алушының ББК дұрыстығына
- Жіберуші мен алушы шотының бақылау разрядтарына
- Валюталандыру күннің сәйкестілігіне
- Төлемдерді жіберушімен жіберу және алушымен алу үшін құқықтың болуына
- ТТБК толтырылған кодтарының болуына
- Пайдаланушының орналасқан жерінен, төлем тапсырмада көрсетілген, соманы жазып алу мүмкіндігі

БААЖ пайдаланушылардың кредиттік тәуекелімен және өтімділік тәуекелімен басқару мақсатында, Ұлттық Банк бөлімшесі жүйенің

мониторингін жүргізеді. Мониторинг пайдаланушылардың позицияларының ағымды күйі туралы мәліметтері, дебеттік және кредиттік айналымдары, кезектегі құжаттар және өткізілген төлемдердің саны мен көлемі негізінде ақиқатты уақыт режимінде жүргізіледі. Қажетті жағдайда Ұлттық Банк бөлімшесі барлық деректемелер тұрғысында әр бір пайдаланушының барлық төлемдерін қарауға мүмкіндігі болады.

Кесте 2. Бір күнтізбелік күн ішінде бір банкаралық электрондық төлем құжатын өңдеу құны (теңге, ҚҚС сомасын есепке алмағанда)

Төлем жүйелерінің атауы	Төлемді жүргізу уақыты	Құны
Банкаралық ақша аудару жүйесі	сағат 08-00-ден 13-00-ге дейін.	57,00
	сағат 13-00-ден 19-00-ге дейін.	114,00
	сағат 19-00–ден 08-00–ге дейін.	740,00

Ескерту - [4] дереккөзінен алынған

БААЖ тұтастай алғанда сипатына қарай әлемдегі RTGS жүйесімен көбіне ұқсас. Мысалы, Швейцарияның SIC жүйесімен (Швейцарияның Ұлттық Банкінде орналастырылған активтер есебінен нақты уақыт режимінде төлемдерді есептеу), Англияның CHAPS жүйесімен (электрондық төлемдер жүйесі, төлемдер нақты уақыт режимінде жүзеге асырылады), Украина ЭТЖ, Сингапур MEPS, Қырғыз МНУЕЖ, Жапония BOJ-NET ұқсас.

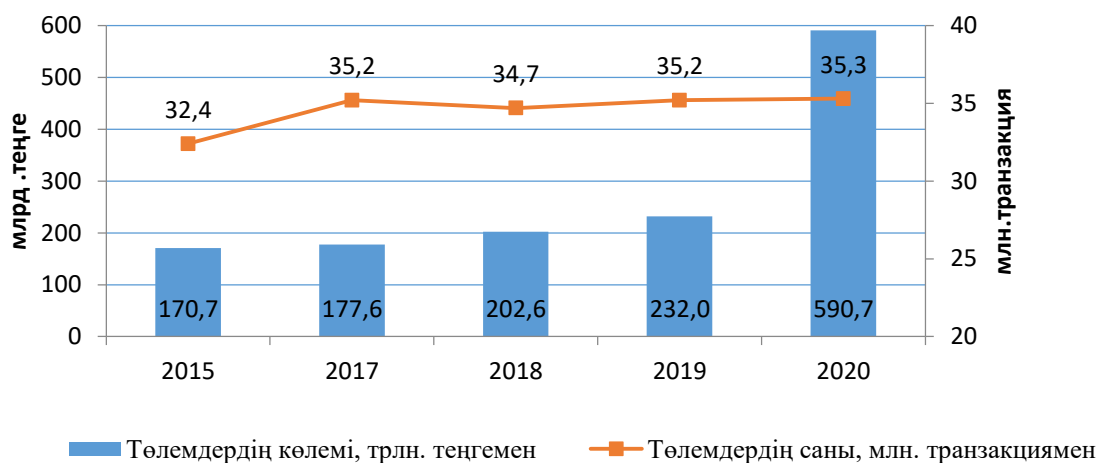
«Қазақстан Республикасындағы банкаралық клиринг туралы Уақытша ережесі» Ұлттық Банк Басқармасы бекіткеннен кейін Қазақстанда клирингті енгізуді 1995 жылы бастады. Осы ереже Қазақстан Республикасының төлем жүйесін жетілдіру және дамыту мақсаттарында және «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі туралы» Қазақстан Республикасы Заңдарымен, «Қазақстан Республикасындағы банктер туралы», «Қазақстан Республикасындағы ақшасыз есеп айырысулар туралы уақытша ережесімен» сәйкес әзірленді [6].

Төлемді жүргізу үшін төлем жүйесін банк таңдайды. Бұл жағдайда таңдау, төлемнің тығыздығына тәуекелді болады: не ол БААЖ арқылы ақиқатты уақытта жүргізіледі, не ол сағат 15:00-ден кейін жүргізілетін клирингтің ақырғы есебін орындаудан кейін жүргізіледі [6].

Төлем жүргізу жүйесін таңдау кезінде маңызды факторы төлемнің құны болып табылады. БААЖ төлем қымбаттырақ тұрады, бірақ есеп кепілдігі көбірек, төлем жүргізудің басты талабы ақшаның болуы болып табылады. Клирингте құны арзан және есеп уақыты кештеу болады. Клирингте төлем құжаттар көпжақты өзара есепке алу принципі бойынша өңделеді. Клирингте бөлшек төлемдердің едәуір саны топталғанына байланысты, Клирингте ақшаның айналымы көтеріледі. Ақша ақырғы есебі үшін клиринг операциялық күнінің соңында ғана керек болады, және талап еткен ақшаның мөлшері таза дебеттік сальдо сомасымен шектеледі, сонымен, олар бір күннің ішінде пайдаланушылармен басқа мақсаттар үшін пайдалануы мүмкін.

2020 жылы БААЖ және БКЖ арқылы 590,7 трлн. теңге сомаға 35,3 млн. транзакция жүргізілді [7] (1-сурет).

**2015 жылдан бастап 2020 жылға дейінгі аралықта
БААЖ-дағы және БКЖ-дағы төлемдер ағындарының серпіні**

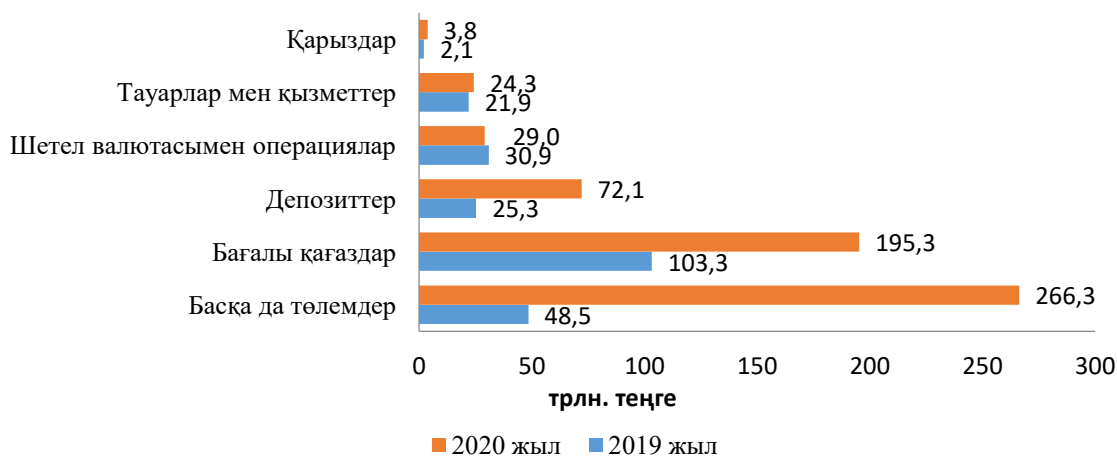

Сурет 1. 2015-2020 жж. БААЖ-дағы және БКЖ-дағы төлемдер ағындарының серпіні
Дереккөз: [7]

2019 жылмен салыстырғанда төлем жүйелері арқылы жүргізілген төлемдер саны 0,3%-ға (117,2 мың транзакцияға) ұлғайды, төлемдер сомасы 2,5 есе (358,7 трлн. теңгеге) өсті.

Төлем жүйелері арқылы жүргізілген төлемдер көлемінің өсуі негізінен Қазақстан резиденттерінің бағалы қағаздарымен жасалған төлемдер көлемінің 89,4%-ға және банкаралық депозиттермен жүргізілген операциялар мен банктердің меншікті қаражатын аударумен және олардың клиенттерінің 2,9 есе ұлғаюымен қамтамасыз етілді (2-сурет). 2020 жылы көрсетілген төлем жүйелері арқылы бір күнде орташа алғанда 2,4 трлн. теңге сомаға 144,1 мың транзакция жүргізілді.

БААЖ-дағы және БКЖ-дағы төлемдердің мақсат түрлері бойынша көлемі

Сурет 2.БААЖ-дағы және БКЖ-дағы төлемдердің мақсат түрлері
бойынша көлемі
Дереккөз: [7]

Енді банкаралық ақша аудару жүйесінің қызметтеріне талдау жасайық. 2021 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша БААЖ-да 37 пайдаланушы тіркелген. 2020 жылы БААЖ арқылы 584,7 трлн. теңге сомаға 14,0 млн. транзакция жүргізілген. 2019 жылмен салыстырғанда төлемдер көлемі 2,6 есе (358,2 трлн. теңгеге) өскен, электрондық төлем хабарларының саны 3,8%-ға (516,3 мың транзакцияға) ұлғайған. 2020 жылы БААЖ-дағы бір электрондық төлем хабарының орташа сомасы 2019 жылмен салыстырғанда 2,5 есе (25,0 млн. теңгеге) ұлғайып, 41,7 млн. теңгені құраған.

БААЖ-дағы төлемдердің саны бойынша ең көп үлес 3 млн. теңге (87,4%) сомадағы төлемдерге, төлемдердің негізгі сомасы 1 млрд. теңгеден астам (үлесі 85,9%) аралығындағы төлемдерге тиесілі болды.

Негізінен жүйе арқылы Қазақстан резиденттерінің бағалы қағаздарымен операциялар бойынша БААЖ-дағы төлемдердің жалпы көлемінен 33,0% және банкаралық депозиттермен және банктер мен олардың клиенттерінің меншікті қаражатының аударымдарымен 12,2% төлемдер жүргізілді, тауарлар мен қызметтер үшін төлемдердің көлемі 2016 жылы 4,1%-ды құрады.

Банкаралық клиринг жүйесі. БКЖ-ға қатысушылардың саны 2021 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша 25 болды [8]. 2020 жылы жүйе арқылы 6,0 трлн. теңге сомаға 21,3 млн. электрондық төлем хабары өңделді. 2019 жылмен салыстырғанда клиринг жүйесіндегі төлем хабарларының саны 1,8%-ға (399,1 мың құжатқа) азайды, төлемдер сомасы 8,9%-ға (489,6 млрд. теңгеге) өсті. 2020 жылы БКЖ-дағы бір төлем хабарының орташа сомасы 2019 жылмен салыстырғанда 27,8 мың теңгеге немесе 10,9%-ға ұлғайып, 282,4 мың теңге болды.

Төлемдер сомасы бөлігінде БКЖ-дағы транзакциялардың саны бойынша ең көп үлес 500 мың теңгеге дейінгі (90,0%) аралықта, төлемдер сомасындағы негізгі үлес 1 млн. теңгеден астам (үлесі 77,6%) аралықта электрондық төлем хабарларына тиесілі болды.

БКЖ арқылы негізінен шаруашылық жүргізуші субъектілердің тауарлар мен материалдық емес активтер (жүйедегі төлемдердің жалпы көлеміндегі үлесі 28,9% болды), көрсетілген қызметтер (26,2%), бюджетке төлемдер және бюджеттен төлемдер (18,6%) үшін есеп айырысулары бойынша төлемдері жүргізілді.

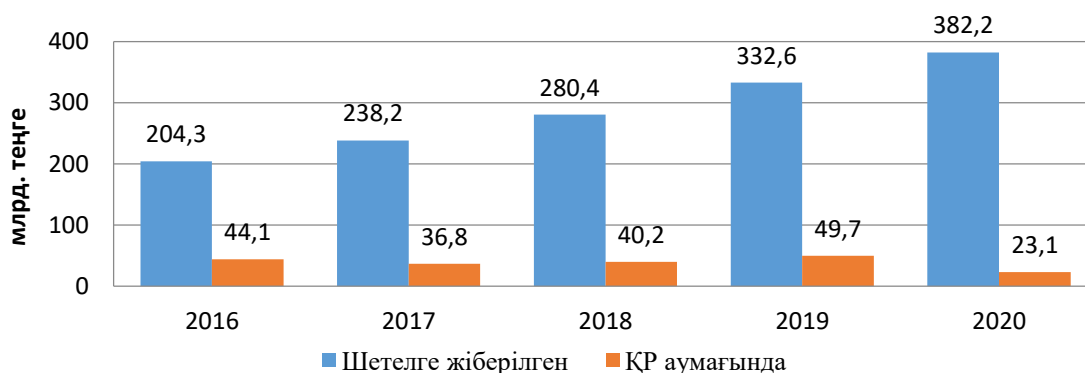
Ақша аударымдарының жүйесі. Қазақстан нарығында Алтын тәж, Western Union, Unistream, Contact, Блиц, Faster Юнистрим, Faster және басқалары сияқты ақша аударымдарының жүйесі жұмыс істейді. 2020 жылы ақша аударымдарының жүйесі арқылы 405,3 млрд. теңге сомаға 2,4 млн. транзакция жүргізілді (жіберілді). Бұл ретте ақша аударымдарының жүйесі арқылы жіберілген ақшаның көлемі 6,0%-ға ұлғайды.

Көп жағдайда ақша аударымдарының жүйесін елдің халқы Қазақстанның шегінен тыс ақша аударымдарын жүргізу үшін пайдаланады: шетелге жіберілген төлемдер мен ақша аударымдарының үлесі транзакциялардың жалпы санынан 90,3%-ды және жалпы сомасынан 94,3%-ды құрайды.

Бұл ретте, ақша аударымдарының жүйелері бойынша Қазақстаннан жүргізілетін операциялар түсімнен біршама асып кетеді. Мысалы, 2020 жылы ақша аударымдарының жүйесі арқылы елден шетелге 382,2 млрд. теңге сомаға 2,1 млн. транзакция жіберілді, ал шетелден келіп түскен ақша аударымдары 248,5 млрд. теңге сомаға 1,2 млн. транзакцияны (теріс сальдо 133,7 млрд. теңгені) құрады. Елден жіберілген бір аударымның орташа сомасы шамамен 179 мың теңге, елге алынған аударым сомасы 206 мың теңге болды.

Сонымен қоса, ақша аударымдарының жүйесі Қазақстан бойынша орташа сомасы шамамен 100 мың теңгені құрайтын жедел аударымдарды жүзеге асыру үшін де қолданылады. Мәселен, 2020 жылы Қазақстан бойынша ақша аударымдарының жүйесін пайдалана отырып, 23,1 млрд. теңге сомаға 230,7 мың транзакция жүргізілген (3-сурет).

Ақша аударымдарының жүйесі арқылы жіберілген ақша аударымдары көлемінің өзгеру серпіні

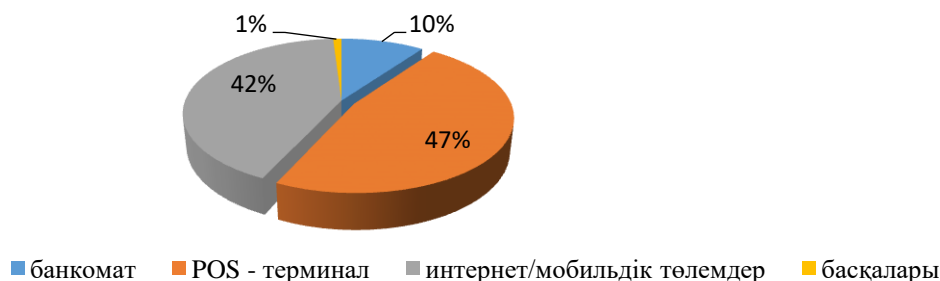
Сурет 3. Ақша аударымдарының жүйесі арқылы жіберілген ақша аударымдары көлемінің өзгеру серпіні

Дереккөз: [7]

Бұл ретте, ақша аударымдарының жүйесі негізінен өзге де жеке тұлғалардың пайдасына өтеусіз арнайы аударымдарды – 2020 жылы 402,8 млрд. теңге сомасында 2,4 млн. аударым жүргізуге бағытталған, бұл жеке тұлғалар аударымдарының жалпы санының 99,6%-ын және жалпы көлемінің 99,4%-ын құрады.

Электрондық төлем қызметтерінің нарығы. 2020 жылдың аяғында Қазақстанның аумағында 25 банк және «Қазпочта» АҚ төлем карточкаларын пайдалана отырып және оларды пайдаланбастан, электрондық терминалдар және қашықтан кіру жүйелері арқылы халыққа электрондық төлем қызметтерін көрсетті.

2020 жылы банктердің электрондық терминалдары және қашықтан кіру жүйелері арқылы 12,4 трлн. теңге сомаға 474,7 млн. транзакция жүргізілді, бұл ретте 2019 жылмен салыстырғанда өсу операциялардың саны бойынша 13,6% және сомасы бойынша 28,6% болды. Олардың ішінде қолма-қол ақшасыз төлемдер мен ақша аударымдары 2019 жылмен салыстырғанда төлемдердің саны бойынша 38,8%-ға және сомасы бойынша 44,6%-ға ұлғайып, 1,9 трлн. теңге сомаға 125,3 млн. транзакция жасалды.

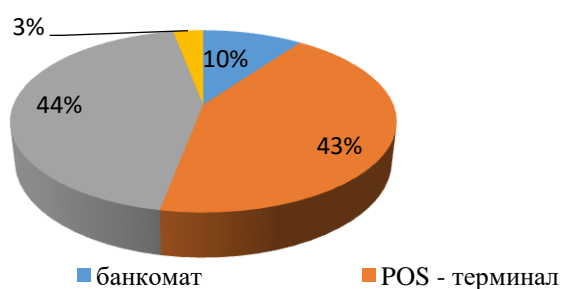

Сурет 4. Үлесіне қолма-қол ақшасыз төлемдердің жалпы саны

Дереккөз: [7]

Қолма-қол ақшасыз жасалған операциялардың негізгі бөлігі интернет/мобильдік төлемдерге (соманың жалпы санының 41,8%-ы және жалпы сомасының 44,2%-ы) тиесілі. Сондай-ақ, қолма-қол ақшасыз төлемдердің құрылымындағы жоғары үлесті POS-терминалдар арқылы жасалған төлемдер (жалпы санының 46,8%-ы және жалпы сомасының 42,8%-ы) иеленді. Өзге құрылғылардың (банкоматтар, банк дүңгіршектері және басқалары) үлесіне қолма-қол ақшасыз төлемдердің жалпы саны мен көлемінің тиісінше 11,5%-ы және 13,0%-ы тиесілі.

Енді қолма-қол ақшасыз төлемдердің жалпы көлемін келесі сурет арқылы көрсетейік.

Сурет 5. Қолма-қол ақшасыз төлемдердің жалпы көлемі

Дереккөз: [7]

Интернет және мобильдік төлемдер. Қазіргі кезде қашықтан төлем қызметтерін көрсетудің барынша қарқынды дамып келе жатқан бағыты интернет/мобильдік банкинг жүйесі болып табылады, банктер клиенттерінің шамамен 20%-ы аталған жүйелерге қосылған.

Төлем карточкаларын пайдаланбай және пайдалана отырып интернет пен мобильдік құрылғылар арқылы Қазақстан аумағында және одан тысқары жүргізілген транзакциялардың көлемі 2020 жылы 934,0 млрд. теңге сомадағы 58,3 млн. транзакцияны құрады. 2019 жылмен салыстырғанда

транзакциялардың саны төлемдердің саны бойынша 69,4%-ға және сомасы бойынша 2,3 есе ұлғайды.

Интернет/мобильдік төлемдердің серпіні

Сурет 6. Интернет/мобильдік төлемдердің серпіні
Дереккөз: [7]

Банктік қадағалаудың тиімді жүйесін қалыптастыруға негіз болатын негізгі және маңызды сәт банктердің қызметін реттейтін нормативтік құқықтық база болып табылады. Осыған байланысты, сондай-ақ қолданыстағы заңнамалық актілерге өзгерістер енгізуді және жаңа заңнамалық актілерді қабылдауды назарға ала отырып, банктер мен банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдардың қызметін реттейтін нормативтік құқықтық актілерді құруға және жетілдіруге көп көңіл бөлінді. Бұл ретте ҚР Банктері қызметін жүзеге асыру қағидаттарын халықаралық стандарттарға барынша жақындату мақсатында нормативтік құқықтық актілер халықаралық практика ескеріле отырып әзірленгенін атап өткен жөн.

ҚРҰБ қолданатын Банктік қадағалау саясаты Базель комитетінің тиімді банктік қадағалау принциптеріне барынша сәйкес келуге бағытталған. Банк жүйесін нығайту мен сауықтырудың жүргізіліп жатқан саясаты аясында ҚРҰБ банктерде ішкі бақылау жүйесін құруға көп көңіл бөледі. Осыған байланысты, барлық банктер үшін ішкі бақылауды ұйымдастырудың жалпы тәртібін айқындайтын коммерциялық банктерде ішкі (аудит) бақылауды ұйымдастыру қағидалары әзірленді.

Осыны ескере отырып, банктер консорциумдарын құру және синдикатталған (консорциалдық) несиелер беру ерекшеліктері туралы қағидалар, Екінші деңгейдегі банктердің сыртқы қарыздар тарту шарттары туралы Нұсқаулық бекітілді. Сонымен қатар, «ҚР-дағы банктер және банк қызметі туралы» заңға банктер мен олардың лауазымды тұлғаларының банк қызметімен байланысты бұзушылықтар үшін жауапкершілігін белгілеу бөлігінде өзгерістер мен толықтырулар енгізуге байланысты [9]. Сондай-ақ, Ұлттық Банк анықталған бұзушылықтар үшін айыппұл салу және өндіріп алу

бөлігінде банк қызметіне байланысты бұзушылықтар үшін ҚРҰБ айыппұл салу және өндіріп алу қағидалары әзірленді және бекітілді.

Банктердің бағалы қағаздар нарығында жандануына байланысты екінші деңгейдегі банктерге бағалы қағаздар нарығында брокерлік, дилерлік, кастодиандық қызметті жүзеге асыруға келісім беру тәртібі мен шарттарын регламенттейтін нормативтік құқықтық акт қабылданды. Сондай-ақ, республикада зейнетақы жүйесіне реформа жүргізу аясында жинақтаушы зейнетақы қорларына кастодиан ретінде қызмет көрсететін банктер қызметінің кейбір аспектілерін регламенттейтін тиісті нормативтік құқықтық актілер қабылданды.

Банктік қадағалау саласындағы халықаралық ынтымақтастық банк қызметін реттеу рәсімдерін жетілдірудің неғұрлым тиімді жолдарының бірі болып табылады, Қазақстан Республикасында банк секторының қалыптасуы мен дамуының қазіргі кезеңінде өте өзекті. Екінші деңгейдегі банктердің халықаралық стандарттарға көшу бағдарламасына сәйкес айқындалған нәтижелерге бірінші топқа жатқызылған ЕДБ-ға қол жеткізу бойынша қорытындылар шығару мерзімінің басталуына байланысты екінші деңгейдегі банктердің халықаралық стандарттарға көшу тәртібі туралы ережеге өзгерістер мен толықтырулар қабылданды. Жалпы экономикалық стратегияны ұстана отырып және Қазақстан экономикасының қаржылық тұрақтануы мен түбегейлі қайта құрылуына қол жеткізуге бағытталған банк жүйесін одан әрі реформалау бағдарламасына сәйкес ҚРҰБ күш-жігері Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму Стратегиясын сөзсіз орындауға бағытталды. Бағдарламаның негізгі мақсаттары ҚР Ұлттық валютасының ішкі және сыртқы тұрақтылығын одан әрі арттыру үшін қажетті жағдайлар жасау және ел экономикасын қаржыландыру мүмкіндіктерін кеңейту үшін екінші деңгейдегі банктер жүйесін нығайту болып табылады.

Қашықтықтан (Құжаттамалық) қадағалау банктердің жұмысын бақылаудың негізгі әдісі ретінде - бұл ақылға қонымды қадағалау әдісі, ол банктердің (және басқа да қаржы мекемелерінің) өз есептілігін қадағалау органдарына мерзімді түрде ұсынуынан тұрады, бұл әдетте ай сайынғы немесе тоқсан сайынғы негізде жасалады.

Есеп беру, әдетте, макроэкономикалық талдау үшін қажетті деректерді қосуды қамтамасыз ететініне қарамастан, ақылға қонымды қадағалау жүйесінде есептілік коэффициенттерді қолдана отырып, қаржылық көрсеткіштерді талдауды қолдана отырып, белгілі бір мекеменің қаржылық жағдайын анықтау үшін қолданылады: капиталдың жеткіліктілігі, кірістілік, өтімділік және активтердің сапасы. Қашықтықтан қадағалаудың табысы нақты нұсқаулықтар мен есепке алу және есептілік нормативтеріне сәйкес ұсынылған деректердің анықтығына байланысты болады, бұл ретте ұсынылатын ақпараттың анықтығы мен толықтығын қамтамасыз етуге ерекше назар аудару қажет.

Қашықтықтан тиімді қадағалау үшін жоғарыда аталған негізгі көрсеткіштерге қаржы

Банк қызметін ұйымдастыру жөніндегі алдын ала жұмыстар аяқталғаннан кейін реттеу процесі белгіленген ережелер мен нұсқаулықтарға сәйкес банк қызметін мониторингтеуді және басқаруды қамтиды. Бұл мыналарды қамтиды:

1. Ақпаратты ашу. Бұл Ұлттық Банктің екінші деңгейдегі банктер берген ақпаратты талдай отырып, тиімді банктік қадағалауды жүзеге асыруы үшін қажет. Айқындықтың жетіспеушілігін жеңу үшін осы саладағы маңызды мәселе-бірыңғай бухгалтерлік стандарттар мен ақпаратты ашу талаптарын әзірлеу, сонымен қатар мәліметтерді ұсыну, жинау және талдаудың компьютерлік жүйелерін енгізу. Осылайша, банктердің қызметі туралы деректердің үнемі жаңаруы және осы саладағы үрдістер туралы халықты ескерту мүмкіндігі қамтамасыз етіледі.

Екінші деңгейдегі банктер банктік қадағалау департаментіне Есептіліктің мынадай негізгі нысандарын ұсынады:

- 700 Н нысаны бойынша күнделікті теңгерім;
- ашық валюталық позиция лимиттерінің орындалуы туралы апта сайынғы есеп, Банк жүргізетін форвардтық, своп және спот мәмілелері туралы мәліметтер;
- ағымдағы өтімділіктің орындалуы туралы апта сайынғы есеп (активтер мен міндеттемелердің мерзімдерін салыстыру кестесі);
- пруденциалдық нормативтердің орындалуы туралы ай сайынғы есеп;
- резервтік талаптардың орындалуы туралы ай сайынғы есеп;
- Екінші деңгейдегі банктердің активтерді, шартты және ықтимал міндеттемелерді жіктеуі және олар бойынша провизияларды құруы туралы ай сайынғы есеп;
- Екінші деңгейдегі Банктер қаражатының бір бөлігін ішкі активтерге орналастыру туралы ай сайынғы есеп;
- тоқсан сайынғы реттеуші қаржылық есептілік. Ұсынылған есептік деректерді жергілікті жерлерде, банкте білікті инспекторлар немесе құзыретті сыртқы аудиторлар тексеруі өте маңызды.

2. Іскерлік белсенділікті шектеу. Бұл банк саласына кіруді ғана емес, сонымен қатар банктердің қатысуға құқығы бар іскерлік белсенділік түрлерін де шектеуді білдіреді. Мүдделер қақтығысын болдырмау мақсатында, мысалы, біздің банктік заңнамаға сәйкес банктерге сауда, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы сияқты өздеріне тән емес қызметке қатысуға, сондай-ақ өз клиенттеріне қатысты тікелей бәсекелестер ретінде әрекет етуге тыйым салынады, онда олардың қаржылық мүмкіндіктері оларға белгілі бір артықшылықтар береді. Банктерге берілген кредиттерді қайтаруға жәрдемдесу мақсатында тек осы салаларға қаражат инвестициялауға рұқсат етіледі.

3. Банктердің филиалдары мен бөлімшелерінің құрылуын бақылау. Депозиттерге қолжетімділікті шектеу. ҚР Ұлттық Банкі Банктің жеткілікті капитал базасы мен қосымша филиалдардың жұмыс істеуін қамтамасыз етуге

кабілетті білікті басшылығы бар екеніне сенімді болған жағдайда ғана жаңа филиал ашуға рұқсат береді.

4. Тәуекелдерді шектеу. Бұл бақылау банк өзіне алуы мүмкін тәуекел дәрежесін шектеуді білдіреді. Несиелік тәуекел-бұл жағдайда 1-ші қарыз алушыға несиенің максималды мөлшері шектеледі. Біздің заңнамаға сәйкес бір қарыз алушыға келетін тәуекелдің ең жоғары мөлшері банк капиталының 10-25% құрайды. Валюталық тәуекел-валюта бағамдарының ауытқуларына байланысты алыпсатарлықтар мен тәуекелдерді төмендету үшін екінші деңгейдегі банктерде шетел валютасындағы қолма-қол ақша көлемін шектеу. Пайыздық тәуекел-пайыздық мөлшерлемелердің өзгерістері туралы деректерді талап ету, төлем мерзімдеріне сәйкессіздік туралы деректерді жариялау арқылы бақыланады.

5. Өтімділікке қойылатын талаптар. Клиенттердің қолма-қол ақша қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін банк өтімді активтердің ең төменгі деңгейін ұстап тұруы керек.

6. Капиталдың жеткіліктілігіне қойылатын талаптар. Капитал акционерлердің қаржылық міндеттемелерін қамтамасыз ету және салымшыларды банк шеккен күтпеген шығындардан қорғау үшін қызмет етеді. Базель комитеті тәуекелді ескере отырып мөлшерленген активтердің баптарын қабылдады және банкте капиталдың ең аз 8%-дық стандартты базасы болуы тиіс.

7. Ақпарат пен үйлестіруді біріктіру. Банктердің коммерциялық құпияны сақтауға ұмтылуына және өз бәсекелестеріне ақпарат алмасқысы немесе ашқысы келмеуіне байланысты, функцияларына резервтердің жеткіліктілігін бағалау, экономикадағы проблемалық бағыттарды анықтау, кредиттерді Бағалау жөніндегі банктің ақпараттық базасын жетілдіру кіретін орталықтандырылған ақпараттық несиелік бюро супервайзерлердің қалыптастыруы Елеулі артықшылыққа ие болады.

8. Орталық ірі банктер банк жүйесін банкирлер қауымдастықтарының өкілдерімен және нарық көшбасшыларымен үнемі әңгімелесу және пікір алмасу арқылы басқаруға бейім.

9. Алдын алу шаралары. «Хабарландыру» қағидасы «алаяқтық банктерге» және адал емес менеджментке қатысты қолданылмайды. Банк жетекшісінің қарамағында, біріншіден, мұндай мінез-құлықты анықтау үшін тиімді «ертерек хабарлау жүйесі», екіншіден, алаяқтықпен сотталған банк қызметкерлерін жауапқа тартуға мүмкіндік беретін заңмен белгіленген өкілеттіктер болуы керек. Реттеу процесінде көбінесе заңнамада белгіленген ережелер мен нұсқаулықтарды қатаң орындауға назар аударылмайды.

10. Саяси және заңнамалық базаны жетілдіру. Банктің реттеуші органдарының негізгі функциясы банктер қызметіне, нарықтық қатынастарды дамытудың негізгі үрдістеріне, жұртшылықтың наразылықтарына тұрақты шолу жасау, сондай-ақ қолда бар нұсқаулық материалдар мен заңнаманы жетілдіру болып табылады. Көбінесе ескірген

саясат пен нормативтік құжаттар банк жүйесінің тиімсіз жұмысының негізгі себебі болды және қаржы органдарының жетілуіне кедергі келтірді.

Пайдаланылған әдебиеттер мен дереккөздердің тізімі

1. ҚР ҰБ статистикалық бюллетені, №12, 2020 жыл
2. С.Б.Мақыш Банк ісі: оқулық. - Алматы : ИздатМаркет, 2009. - 471 бет.
3. Төлемдер және төлем жүйелері туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 26 шілдедегі № 11-VI ҚРЗ.
4. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Қазақстан банкаралық есеп айырысу орталығы ресми сайты / <https://www.kisc.kz/catalog/mspd>
5. «Банкаралық ақша аударымдары жүйесінің жұмыс істеу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 2016 жылғы 31 тамыздағы № 201 қаулысы
6. «Банкаралық клиринг жүйесінің жұмыс істеу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 2016 жылғы 31 тамыздағы № 211 қаулысы
7. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Жылдық Есебі // <http://www.nationalbank.kz>
8. <https://www.kz.kisc.kz/catalog/kliring/br/1043.html>
9. Банктер және банк қызметі туралы ҚР-ң1995 жылғы 31 тамыздағы N2444 Заңы
10. Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігінің ресми сайты / <https://finreg.kz/?docid=3644&switch=russian>

Сапиолла А. С.
магистрант 2 курса факультета
«Бизнес, образование и право»
Инновационный Евразийский
университет
Республика Казахстан, г. Павлодар

ОБРАЗОВАНИЕ В УСЛОВИЯХ НОВОГО РЫНКА (НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ)

Генезис института правовой регламентации общественных отношений в сфере образования свидетельствует о необходимости дальнейшей модернизации образования. Это обусловлено тем, что, во-первых, образование является одним из основополагающих факторов динамичного экономического роста и социального развития общества, источником благополучия граждан и безопасности страны, во-вторых, определено

потребностью в создании условий для реализации конституционного права каждого на образование.

Право на образование является одной из главных социальных категорий в системе прав человека и гражданина. Прежде чем раскрывать понятие «право на образование», необходимо определиться с исходным понятием «образование».

Образование - это процесс развития и саморазвития личности, направленный на усвоение социально значимого опыта человечества, воплощенный в знаниях, умениях, творческой деятельности и эмоционально-ценностном отношении к миру; необходимое условие сохранения и развития материальной и духовной культуры [1, с.909].

Согласно статье 1 Закона Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании», образование - непрерывный процесс воспитания и обучения, осуществляемый в целях нравственного, интеллектуального, культурного, физического развития и формирования профессиональной компетентности [2].

Анализ юридических, теоретических и педагогических источников показывает, что термин «образование» трактуется в научной литературе по-разному. Это связано с тем, что исследованием вопросов, касающихся образования, занимаются такие науки как педагогика, психология, экономика, юриспруденция, философия и другие. Необходимо отметить, что каждая из наук рассматривает образование через призму своих позиций, целей и задач, стоящих перед ней.

Право человека на образование является нормативно-структурированным свойством бытия и формой реализации интересов личности, определяющей меру индивидуальной свободы человека, обусловленной свойствами политической, социально-экономической и культурной деятельности государства в образовательном процессе, которое раскрывает характер взаимоотношений личности, общества и государства в этой области [3, с. 179].

В середине XX в. под влиянием таких международно-правовых актов, как Всеобщая декларация прав человека (1948 г.), Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (1966 г.), Конвенция о правах ребенка (1989 г.) в мировом сообществе сложился определенный стандарт, по которому право на образование включило в себя: право каждого человека на образование как таковое: бесплатность и обязательность начального образования; бесплатность общего образования; открытость и доступность среднего образования, включая профессионально-техническое среднее образование; общедоступность высшего образования на основе индивидуальных способностей; создание условий для постепенного перехода к бесплатному среднему и высшему образованию; свобода получения образования как в государственных, так и в негосударственных образовательных учреждениях, для которых государство вправе установить минимальные образовательные стандарты; свобода религиозного воспитания.

Право на образование в соответствии с потребностями и способностями личности – это одно из фундаментальных конституционных прав человека и гражданина. Общая значимость получения образования, в том числе изучение культуры и нравственных ориентиров социума, делают процесс получения образования предметом интереса не только индивида, но также общества и государства, которые активно влияют на систему образования, поддерживают те или иные образовательные институты и определенные модели педагогического процесса.

Право на образование, являясь одним из важнейших прав человека, в силу своего социального характера нуждается в социально-правовом обеспечении, которое может быть предоставлено только государством. Поэтому закрепленная в Конституции РК правовая норма, устанавливающая, что «каждый имеет право на образование», должна быть подкреплена соответствующими государственными гарантиями. Право на образование, закреплено в Конституции Республики Казахстан (статья 30) [4]. Таким образом, право на образование является одним из основополагающих конституционных прав гражданина, имеющее нормативное основание в системе функционирования общества и государства в целом.

Общий социально-экономический кризис препятствует развитию системы образования, вызывая ограничение возможностей финансирования системы образования. Однако выход из общего социально-экономического кризиса видится именно в развитии системы образования, поскольку только система образования сможет обеспечить требующийся для экономического роста культурно-образовательный потенциал населения и подготовку новых кадров, необходимых для перехода к рынку.

Институциональные реформы, проводимые в Республике Казахстан, не могут считаться завершенными без создания системы конкурентоспособного образования, нацеленного на подготовку квалифицированных специалистов, обеспечивающих инновационное развитие отечественной экономики.

В современных условиях одной из актуальных проблем в сфере образования является несоответствие ее ресурсного обеспечения задачам социально-экономического развития страны. Решение обозначенной и иных проблем требует применения эффективных форм и методов государственной поддержки образовательной деятельности, совершенствование действующего законодательства об образовании, приведение его в соответствие с направлениями государственной политики в данной области, привлечение институциональных инвесторов в сферу образования, с обеспечением гарантий инвестиций, а также экономическим стимулированием указанной деятельности.

Это могло бы повысить эффективность инвестиционной деятельности в сфере образования, в части получения дополнительных внебюджетных средств, качественно преобразовать систему образования и подготовить ее к трансформации в динамичную и конкурентоспособную отрасль экономики.

Законодательные изменения последних лет, направленные на совершенствование организационно-правовых форм образовательных организаций, расширение имущественных прав некоммерческих юридических лиц в сфере образования, перераспределение ответственности по гражданско-правовым обязательствам, возможность использовать различные привлеченные средства от хозяйственной деятельности, альтернативные бюджетным, обуславливают актуальность представленного исследования, связанного с анализом нормативного правового регулирования отношений, возникающих в процессе предпринимательской деятельности в сфере образования с целью совершенствования правового регулирования обозначенной деятельности.

Характерной чертой инвестиционного законодательства, влияющей на регулирование инвестиционных отношений в сфере образования, является его различная отраслевая принадлежность.

Список использованной литературы:

1. Дуброва А.Н. Право на образование как одно из конституционных прав человека // Молодой ученый. - 2015. - №10. - С. 909-911.
2. Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.01.2022 г.)
3. Павлюх А.А. Право на образование: международное и национальное измерение (в контексте анализа международных договоров и национальных нормативно-правовых актов) / Павлюх А.А., Василенко Н.В. // Научный вестник Ужгородского нац. ун-та. – 2014. – Вып. 24. – Том 4. – С. 178-181.
4. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03.2019 г.)
5. Всеобщая декларация прав человека (принята Генеральной Ассамблеей ООН 10.12.1948)

Сарсенбаева А. А.

Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық
заң академиясының 2-курс магистры

Ғылыми жетекші: Дюсебаев Т.Т.

PhD доктор, доцент

**ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІККЕ ҚОЛ СҰҒАТЫН
ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ОБЪЕКТІСІ**

Экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстардың объектісін анықтау өте қиын да күрделі де, көп аспектілі мәселе болып табылады.

Бұл жерде негізгі мәселе экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстардың объектісін басқа қылмыстық-құқықтық қорғаудың тектік объектісінен ажырата білуде көрінеді. Экологиялық қылмыстар жеке оқшаулықты тек Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде алғанын ескерсек, экологиялық қылмыстар бойынша объектілер теориясы әлі күнге дейін қалыптасу үстінде, көптеген заңгерлер оны үнемдеу көзқарасынан қарастырады. Ол өз кезегінде бұл объектіні меншік сияқты объектімен жақындастыра түседі. Экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстардың көпшілігінің диспозициясын қарастырсақ, онда «талаптардың немесе ережелердің бұзылуы» деген сөздердің қолданылуын көп байқауға болады, ол осы қылмыстардың тобын басқару тәртібіне қарсы қылмыстармен ұқсастырады. Осындай мәселелер қылмыстардың қате саралануына алып келеді. Сонымен қатар, қосымша объект ретінде экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстардың объектісі денсаулық болғанда оны жеке адамға қарсы қылмыстардан ажырату мақсатында объектіге қатысты қатаң талаптар қойылуы тиіс [1].

Қылмыс объектісі мәселесі қылмыстық құқықтағы ең күрделі және даулы болып табылады. Қазіргі күнге дейін ғалымдар арасында қылмыс объектісі ретінде не танылады деген сұрақ бойынша пікірталастар жүріп жатыр.

Қылмыс объектісі ретінде қоғамдық қатынастарды тану марксистік социология негізінде пайда болған еді. Қоғамдық қатынастар ол қатынастар ұғымының ерекше күрделі түрі. Ал қатынастар сөзі бұл әдістемелік жағынан құбылыстардың өзара байланысы болып келеді. Осы жағдай марксизм классиктерінің қатынастар ұғымынан «қоғамдық қатынас» теориясының енгізуі үлкен жетістік деп айтуға болады. Осы жағдай кейін дами келе, әлеуметтік-экономикалық формациялардың пайда болуына, социалистік қоғамдық қатынастардың және капиталистік қоғамдық қатынастардың дамуына әкелген. Сондықтан, кеңестік заң әдебиеттерінде қылмыстық-құқықтық қорғау объектісі кез келген уақытта қоғамдық қатынастар болып келеді. Социалистік қоғамдық қатынастар қылмыс объектісі ретінде көптеген шетелдік ғалымдармен де қарастырылған. Мысалы, Германияда Гератс, Польшада проф. Лернельдің жұмыстарында жарық көрген.

Қоғамдық қатынастарды талдай келе, заң ғылымдарының докторы, профессор Е.І. Қайыржанов қатынастың әлеуметтік нысаны қалыпсыз дей отырып, тұлғаның жеке қатынастарын (жеке) және қоғамдық қатынастарын (жалпы) бөледі. Жеке қатынастар жеке адам мен қоғамдық қатынастардың диалектикалық біркелкілігі. Тұлғаның жеке қатынастарында оның жеке қызметі орын алады. Бұл қатынастарда ол өзіне-өзі қарсы тұрады. Ондай қатынаста ол объекті де субъекті де өзі болады. Осындай байланыста жеке қатынастар тұлға объект және субъект бір бүтін өзі болады. Осы белгімен ол қоғамдық қатынастардан ажыратылады. Жеке қатынастар адамдармен

саналы түрде құрылса, қоғамдық қатынастар көпшілік жағдайда санасыз қалыптасады. Адамдарда көптеген қажеттіліктер болады, олар оны өндіру мақсатында көптеген қарым-қатынасқа түседі. Ол тек қоғам көлемінде болады [2, 35 б.].

Сонымен, біздің пікірімізше, қоғамдық қатынастарды берілген теория бойынша адамдар арасында кез келген қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін құрылған қатынас ретінде сипаттауға болады. Осы жағдайда адамдар арасындағы қатынастар жеке адамға қарсы қылмыстар сияқты экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстардың объектісі ретінде бола алмайды, себебі марксистік теорияда адам мәнін ашуда «қоғамдық қатынастардың жинағы ретінде» [3], экологиялық қауіпсіздік, өмір, денсаулық қылмыс объектісі емес, оларға қатысты қоғамдық қатынастар ғана бола алатын еді. Бұл жерде, адам қандай да бір құндылықтардың ұстаушысы ретінде танылып келген. Табиғатты қорғау қандай да бір құндылықты қорғау ретінде қоғамдық қатынастар көзқарасы тұрғысынан қаралған еді. Осындай жағдай табиғатты қорғау мәселесін, оның ішінде экологиялық қауіпсіздікке байланысты қоғамдық қатынастарды ретінде ашу дұрыс емес бағыт болып келеді. Осыған байланысты көзқарасты заң ғылымдарының докторы, профессор А.В. Наумов та өз көзқарасын білдіреді: «қылмыс объектісі жөнінде теория қоғамдық қатынастар ретінде «ылғи да қолданыла бермейді», сондықтан әмбебап теория болып танылмайды», - дейді [4, 147 б.].

Сондықтан, осыған байланысты Қазан төңкерісінен кейінгі ресейлік қылмыстық құқық өкілі Н.С. Таганцевтің пікірі өзекті: ол қылмыс ретінде белгілі мемлекетте елеулі болып табылатын, «жазамен» қорқытқанда басқа шаралармен аз көрінетін қорғалатын нормамен өмірлік мүддеге қол сұғатын іс-әрекет деп тапқан [5, 51 б.]. Сонымен, кез келген қоғамдық қатынас мүдде негізінде өмір сүреді. Кез келген адам қызметін ілгерілейтін мүдде табылады. Дени Дидро мүдде деген сөзді кез келген құбылыстың, қоғам, мемлекет, адамдар үшін заттардың құндылығымен байланыстырған.

Сондықтан, осыған дәлелді ҚР ҚК 2-бабында табуға болады: «Осы Кодекстің міндеттері: адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, меншікті, ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзаттың қауіпсіздігін қорғау, сондай-ақ қылмыстардың алдын алу болып табылады. Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін осы Кодексте қылмыстық жауаптылық негіздері белгіленеді, жеке адам, қоғам немесе мемлекет үшін қауіпті қандай әрекеттер қылмыс болып табылатыны айқындалады, оларды жасағаны үшін жазалар мен өзге де қылмыстық- құқықтық ықпал ету шаралары белгіленеді» [6, 124 б.].

Осы анықтамадан, қылмыстардың жалпы объектісі ретінде осы мүддені ашатындығын аңғаруға болады. Ары қарай талдай келе, объектілердің

жіктелуі бойынша нақты мүдделер тобына немесе жеке мүдделерге келуге болады.

Экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстардың объектісін анықтауда ғалымдар С.Л. Фукс пікірі өзекті: «экологиялық қылмыстар объектісі - бұл қоршаған орта жөнінде адам қоғамының өмір сүруі мен қызметінің негізі ретінде адамдар арасындағы қалыпты қатынастарды айтады. Көрсетілген қоғамдық қатынастар «адам - қоршаған орта» жүйесінің байланысын ашады, онда табиғи ресурстарды қолдану және адамның табиғатты сақтау және көбейту бойынша мақсатқа лайықты әсер етуін қосады» [7, 81 б.].

Табиғатты қорғау саласындағы қылмыстық қол сұғушылық табиғи ресурстарды үнемді пайдалану аспектісінен қаралады. Осы пікір қылмыстық құқық теориясында шешуші болып келген. Ол келесі себептер бойынша біздің пікірімізше дұрыс емес деп ойлаймыз.

Біріншіден, табиғатты үнемді пайдалану дұрыс, бірақ ол белгілі мүдделерге ғана бағынышты. Алдыға тек табиғат емес, басқа да мүдделер қойылып отырған. Ол жағдай бізде ғана емес, кез келген басқа елдерде де, әсіресе ТМД елдерінде, тек нормативтік актілер жүзінде ғана көзделеді және декларативті сипатта болады. Мысалы, экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстардың статистикасын ашсақ, онда аз көрінген қылмыстар ішінде, латенттілік орын алатындығын көре аламыз. Мәселен, 2008 жылы 7 қылмыстық іс, 2009 жылы 3 қылмыстық іс, 2010 жылы 3 қылмыстық іс, 2011 жылы 8 қылмыстық іс, 2012 жылы 10 қылмыстық іс қозғалған. Көбінесе қылмыстық істер «заңсыз аңшылық істері» бойынша қозғалады. Мәселен, 2008 жылы 75 қылмыстық іс, 2009 жылы 11 қылмыстық іс, 2010 жылы 136 қылмыстық іс, 2011 жылы 99 қылмыстық іс, 2012 жылы 129 қылмыстық іс қозғалған екен [8].

Осы мәліметтерге сүйенсек, онда тек табиғи объектілерді алып қою жағдайлары бойынша қылмыстық істер қозғалғанын көре аламыз, ал нақты экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстар бойынша істерді қозғау азын аулақ қана.

Екіншіден, табиғи ресурстарды қалыпты пайдалану табиғат қорғау заңнамасының бүкіл тарихи кезеңінде ведомстволық нормативтік актілердің келіспеушілігі мен төмен сапада болуына байланысты дұрыс пайдаланылмады. Мысалы, практикада экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстардың нормаларының аз қолданылуы олардың диспозициясы нақты болмағанмен және салалық нормаларда толық емес анықтамалардың болуымен түсіндіріледі.

Табиғат қорғау заңнамасын талдай келе, олардың нормалары бір-біріне қарама-қайшы екенін көрсетеді, сондай-ақ олар қорғау аясына жатпайтын қоғамдық қатынастарды реттеумен айналысады. Мәселен, «Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының азаматтық және әкімшілік істері жөніндегі қадағалау сот алқасы даулы жерде орналасқан қыстақты талапкер С.-ның меншігінде деп таныған Семей қалалық сотының шешіміне және Шығыс

Қазақстан облыстық сотының азаматтық істер жөніндегі алқасының қаулысына Е.-нің келтірген қадағалау шағымына байланысты келіп түскен азаматтық істі қарады. Е. қадағалау шағымында іс бойынша қабылданған сот қаулыларымен келіспейтініне мынандай уәждер келтірген: аудан әкімінің шешімімен, Қазақстан Республикасы Президентінің заңдық күші бар «Жер туралы» 1995 жылғы 22 желтоқсандағы Жарлығының 13-бабы 1) тармағының талабына сәйкес, оған шаруа қожалығын ашу үшін Бөрлі қыстағының маңайынан 142 гектар жер берілген. Осы шешімінің негізінде жауапкер жер учаскесіне мемлекеттік акті алған. Ауыл әкімшілігі жиналысының хаттамасымен де оған қыстақ маңайынан 142 га жер және сол жердегі қыстақ берілсін деп шешілген. Осы құжаттар негізінде аталған жер мен қыстақты Е. өз атына заңдастырып, жылжымайтын мүліктерді тіркеу орталығынан өткізген. Сондықтан талапкер С.-ның Бөрлі қыстағын өз қожалығының меншігінде санауын негізсіз деп есептейді және осы іске қатысты сот қаулыларын бұзуды сұрайды.

Жоғарғы Соттың қадағалау алқасы шағым келтірілген сот қаулылары төмендегі негіздерге байланысты бұзылуға жатады деген қорытындыға келді.

ҚР АҚ 117-бабына сәйкес, жылжымайтын мүлікке (жылжымайтын дүние, жылжымайтын зат) жер учаскелері, үйлер, ғимараттар, көпжылдық екпелер және жермен тығыз байланысты өзге де мүліктер, яғни орнынан шығынсыз ауыстыру мүмкін болмайтын мүліктер жатады. Атап айтқанда, үйге, ғимаратқа, құрылысқа меншік құқығы, не шаруашылық жүргізу құқығы немесе оларды оралымды басқару құқығы болса, онда солар орналасқан жерге де сондай құқық пайда болады. Осы себепті бұл құқықтар бір-бірінен ажыратылмайды. Мұндай жағдайлар «Жер туралы» Жарлықтың 18 -бабында да бекітілген.

1997 жылдан бастап қазіргі кезге дейін берілген жер мен қыстақты орамды пайдаланып, тиісті салықтарын төлеп келген. Бұл факт ақша төлеген түбіртектермен расталады. Жер, үй, қора жауапкердің атына тиісті тәртіпте заңдастырылып, мемлекеттік тіркеуден өткен. Ал талапкер С. жер мен қыстаққа салық төлегені жөнінде бірде-бір түбіртекті сотқа ұсынбаған, қыстақты өз атына заңдастыру жайында ешқандай әрекеттер жасамаған. Және оған берілген жерлер аталған қыстақтың жанында орналаспаған. Атап айтқанда, шаруа қожалығын ашу үшін С. жер беру туралы аудан әкімінің қаулысында оған төрт қыстақ берілуге жатады деп көрсетілген. Алайда қаулыда Бөрлі қыстағы талапкерге берілгендігі туралы мәлімет жоқ. Сондай-ақ, ауылдық ұжымдық кәсіпорынның жалпы жиналысының хаттамасында да Бөрлі қыстағын С.-ның шаруа қожалығына беру туралы шешім көрсетілмеген. Сондай-ақ Бөрлі қыстағының Е.-ге берілгені туралы ауылдық әкімшіліктің хаттамасын бірінші сатыдағы сот заңсыз деп танымаған. С.-ның хаттаманы заңсыз деп тану туралы талап арызының сотқа жүгіну мерзімі себепсіз өтіп кеткендіктен қанағаттандырусыз қалдырылған.

Сондықтан, прокурордың аталған хаттаманы тоғыз жылдан кейін жарамсыз деп тану туралы наразылық келтіруі және әкімнің осыған

байланысты аталған хаттаманың күшін жоюы орынсыз деген жауапкердің уәждері назар аударарлық жағдай. Сонымен қоса, сот ҚР АІЖК 280-бабының бірінші тармағының талабына сәйкес, арыз үш ай мерзім ішінде берілмегендіктен талапкердің арызын қайтарып беруді сұраған арызданушының арызын қабылдаудан негізсіз бас тартқан.

ҚР АІЖК 387-бабының 3-бөлігіне сәйкес, материалдық нормалардың немесе іс жүргізу құқығының едәуір бұзылуы соттың заңды күшіне енген шешімдерін, ұйғарымдарын, қаулыларын қадағалау тәртібімен қайта қарауға негіз болады.

Аталған істе соттар іс бойынша маңызы бар мән-жайларды дұрыс анықтап, бірақ материалдық құқық нормаларын қолдануда қате жібергендіктен, Жоғарғы сот алқасы істі жаңадан қарауға жібермей, іс бойынша жаңа шешім қабылдау қажет деген тұжырымға келді. Алқа ҚР АІЖК 398-бабы 4-бөлігінің 5) тармағын басшылыққа алып, бірінші сатыдағы сот шешімінің, облыстық сот алқасы қаулысының күштерін жойып, С.-ның талап арызын қанағаттандырусыз қалдыруға, Е.-нің қадағалау арызын қанағаттандыруға қаулы етті» [9].

Бұл экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстар бойынша табиғат қорғау заңнамасының нормаларын қолданудағы практикада көзделген барлық қиыншылықтар емес, ондайлар көптеп кездеседі.

Экологиялық қылмыстардың топтық объектісін анықтау мәселесін дамыта отырып, ондай объект ретінде «табиғи ресурстарды үнемді пайдалану, табиғи ортаның адам мен басқа да ағзалардың өмір сүруіне сапалы қолайлы жағдайды және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді сақтау бойынша қылмыстық заңмен қорғалатын кешенді қоғамдық қатынастарды тану» мүмкін емес.

Өйткені, ол арқылы біз табиғи ортаға қолайсыз жағдайларды пайдалану бойынша қатынастарды реттемей кетуіміз мүмкін болады деген тұжырымға келу болады. Онда Арал теңізі, Семей ядролық полигоны болған аймақ адам өмір сүруіне қолайсыз деп танылып, оның экологиялық жағдайына байланысты реттелмес еді.

Экологиялық қылмыстар объектісінің мәнін ашу бойынша басқа да пікірлер көзделген. Мысалы, заң ғылымдарының докторы, профессор Н.И. Коржанский қылмыс объектісі ретінде «қоршаған ортаны пайдалану бойынша адам өмір сүруін қамтамасыз ететін қызметтің тікелей базисі мен өзге әлеуметтік құндылықтарды қанағаттандыратын оның жүзеге асуының құқықтық нысаны мен материалдық субстраты болатын күрделі, біркелкі, кешенді нақты қоғамдық қатынастар болып табылады» [10, 88 б.]. Осы пікірді талдасақ, экологиялық қылмыстар объектісі болып қоршаған ортаны пайдалану бойынша адамның қалыпты өмір сүруін қамтамасыз ету жөніндегі қоғамдық қатынастар табылады. Ол дегеніміз қолайлы қоршаған ортаға қатысты құқықтар бойынша қатынастар.

Қолайлы қоршаған ортаға құқық мазмұны кең болып келеді, онда азаматтардың экологиялық маңызды шешімдерді қабылдауға қатысуы,

ақпаратқа құқық, денсаулық пен өмірге келтірілген зиянды өтеуге және бұзылған құқықтарды қалпына келтіруге сотқа жүгінуге тағы сол сияқтылары жатады.

Осындай қорғауды қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексіне экологиялық қылмыстар атты тарауы енген болатын, бірақ көптеген авторлар (А.Н. Ағыбаев, Е.О. Алаухановтар қазақ тілінде жарық көрген ҚР Қылмыстық құқығы (ерекше бөлім) оқулықтарында) әлі күнге дейін осы қылмыстар тобын - экологиялық қылмыстардың топтық объектісін дәстүрлі қоғамдық қатынастар арқылы ашады. Бұл үлкен кемшілік емес, кез келген теория өмір сүруге міндетті.

Заң ғылымдарының докторы, профессор А.Н. Ағыбаев «топтық объект деп қылмыстық қол сұғушылықтан қылмыстық заң қорғайтын біртектес немесе өзара ұқсас қоғамдық қатынастардың белгілі бір бөлігі болып табылады» - дейді [11, 64 б.].

Бір топтық объектіге қол сұғуына байланысты қылмыстар Ерекше бөлімнің жеке тарауларына біріктіріледі. Қылмыстың топтық объектісінің атауы көп жағдайда Қылмыстық кодекстің ерекше бөлімінің тарауларында көрсетіледі, кейде заңшығарушы оны белгілі бір бапта атап көрсетеді.

Біз заң ғылымдарының докторы, профессор А.Х. Миндагулов ұсынып отырған мүдде ретінде танылатын қылмыстың объектісін анықтайтын ұғымды қолдай келе, экологиялық қылмыстардың топтық объектісін мүдде арқылы ашуға болады. Ал мүдде бұл жағдайда адамның, мемлекеттің және қоғамның лайықты қолайлы қоршаған ортада өмір сүруі, ол жағдай қорғалуы тиіс. Мұндай күйде қоршаған ортаның қорғалу жай-күйі есепке алынады – бұл экологиялық қауіпсіздік [12, 182 б.].

Жалпы ереже бойынша ҚР Қылмыстық кодексінің тарауларға бөліну алғышарты болып осы топтық объект табылды. Осы жағдайға байланысты, тараудың атауы топтық объектіні білдіреді. Сондықтан, ҚР ҚК-нің 11-тарауының топтық объектісі болып экология немесе экологиялық қылмыстар болуы керек. «Экология бұл көзқарастар мен антропогендік әсерлерге әсер етуді төмендету бойынша технологиялар жиыны...». Экология кең аспектілі және мағыналы, сондай-ақ биологиялық ұғым болғандықтан, топтық объект бола алмайды.

Заң ғылымдарының докторы, профессор И.Ш. Борчашвилидің ҚР ҚК-не берілген түсініктемесі бойынша экологиялық қауіпсіздік экологиялық қылмыстардың топтық объектісі бола алады [13, 161 б.].

Топтық объект экологиялық қауіпсіздік болса, онда ҚР ҚК-нің 11-тарауын экологиялық қауіпсіздікке қарсы қылмыстар деп атауды жөн көрдік. Сонымен, мұндай дұрыс атауда экологиялық қауіпсіздік топтық объект деп саналады.

Экологиялық қылмыстардың топтық объектісін анықтап алдық, енді экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстардың тікелей объектісін жобалау керек. Диалектикалық материализмдегідей жалпы, ерекше және жеке сияқты объектілер жалпы, топтық және тікелей деп бөлінуіне

байланысты, заң ғылымдарының докторы, профессор И.Ш. Борчашвилимен келісу керек, ол қоғамдық қатынастар қылмыстың объектісі болады деген пікірді қолдайтын авторларды қолдамайды, оның пікірінше, тікелей объект топтық объектіге сәйкес болуға тиіс және өзінің әлеуметтік-саяси маңызы бойынша оның құрамына компонент болып кіреді. Ол нақты қоғамдық қатынас оны қорғау үшін осы қылмыстық-құқықтық норма пайда болған [13, 162 б.].

Қылмыстық құқық теориясында тікелей объект негізгі және қосымша болып бөлінеді. Тікелей объект бойынша қылмыстарды саралау мәселесі шешілсе, қосымша объект бойынша оның қауіптілігі өседі және сотпен жаза тағайындалғанда есепке алынады.

ҚР ҚК-нің 324-329, 343-баптарында көзделген қылмыстарды талдау жолымен олар нақты қоғамдық қатынастарға немесе мүддеге, біздің жағдайда экологиялық қауіпсіздікке зиян келтіреді немесе зиян келтіру қауіпін төндіреді. Сондықтан, олардың тікелей объектісі біреу болады - ол экологиялық қауіпсіздік.

Сонымен, экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстардың тікелей объектісін анықтау мәселесіне келетін болсақ, «мүдде» арқылы топтық объектіні ашатын болсақ, онда бұл қылмыстар тобын нақты (қоғамдық қатынасты немесе мүддені) қамту керек. Мұндай жағдайда экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстардың тікелей объектісі ретінде қоғамның экологиялық қауіпсіздігі табылады. Сондықтан, ҚР ҚК-нің 324-329, 343-баптарындағы әрбір қылмыс құрамындағы қылмыстың тікелей негізгі объектісі - қоғамның экологиялық қауіпсіздігі болып табылады.

Қылмыс объектісі кез келген қылмыс құрамында ерекше орын алады. Қылмыс объектісін нақты анықтау қылмысты саралауға және басқа ұқсас қылмыс құрамдарынан ажыратуға көмектеседі. Экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстарды дұрыс бағалау және қол сұғу ерекшеліктерін анықтау үшін қылмыс заты қажет.

Экологиялық қылмыстарға қатысты қылмыс заты әдебиеттерде кең және тар мағынада қаралады. Кең мағынада бұл бүтін табиғи орта. Оның жеке бөліктері экожүйені құрып өзара байланыста және әрекетте болады [14, 19 б.].

ҚР ЭК-нің 1-бабына сәйкес экологиялық жүйе (экожүйе) – бірыңғай функционалдық тұтастық ретінде өзара іс-әрекет ететін организмдердің және олар мекендейтін тіршіліксіз ортаның өзара байланысты жиынтығы.

Осы экожүйенің қандай да бір құраушысына зиян келсе, онда бүтіндей табиғи орта зиянын шегеді.

Тар мағынада қылмыс заты ретінде табиғи ресурстар: жер, жер қойнауы, ауа, өсімдіктер және тағы басқалар танылады. Олар кейде қоршаған табиғи орта компоненттері деп аталады. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінің 1-бабына сәйкес табиғи ресурстар - тұтыну құндылығы бар табиғи объектілер: жер, жер қойнауы, су, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі [15].

Алайда, керісінше табиғи ресурс табиғи функциялар атқарып, «мүлік», «тауар» атағын алмаса, онда экологиялық қатынастар аясында болады. Мысалы, радиоктивті заттарды ешқандай қорғаусыз ашық сақтау мен оларды жасырын алып кету әртүрлі сараланады. Бірінші жағдайда, бұл ықтимал Микробиологиялық немесе басқа да биологиялық агенттермен немесе уытты заттармен жұмыс істеу кезінде экологиялық талаптарды бұзу (ҚР ҚК-нің 326-бабы) екінші жағдайда, Ветеринариялық қағидаларды немесе өсімдіктердің аурулары мен зиянкестеріне қарсы күресу үшін белгіленген қағидаларды бұзу (ҚР ҚК-нің 327-бабы). Сондықтан, экологиялық қылмыстарда қол сұғу заты оның объектісімен байланыста қарастырылуы тиіс.

Ол қылмыс заты ретінде биологиялық және өзге табиғи функциялар атқаратын, қалыпты жағдайда болатын адам еңбегінің бір бөлігін қамтыған, қалыпты табиғи ортадан адам еңбегімен оқшауланбаған қоршаған орта элементтерін айтады. Бұл жерде, өзгеше айтқанда табиғи компонент экологиялық қылмыс заты болады, сонымен қатар, адам еңбегімен алынған, бірақ табиғи ортада қалған табиғи орта элементтері де қылмыс заты болып табылады.

Барлық экологиялық қылмыстардың затын олардың тікелей объектісімен байланыста бөлген дұрыс деп есептейміз. Сонымен, біздің ойымызша экологиялық қылмыстардың қылмыс затын келесідей жіктеуге болады:

1) Экологиялық орта мен оны құрайтындарға қарсы қылмыстардың заттары (ҚР ҚК-нің 324-329 , 343-баптары);

2) Экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстардың заттары (ҚР ҚК-нің 330-335, 342-баптары);

3) Өсімдік мен жануарлар дүниесін қорғау аясындағы қылмыстардың заттары (ҚР ҚК-нің 339-341 баптары).

Сонымен, экологиялық қылмыс заттарын жіктеп болған соң, экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстар заттарының ерекшеліктерін ашып көреміз.

Қандай да бір қылмыс белгілерін бір баптың (егер бапта бір бөлігі болса) немесе баптың бір бөлігінің шеңберінде біріктіру үшін негізгі критерий-әрекеттің сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесі бойынша мәні бірдей қол сұғушылықтың жалпы тікелей объектісі және, әдетте, бірыңғай салдар (егер қылмыс құрамы материалдық ретінде жасалған). Жоғарыда аталғандар, тұтастай алғанда, қылмыстық заңның бабының бөлігінде көрсетілген белгілерді қылмыстың бір құрамына жатқызудың жалпы өлшемі бола алады. Бұдан басқа, мұндай баптардың (баптардың бөліктерінің) диспозицияларын талдау адамдардың санамаланған әрекеттерді жасау кезінде жиынтық емес, бірыңғай қылмыс орын алады деген қорытындыға келуге мүмкіндік береді. Біздің ойымызша, мақаланың әртүрлі бөліктерінде әрқашан қылмыстың тәуелсіз құрамын табу керек. Олар өзара байланысты болуы мүмкін (мысалы, негізгі және білікті құрамдар), бірақ сонымен бірге

оларға тән ерекшеліктермен бірдей емес (олардың болуы заң шығарушының олардың қоғамдық қауіптілік дәрежесін бағалауына әсер ететін жеке белгілер). Бұл мән - жай қылмыстық заңның экологиялық қылмыстар үшін жауаптылықты көздейтін баптарын жобалау кезінде ескерілуге тиіс. Олай болмаған жағдайда, іс жүзінде қылмыстық - құқықтық нұсқаманы түсіндіру және кінәлілердің іс-әрекеттерінің біліктілігі туралы әртүрлі оқулар болуы мүмкін. Барлық қылмыстардың құрамы, экологиялық қылмыстардың құрамы төрт міндетті элементтерден тұрады: қылмыс объектісі, Жалпы қауіпті әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік), кінә (ниет немесе немқұрайлылық түрінде), сондай - ақ қылмыс субъектісі - қылмыстық заңда белгіленген жасқа жеткен жеке, есі дұрыс адам.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. <https://adilet.zan.kz>
2. Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан (общая часть). – Алматы: Арда, 2002. – 220 с.
3. Казахская советская энциклопедия. Алма-Ата, 1981. - 681 с.
4. Наумов А.В. Уголовное право Особенная часть: учебник – М., 1997. – 290 с.
5. Таганцев Н.С. Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. Л.Д.Гаухмана, Л.М. Колодкина. – М.: Московский ин-т МВД России, 1997. – 427 с.
6. Оңғарбаев Е.Ә., Смағұлов А.А. Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы (жалпы бөлім), Қарағанды қаласы, 2005 жыл (оқулық). - 240 б.
7. Фукс С.Л. Обычное право казахов в XVIII первой половине XIX века. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 224 с.
8. Интернет-ресурс:<http://www.oilreview>.
9. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі. <https://adilet.zan.kz>
10. Коржанский Н.И. Объект посягательства и квалификация преступлений. Волгоград. 1976. – 272с.
11. Ағыбаев А.Н. Понятие корыстного преступления. //Предупреждение преступности. –2004. -№1. - 235 с.
12. Миндагулов А.Х. Профилактика преступлений. – Алматы: НАС, 2005г.-300 с.
13. Уголовное право Республики Казахстан (часть особенная) / под ред. И.Ш Борчашвили и С.М. Рахметова: в 2 ч. – Алматы: Данекер, 2000. – Ч. 1. - 190 с.
14. Жунусов Б.Ш. Проблемы уголовной политики. Караганды, 2005. – 338 с.
15. Қазақстан Республикасының экология кодексі <https://adilet.zan.kz/>

Сартова А. Е.

м. ю.н., ст. преподаватель кафедры
гражданско-правовых дисциплин,
Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева,
г. Алматы, Aida-Sartova@mail.ru,

Мырзаханова Ш.Т.

м. ю.н., ст. преподаватель кафедры
гражданско-правовых дисциплин,
Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева,
г. Алматы

Кожатаев А. К.

м.ю.н., ст. преподаватель кафедры
гражданско-правовых дисциплин,
Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева,
г. Алматы

ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ СПОСОБОВ РАЗРЕШЕНИЯ ГРАЖДАНСКО- ПРАВОВЫХ СПОРОВ

Положительные и отрицательные аспекты альтернативных способов разрешения гражданско-правовых споров могут быть рассмотрены с двух позиций. Ценность альтернативных способов в целом как социального явления, а также их положительные и отрицательные моменты в части разрешения гражданско-правовых споров.

Особое значение альтернативных способов разрешения гражданско-правовых споров как социального явления заключается в осуществлении посредством их защиты субъективных прав и законных интересов. Альтернативные процедуры обеспечивают защиту и охрану прав через урегулирование и разрешение правовых конфликтов, субъектом защиты в данном случае выступают сами участники спорного правоотношения, а также вовлеченные ими в процедуру нейтральные лица. Думается, что все положительные проявления рассматриваемых способов как социального явления производны именно от этого их свойства.

Согласованное урегулирование споров открывает путь сотрудничеству и взаимодействию, тем самым водворяя цивилизованные отношения в процессы по разрешению споров. Это, несомненно, способствует сохранению

и устойчивости правовых связей между субъектами частноправовых отношений.

Необходимость совершенствования судебной системы существует всегда и в любом государстве. Это объясняется тем, что в процессе исторического развития происходят те или иные изменения, порождающие новые общественные отношения, регулирование которых требует преобразований. Преимущественно, преобразование достигается двумя способами. Первый способ состоит в том, чтобы совершенствовать саму судебную систему или ее отдельные элементы. Второй возможный путь – совершенствование судебной системы через внешние, независимые от данной системы, но тесно связанные с ней элементы. Речь идет в данном случае о поиске и создании иных форм разрешения споров, не заменяющих судебную систему, а существующих параллельно с ней и способных эффективно дополнить ее [1, 65].

Альтернативные способы разрешения гражданско-правовых споров являются именно тем, превосходным средством для освобождения судебной системы от большого количества несложных и мелких гражданских дел. Известно, что согласно закону диалектики, сокращение количества неизбежно приводит к повышению качества, в данном случае рассмотрения и разрешения гражданских дел судами.

Прежде всего, следует указать на то, что суть альтернативных способов разрешения правовых споров наиболее точно можно отразить через философскую идею свободной воли. Немецкий философ Г.В.Ф. Гегель в «Философии права» отмечал: «Человека как живое существо можно принудить, то есть подчинить власти его физическую и вообще внешнюю сторону, но свободная воля в себе и для себя принуждена быть не может, разве только она сама не отступает из внешнего, в котором ее удерживают, или из представления о нем. Принудить к чему-то можно только того, кто хочет, чтобы его принудили» [2, 141].

Таким образом, для скорейшего удовлетворения требований истца необходимо, чтобы его воля совпадала с волей ответчика. Думается, что при вынесении судебного решения речь идет не столько о согласовании волей, сколько об их противоречии. Гораздо разумнее, чтобы «тождественная воля вступила в наличное бытие посредством договора» и не внешняя сторона в лице суда обязала бы должника удовлетворить требования кредитора, а сам должник обязался бы совершить в пользу другой стороны определенные действия (бездействие), касающиеся предмета спора.

В рассматриваемых процедурах тождественная воля вступает в наличное бытие путем согласования и взаимного учета интересов, что позволяет достигнуть взаимоприемлемого и взаимовыгодного для сторон соглашения. Данное соглашение, будучи следствием согласования воли, исполняется

спорящими субъектами самостоятельно. Это объясняется тем, что спорящие относятся к данному решению не как к велению, а как к своему детищу, поскольку решение в большинстве рассматриваемых способов принимается самими субъектами спора. Более того, достигнутое сторонами соглашение, учитывая интересы каждого, является взаимоприемлемым и взаимовыгодным, что позволяет окончить процедуру без наличия проигравшей стороны. Несомненно, согласование воли, учет интересов спорящих субъектов, самостоятельное исполнение заключенного соглашения, а также отсутствие проигравшей стороны в результате урегулирования спора следует отнести к положительным моментам анализируемых способов.

Еще одна специфическая черта альтернативных способов сводится к тому, что они направлены на урегулирование гражданско-правового спора как юридического конфликта. Юридический конфликт выступает одним из проявлений или разновидностей социального конфликта. Если о социальном конфликте можно говорить как о противоборстве двух или нескольких субъектов, обусловленное противоположностью (несовместимостью) их интересов, потребностей, систем ценностей и знаний, то юридический конфликт при наличии всех этих характеристик обладает определенной спецификой. Юридическим конфликтом является «противоборство субъектов права с противоположными правовыми интересами». Специфика указанного конфликта состоит в том, что противоборство сторон связано с их юридически значимыми интересами, действиями или состояниями, а потому он всегда влечет за собой правовые последствия. [3, 31]

Возможность использования категории «юридический конфликт» при изучении вопросов разрешения гражданско-правовых споров объясняется тем, что гражданско-правовой спор является разновидностью юридического конфликта. По предположению исследователей, спор является стадией развития или формой выражения юридического конфликта вовне. Иными словами это проявление определенной степени развития юридического конфликта.

С точки зрения науки конфликтологии, любой конфликт переживает определенное развитие, изменение соотношения сил участников и завершение, что объединяется одним понятием – динамика конфликта.

Возникновение конфликтной ситуации связано с наличием определенной заинтересованности по поводу предмета конфликта. В научной литературе данная стадия именуется латентной стадией развития конфликта, которая включает планирование будущих операций и подготовку к ним. Начало конфликта обусловлено перерастанием конфликта в открытую стадию. На данном этапе возникают фактические отношения между участниками конфликта. Внешнее выражение конфликта начинается с инцидента, первого столкновения сторон, которое сопровождается

взаимными конфликтными действиями. В последующем конфликтные действия одной стороны вызывают ответные действия другой стороны, что приводит к интенсификации борьбы оппонентов, так конфликт переживает свою эскалацию. После осознания сторонами безрезультатности противостояния конфликт постепенно локализуется, конфликтная ситуация переходит в русло сбалансированного противодействия. На этом этапе осуществляется поиск путей выхода из конфликтной ситуации и прекращения конфликта. Завершение конфликта заключается в его разрешении, затухании или перерастании в другой конфликт [4, 19].

К одним из основных достоинств альтернативных способов относят их экономичность. Рассмотрение дела в суде как для сторон, так и для государства влечет значительные финансовые затраты. Уплата судебных расходов - обязательное условие для возбуждения и ведения дела в суде. Кроме государственной пошлины, необходимо оплатить услуги лиц, оказывающих юридическую помощь, расходы, связанные с проведением экспертизы, вызовом свидетелей, проведением осмотра доказательств на месте, а также другие расходы, предусмотренные законодательством. Рассматриваемые процедуры позволяют избежать указанных трат. Конечно, разрешение спора с помощью альтернативных способов влечет определенные затраты для сторон, но их величина зависит от разновидности процедуры. Например, переговоры требуют минимальных финансовых затрат, поскольку для их организации и проведения достаточно лишь согласованное участие спорящих субъектов. Более затратной выступает процедура медиации, предусматривающая оплату услуг посредника, однако не исключена возможность и безвозмездного участия посредника в качестве волонтера. К наиболее затратным процедурам можно отнести арбитраж, «частную судебную систему», «мини-суд» и пр.

Кроме очевидной финансовой экономии, обратившись к рассматриваемым способам, спорящие субъекты могут значительно сократить и временные затраты.

В среднем альтернативные способы разрешения гражданско-правовых споров занимают от одного дня до нескольких месяцев. Отсутствие жестких процессуальных и доказательственных правил, относительная формальность, процедурная гибкость позволяют урегулировать конфликт в сравнительно короткий период времени. Ускоренность данного процесса нельзя объяснить исключительно простотой самих способов, этому способствует и ряд других факторов, среди которых возможность спорящих субъектов всячески форсировать данный процесс, вплоть до установления даты достижения окончательного соглашения (вынесения решения). Кроме того, немаловажно, что рассматриваемые процедуры являются окончательными и не предполагают дальнейших инстанций по пересмотру, что также способствует скорости данного процесса.

Свойственная процедурам гибкость и относительная формальность, а также сотрудничество сторон в урегулировании конфликта открывает путь творчеству.

Этот, часто обозреваемый аспект, предоставляет многочисленные возможности для урегулирования споров. Каждую альтернативную процедуру урегулирования гражданско-правовых споров можно считать продуктом творчества и сотрудничества спорящих. Так, для начала стороны определяют применимую процедуру, иницируют ее, устанавливают ее правила, выбирают нейтральное лицо для урегулирования спора, затем контролируют весь процесс, делая его предсказуемым.

Быстрота, простота, дух сотрудничества, отсутствие антагонизма, стремление к достижению взаимоприемлемого решения, отсутствие необходимых элементов судебной атрибутики создает психологический комфорт участникам спора, атмосферу доверия, свободную от стресса.

Еще одной приглядной стороной интересующих нас способов является их конфиденциальность. Конфиденциальность позволяет защитить информацию от излишней огласки. Условие о конфиденциальности процедуры могут предусматриваться как законодательством, так и соглашением сторон. Неразглашенной остается информация о проведении процедуры и том, что она уже имела место, также не разглашаются факты, ставшие известными в процессе проведения процедуры, кроме этого конфиденциальность распространяется на использование подобной информации в будущем. Конфиденциальность дает возможность хранить не только определенную информацию, но и сохранить деловую репутацию, а также не придавать огласке правовые конфликты, участниками которых выступают спорящие субъекты.

Полная конфиденциальность способов, возможность не только устраивать процедуру, но и контролировать ее ход, стремление к взаимному учету интересов и принятию взаимовыгодного соглашения, делают рассматриваемые процедуры предсказуемыми и лишенными какого-либо риска, что следует подчеркнуть как положительный момент. Данные процедуры не влекут негативных последствий, они способствуют сохранению деловых отношений продолжению делового сотрудничества. Кроме того, не приходя к компромиссу, субъекты конфликта не лишаются возможности обращения к другим способам урегулирования и разрешения споров.

К числу положительных свойств, рассматриваемых способов, следует также отнести возможность их применения при урегулировании различных конфликтов. Данное свойство как свойство совокупности альтернативных

способов можно рассмотреть с двух позиций: а) применимость при урегулировании различных социальных конфликтов (в том числе и юридических); б) применимость при урегулировании правовых конфликтов, возникающих в различных сферах общественных отношений.

Пожалуй, наиболее универсальными представляются процедуры переговоров и медиации, поскольку их пригодность не ограничивается сферой правовых конфликтов. Как процедура урегулирования конфликтов переговоры применимы в урегулировании и разрешении многообразных социальных конфликтов. Не менее универсальной представляется медиативная техника, успешно используемая в различных сферах. Например, в политической сфере при помощи медиации стараются разрешить конфликты, относящиеся к охране окружающей среды, в области экономики и управления [5, 63].

В сфере юридических конфликтов, переговоры и медиация не имеют ограничений, они применимы при урегулировании и разрешении конфликтов, возникающих в сфере как публичного, так и частного права. Интересен факт, что медиация успешно применяется во многих странах по уголовным делам, при этом допускается ее применение по преступлениям различной степени тяжести, вплоть до особо тяжких преступлений. Области применения переговоров и медиации не имеют четких границ и постоянно осваивают новые конфликтные поля.

Большинство рассматриваемых способов могут быть применены при урегулировании различных правовых конфликтов, однако есть среди них предназначенные исключительно для урегулирования гражданско-правовых споров (например, «мини-суд», «бейсбольный арбитраж»). От того следует отметить, что отдельная альтернативная процедура не является универсально подходящей для урегулирования всего многообразия правовых конфликтов. Конфликтующие подбирают ту или иную процедуру с учетом специфики возникшего конфликта и сложившейся ситуации. На выбор процедуры влияет ряд факторов, среди которых можно назвать степень эскалации конфликта, уровень сотрудничества конфликтующих, ожидаемый результат (например, необходима оценка правового конфликта), специфика конфликта (например, требует специальных знаний) и прочие. Таким образом, при возникновении конфликта необходимо индивидуально, с учетом всех обстоятельств подбирать процедуру урегулирования, а факторы, способные оказать влияние на выбор, в каждом случае могут быть различными. Следовательно, рассматриваемое свойство выступает приглядной стороной альтернативных способов, только как свойство совокупности отражающего возможность их применения при урегулировании всевозможных социальных конфликтов, в том числе и при урегулировании правовых конфликтов,

возникающих в различных сферах общественных отношений. Однако отдельные процедуры характеризуются данным свойством в разной степени, то есть оно не является одинаково присущим каждой процедуре.

Так, консенсуальная природа большинства альтернативных способов разрешения гражданско-правовых споров ставит их эффективность в зависимость от степени сотрудничества сторон. Для инициации анализируемых способов необходимо хотя бы минимальное сотрудничество. Конфликтующие должны разделять желание достичь совместного соглашения, что в ряде случаев затруднительно. Например, в спорах с множественностью субъектов в силу того, что сложно достичь соглашения между двумя субъектами и почти невозможно, если их будет больше. Конечно, наличие разногласий отнюдь не стимулирует к сотрудничеству, более того, предложение об урегулировании конфликта посредством альтернативных способов может быть расценено как демонстрация слабости позиции в споре, признание вины или как средство уклонения от юрисдикции государственного суда.

Кроме того, в отдельных случаях для истца выгоднее добиваться удовлетворения своих требований с помощью судебного решения, поскольку, обратившись к альтернативным способам, нередко приходится идти на компромисс, для достижения соглашения в духе сотрудничества. В данном случае истец может отказываться от определенных требований, например, отказаться от взыскания неустойки, простить часть долга и пр. С помощью же судебного решения у истца есть возможность получить удовлетворение всех своих требований в полном объеме. Так, например, лучше добиваться судебного решения по делу если:

- требуется официальный правовой анализ спорной ситуации;
- требуется судебное признание факта или состояния;
- необходимо публичное освещение, например, оглашение результата для защиты репутации организации или из других соображений;
- шансы удовлетворения иска другой стороны в суде очень низки и необходимо пресечь предъявление в будущем множества аналогичных требований.

При этом, обращаясь к традиционному судопроизводству, необходимо адекватно оценить ожидаемый результат судебного разбирательства с учетом издержек на его проведение, а также времени и вероятности его достижения.

Таким образом, при всех достоинствах применение альтернативных способов целесообразно тогда, когда они достигают результат не худший, чем при судебном разбирательстве.

Список использованной литературы:

1. Брыжинская Г.В., Худойкина Т.В. Переговорный процесс: психолого-правовой анализ // Paradigmata poznani. 2015. №1. С. 65-67.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М., 1990. – 524 с.
3. Кузьмина М. Н. Юридический конфликт: теория и практика разрешения. М., 2008 - 256 с.
4. Абдулова, В.Ф. Юридическая конфликтология: ее место в системе юридического образования, проблемы и перспективы преподавания: / В.Ф. Абдулова // Юридическое образование и наука. - 2018. - № 1. - С. 19 - 24.
5. Дячук М.И. Проблемы и перспективы развитие медиации в Республике Казахстан // Международный научно-популярный журнал. Наука и жизнь Казахстана/Қазақстанның ғылымы мен өмірі №3/2 (47), С. 63-66.
<https://nauka-zan.kz/jurnal/category/2017>

Сулейменов А.

**Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы
Экономика және Жалпы білім беру пәндер кафедрасының аға
оқытушысы**

Әр ғасырдың, әр дәуірдің өз бояуы бар. Кез келген пәнде өз өрнегін қалауымен ойып сала алмайды. Тарихта аты қалатындар-топтан озған тұлғалар ғана мақсатына жетеді. «Биләкке көтерілдім, бірақ халықтан аласа екенімді ұмытпадым панаңда ел данаңда ел соған арқа сүйендім, содан үйрендім» деген екен.

XX ғасырдың аса көрнекті мемлекет қайраткері Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев – қазақтың парасат даналығын бойына сіңірген перзенті. Ол – терең ақылмен, жоғары мәдениетімен, турашыл, әділдігімен ерекше көзге түскен адам.

Биыл, белгілі, қазақтың біртуар ұлы, ел есінде ұлтының ұлы мұратын ұлықтаған ұлы тұлға ретінде мәңгі сақталатын, ұлтымен бірге жасайтын Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың туғанына 110 жыл толып отыр. Жазушы: Б.Тілегеновтың "Тұйық өмірдің құпиясы" (Алматы, 1992 ж.), көрнекті ақын Д. А. Қонаевтың "О моем времени" естелігін (Алматы, 2011 ж.) орыс тілінен еркін аударған және автордың ықыласымен қазақша нұсқасын кеңейтіп, әдеби редакциясын жасаған журналист С. Әбдрайымұлының "Өтті дәурен осылай" (Алматы, 2011 жыл) естелік кітабы үш бөлімнен тұрды. Автордың балалық шағы мен отбасы, оқыған жылдары мен еңбек жолының басталуы туралы айтса, екінші бөлімінде әр жылдардағы республика өміріне арналған. Д.А.Қонаев өзімен бірге қызметтес болып, жұмыс істеген көптеген саяси және мемлекет қайраткерлерді де жазылған.[1,12]

"Өнегелі өмір" сериясындағы "Дінмұхамед Қонаев" (Алматы, 2017 ж.) кітабы. Бұл кітапта тағылымы терең тұлғаның өзі өмір кешкен заман шындығы мен тұлғалық қалыптасу жолдары баяндалған мемуарлық

шығармасынан үзінді, сырлы сұхбаттары мен замандастарының естеліктері, ақындардың арнаулары топтастырылған.

Білмеймін қанаша әлі шырқарымды,
Білмеймін тағдыр қамын қырқарыңды
Мұқағали жарасы кеткен қайтер дейсің,
Жоғалтпасам болғаны ұрпағымды деп жырлағандай ұлытұлғаға. М. Мақатаев.

"Елу жыл ел ағасы" (Алматы, 2002 ж.) жинақта. Көз көрген замандастарының, еңбек және соғыс ардагерлерінің, әдебиет пен өнер адамдарының, ауылдың қарапайым еңбек ерлерінің естеліктері топтастырылған.

Д. Қонаев өз заманының ұлы саясаткері бола білді. Ол билік барысында болған уақыт қайшылықты күрделі, қарама-қайшылықты болғанымен, елдің экономикасын, әлеуметтік саласын, ғылымын, ұлттық мәдениетін дамыту ісіне айтулы еңбек сіңірді. Оның басшылығымен ғылыми мекемелердің жұмысын кеңейту, оларды кадрлармен нығайту, ғылымның өндіріспен байланысын күшейту, республиканың өндіргіш күштерін дамытудың өзекті де түйінді мәселелерін шешу, ғылыми әлеует пен материалдық ресурстарын тиімді пайдалану, сондай-ақ мәдениет саласында дамытуға баса назар аударылып, Ғылым академиясының жұмысы жандандырыла түсті.

Ғылыми ұйымдастырушылық қызметін бірден дұрыс басқара алуының алғы шарттары мына да: Ең алдымен, бала шақтан оның білім мен ғылымға деген құштарлығы; Өскен орта мен қалыптасу баспалдақтары және жылдарының ықпалы; Студенттік жылдардан бастап-ақ ғылыммен нақты шұғылдануы және оның барлық қыр-сырын толық игеруінде жатса керек. Академик К. Нұрпейіс көрсеткендей «Әскери қорғаныс руднигі мен зауыты, Мәскеу мен Алматының арнайы қызмет орындары мен партия аппаратының қатаң бақылауында болуы жұмыс тәртібіне тиімді ұйымшылдық орнатуға, еңбек өнімділігінің өсуіне, демек, кәсіпорындарының жұмысына айтарлықтай ықпал жасады. Осылардың барлығы Д.А. Қонаевтың мінезіне де, жұмыс бабындағы іс-әрекеттеріне де өшпес із қалдырды. [2,31.] Ол басшылық жасаудың сан-алуан қыры мен сырын үйреніп, шындалды, атап айтқанда келешекті ойлап абай болу, нақтылы жағдайды бағалау, жүктелген жауапкершілікті толық сезіну сияқты қасиеттерді игерді. Д.А. Қонаевтың қызмет бабындағы баспалдақпен жоғары көтерілуіне жол ашты, жолы болды» Сонымен қатар Д.А. Қонаев үкімет басшылығында отырған жылдарында да Ғылым академиясының дамуын назардан тыс қалдырған емес. Республика ғылымының дамуына жасаған қамқорлығын Қазақстан Компартиясы мен ҚазКСР Министрлер кеңесінің 1980 жылғы сәуірдегі «Болашақта ғылыми зерттеулер тиімділігін артыру үшін Қазақ ССР Ғылым академиясының материалдық-техникалық базасын нығайту шаралары туралы» қаулысынан да байқаймыз. Бұл аса маңызды құжат Қазақстан ғылымының жаңа көкжиектерден көрінуіне үлкен мүмкіндіктер ашты.

Осылайша, Қазақстан ғылымы ел экономикасы мен мәдениетін өркендетуде жаңа бағыттарға бет алды. Ғылыми мекемелер тізімі жаңадан ашылған институттар мен лабораториялардың есебінен ұлғая түсті, ал республика Ғылым академиясы ірі ғылыми орталыққа айналды. Міне осындай атқарылған игі істерді ұлт перзентінің –

Д. Қонаевтың отандық ғылымға деген үлкен сүйіспеншілігі мен қамқорлығының ғана көрінісі емес, сол ғылымның жаңа биікке көтерілуіне сіңірген сара еңбегі деп бағалаймыз. Республика ғылымын дамытуға қосқан үлесін бағамдауда академик Б.А. Төлепбаевтың пайымдауына жүгінсек: «Д.А. Қонаев ірі ғалым, әрі ғылымды білікті ұйымдастырушы ретінде Қазақстанның Ғылым Академиясының гүлденуіне көп еңбек етті. Оның басшылығымен ғылыми күштер мен материалдық ресурстар шоғырланған республика өндірістік күштерінің дамуының кешенді мәселелерін шешуде, сонымен қатар ұлт мәдениетінің көтерілуінде ғылыми мекемелердің жұмысы жандана түсті». Ұлт тарихын зерделеуде кейінгі өскелең ұрпаққа ата тарихымыз бен оны жасаушы тұлғалар туралы, олардың артында қалған мұрасы мен келелі ой-тұжырымдарын зерттеп-жеткізу, ұлт перзенттерін ұлықтау абыройлы парыз.[3,14.] Қазақ зиялы қауымының өкілдері біздің қоғамымызда шоқ жұлдыздай жарық шоғырын құрайды. Үнемі үрдістік дамуға ұмтылып отыратын қоғамның тынысына өздерінің ой-интеллектісімен, нақтылы тұжырымдарымен ықпал ететін, сондай-ақ оның алар бағытына да әсер ете алатын негізгі күш – зиялылар қауымы. Сондықтан да зиялы қауым өкілінің тарихын зерттеу, олардың ғылым мен қоғамдағы алар орны мен қосқан үлесін саралай отырып зерделеу, тағылымдық жақтарын ашып көрсету, бағалау маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Сондықтан да халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай қиын-қыстау жағдайда да оны адал орындаудан жалтармаған адамдар қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім өз жұртының нағыз азаматы болып қала берген.

Тарихтың қай кезеңінде болсын, олар өз ұлтының бетке ұстар мақтанышы болып келген. Ол, ол ма, белгілі бір мағынасында олардың өздері де халық тарихының тұтас бір дәуіріне татыған, халқының бағытынан жаңылмай тәуелсіздікке бастайтын жолын нұрландырған ел тарихының шамшырақтары болған” [4,17.],- деп тұлғалардың тарихтан алар орнын көрсетеді.

Дінмұхамед Ахметұлы ел басқарған жылдары кең байтақ қазақ жерінде 68 жұмысшылар кентімен 43 қала пайда болды. Оның ішінде, өнеркәсіп орталығы болып саналған Рудный, Екібастұз, Шевченко (қазіргі Ақтау), Никольский, Степногорск, Теміртау, Жаңатас, Кентау, Арқалық қалалары салынды.

Ауыл шаруашылығы қарқынды дамып, тың және тыңайған жерлер игерілді. Кеңшарлар мен ұжымшарлар салынды. Мал саны көбейіп, ауыл шаруашылығының өнімдері жыл сайын артып отырды.

Дінмұхамед Ахметұлы арқасында Қазақстанның өнеркәсіп, оның ішінде түрлі-түсті металлургия саласы жоғары деңгейде дамыды. Бүкілодақтық

көлем бойынша мыстың үштен бір бөлігі, қорғасынның 70%-ынан астамы, мырыштың 40%-ынан астамы қазақ жерінде өндірілді. Өскемен қорғасын-мырыш және титан-магний комбинаттары, Соколов-Сарыбай мен Лисаков кен-байыту комбинаттары, Жезқазған мен Балқаш таукен-металлургия комбинаттары, Ермаков пен Ақтөбе ферроқорытпа зауыттары іске қосылып, Ақтөбе қаласындағы шығарылған хром кенінің көлемі артты. Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың бастамасы бойынша қазақ жерінің сол кездегі астанасы Алматы қаласында Үкімет үйі, Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінің ғимараты, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының ғимараты тұрғызылды. Қала көшелерінің саны артып, жаңа тұрғын үйлер салынып, 12 ықшам аудан ашылды. Мектеп пен бала-бақша ғимараттарының құрылысы басталып, Оқушылар сарайы жас өнерпаздарға есігін айқара ашты. Республика Сарайы, Спорт және Мәдениет Сарайы, «Медеу» спорт кешені, Ұлттық Кітапхана, цирк сынды мәдениет, білім және спорт нысандары бой көтерді. Авто, аэро және темір жол вокзалдары, әуежай, «Алматы», «Отырар», «Жетісу», «Алатау», «Достық», «Қазақстан» қонақүйлері салынып, қала көркін ашты. [5,22.]

1960 жылдар басында Н. С. Хрущевтің озбырлығымен Өзбекстанға беріліп кеткен қазақ жерінің біраз бөлігін қайта қайтарып алуы соның айқын бір дәлелі еді. 1986 жылы СОКП Орталық Комитетінің Бас Хатшысы болып М. С. Горбачевтің келуіне байланысты Дінмұхамед Қонаев Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығынан босатылды. 18 минут өткізілген пленумда орнына Ульяновск облысынан Г. В. Колбин отырғызылды. Орталықтың жүргізіп отырған әділетсіз саясатына қарсы республика жастары өз қарсылықтарын білдіріп алаңға шықты. Бұл әйгілі Желтоқсан оқиғасына ұласты.

Қорытыны Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев Республика партия ұйымын басқарған ширек ғасырға жуық уақыт ішінде өзінің үлкен мәдениеттілігімен, иманжүзді ізеттілігімен танылып, халық дәстүрін жақсы білетін, тағылымы терең, ой өресі биік жан екенін көрсетті. Кейін мемлекет ісінен қол үзген кезде де ол білімдар білікті жан ретінде елде жүріп жатқан реформа бағыттарын, қоғамды демократияландыру қажет екенін терең сезініп, қолдай білді.

Әдебиеттері.

1. Адырбекұлы К. Қонаев Д.А: [желтоқсан қозғалысы туралы] XX ғасыр: соңғы репрессия. –Астана.-2006.15 б.
2. Асқаров А. Ұлттың рухани ұстазы еді. Қазақ тілі мен әдебиеті: - 2012.-№1.-3 б.
3. Әбірімов Д. «Қоғам қайраткері» Қазақ тарихы.-2010.-№4. 63 б.
4. Тәшімбай Ғ. Кеменгер жайлы келелі ойлар: жұлдыз-2015.-№11. 189 б.
5. Шаханов М. Қонаевпен сырласу: «Желтоқсан эпопеясы» жалын.- 2015.-№9.-20 б.

Тарап Ж.Д.
Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық
заң академиясы, азаматтық құқықтық
пәндер кафедрасының оқытушысы,
заң ғылымдарының магистрі

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫН СОТТА ҚОРҒАУ

Қазақстан Республикасы Конституциясына сай меншік заңмен қорғалады және соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды [1].

Азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау – бұл азаматтық және азаматтық процестік құқығы теориясындағы маңызды категориялардың бірі болып табылады.

Азаматтық айналым субъектілердің нақты азаматтық құқытарын ғана танып қоймайды, сонымен қатар олардың құқықтық қорғалуын қамтамасыз етеді.

Меншік құқығын объективтік және субъективтік мағынада қарастырады. Объективтік мағынада меншік құқығы меншік қатынастарын реттейтін құқықтық нормалар жиынтығын білдіреді (ҚР АҚ 188-267 баптары). Субъективтік мағынадағы меншік құқығы ол меншік иесінің өзіне тиесілі мүлікті өз қалауынша иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы болып табылады. Меншік құқығы дегеніміз – субъектінің заң құжаттары арқылы танылатын және қорғалатын өзіне тиесілі мүлікті өз қалауынша иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы (ҚР АҚ 188-бап) [2]. Меншік құқығының мазмұнын меншік иесінің өзіне тиесілі мүлікті иелену, пайдалану, билік ету құқықтары құрайды. Осылардың әрқайсысы меншік құқығының міндетті элементі болып табылады.

267-бап. Меншік иесінің құқықтарын және басқа заттық құқықтарды бұзатын мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар құжаттарының жарамсыздығы.

1. Егер мемлекеттік органның не лауазымды адамның заңдарға сәйкес келмейтін қалыпты немесе жеке құжат шығаруы салдарынан меншік иесінің және басқа адамдардың өзіне тиесілі мүлікті иелену, пайдалану және оған билік ету жөніндегі құқықтары бұзылса, мұндай құжат меншік иесінің немесе құқығы бұзылған адамның талап қоюы бойынша сот тәртібімен жарамсыз деп танылады.

2. Нақты іс бойынша сот шешім шығарған жағдайда мемлекеттік органдардың заң құжаттарына қайшы келетін құжаттары қолданылмайды [2].

Яғни, меншікке қол сұғу заңға сәйкес жауаптылықтарға әкеп соқтырады. Атап айтқанда, қылмыстық заңның 6-тарауында әртүрлі меншікке қарсы

қылмыстар үшін жауаптылық көзделген [3]. Ал азаматтық заңнаманың тиісті баптарында жеке меншіктегі мүлікті пайдалану тәртібі, оны заңсыз пайдаланудағы құқықтық салдары, қол сұғылған меншікті қайтару мен өндіру тәртібі, меншікке қол сұғушылықтан қорғалу жағдайлары қарастырылған. Меншік құқығын қорғау барлық құқық салаларымен жүзеге асырылады. Мысалы, конституциялық құқық меншік құқығын қорғаудың жалпы қағидаларын бекітетін болса, отбасылық құқық ерлі-зайыптылар мен балаларының меншік қатынастары мен оларды қорғау мәселелерін реттейді. Сол сияқты қылмыстық құқық пен әкімшілік құқық біреудің мүлкін заңсыз иеленуіне жауаптылық белгілейді. Қазіргі таңда соттарда жеке меншік құқықтарының бұзылуына қатысты істер саны тыйылмай отыр, бұл дегеніміз – азаматтардың меншігін қорғаудың сенімді кепілі, өзгенің мүлкіне басқалардың заңсыз араласуына тосқауыл қоюшы бірден-бір билік органы сот болып қалып отыр. Меншік құқықтарының бұзылуына қатысты істердің қаралауы күрделі істер санатына жатады, себебі, мұндай істерді қарау басқа санаттағы істермен салыстарғанда уақытты көп алады, егжей-тежейлі зерттеуді және көптеген заңдар мен нормативтік актілерді, басқа да заңдастыру құжаттарын зерттеуді қажет етеді.

Меншік құқығының объектілері заңдық табиғаты бойынша сан алуан болып келеді. Жер учаскесі, кітап, су қоймасы, баубақша, жануар, компьютерлік бағдарлама, бағалы қағаздар және т.с.с. осылардың барлығы органикалық ресурстар санатына жатады. Қоғамдық ғылымдар тұрғысынан олар субъективтік меншік құқығының объектісі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Азаматтық құқықта заттар деп денелік сезуге мүмкіндік бар объектілер, тауардың экономикалық нысаны бар заттар танылады. Заттар белгілі бір материалдық құндылығы бар еңбектің нәтижесі болып табылады. Оларға тек қана әдеттегі өндіріс құрал жабдықтары немесе әр түрлі тұтыну заттары ғана жатпайды, сонымен қатар ақша және бағалы қағаздар да жатады. Сондай ақ азаматтық құқықта заттардың санатына, адамдардың еңбегімен өндірілген немесе алынған, сондықтан да тауарға айналған әр түрлі энергетикалық ресурстар және шикізаттар түрлері жатады. Қалыпты жағдайдағы атмосфералық ауа азаматтық құқықтың, ішінара меншік құқығының объектісі бола алмайды, ал егер де ауа немесе оның құрамдас бөліктері адамдардың еңбегінің нәтижесінде өзгертілсе немесе қалайда бір ерекшеленсе (қыздырылған ауапар, сұйықталған ауагаз, компрессордың көмегімен сығылған ауа және т.б.) олар тауарға айналып, азаматтық құқықтың объектісі болып табылады.

Меншік қатынастарында жер және басқа да табиғи ресурстар, әлбетте, ерекше орын алады, олар әдетте еңбек нәтижесі болып табылмайды (арнайы өңделген жер учаскелерін немесе қолмен отырғызылған ормандарды есептемегенде). Бұл объектілер адам еңбегінің нәтижесінде пайда болмаса да, қандай да бір түрде тауарлық айналымға тартылады. Сондықтан да азаматтық құқықтық қатынастың объектілері ретінде жер учаскелері, жер

қойнауының байлықтары, су қорлары және басқа да табиғи ресурстар заттар категориясына жатады.

Тұлғаға жеке меншік негізінде тиесілі мүліктің құрамына жеке міндеттемелік құқықтар енуі мүмкін (мысалы, банктегі салымды талап ету, бөтеннің мүлкін пайдалану құқығы), корпоративтік құқықтар (акционерлік және басқа да шаруашылық қоғамдарға, кооперативтерге қатысу құқығы), сондайақ айрықша құқық құрамынан кейбір өкілеттіктер. Олар сол арқылы заттың құқық режиміне өтпейді, бірақта біртұтас кешен ретінде тұлғаға тиісті мүліктің құрамында болады. Нақ осы кешен мүмкін болатын несие берушілердің талап қою объектісін құрайды. Тек қана осындай мүліктік кешен азаматтық айналымның тәуелсіз және тұтас объектісінің құрамында болып, белгілі бір жағдайларды сақтай отырып, сатып алу - сату немесе жалдау шарты бойынша оқшаулана алады.

Азаматтық құқықта заттардың жіктелуінің маңызды критеріі олардың айналым қабілеттілігі болып табылады, яғни мүліктік айналым объектісі бола алу және иелерін айырбастай алу қабілеттілігі. Осы көзқарас тұрғысынан заттар үш топқа бөлінеді. Олардың бірі арнайы билік органдарының рұқсатынсыз азаматтық құқықтық мәліметтер нәтижесінде еркін бір тұлғадан екінші тұлғаға өте алуы. Айналымы рұқсат етілген заттар заттардың басым бөлігін құрайды.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 6 бабына сәйкес ҚР екі меншік нысаны танылады: 1) мемлекеттік және 2) жеке меншік. Олар бірдей дәрежеде мемлекетпен қорғалады.

АК меншіктің екі нысанын қарастырады: мемлекеттік меншік (192 бап) және жеке меншік (191 бап). Меншіктің осы екі нысанына байланысты тарихта екі көзқарас пайда болды.

Меншік құқығының пайда болатын кезін анықтаудың тәжірибелік маңызы зор.

Шарт бойынша мүлік алушының меншік құқығы, егер заң құжаттарында немесе шартта өзгеше көзделмесе, зат берілген кезден бастап пайда болады (АК 238-бабы, 1-тармағы). Жылжымайтын мүлікке заттық құқықтардың ішінен, меншік құқығынан басқа, шаруашылық жүргізу құқығы, оралымды басқару құқығы, бір жылдан артық мерзімге жер пайдалану құқығы, бір жылдан артық мерзімге пайдалану құқығы, кепіл, рента, сенімгерлікпен басқару мемлекеттік тіркеуге жатады. Пайдалану құқығы деп, бұл жерде жалдау, төлеусіз пайдалану құқығын, бөтеннің жылжымайтын мүлкін шектеулі пайдалану құқығын беретін сервитуттарды айтамыз.

Меншік құқығының тоқтауы оның пайда болуы сияқты, заңда көзделген заңдық фактілердің болуын керек етеді. АК 249-бабының 1-тармағында меншік құқығы меншік иесі өз мүлкін басқа адамдарға берген, меншік иесі меншік құқығынан бас тартқан, мүлік қираған немесе жойылған және заң құжаттарында көзделген өзге де реттерде мүлікке меншік құқығынан айырылған жағдайда тоқтатылады делінген. Жекешелендірген жағдайда мемлекеттік меншік құқығы мүлікті жеке тұлғалардың немесе мемлекеттік

емес тұлғалардың меншігіне ақылы немесе ақысыз беру туралы шарттың негізінде тоқтайды.

Меншік құқығын және өзге заттық құқықтарды мәжбүрлеп тоқтатудың негіздеріне мыналар жатады:

- меншік иесінің міндеттемелері бойынша өндіріп алуды мүлікке аудару;

- заң актілеріне сәйкес сол адамға тиесілі бола алмайтын мүлікті мәжбүрлеп иеліктен алу;

- реквизиция;

- тәркілеу;

- жер учаскесін алып қоюға байланысты қозғалмайтын мүлікті иеліктен алу;

- күтімсіз ұсталған мәдени және тарихи қазыналарды сатып алу.

АК-нің 249-бабының 4-тармағында меншік құқығын мәжбүрлеп тоқтатудың тағы бір негізі – ұлт меншігіне айналдыру көзделген [2].

Иелену заңды және заңсыз болуы мүмкін. Мүлікті заңды түрде иелену белгілі құқықтық негіздер бойынша жүзеге асырылады.

Заңсыз иеленудің құқықтық негізі болмайды, мысалы өзгенің затын зорлап иелену.

Заңсыз иеленуді адал және теріс пиғылды деп бөледі. Адал иелену деп иеленуші өз меншігінің заңсыз екенін білмегендігі және білмеуі тиіс болған жағдайда туындайды. Теріс пиғылды немесе жосықсыз иелену керісінше иеленуші өз меншігінің заңсыз екенін біледі және білуге тиіс болған жағдайда орын алады.

Билік ету өкілеттілігі мүлікпен әр алуан мәмілелер жасай алу дан – жалға беру, кепілге қою, мүлікті иеліктен шығарудан көрініс табады. Меншік құқығы заңнамалық актілермен шектелуі мүмкін. Атап айтқанда, меншік иесінің өз өкілеттігін жүзеге асыруы басқа тұлғалар мен мемлекеттің құқықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін бұзбауға тиіс. Құқықтар мен заңды мүдделерді бұзушылық басқа нысандарымен қатар, меншік иесінің өзінің монополиялық және өзге де басымдық жағдайын пайдаланып қиянат жасауынан көрінуі мүмкін. Сондай-ақ меншік иесі өз құқықтарын жүзеге асырған кезде азаматтардың денсаулығы мен айналадағы ортаға келтірілуі мүмкін зардаптарға жол бермеу шараларын қолдануға міндетті. Меншік иесі, өзіне тиесілі мүлікті күтіп ұстау ауыртпалығын көтереді және біржақты тәртіппен мұндай ауыртпалықты үшінші жаққа ауыстыра алмайды.

Меншік құқығының пайда болуы.

Меншік құқығы меншік құқығының пайда болу негіздері деп аталатын заңды фактілер арқылы пайда болады. Меншік құқығының пайда болу негіздері алғашқы және туынды болып бөлінеді. Меншік құқығына ие болудың алғашқы негіздері болып заттың бұрын болмағаны немесе оған меншік құқығы ол пайда болмай тұрып немесе бұрынғы меншік иесінің құқығына қарамастан пайда болғанда орын алады. Бұл әдіске келесілерді жатқызуға болады: жаңадан жасалған мүлікке меншік құқығының пайда

болуы, өңдеу, иелену мерзімі, жинауға не аулауға арналған көпшілік қолды заттарды меншікке айналдыру, иесіз заттар, меншік иесі бас тартқан жылжымалы заттар, өз бетімен салынған құрылыс, олжа.

Туынды меншік құқығының пайда болу негіздеріне реквизиция, тәркілеу, шарттар, мұрагерлік, заңды тұлғалардың қайта құрылуы жатады.

Меншік құқығын алудың бастапқы әдістері.

Егер шартта немесе заңдарда өзгеше көзделмесе, жаңа затқа меншік құқығы оны дайындаған немесе жасаған тұлғаға тиеді.

Тұтыну (тұрғын үй, тұрғын үй-құрылыс, саяжай, гараж немесе өзге) кооперативінің мүшелері, жарна жинақтауға құқығы бар, пәтер, саяжай, гараж және кооператив осы адамдардың пайдалануына берген өзге де үй-жай үшін өзінің үлестік жарнасын толық төлеген басқа да адамдар аталған мүліктің меншік құқығына ие болады.

Салынып жатқан үйлерге, құрылыстарға, өзге де мүлік кешендеріне, сондай-ақ өзге де жаңадан жасалып жатқан қозғалмайтын мүлікке меншік құқығы осы мүлікті жасау аяқталған кезден бастап пайда болады. Егер заң құжаттарында немесе шартта құрылысы аяқталған объектілерді қабылдап алу көзделген болса, онда тиісті мүлікті жасау осылайша қабылдап алынған кезден бастап аяқталған болып есептеледі.

Қозғалмайтын мүлік мемлекеттік тіркелуге тиіс реттерде, оған меншік құқығы осылайша тіркелген кезден бастап пайда болады. Қозғалмайтын мүлікті жасау аяқталғанға дейін, ал тиісті жағдайларда – оны мемлекеттік тіркеуден өткізгенге дейін мүлікке қозғалмайтын мүлік жасалатын материалдармен басқа мүлікке меншік құқығы туралы ережелер қолданылады [4, 141 б.].

Өңдеу – шартта өзгеше көзделмегендіктен, адам өзіне тиесілі емес материалдарды өңдеу арқылы дайындаған жаңа қозғалатын затқа меншік құқығын материалдардың меншік иесі алады. Алайда, егер өңдеу құны материалдардың құнынан едәуір асып кетсе, жаңа затқа меншік құқығын адал жұмыс істеп, өңдеуді өзі үшін жүзеге асырған адам алады.

Егер шартта өзгеше көзделмесе, өз материалдарынан дайындалған затқа меншік құқығын алған материалдардың меншік иесі ол затты өңдеуді жүзеге асырған адамға оның құнын өтеуге, ал ол адам жаңа затқа меншік құқығын алған ретте соңғысы материалдардың меншік иесіне олардың құнын қайтаруға міндетті.

Өңдеуді жүзеге асырған адамның ықпалсыз әрекеттерінің нәтижесінде материалынан айрылған меншік иесі жаңа затты өз меншігіне беруді және өзіне келтірілген залалдардың орнын толтыруды талап етуге құқылы. Иелену мерзімі – мүліктің меншік иесі болып табылмайтын, бірақ өзінің жеке қозғалмайтын мүлкіндей жеті жыл бойы, не өзге мүлікті, кем дегенде бес жыл адал, ашық және ұдайы иеленген азамат немесе заңды тұлға ол мүлікке меншік құқығын (иелену мерзімін) алады.

Мемлекеттік тіркеуге жататын қозғалмайтын және өзге де мүлікке меншік құқығы бұл мүлікті иелену мерзіміне сәйкес алған тұлғада осындай

тіркеу кезінен бастап пайда болады. Мүлікке меншік құқығын алғанға дейін оларды өз мүлкіндей иеленуші азамат немесе заңды тұлға өз иелігін мүліктің меншік иелері болып табылмайтын, сондай-ақ заң құжаттарында немесе шартта көзделген өзге де негіздерге сәйкес оларды иеленуге құқығы жоқ үшінші жақтардан қорғауға құқылы.

Иелену мерзіміне жүгінетін азамат немесе заңды тұлғаның өздері құқықты мирасқорлары болып табылатын тұлғаның осы затқа иелік еткен уақытының бәрін өз иелігіне қосып алуына болады. Тұлғада болып, оның иеленуінен талап етілуі мүмкін мүліктер жөніндегі иелену мерзімінің өтуі тиісті талаптар бойынша талап мерзімі бітуінен ерте басталмайды. Егер тұлғаға сотта оның меншік құқығын танудан бас тартылған ретте мүлікті иеленуші тұлға меншік иесіне айналады.

Жинауға не аулауға арналған көпшілік қолды заттарды меншікке айналдыру заңдарға, жергілікті әдет-ғұрыпқа немесе меншік иесі берген жалпы рұқсатқа сәйкес ормандарда, бөгендерде немесе басқа аумақта жидек теруге, балық аулауға, аң аулауға, басқа нәрселерді жинауға немесе аулауға жол берілген ретте, тиісті заттарға меншік құқығын оларды жинауды және аулауды жүзеге асырған адам алады [4, 143-144 б.].

Пайдаланылған дереккөздер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

2. Қазақстан Республикасының азаматтық Кодексі. 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ. (Жалпы бөлім). (2022.01.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) <https://online.zakon.kz/>

3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. (2022.15.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

4. Лепесова А. К. Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы: Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012 – 232 бет. Азаматтық құқық пәні жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. ISBN 978-601-217-367-3 Л43 Оқулық.

Тайторина Б.А.

заң ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Тарих және құқық институтының профессоры

Байсалова Г.Т.

заң ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің Бизнес және құқық Жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЭНЕРГЕТИКА САЛАСЫНДАҒЫ ШАРТТЫҚ РЕТТЕУ

Электроэнергетика және жылумен жабдықтаудағы нарықтық қатынастардың дамуы ЖЭК салаларын реттейтін нормативтік құқықтық базасының едәуір артуымен байланысты. Заңшығарушыда энергия нарығын заңдық реттейдің негізін қалайтын энергия айналымының тұтас құқықтық концепциясы жоқ. Қабылданып жатқан нормативтік актілер бағытының жоқтығы экономиканың негізгі салаларын құқықтық реттеуді әлсіз етеді [1, 131-б.].

Энергиямен жабдықтау жөніндегі құқықтық қатынастардың даму ерекшеліктері олард: а) энергияға қатысты мүліктік құқықтарды иеліктен шығару сатысын және б) талаптарды орындаудан кейінгі энергияны пайдалану мүмкіндігін беруден тұратын екі сатыға бөлу қажеттілігін көрсетеді. Сондықтан энергиямен жабдықтау қатынастарындағы энергияның құқықтық маңызы сатып алу-сату қатынастарындағы тауарлар мен заттардың рөлінен айтарлықтай ерекшеленеді. Бұл дегеніміз-энергияға деген құқықтың материалдық талап бойынша орындалудың (ұсынудың) мәнін білдіреді.

Энергетикалық құқықтың қазіргі заманғы ғылымының көздерінде энергиямен жабдықтау саласындағы айналымның мәні болып табылатын осы салыстырмалы құқықтарды саралау қажеттілігіне негізделген. Бұл энергетикадағы қызмет түрлерінің монополиялық және бәсекеге қабілетті болып объективті бөлінуіне байланысты. Тиісінше, қолдану аясының өлшемі бойынша энергия құқықтары мен энергия беру құқықтарын жеке айқындап бөлу керек. Энергияға құқықтарды өндіруші компаниялар айналымға шығарады және тұтынушы үшін өндіруші компания өндіретін энергияның белгілі бір көлемін пайдалануға мүмкіндік береді. Энергияны беру құқығы монополиялық желі саласында қолданылады және тұтынушының энергия қабылдайтын қондырғыларына дейін тиісті энергия көлемін желі арқылы беру мүмкіндігін білдіреді. Бұл жағдайда энергияны нақты жеткізу түпкілікті тұтынушы энергия құқығын да, оны беру құқығын да төлеген жағдайда ғана жүзеге асырылады [2, 12-б.].

Сонымен қатар, олардың мазмұны бойынша а) энергиямен жабдықтау қатынастарында қолданылатын әрі энергияны физикалық жеткізуді қамтамасыз ететін құқықтар және б) энергияны көтерме сауда нарығында

энергия өндіруді және сауданы ұйымдастыру саласында қолданылатын, энергияны физикалық жеткізу қатынастарымен тікелей байланысты емес құқықтар деп бөлінеді. Бұл саралау айналымның әртүрлі салаларында қолданылатын шарттық құрылымдардың ерекшелігін анықтайды: бірінші жағдайда тұтынушыларды энергиямен қамтамасыз ететін шарттар қолданылады; екінші жағдайда-форвардтар, деривативтер, сондай-ақ энергия биржасы шеңберінде жасалатын шарттар (нақты уақыт нарығын қоспағанда).

Желілік ұйымның құқықтық мәртебесінің қажетті элементі оның негізгі қызмет түрі ретінде электр энергетика саласындағы қызметін жүзеге асыруы болып табылады, өйткені оның болуына байланысты осы саладағы қатынастарды ұйымдастырудың негізгі қағидасы болып табылатын электр энергетикасындағы қызмет түрлерін бөлу қағидасын іске асырудың толықтығын нақтылайды.

Жалпы мемлекеттік маңызы бар электр желісі шаруашылығы объектілерін (магистральдық және тарату желілері) пайдалануды жүзеге асыратын желілік ұйымдарға құқықтық мәртебе берілген кезде бәсекелестік рәсімдерді қолдану қажет. Осындай бәсекелестік рәсім ретінде осы объектілердің меншік иесі ретінде мемлекет (муниципалдық білім беру) ұйымдастыратын ашық конкурстар негізінде көрсетілген объектілерге қатысты концессиялық келісімдер жасасу тетігі қаралуға тиіс.

Энергиямен жабдықтау саласындағы қатынастардың ерекшеліктеріне сүйене отырып, олардың қатысушыларының үш тобын ажырату қажет:

1) жалпы құқық қабілеттілігі бар субъектілер (өндіруші компаниялар, жылу энергиясын өндіруші ұйымдар, энергия тұтынушылар);

2) арнайы құқық қабілеті бар субъектілер (кепілдік беретін өнім берушілер, Энергия өткізу ұйымдары, аумақтық желілік ұйымдар, Бірыңғай жылумен жабдықтаушы ұйымдар, жылу желісі ұйымдары);

3) қоғамдық (реттеуші) функцияларды жүзеге асыратын, құқықтық қабілеттілігі қатынастардың азаматтық-құқықтық саласынан тыс болатын субъектілер (Нарық кеңесі, көтерме сауда нарығының коммерциялық операторы, бірыңғай ұлттық (Бүкілресейлік) электр желісін басқару жөніндегі ұйым, жүйелік оператор).

Энергиямен жабдықтау (инфрақұрылымдық ұйымдар) саласындағы қатынастарға қатысушылардың соңғы тобының құқықтық мәртебесі объективті қажеттілікке байланысты мынадай ерекшеліктермен сипатталады:

а) заңда оларды құру мақсаттары мен жұмыс істеу ерекшеліктерін (оның ішінде олардың функцияларының толық тізбесін және оларда жария-құқықтық өкілеттіктердің болуын, оларға қызметтің монополиялық түрлерін жүзеге асыру құқығын беруді) императивті белгілеу болып табылады;

б) олардың қызметіне мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру;

в) энергетика салаларындағы олардың функционалдық рөлінің құқықтық көрінісі болып табылатын олардың құқықтық мәртебесінің ерекше сипаты (осы құқықтық мәртебе берілген субъектілердің шектеулі саны);

г) осы мәртебе берудің арнайы тәртібі (конкурстан тыс және оны берудің мерзімсіздігі).

Энергиямен жабдықтау саласындағы қатынастарға қатысушылардың құқық қабілеттілігінің ерекшеліктері Электр энергетикасы және жылумен жабдықтау туралы заңнамада белгіленген оларға тиесілі арнайы құқықтық мәртебелермен (оның ішінде кепілдік беруші Жеткізушінің, желілік ұйымның, жедел-диспетчерлік басқару субъектілерінің және т.б. мәртебелері) байланысты. Арнайы құқықтық мәртебелер Электр энергетикасы мен жылумен жабдықтаудың ұйымдық құрылымын құрудың негізгі құралдары болып табылады, олар арқылы заң шығарушы осы салалар субъектілерінің өзара іс-қимылының ерекшеліктері мен тәртібін белгілейді. Бұл құқықтық мәртебелердің ерекшеліктері олардың энергетика саласындағы біртұтас жүйені құрайтындығын, өзара байланысты және өзара тәуелді екенін көрсетеді.

Электр энергетикасы саласында көптеген әртүрлі шарттар қолданылады, олардың ішінен екі топты бөліп көрсетуге болады: 1) электр энергиясын өндіру мен оны тұтыну арасындағы байланысты онсыз елестету мүмкін болмайтын негізгі шарттар (сатып алу-сату, жеткізу шарттары, электрмен жабдықтау шарттары); 2) негізгі шарттарды жасасудың алғышарттары болып табылатын, онсыз негізгі шарттарды жасасу және іске асыру мүмкін болмайтын қосалқы шарттар (Электр энергетикасы саласында қызметтер көрсетуге арналған шарттар: электр желілеріне қосылу шарттары, электр энергиясын беруге

Энергиямен жабдықтау шартының конструкциясы іске асыру сипаты бар (тауарды ақшаға айырбастауды ресімдейтін) және бір адамнан екінші тұлғаға салыстырмалы құқықты (затқа құқықты емес) беруге бағытталған ерекше шарттық түрдегі салыстырмалы құқықты иеліктен шығару туралы шарттың моделі бойынша құрылуы тиіс.

Осы келісім-шарт түріне сәйкес, энергиямен жабдықтау туралы шарттың ғана емес, сонымен қатар туынды құралдардың да құқықтық құрылымы құрылады, олардың мәні салыстырмалы мүліктік құқық болып табылады. Сонымен бірге, цессиядан айырмашылығы, бұл шарттық тип бұрын туындаған құқықты беруді білдірмейді. Керісінше, берілген құқық осы Келісімнен туындайды.

Қолданыстағы заңнамада белгіленген энергиямен жабдықтау шартының моделінде нормативтік реттеуді шарттық реттеу (оның мазмұнын императивті белгілеу, шартқа заңнаманың ережелерін қайталайтын міндетті нұсқамаларды енгізу) орын алады.

Осының нәтижесі энергиямен жабдықтау саласындағы шарттардың бірқатар шарттарға тән емес, оның ішінде жария реттеу саласындағы не энергия компанияларының күнделікті қызметін қаржыландыруды қамтамасыз ететін функцияларды орындауы болып табылады. Энергияға құқықтарды иеліктен шығару туралы шарт моделін қолдану шарттық реттеу саласын (осы шартты жасасу; энергияға құқықты беру) императивті жариялы-құқықтық реттеу саласынан (Энергия өткізу ұйымының құқықтан талап бойынша орындауды беруі; оның тұтынушысының энергияны пайдалануы) ажыратуға мүмкіндік береді.

Энергия нарығындағы қатынастар иеліктен шығарылатын құқық түрі (энергияға құқық және (немесе) оны беру құқығы) тұрғысынан үш топқа бөлінуі тиіс шарттар жүйесімен ресімделеді: 1) тек энергияға құқықтарды иеліктен шығаруға бағытталған шарттар (бөлшек сауда нарығында электр энергиясын сатып алу-сату (жеткізу) шарты, электр энергиясы мен қуатының көтерме сауда нарығында іске асыру шарттары, энергияға мерзімді биржалық келісімшарттар); 2) энергияға құқықты және энергияның тиісті көлемдерін беруге құқықты бір мезгілде іске асыруды көздейтін шарт (энергиямен; 3) энергия беру құқығын ғана иеліктен шығаруды көздейтін шарттар (энергия беру шарттары, желіні қайта тиеу кезінде беруге арналған қаржылық келісімшарттар) [2, 15-б.].

Электр энергетикасы саласындағы шарттар жүйесінің өзіне тән ерекшелігі оларды орындаудың белгілі бір дәйектілігі болып табылады: электр энергиясының айналымын ресімдейтін шарттар көтерме және бөлшек сауда нарықтарының технологиялық инфрақұрылымының жұмыс істеуін қамтамасыз ететін ұйымдармен шарттар (технологиялық қосуды жүзеге асыру туралы шарттар; жедел-диспетчерлік басқару бойынша қызметтер көрсету; электр энергиясын беру бойынша қызметтер көрсету) жасасқаннан және оларды орындағаннан кейін орындалуы мүмкін.

Көтерме және бөлшек сауда нарықтарын үйлестіру көтерме және бөлшек сауда нарықтарында шарттар жасасу және орындау кезінде белгілі бір реттілікпен ғана қамтамасыз етілмейді (мысалы, көтерме сауда нарығында электр энергиясын (қуатын) сатып алу-сатудың реттелетін шарты — бөлшек сауда нарығында энергиямен жабдықтау шарты). Бұл процеске электр энергиясы мен қуатының көтерме және бөлшек сауда нарықтары үшін жалпы маңызы бар шарттар қатысады.

Осылайша, электр энергетикасындағы шарттар құрылымы: көтерме және бөлшек сауда нарықтарының; көтерме сауда нарығының; бөлшек сауда нарықтарының өзара байланысын қамтитын жүйені құрайды. Осыған сүйене отырып, ең көп таралған жіктеу келісімшарттарды үш топқа бөлуді қамтиды: көтерме сауда келісімдері, бөлшек сауда келісімдері, көтерме және бөлшек сауда келісімдері.

Әдебиетте «электр энергетикасының бөлшек сауда нарығында шарттық қатынастарды қалыптастыру еркін және бәсекелестік қатынастар негізінде, шарт бостандығы қағидатын іске асыру шеңберінде жүзеге асырылады. Шарт жасасу үшін міндетті жүйелер көзделмеген, бір субъект — кепілдік беруші Өнім беруші үшін шектеулер белгіленген, онымен жасалатын шарттар жария сипатта болады. Бөлшек сауда нарығына кіру үшін осы сауда жүйесіне қосылу шартын жасасу талап етілмейді (көтерме сауда нарығына қарағанда)» [3, 124-б.]. Ресми түрде, электр энергиясы мен қуатының бөлшек сауда нарықтарында еркін және бәсекелестік қатынастарды құру үшін қолайлы жағдайлар жасалды (тұтынушылар жеткізушіні еркін таңдауға, қызмет көрсетуге бір жеткізушіден екіншісіне ауысуға құқылы). Сонымен бірге, электр энергиясының бөлшек сауда нарықтарындағы шектеулер кепілдік беретін жеткізушілермен міндетті түрде жасалатын жария шарттарға ғана азайтылмайтынын, ал шарт бостандығы қағидатының мазмұны контрагентті таңдау мүмкіндігінде ғана тұрмайтынын ескеру қажет. Электр энергиясы мен қуаттың бөлшек сауда нарықтарындағы шарт бостандығын және бәсекелестікті шектейтін басқа да факторларды ескеру қажет, оның ішінде: белгілі бір аумақтардағы электр энергиясына (қуатқа) бағаларды (тарифтерді) мемлекеттік реттеу; халық және оған теңестірілген тұтынушылар санаттары үшін электр энергиясына (қуатқа) бағалардың (Тарифтердің) бағаларын (тарифтерін) және шекті (ең төмен және (немесе) ең жоғары) деңгейлерін мемлекеттік реттеу; кепілдік беретін өнім берушілердің өткізу үстемеақыларын мемлекеттік; электр желілеріндегі ысыраптардың орнын толтыру мақсатында электр энергиясын беру жөніндегі және жедел-диспетчерлік басқару жөніндегі қызметтер көрсету шарттарын жасасудың және осы қызметтерге бағаларды (тарифтерді), электр энергиясын (қуатын) сатып алу-сату (жеткізу) шарттарын мемлекеттік реттеудің міндеттілігі; электр энергиясын (қуатын) беруші мен сатып алушының шартты бұзу ниеті туралы, оның ішінде шартты орындаудан біржақты бас тарту туралы желілік ұйымға алдын ала хабарлау қажеттігі.

Электр энергиясының бөлшек сауда нарықтарындағы еркін шарттық қатынастар мен бәсекелестіктің құқықтық негіздерін дамытуға бөлшек сауда нарығының монополиялық құрылымын бәсекелестікке өзгерту, сатушылар сатып алушылардың шектеулі сұранысы жағдайында бір-бірімен бәсекелесетін сатып алушы нарығын қалыптастыру ықпал етуі керек, ол үшін бәсекеге қабілетті жеткізушілер санын көбейту арқылы бәсекелестік үшін бөлшек сауда нарықтарын ашу қажет [4, 124-б.].

Бөлшек сауда нарықтарындағы шарттық қатынастарды жаңғырту "бірінші кезекте кепілдік беруші жеткізушінің монополизмін еңсеру және тәуелсіз энергия өткізу ұйымдарына электр энергиясының бөлшек және көтерме сауда нарықтарына еркін қол жеткізуді қамтамасыз ету есебінен

тұтынушыларға электр энергиясын жеткізушіні таңдауға шынайы еркіндік беруді" көздейді [5, 250-б.].

Келісім бостандығының негізгі шектеулерінің бірі электр энергетикасы туралы заңнамада бекітілген баға жүйесі болып табылады. Электр энергиясы мен қуаты бағасының қалыптасуы әртүрлі факторларға байланысты. Біріншіден, электр энергиясын тұтынушылардың санатын ескеру қажет. Халық пен оған теңестірілген тұтынушылар санаттары үшін бағаны анықтаудың арнайы тәсілі қолданылады: мұндай тұтынушыларды электр энергиясымен қамтамасыз ететін әртүрлі субъектілердің өзара іс-қимылының барлық кезеңдерінде бағаның барлық құрамдас бөліктері дерлік тұтастай реттеледі (өткізу деңгейінде бәсекелестік компонент болуы мүмкін).

Басқа тұтынушылар үшін баға құрылымына көтерме сауда нарығының бәсекелестік бағасы, сондай-ақ бағаның реттелетін бөлігі кіреді. Екіншіден, электр энергиясының (қуатының) бағасына технологиялық инфрақұрылым ұйымдарының қызметтеріне мемлекет белгілеген тарифтер, реттелетін үстемеақылар қосылады. Электр энергиясы (қуаты) бағасының құрылымында реттелмейтін және реттелетін бөліктерді бөлу қажет. Бұл ретте реттелетін элементтердің көлемі әртүрлі болуы мүмкін, атап айтқанда, соңғы тұтынушылар санатына, электр энергиясы мен қуатының көтерме және бөлшек сауда нарықтарының нақты аумағына байланысты болуы мүмкін.

Көтерме сауда нарығының бағалары мен бөлшек сауда нарығының бағалары арасында тікелей байланыс жоқ. Көтерме сауда нарығында электр энергиясы бағасының төмендеуі бөлшек сауда нарығындағы бағаның төмендеуіне әкеп соқпайды. Реттелмейтін компоненттің көлемі төмендеген кезде де, бірақ жоғары реттелетін бөлікте бөлшек сауда бағасы өседі.

Энергия жүйесінің тиімділігі мен қауіпсіздігінің қол жеткізілген деңгейін сақтау үшін жұмыс істеп тұрған жылу электр станциялары жұмысының тиімділігін жаңғыртуға және арттыруға, электр энергиясын өндірудің өзге де тиімді технологияларын дамытуға, сондай-ақ тұтынушылар тарапынан энергия тиімділігін арттыруға қосымша ынталандырулар туғызатын нарықтық тетіктерді одан әрі дамыту қажет.

Электр энергиясы мен қуатының бәсекелес көтерме және бөлшек сауда нарықтарын қалыптастыру мақсатында электр энергетикасындағы шарттарды одан әрі дамыту электр энергиясына (қуатқа) арналған бағадағы реттелетін құрамдас бөліктің үлесін шектеу жолымен жүруге тиіс.

Энергетика саласындағы шарттық реттеудің айқын көрінетін ерекшеліктерінің арасында электр энергетикасы, жылумен жабдықтау, газ саласы саласындағы шарттық реттеуге мемлекеттік реттеудің елеулі әсерінің болуы атап өтіледі; сондай-ақ, «бүгінгі күні энергетиканың аталған салаларындағы шарттық реттеу шарттың тәртібі мен талаптарын, оның

ішінде тиісті заңдар мен заңға тәуелді нормативтік актілерде елеулі тәртібін де, талаптарын да егжей-тегжейлі бекітумен ерекшеленеді» [6, 144-б.].

Энергетикалық құқықтың қазіргі заманғы ғылымында О. А. городов негіздеген Электр энергетикасы саласындағы шарттардың сыныптамасы базалық болып табылады: 1) электр энергетикасында жедел-диспетчерлік басқаруды басқаруды ұйымдастыру және жүзеге асыру және көтерме сауда нарығының сауда жүйесі әкімшісінің қызметтеріне қол жеткізу процесінде жасалатын шарттар; 2) электр желілеріне және электр энергиясын беру жөніндегі қызметтерге қол жеткізуді жүзеге асыру процесінде жасалатын шарттар; 3) Электр энергиясының көтерме сауда нарығының жұмыс істеу процесінде жасалатын; 4) электр энергиясының бөлшек сауда нарықтарының жұмыс істеу процесінде жасалатын шарттар [7, 34-б.].

Электр энергетикасы саласын шарттық реттеу тұрақты жетілдіруге және өзектілендіруге жатады. Жаңартылатын энергия көздері қарастырылып отырған саланың дамуы мен қайта құрылуының жаңа үрдісін білдіреді, бірақ қазіргі уақытта бұл сала жеткілікті реттелмеген күйінде қалып отыр, сондықтан ЖЭК пайдалану кезінде жасалатын шарттарды толықтыру, нақтылау және жіктеу қажет. ЖЭК пайдалану саласын шарттық реттеуді жетілдіру мақсатында қазіргі заманғы ғалымдар шарттардың шартты жіктелуін негіздеді: 1) субъектілік құрамына қарай: тапсырыс берушілердің жобалық, мердігерлік ұйымдармен жасасатын шарттары; ЖЭК негізінде жұмыс істейтін генерациялайтын объектілердің меншік иелері желілік ұйымдармен жасасатын шарттары; ГОВИЭ меншік иелері компаниялардың электр энергиясын сатып алушылармен — заңды және жеке тұлғалармен жасасатын шарттары; ЖЭК негізінде жұмыс істейтін өндіруші объектілердің меншік иелері-компаниялар электр энергиясын сатып алушылармен — көтерме немесе бөлшек сауда нарықтарына қатысушылармен жасасатын шарттар. 2) электр энергиясының нарығына байланысты: көтерме сауда нарығында электр энергиясын және қуатын жеткізушілер мен сатып алушылар (оның ішінде Энергия өткізу ұйымдары, ірі тұтынушылар, кепілдік беретін жеткізушілер, экспорттық-импорттық операцияларды жүзеге асыратын ұйымдар және т. б.) жасасатын шарттар; тұтынушыларды, коммуналдық қызметтерді орындаушыларды, желілік ұйымдарды және т. б. қоса алғанда, бөлшек сауда нарықтарының субъектілерімен жасалатын шарттар 3) регенеративті энергия негізінде жұмыс істейтін генерациялайтын объектілердің өмірлік циклына байланысты: жаңартылатын энергия көздерін пайдалану негізінде жұмыс істейтін объектілердің дамуын бағалауға арналған шарттар; жаңартылатын энергия көздерін пайдалану негізінде жұмыс істейтін объектілерді жобалауға және салуға арналған шарттар; электр желілеріне технологиялық қосылуға арналған шарттар; жаңартылатын энергия көздерін пайдалану; - электр жабдықтарына

техникалық қызмет көрсету шарты. 4) шарттың нысанасына қарай, оның ішінде: регенеративті энергия көздерін пайдалану негізінде жұмыс істейтін генерациялайтын объектілерді салуға арналған шарттар; — технологиялық қосылуға арналған шарттар; — жедел-диспетчерлік басқаруға арналған шарттар; регенеративті энергияны пайдалану негізінде жұмыс істейтін білікті генерациялайтын объектілердің қуатын беру туралы шарт; электр энергиясын сатып алу-сату, жеткізу шарттары. Ұсынылған жіктеу жаңартылатын энергия көздерін пайдалану кезінде туындайтын қатынастарды шарттық реттеуді одан әрі дамыту үшін пайдалы болуы мүмкін [8, 178-б.].

Энергетика саласындағы шарттық реттеудің ерекшеліктерін құқықтық талдау шарттық қатынастарды реттеу көбінесе заңдар мен заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілер деңгейінде арнайы энергетикалық заңнамамен жүзеге асырылатындығын көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шевченко Л.И. Предмет договорных отношений в сфере энергетики / Л.И.Шевченко, М.А.Волкова, С.Ю.Стародумова, А.Л.Шиловская // Кодификация российского законодательства на современном этапе. Сборник статей по итогам круглого стола. 2016. — С. 136-141.

2. Свирков С.А. «Гражданско-правовое регулирование в сфере энергоснабжения»: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. - Москва, 2019. - 60 с.

3. Шевченко Л.И. Договорные отношения в сфере энергетики: монография / Л.И. Шевченко ; МГИМО (У) МИД России, Каф. правового регулирования ТЭК. - Москва : МГИМО-Университет, 2015. - 218 с. - ISBN 978-5-9228-1180-

4. Свирков С. А. Гарантии прав и законных интересов потребителей энергии в энергетическом законодательстве // Lexrussia. 2015. № 5. С. 110—116.

5. Символоков О. А. Развитие конкурентных отношений на розничных рынках электрической энергии // Конкуренция в рыночной экономике: пределы свободы и ограничений: монография / отв. ред. А. В. Габов. М., 2016. – 384 с.

6. Романова В.В. Энергетический правопорядок: современное состояние и задачи.— М.: Юрист, 2016.— 254 с.

7. Городов О. А. Договоры в сфере электроэнергетики : научно-практическое пособие. М. : Волтерс Клувер, 2007. - С. 33—34.

8. Кологерманская Е.М. Особенности договорного регулирования отношений при использовании возобновляемых источников энергии.

Тасыбаева С.К.

Д.А. Қонаев атындағы

Еуразиялық заң академиясының 3 курс докторанты

Тасыбаев Р. Н.

старший преподаватель кафедры правовых дисциплин Казахской Академии труда и социальных отношений

СОТПЕН ҚОРҒАУ - АЗАМАТТАРДЫҢ ЕҢБЕК ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Ел Президенті Қ.К. Тоқаев өз Жолдауларында билік пен қоғам арасында тұрақты диалог орнату арқылы қазіргі геосаяси ахуалға бейімделген «халық үніне құлақ асатын» мемлекет қалыптастыруды міндеттеп, Үкіметке елдегі әлеуметтік мәселелерді шешуге ерекше басымдық беруді тапсырған болатын.

Халықпен ашық санаса білетін билік қашан да беделге ие. Мемлекеттік қызметкер – биліктің айнасы. Алайда, бүгінгі таңда мемлекеттік қызметшілер күнделікті қызметінде әдеп нормаларына сай келе бермейтін кемшіліктерге жол беретін кездері жиі көрініс алады.

Қазақстан Республикасының (бұдан әрі - ҚР) Еңбек кодексінің 6 бабының 1-тармағына сәйкес «әркімнің еңбек саласындағы өз құқықтары мен бостандықтарын іске асыруға тең мүмкіндіктері бар. Ешкімнің еңбек саласындағы құқықтарына шек қойылмайды» делінген [1]. Сондай-ақ Конституцияға сәйкес, «әркімнің еңбек ету бостандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауына, жұмыссыздықтан әлеуметтік қорғалуға құқығы бар» [2].

ҚР еңбек заңнамасына сәйкес азаматтардың бірнеше еңбек құқықтары мен бостандықтары бар. Жұмыскердің құқығы жұмыс берушінің міндеттерін топтастыратындығын атап өткен жөн. Егер жұмыс беруші жұмыскердің құқықтары мен бостандықтарын бұзатын жағдайлар орын алса, жұмыскер өз құқықтарын заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен қорғауға құқылы.

Жұмысшылардың еңбек құқықтарын қорғау - бұл еңбек құқықтарының сақталуын қамтамасыз ету, оларды бұзуға жол бермеу, жұмыс берушілердің еңбек құқығын бұзғаны үшін нақты жауапкершілік орнату [3].

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінің 159 бабы және «Соттардың еңбек дауларын шешу кезінде заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 6 қазандағы №9 нормативтік қаулысында [4] микрокәсіпкерлік субъектілерін, үй жұмыскерлерін, заңды тұлғаның атқарушы органының басшыларын және заңды тұлғаның алқалы атқарушы органының, сондай-ақ заңды тұлғаның

жеке-дара атқарушы органының басқа да мүшелерін қоспағанда, Еңбек кодексінде көзделген еңбек шарттарынан, ұжымдық шарттардан және жұмыс берушінің актілерінен туындайтын, Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасын қолдану мәселелері жөніндегі жеке еңбек дауларын – келісу комиссияларымен, ал онымен реттелмеген мәселелер бойынша не келісу комиссияларының шешімдері орындалмаған кезде соттар қарайтындығы көзделген [1].

Азаматтардың еңбек құқықтарын қорғауды құқықтық реттеу тек ҚР Еңбек кодексінің нормаларымен шектелмейтіндігін атап өту қажет. Бұл мәселелерге аймақтық нормашығармашылық, әлеуметтік серіктестіктердің нормашығармашылығына да жүгінеді. Азаматтардың еңбек құқықтарын қорғау тетігін қалыптастыру қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық көрініске сәйкес келуі тиіс, бұзылған құқықтарды қалпына келтіруде әдістердің тұжырымдамалық аспектісін (өзін-өзі қорғау, кәсіподақпен және сот арқылы қорғау, мемлекеттік қадағалау және еңбек құқығы нормаларының сақталуын бақылау және т.б.) зерттеуді қажет етеді.

Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасы жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғауды жетілдіруге бағытталған проблемаларды шешудің жаңа тәсілдерін қалыптастыруға, сондай-ақ салыстырмалы талдау жүргізе отырып және еңбек шарты тараптарының құқықтарын қорғауды реттеудің шетелдік тәжірибесін зерделей отырып, осы саладағы ғылыми тұжырымдар мен көзқарастардың аясын кеңетуді қажет етеді.

Біз жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау тәсілдерінің жүйесі төмендегідей жіктейміз:

- 1) өзін-өзі қорғау;
- 2) кәсіптік одақпен қорғау;
- 3) әлеуметтік серіктестік органдармен қорғау;
- 4) еңбек заңнамасының және еңбек құқығы нормаларын қамтитын өзге де нормативтік құқықтық актілердің сақталуын мемлекеттік қадағалау және бақылау;
- 5) сотпен қорғау;
- 6) халықаралық ұйымдармен қорғау [6].

Жұмыскердің еңбек құқықтарын өзін-өзі қорғауы - бұл еңбек заңнамасының сақталуын мемлекеттік бақылау органдарына не жеке еңбек дауларын қарау жөніндегі органдарға жүгінбей немесе олармен қатар жұмыскердің өз құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі белсенді дербес іс-әрекеттері. Жұмыскердің еңбек құқықтарын өзін-өзі қорғауға мысалы, ҚР еңбек кодексінде және өзге де заңдарда қарастырылған жағдайларды қоспағанда, жұмыскердің өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін жұмысты орындаудан бас тартуы, жұмыс берушіні жазбаша түрде хабардар ету арқылы еңбек шартында көзделмеген жұмысты орындаудан бас тартуы, жалақы 15 тәуліктен астам мерзімге кешіктірілген жағдайда, бірақ бұл туралы жұмыс берушіге жазбаша хабарланған жағдайда жұмысты тоқтата тұру сияқты әрекеттер жатады.

Шын мәнісінде, Еңбек кодексінде еңбек құқықтарын өзін-өзі қорғаудың бір ғана әдісі қарастырылған ол - жұмысты орындаудан бас тарту. Еңбек құқықтарын өзін-өзі қорғауды жұмыскер толығымен еркін жүзеге асырады. Жұмыскерді жұмысқа мәжбүрлеуге, психологиялық немесе физикалық әсер етуге ешкімнің құқығы жоқ. Сонымен қатар, өзін-өзі қорғауда жұмыскерді тәртіптік жауапкершілікке тартуға жол берілмейді. Жұмыс берушінің заңсыз әрекеттеріне сотқа шағым жасауға болады. Еңбек құқықтарын қорғаудың бұл әдісі ешқандай органдардың қатысуынсыз жүреді және жұмыскердің әрекеті ешқандай жолмен ресімделмейді. Яғни, жұмыскердің еңбек құқықтарын бір уақытта қорғаудың бірнеше тәсілдерін қолдануға заңмен тыйым салынбайды [5]. Алайда, барлық жұмыскерлер өздерінің еңбек құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың осы тәсілін қолдана бермейді, себебі, жұмыс берушімен қарым-қатынасты бұзғысы келмеуі немесе құқықтық тұрғыда өзіне сенімсіз болуы мүмкін.

Еңбек құқықтарын қорғаудың келесі тәсілі - кәсіподақтармен қорғау. «Кәсіптік одақ туралы» заңға сәйкес кәсіподақтардың қызметі еңбек қатынастарында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған.

Жұмысшылардың еңбек құқықтарын қорғау үшін кәсіподақтарға Еңбек кодексінде көптеген өкілеттіктер берілген. Осылайша, кәсіподақтар өздерінің құқық қорғау функцияларын жүзеге асыру үшін азаматтардың жеке еңбек құқықтары мен олардың мүдделерін білдіру және қорғау, ұжымдық келіссөздер жүргізу, ұжымдық шарттар мен келісімдер жасасу, еңбек жағдайларын жақсартуға қол жеткізу, ұжымдық еңбек дауларын реттеуге қатысу және т.б. құқықтарға ие.

Қазақстан Республикасында дауларды шешудің баламалы тәсілдерін дамыту идеясы алғаш рет Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Назарбаевтың 24.08.2009 жылғы №858 Жарлығымен бекітілген 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасында берілген [6]. Тұжырымдамада азаматтық іс жүргізу заңнамасын жетілдіру жөніндегі шаралардың бірі сот тәртібімен және соттан тыс тәртіппен реттеудің тәсілдерін бекіту алға қойылған.

Еңбек дауларын ушықтырмай реттеудің заңнамалық механизмдерінің бірі - Еңбек кодексінде көзделген дауды келісу комиссиясымен реттеу болып табылады.

2016 жылдың 1 қаңтарынан қолданылатын сот тәжірибесінде келісу комиссияларының сотқа дейінгі жеке еңбек дауларына қатысты нормаларды қолдануда 8, 143, 144 – баптарды және Еңбек кодексінің басқа да нормаларын ескеру қажет, мәселен, әскери және құқық қорғау органдары қызметкерлері, сондай-ақ, мемлекеттік қызметшілеріне қатысты келісу комиссияларында жеке еңбек дауларын қарастыру реттелмеген. Аталған қызметкерлердің жекелеген санаттарына Еңбек кодексінің 159 бабының нормалары қамтылмайды.

Сондай-ақ, келісу комиссиясының мүшелерінің біліктілігіне қатысты Еңбек кодексінде ешқандай нормалар қарастырылмаған. Яғни, келісу комиссиясының мүшелерін кім даярлайтындығы немесе қандай мемлекеттік органдарда ішкі оқыту жүргізіледі, қандай кезеңдерде курс жүргізіледі деген сұрақтар өз шешімін таппаған.

Бүгінгі таңда еңбек құқықтарын қорғаудың ең көп таралған әдісі - сот арқылы қорғау. Қазіргі таңда азаматтар бұзылған еңбек құқықтарын сот арқылы қорғауды жөн санайды және сотқа дейінгі реттеу тәсілдеріне сирек жүгінеді. Себебі, сот істерінің ашықтығы, ақпараттардың қолжетімділігі, құқықтық сананың қалыпты артуы судьяларға деген сенімділікті нығайтады.

Конституциялық құқықтық аспектіде, еңбек құқықтары институтының объектілік құрамын нақты анықтау үшін, заңнамаға сәйкес, бірінші кезекте «еңбек құқықтары», «еңбек дауы» және «соттық қорғау» ұғымын айқындау қажет. Құқықтық мемлекет жағдайында еңбек қатынастарындағы заңдылықты, құқықтық тәртіптілікті және еңбек құқықтары мен азаматтардың міндеттерін құқық қағидаларына сүйене отырып, дамыту керек [7, 45 б.]. Бұл аталған құқықтар мен бостандықтар Қазақстан Республикасының Конституциясында нақты көрсетілген.

Әркімнің еңбек құқықтарымен қамтамасыз етілуі құқықтық жүйеде, құқықтық реттеу объектісі және құқықтық категория ретінде, сонымен қатар тұлғаның ажырамас жекелік мүліктік емес құқығы және игілігі болып танылады. Алайда, еңбек құқық қатынастары субъектілерінің құқықтары көп жағдайда атап айтсақ, заңсыз жұмыстан шығару, толық емес мөлшерде және уақытылы жалақы төлемеу мен демалыс уақытын қамтамасыз етпеу сияқты т.б. әрекеттер арқылы өрескел бұзылып жатады. Бұның салдары еңбек дауларының, еңбек демонстрацияларының туындауына және ереуілдерге алып келуі мүмкін.

Қақтығыстар тиісті юрисдикциялық органына жүгіну уақыттыңда еңбек дауына айналады. Осы орайда, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі бойынша «еңбек дауы» жұмыскер (жұмыскерлер) мен жұмыс беруші арасында Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасын қолдану, келісімшарттарды орындау немесе өзгерту, еңбек немесе ұжымдық келісімшарттарды орындау кезінде және жұмыскерлердің актілері арасында келіспеушіліктер туындауы мүмкін [4]. Еңбек дауларының туындауының көптеген және түрлі себептері бар. Ең көп таралғаны түрі - жеке және ұжымдық қызметкерлердің еңбек құқықтарын жұмыс берушінің өзінің бұзуы болып табылады.

Кейде еңбек даулары қызметкерлердің құқықтың деңгейінің, яғни қызметкерлер өздерінің құқықтары мен бостандықтарын дұрыс білмеуінен және т.б жағдайларда туындауы мүмкін. Еңбек дауларын жеңудің ең басты құралы - ол еңбек дауларын уақытылы және еңбек даулары туындауы мүмкін жағдайларды шешу болып табылады.

Еңбек даулары сотта қаралатын және сотта қаралмайтын деп екіге бөлінеді.

Сотта қарайтын еңбек даулары - бұл қолданысқа енген еңбек жағдайына байланысты, заңда көрсетілген, ұжымдық шарттармен, келісімдермен, еңбек келісімшартпен байланысты даулар. Оған: жұмыстан босату, басқа жұмысқа орналастыру, еңбек жалақы түрін өзгертулер және т.б жатады.

Сотта қаралмайтын еңбек даулары – бұл қолданысқа енген еңбек жағдайларын өзгерту немесе жаңадан енгізуге байланысты даулар (стандарттарды әзірлеу қайта қарау үшін, еңбек ақы төлеу жағдайын қайта енгізу және т.б.). Еңбек дауының сотқа дейінгі қаралу тәртібін қарастырайық. Егер жұмыскер өз күшімен немесе өзінің өкілінің көмегімен жұмыс берушімен тікелей келіссөздер кезінде келіспеушілікті бірыңғайламаса, бұл жағдайда жеке еңбек дауы еңбек дауының комиссиясы бойынша қараластырылады. Бұл жұмысшылар (қызметкерлердің өкілді органыларымен) немесе жұмыс берушілер (компания немесе жеке кәсіпкер) өкілдерінің бірдей санынан қызметкерлерінің және жұмыс берушінің бастамасы бойынша құрылған болып табылады. Еңбек даулары жөніндегі комиссиясына түскен қызметкердің арызы міндетті түрде тіркелуге тиіс. Еңбек даулары бойынша келісу комиссиясы қызметкердің арыз берген күнінен бастап 7 (жеті) күнтізбелік күн ішінде, жеке еңбек дауын қарайды. Дау өтініш берген қызметкерінің қатысуымен, немесе оның уәкілетті өкілісінің қатысуымен қарастырылады.

ҚР Конституциясының 13-бабының 2-тармағына сәйкес, әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар [2]. Бұл Қазақстан Республикасында әркім өзінің құқықтары мен бостандықтары заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға құқылы дегенді білдіреді.

Еңбек құқықтарын сотпен қорғау - азаматтардың еңбек құқықтарының маңызды конституциялық кепілі болып табылады.

Еңбек заңнамасына сәйкес еңбек құқықтарын қорғаудың түрлі тәсілдері болса да, іс жүзінде азаматтардың еңбек құқықтары мен бостандықтары үнемі бұзылып отырады, бұл еңбек даулары бойынша көптеген істерден көрінеді. Осыған байланысты, еңбек заңнамасы еңбек құқықтары мен бостандықтарын қорғау тәсілдері бөлігінде азаматтардың еңбек құқықтарын сот органдарымен қорғауға басымдық беруді пысықтауды талап етеді деп санаймыз.

Нарықтық экономика мен жекеше кәсіпкерлік жағдайында еңбек даулары жиі кездесетін даулардың қатарында. Бүгінгі таңда олардың жалпы юрисдикциялық соттарда қаралатын істердің негізгі категориясын құрап отыр. ҚР Жоғарғы Сотының мәліметтеріне сәйкес, азаматтық істердің жалпы көлемінің 5,8% құрайды.

Еңбек заңнамасында еңбек дауларын сотта қарау мәселелерінің жеке қарастырылмауы, еңбек заңнамасының әртүрлі түсіндірілуі және осыған сәйкес қарама-қайшылықтардың болуы еңбек дауларын реттеу қиындықтар туғызады. Еңбек даулары еңбек құқығы субъектілерін қорғаудың соттық нысанының жетіспеушілігіне байланысты да туындайды. Сондай-ақ, еңбек

даулары бойынша келісу комиссияларының жұмыс рәсімдерін реттеу және шешімдер қабылдау бөлігі қайта қарастыруды талап етеді.

ҚР Президенті Қ.К. Тоқаев өзінің «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты 2019 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында «Сот және құқық қорғау жүйесіндегі күрделі реформалар – азаматтарымыздың құқықтарын қорғаудың және олардың қауіпсіздігін күшейтудің негізгі факторы. Сот шешімдерінің сапасын арттыру үшін бірқатар маңызды шараларды жүзеге асыру қажет. Судьялардың заңды және ішкі сенімді басшылыққа алып, шешім шығару құқығы мызғымас сипатқа ие. Дегенмен, сот шешімдерін мұқият талдау жұмысын жолға қойып, бірыңғай сот тәжірибесін орнықтыру қажет. Азаматтарымыз жария-құқықтық дауларда билік органдарының шешімдері мен әрекеттеріне қатысты шағым түсіру кезінде көп жағдайда теңсіздік ахуалында қалып жатады. Олардың мүмкіндіктерін мемлекеттік аппараттың ресурстарымен салыстыруға келмейді» дей келе, соттардың қазіргі хал-ахуалы мен сот жүйесінің әлі де болса реформалауды қажет ететіндігін баса ескертеді [8].

Сот бұзылған еңбек құқығын қорғаудың ең тиімді нысаны болып табылады. Алайда, тәжірибеде еңбек дауларының өсімі мен судьялардың жүктемесін есепке ала отырып, жоғарғы және облыстық соттар жанынан еңбек сот алқаларын құру қажет, соның нәтижесінде еңбек дауларын қараудың сапасы да, жеделдігі де артуы тиіс.

Қазақстан Республикасының «Сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» 2000 жылғы 25 желтоқсандағы N 132 Конституциялық заңының 11 және 18-баптарына сәйкес Жоғарғы және облыстық сотта сот алқалары құрылады және мамандандырылған құрамдар құрылуы мүмкін, 18-баптың 3-тармақтың 5) тармақшасына сәйкес мамандандырылған сот алқасы Жоғарғы Соттың органдары болып табылады [9].

Қазіргі таңда Жоғарғы соттың жанынан еңбек дауы бойынша арнайы мамандандырылған сот алқасы жұмыс жасамайды, осы аталған заңға сәйкес Жоғарғы соттың жанында еңбек дауы бойынша мамандандырылған сот құрамы бар. Бұл еңбек саласы бойынша мамандандырылған судьялардың санын жеткіліксіздігін білдіреді. Ал облыс, қала, аудан деңгейлерінде мүлдем еңбек саласы бойынша мамандандырылған судьялардың жоқтығын көрсетеді.

Сот жүйесі мемлекеттің негізін құрайтын, еліміздің әлеуметтік және саяси жаңғыруы жолындағы демократиялық дамудың механизмі болып табылады. Адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау - құқықтық мемлекеттің шынайы көрінісі деп пайымдай аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. // http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414_20.01.2019.

2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. // Интернет ресурс https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

3. Оробец В.М., Яковлев Д.А. Трудовое право: Учебное пособие.- СПб.: Питер, 2009.- 203 с.

4. «Соттардың еңбек дауларын шешу кезінде заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 6 қазандағы № 9 нормативтік қаулысы // Интернет ресурс : <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P170000009S/history>

5. Нурашева Б.Ш. Защита трудовых прав работников в Республике Казахстан/ http://www.rusnauka.com/23_NTP_2010/Pravo/70348.doc.htm

6. Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» N 858 Жарлығы. Интернет ресурс : https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U090000858_.

7. Абайдельдинов Т.М. О генезисе трудового отношения: проблемы, поиски, решения//Халықаралық дөңгелек үстел материалдары «Қазақстан Республикасында әлеуметтік қамсыздандыру саласындағы құқықтық реформа: даму бағыттары» – Алматы, Қазақ университеті, 2004, 317-б.

8. 2 қыркүйек 2019 ж. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы <https://www.akorda.kz/kz>

9. «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы N 132 Конституциялық заңы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000132_/history.

Таужанова Р.Ж. з.ғ.к., профессор

Дархамбаева А.Д. з.ғ.к.

Абдуалипова К.Ж. з.ғ.м.,

Кокешбаева М.Р. қ.м.

Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы

**СӨЗ БОСТАНДЫҒЫНЫҢ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ
ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ**

Сөз бостандығы - «Ақпарат бостандығы» атты атау алған барынша жалпы құқықтың құрамдас бөлігінен тұратын азаматтың саяси құқықтары мен адамның негізгі жеке құқықтарының бірі. Өзінің пікірін (ойларын) жария түрде (ауызша, бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалана отырып жазбаша) білдіру мүмкіндігі түрінде көрінеді.

Демократиялық елдердің заңнамасы мен сот тәжірибесі, сөз бостандығын теріс пайдаланушылыққа жол бермеу мақсатымен оны шектеудің жүйесін жасап шықты. Атап айтқанда, әлемнің көптеген мемлекеттерінде сөз бостандығын заңды билікті күштеп кетіруге, мемлекеттік құпияны жариялауға, қылмыс жасауға арандатуға, ұлттық, нәсілдік, діни және басқа араздасуды тоқтату үшін пайдалануға, басқа адамдарды қорлау және оларға жала жабу үшін пайдалануға, қоғамдық мораль мен адамгершілікке қастандық жасау құралы ретінде пайдалануға тыйым салады. Бұл тізімдер шегі қоғамдық өмірде мүмкін.

Сөз бостандығының негізі Қазақстан Конституциясының 20-бабында былай бекітілген:

1. Сөз бен шығармашылық еркіндігіне кепілдік беріледі. Цензураға тыйым салынады.

2. Әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқығы бар. Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпиясы болып табылатын мәліметтер тізбесі заңмен белгіленеді.

3. Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық астамшылықты, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа бас ұруды насихаттауға немесе үгіттеуге жол берілмейді [1].

Осыған орай, Конституция бойынша азаматтардың мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауына және оларға сайлануына шек қойылмайды; сондай-ақ, сөз және шығармашылық бостандығына кепілдік беріледі; цензураға тыйым салынып, еркін түрде ақпарат алу және тарату еркі берілген, әркімнің ар-ождан, бірлесу бостандықтарын жүзеге асыруға құқы бар.

Сөз бостандығы – адамның ішкі жан-дүниесіне қатысты рухани өмірдің негізін қалайтын, адамның өзінің келісімінсіз оның ішкі жан-дүниесіне басып кіруге немесе адамнан ажыратылмайтын және килігуге жол берілмейтін табиғи құқығы. Ой және сөз еркіндігі өмір сүру құқығы, бостандық, тұлғаға қол сұғылмаушылық және басқа да құқықтар сияқты өркениетті қоғамның тіршілік қаракетінің қажетті шарты болғандықтан мемлекет оларды сөзсіз тануға және қорғауға тиісті. Бірақ, бұл мәселе кейбір мемлекеттердің адам құқығының халықаралық стандартындағы және заңнамалардағы негізгі құқытарында бірден жоғарғы орынды алған жоқ. Адам құқығының ұзақ уақыт тарихи қалыптасуы және дамуы, соның ішінде сөз бостандығына деген құқық, индивидтер мен мемлекеттік ұйымдасқан қоғамда өзара әрекеттесудің

оңтайлы әдістерін іздестіру қатаң тайталаспен және қиын жолдармен қатар жүрді.

Шығармашылық бостандығы – бұл жеке тұлғаның өзінің рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған іс-әрекеті, оның нәтижесі объективті нысанда білінеді. Конституция жеке тұлғаға көркем құндылықтарды жасау немесе әдебиет және өнер туындыларын интерпретациялау (аудару), ғылыми зерттеумен, ойлап тапқыштықпен, сахналық өнермен, оқытушылықпен айналысу және т.б. құқығына кепілдік береді. Сөз және шығармашылық бостандығының қағидаты халықаралық құқықтық құжаттарда да атап өтіледі⁷

Бастапқыда, сөз бостандығы адамгершіліктің, этикалық, рухани-мәдениеттіліктің және діни негіздерінің дәстүрлі ережелері мен талаптар кешені ретінде қаралды.

Сөз адам ойының құралы, алға қойған мақсатқа жетудегі ақыл-ойдың және сананың жиынтығы.

Біз сөз бостандығын жүзеге асыра отырып сөйлеу арқылы өзіміздің жеке мінезіміз бен тәуелсіздігімізді бекітеміз, өмірге және өмірдегі өз орнымызға деген қайталанбас жеке көзқарасымызды білдіреміз. Яғни, адамгершіліктің үлгісі, көптеген адамдардың талпынысы және мақсаттылығы, тұлғаның өзіндік тұрмысы дұрыс қалыптасып, әр адамның құқығы мен абыройы, қадір-қасиеті сақталып соқыр-нанымның, надандықтың және түсінбеушілікті жойыуға ықпал етеді. Ендеше, сөз бостандығы – азаматтық қоғамның және жеке тұлғаның өркениетті тіршілік аясындағы қажетті құралы.

Азаматтық қоғам туралы, оның институттары мен құндылықтары туралы алғашқы түсініктер б.з.д. V-IV ғасырларда Ежелгі Рим, Афинадан басталды.

Адам мен биліктің өзара қарым-қатынастары туралы идеялар мен тұжырымдамаларды софистер (Протагор, Горгий және т.б.), Сократ, Платон, Аристотель, Эпикур, стоиктер (Диоген, Хрисипп және олардың ізбасарлары – Сенека, Марк Аврелий, Эпикет) дамытты. Нақты антикалық заманда алғашқы рет адамдардың саяси-құқықтық істерге қатысу қағидасы қалыптасты.

Сол заманда, б.д.д. V- ғасырда Афинада, бостандық ұғымы пайда болды. Платон мен Аристотельдің көзқарастары бойынша ерікті адамның жағдайы – ой өрісінің бостандығы, қадір-қасиеті, игіліктілігі, кеңпейілділігі, жомарттылығы және риясыздығы. Бұл көзқарас кейін барлық философиялық-құқықтық ойдың негізін қалады.

Бастапқыда антикалық ойшылдардың (философтар) бостандық туралы ұтымды көзқарастары әділдік және құқық туралы іліммен байланысты болды. Мысалы, Демокриттің пікірі бойынша «бостандық» құқық негізіндегі өмір, ал шындық – нақты табиғатта. Табиғатқа сәйкес келу әділдіктің және бостандық шарттарының критерийлері ретінде бағаланған.

Сократтың пікірі бойынша, бостандық – әділ заңның және әділеттің билігінен туындаған, шындыққа негізделген «ғажап және ұлы игілік». Азаматтардың құқықтары мен бостандықтары заңмен нақты белгіленуі керек. Оларды бұзудағы надандық ешкімді жауаптылықтан босатпайды. Сократтың тәлімгері Платон да нақты бостандықты білдіруші заң деп санаған. Оның пікірі бойынша, заңның күші болмаса және біреудің билігінде болса ондай мемлекет тез құлдырайды, ал заң биліктен жоғары тұрса, мемлекет және оның билігі аман қалады.

Ежелгі Грекияда полистің мүдделері мен құндылықтарын қорғауға бағытталған еркін және сенімді сөлеу Пейто бейнесінде – адамдар арасындағы қатынастарын реттейтін, мейірімділікті, шаттықты іске асыратынын аса наныммен дәріптелген. Ескеретін бір мәселе, полистің түбегейлі маңызды мәселесін шешуде күдіретті сөзбен көмек көрсеткен қабілетті адамға ақшалай сыйақы берілмеген. Сөз бостандығы ақысыз, ар-ождан бойынша шындықты айтқан шешендердің анықтаушы ретінде саналған [2,177].

Алғашқы рет заңда «сөз бостандығы» туралы ұғым Англияда пайда болды. Бұның таңқаларлығы жоқ. Англия – ежелгі парламенттік дәстүрлі ел. Сонау, 1265 жылы Англияда алғашқы сайланған парламент – сенат, барлық халықтың өкілі бола алмаса да монархтың кейбір билігін шектеді. Яғни, 17-ғасырда сөз бостандығын, барлық халыққа емес, тек парламентарилер үшін ғана кепілдендірді. Олар (ағыншындар) зңда бекітілген сөз бостандығының саяси құқық және құндылық ретінде мемлекетті басқарудың мәнмәтінінде ғана маңыздылығын ойлады.

Ал, француздар 100 жыл өткеннен кейін ғана сөз бостандығын жалпыға бірдей кепілдендірді. Француз революционерлері парламент құрып, 1789 жылы «Адам және азамат құқықтары» туралы Декларацияны қабылдады. Бұл Декларацияда революциялық принциптер ретінде ағарту идеялары: халық егемендігі принципі, әрбір адамның заң алдында теңдігі, сөз, баспасөз және ар-ұждан бостандығы жөнінде жазылды, мемлекеттен адамның табиғи құқықтарын мойындап, оны ең жоғарғы құндылық екенін тануды талап етілді.

Сөз бостандығы бойынша әркімнің өз ойын, пікірін басқаларға еркін түрде айтуы, жеткізуі адамның ең қымбатты құқығы. Сондықтан әрбір азамат еркін сөйлеуге, жазуға, басып шығаруға құқылы, тек, заңда ғана көрсетілген теріс немесе асыра пайдалану жағдайда ғана жауапты болады.

Екі жыл өткеннен кейін осыған ұқсас норма Америка Құрама штатының Конституциясында пайда болды. Монархтың билігінен құтылған сөз бостандығы мен басып шығару құқығын шектеуге болмайтыны заңдарда ескерілді. Американдықтар Конституция қабылданғаннан кейін ғана адам құқығын кепілдендіретін арнайы баптар енгізді. Бұл түзетулер «Құқық туралы Билль» деген атауға ие болды.

Сөз бостандығы, билікті сынау еркіндігі сияқты, көбінесе, саяси мәнмәтінде айтылады. Мысалы АҚШ Конституциясында сөз бостандығын саяси құқықтар қатарына қосады. Негізінде, атап айтсақ, сөз бостандығы –

өте кең ұғым. Өкінішке орай, бостандық шектелген кезде ғана еске түседі. Адамдардың саясат туралы пікірін білдіру бостандығына мемлекеттің жиі араласатына таңғаларлық ештеңе жоқ.

Ұлы Октябрь революциясы кезінде большевиктер баспасөз бостандығын ұрандады. Бірақ, революционерлер билікке ие болысымен қатаң цензураны енгізді. Революциядан кейін, екі-үш күннің ішінде В.И.Ленин большевиктердің идеясын құптамайтын газеттерге тыйым салып «Баспа ісі туралы» декретке қол қойды. В.И.Ленин мұндай жағдайды сөз бостандығына қастандық жасау емес, керісінше, игілікті мақсаттар үшін қажетті шаралар деп білдірді. Нақты айтатын болсақ, баспа ісі туралы Декрет кеңестік цензураның мығым іргетасының алғашқы кірпіші болды. Цензура – бұқаралық ақпарат құралдарының хабарламаларын және материалдарын мемлекеттік органдармен, лауазымды адамдармен және өзге де ұйымдармен олардың талап ету бойынша немесе өзге де негіздер бойынша хабарламалар мен материалдарды не олардың жекелеген бөліктерін таратуды шектеу немесе оларға тыйым салу мақсатымен алдын ала келісу еді. Бірақ, бұл жағдайда алдын-ала келісу деген болған жоқ.

1905 жылғы патша манифест жариялап сөз бостандығы туралы хабарлап, цензураны жойды. Бірақ өкімет журналистермен күресе берді, ал баспасөзбен қарым-қатынас нақты соғысқа айналды. 17 - қазанда мемлекеттік тәртіпті жетілдіру туралы Ең жоғарғы манифестке қол қойылды. Құжаттың мазмұны адам сенгісіз: барлық таптарға Думаға сайлануға, тұлғаның жеке басына қол сұғылмаушылығына, ар-ожданға, еркін жиналыстарға, одақ құруға және де сөз бостандығына шексіз құқық берілді. Бірақ, Манифест күшіне енісімен баспасөз ісі бойынша Бас басқарма қызметкерлерге арналған түсіндірме циркуляр (жазбаша өкім) берді. Ол түсіндірмеде, келешекте, жаңа заң шыққанға дейін мекемелердің және цензуралық ведомствоның тұлғаларының қызметін анықтайтын барлық заңды ережелер толық күшінде қалатыны бекітілді.

Сол кездегі цензура жұмысының негізін 1865 жылғы «баспасөз туралы Ереже» қалады. Бұл ережелер православиелік шіркеулерге және христиандық нанымға, самодержавиеге, адамгершілікке, меншік құқығына қарсы және де үкіметке сенімсіздік тудыруға, сословиелер арасында жауыздық пен көреалмаушылық орнатуға бағытталған мақалаларды және әдеби шығармаларды басып шығаруға тыйым салды.

1905 жылдың 25-мамырында Николой II ішкі істер министрі Александр Булыгинге жазған хатында баспасөздің соңғы кездері нашарлап бара жатқанын, астаналық газеттерде жоғарғы биліктің әрекетін кінәлайтын үндеумен бара-бар мақалалар кездесетініне наразылық білдірген еді.

Кейін, баспасөз бостандығы жаңа заңды толықтыру үшін а) жаңа басылымды шығаруда өз бетімен келу тәртібін, ә) цензураның барлық түрін жоюды, б) баспасөзді пайдаланып қылмыс жасағандарды тек алқабилер соты арқылы жазалау ұсынды. 24-қарашада шыққан уақытша ережеде қалалық баспалардағы барлық цензураны, соның ішінде рухани цензураны да

тоқтатты. Бірақ, ауылды жерлерде шығатын газет және журналдарға деген цензура жойылмады. Бұған қоса 1890 жылғы цензура мен баспасөз Уставында самодержавиені ұстауға және сақтауға бағытталған көптеген баптар сақталып қалды. Бұдан сөз бостандығының жалған екенін көреміз.

Сонымен, мемлекеттің мүддесі үшін сөз бостандығы шектелетін болса, ол бостандық болудан қалады, себебі мемлекеттің мүддесі бүгін осындай болса, ертең басқаша болады. Сөз бостандығы тек мемлекетке ғана тиімді болғандықтан оған қажет, ал сол мемлекеттің адамның сөз бостандығы болмаса, онда адам – ойланатын және сөйлеуге қабілетті тіршілік иегері ретінде толыққанды өмір сүре алмайды.

Ресей империясының озбырлығын қазақ халқы сол кезде де сезген және оған тегерурінді түрде қарсылық білдірген. Оған Сырым, Саржан, Жоламан, Кенесары, Исатай, Жанқожа сынды батырлар бастаған көтерілістер куә.

Азаттықты жырлаған ақындардың ішінде өзінің өр рухы мен азат ойы, батыл ерлігі мен еркін сөзі арқылы дараланған тарихи тұлғалардың бірегейі Махамбет Өтемісұлы. Оның, Жәңгір хана арнаған «Хан емесің қасқырсың...» өлеңін оқып отырып, оның тек «етігімен су кешкен» ер азаматқа тән патриоттық рухпен жырлайтынын ғана аңғарамай, нақты сөз бостандығының иегері екенін білеміз [3,58]. Махамбет дүниетанымындағы құндылықтар жүйесінен әділеттілікті, азаттықты, сөз бостандығын («бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ»), ерлікті байқаймыз.

Ресей патша үкіметі жүргізіп келген отарлық саясатының зардаптарын батыл әшкерелегендігімен және сол зұлымдыққа қарсы өз ұсыныс, пікірлерін қаймықпай ашық білдіргендігімен ғалым-публицист Шоқан Уәлиханов (1835-1863) қазақ баспасөзінің сөз бостандығы тарихында өзінің лайықты орнын тапқан тұлға деп білеміз.

Абай өз тұсындағы басқару билік ісіндегі жөнсіз әрекеттерді қатаң сынға алып отырды «бар малын шығындап болыс болғандар», «өзі қулық, арамдықпен болыстыққа жеткен соң момынды қадірлемейді, өзіндей арам қуларды» жақтайтынын айыптайды. Осылайша көзге көрініп тұрған ащы шындықты еш бүкпесіз тура айта білген Абай болыстыққа білімді адамдардың сайлануын жақтайды. Сонымен қатар «бұрынғы Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын», әз Тәуке ханның «Күл төбенің басында күнде кеңес» құрған «Жеті Жарғысын» білмек керек... ондай кісі аз, яки тіпті жоқ» - деп өкінеді. Абай қазақ қоғамындағы жағымсыз әрекеттерді әшкерелеп қана қоймай оның себебін де түсіндіреді [4,59].

Сөз – бостандықпен ажырамас бірлікте бола отырып, сөздің иесіне орасан зор жауапкершілік жүктейді. Бұл тұрғыда «Басқа бәле тілден», «Андамай сөйлеген ауырмай өледі», «Сөз сүйектен өтеді, таяқ еттен өтеді», «Отыз тістен шыққан сөз, отыз руға тарайды», «Адамның өзі жетпеген жерге сөзі жетеді» деген мақалдары арқылы дана халқымыз сөздің жауапкершілігі ауыр екенін ескерткендей. Тарихи даму барысында адамзат «бостандық» пен «сөз» ұғымдарының бір-бірінен ажырамас бірлікте жүретінін, демократиялық-құқықтық мемлекет құрудағы құндылығын жете түсініп, «сөз

бостандығы» деген тіркеспен бейнеленетін дербес ұғымды қалыптастырды. Прогрессивті зиялы қауым сөз бен сөз бостандығын ерекше қастерлей білді.

Сөз бостандығы демократиялық құқықты мемлекеттің ажырамас белгісі, демократия теоретиктерінің ортақ пікірі – еркін әрі ашық дискуссия, пікірлердің плюрализмі бірнеше балама даму жолдарының ішінен ең оңтайлысын таңдауға мүмкіндік береді, саяси қателіктерге жол бермеу үшін аса қажет. Сондықтан, халық билігін жүзеге асыруда сөз бостандығының алатын орны ерекше, атқаратын рөлі де өте зор [5].

Сөз бостандығын мемлекет құлдырап, әні-міні революцияның басталуы мүмкін деген жағдайда ғана, қиын-қыстау кезде ғана еске түсіреді. Тура осындай жағдай Кеңес Одағында болды. 1980 жылы халықтың өмір сүру деңгейі өте төмендеп кетті, халықтың жағдайын өзгерту қажеттігі айқын көрінді. Сол кездегі президент Михаил Горбачев осы шиеліністі өршітпеу үшін, қыспаққа алынған сөз бостандығын босатуды көздеді. Ол осы саясатты «жариялық» деп атады.

Енді, 20-ғасырдың тағы бір ресми құжатына көңіл бөлейік. Ол «Адам құқықтарын және бостандықтарын қорғау» туралы 1950 жылы Европалық Кеңес қабылдаған Конвенция. Осы Конвенцияның 10-бабында әркімнің өз ойын еркін білдіруі бекітілген. Бұл құқық бойынша жариялы билік жағынан араласпай және мемлекеттік шекарадан тәуелсіз әркімнің өз ойында болуы, еркін түрде ақпарат алуға және таратуға құқылы. Бұл бап радио, теледидар немесе кинематографиялық кәсіпорындарға хабарлар тарату үшін лицензия беруге мемлекеттің кедергі болмайтынын бекіткен.

Европалық Конвенцияда көрсетілген сөз бостандығын шектеу заңдары демократиялық мемлекеттерде кездеседі. Ұлттық қауіпсіздікті қорғау үшін, заңдар мемлекеттік құпияны жариялауға, адам денсаулығын қорғау үшін нашақорлықты насихаттауға, басқа адамдардың атақ-беделін қорғау үшін өсектеуге тыйым салынған. Бірақ, әрқашанда сөз бостандығын шектеу мен оны бұзуда ара-жігін нақты көрсету мүмкін емес. Мысалы, Конвенцияда тізіп көрсетілген сөз бостандығын жүзеге асыруда Европалық сот кейбіреулеріне негізсіз қол сұғыылғандығы туралы шешім шығарады

Сөз бостандығы – адам бостандығының кепілі, бұл адамның барлық қалған құқықтарының сақталуының кепілі. Егер сөз бостандығы болмаса, адам сотта өзінің кінәсіз екендігін қалай дәлелдейді? Мемлекетті қалай бақылауға алады және қалай құқықбұзушылықтың алдын алады?

Еркін пікірді білдіру мемлекетті сапалы басқаруға әртүрлі әсер етеді. Біріншіден, сөз бостандығына байланысты мемлекетті басқаруға білгір және адал адамдар келеді. Демократия жағдайында әртүрлі саяси партиялардың арасындағы кедергісіз пікірталаста олардың мықты және әлсіз жақтары айқындалады, соның нәтижесінде кімнің мемлекетті басқаруға дайын екендігін білгендерге өз дауыстарын береді. Бұқаралық ақпарат құралдарында билік пен оппозицияның қызметін нақты баяндауда арсыз-арам тәжірибенің дамуына кедергі болатын жемқорлық мәселелері және басқа да қылмыстар ашылады.

Екіншіден, сөз бостандығы елді тиісті басқаруға ықпал етеді, азаматтар өздеріне төнген қауіп туралы өкіметті дер кезінде хабардар етеді. Бұқаралық ақпарат құралдарына адамдар көкейтесті мәселелерін ер жүректілік көрсетіп, ашық айта алса, онда билік органдары оған сәйкес жауап қайтара алады.

Үшіншіден, адамдардың сену бостандығы барлық жаңа заңнамаларды және мемлекеттік бағдарламаларды мұқият қарауды қамтамасыз етеді. Қоғамдық жарыссөз идеялар нарығын қалыптастырады, одан саясаткерлер өте жақсы ұсыныстарды қабыл алады. Жаңа заңдарды тұрғындардың еркін талқылауы оларды қолдауды және сақтауды қамтамасыз етеді.

Төртіншіден, сөз бостандығы адамдардың басқа да құқықтарын іске асыруға ықпал етеді. Сөз бостандығының арқасында барлық саладағы мемлекеттің қызметі жақсарды. Журналистер, белсенділер, қоғам қайраткерлері адам құқығына байланысты қажетті шараларды іске асыруға мәжбүрлеп, өзекті мәселелерді шешуде көңіл бөлуде.

Осы себептерге байланысты халықаралық қауымдастық адамның негізгі құқықтарының бірі сөз бостандығын мойындады. 1946 жылы Бірікке ұлттар Ұйымының Бас ассамблеясының бірінші сессиясында қабылданған Резолюцияда 59(1) «Ақпарат бостандығы адамның негізгі бостандығы болып саналады... және барлық бостандықтың аса маңыздысы болуына Біріккен ұлттар Ұйымының қызметі арналған...» (1946 жылдың 24-желтоқсаны) [6].

Сөз бостандығымен қатар «сөз теңдігі» ұғымының мәнін түсінуде, оның құқықтық қырын ашуда қазақ қоғамында өзіндік түсінік қалыптасқан. Сөз теңдігі мен сөз бостандығын өзара жеке ұғымдар ретінде қабылдаған. Бұл ұғымдардың құқықтық мәнін бір мағынада қолданбаған. Көшпелі қазақ қоғамында сөзге бостандық тек жас балаларға ғана берілген. Жас балалардың тілін шығаруға, сөйлеуіне жағдай жасалып, оларға не айтса да сөздеріне еркіндік беріліп, рұқсат етілген. Бұдан сөз бостандығы берілген бұл жағдайлардың салдары қандай болса да жауапкершілік тудырмаған деуге болады.

Қазақ қоғамында сөз теңдігі мен сөз бостандығы ұғымдары өзара байланыстылықта қаралғанымен жеке түсінік ретінде өзіндік мәнге ие болды десек, өзге шетел мемлекеттерінде де бұл ұғым жеке дара категория ретінде танылған. Философиялық тұрғыда бостандық қажеттілік, ерік және жауапкершілік деген түсініктермен қатар қолданылды [7].

Сөз теңдігі ұғымының ең басты мәні қоғам өмірінің барлық саласындағы қоғам мүшелерінің құқықтық қатынастарындағы олардың өзара рухани теңдігі деп танылып, құқықтық санада орнығуымен түсіндірілді. Көпшілік алдында сөз сөйлеу, жеке пікір білдіру мүмкіндігін алуға деген тең құқылық қоғам өмірінің қай саласында болмасын әрекет етті [8].

Халықаралық стандарт бойынша сөз бостандығы кең ұғымнан тұратын 6 (алты) аспектіні қамтиды:

1. Әрбір адамның сөз бостандығына деген құқығы бар: білім деңгейіне қарай, нәсіліне, түр-түсіне, жынысына, тіліне, дініне, саяси немесе басқа да

мәселені жақсы көруіне, шығу тегіне, мүліктік немесе басқа да мәртебесіне қатысты ешқандай шектеуге жол берілмейді.

2. Ақпаратты және идеяларды іздеу, табу, жариялау құқығы сөз бостандығының айқын аспектісі. Бұл – жеке әңгімеде немесе бұқаралық ақпарат құралдары арқылы білетінінді немесе ойынды басқаларға айту құқығы. Бұл жағдайда сөз бостандығының мақсаты өте кең – әрбір адамға өз пікірін айту ғана емес, басқа адамдардың идеялары мен пікірлеріне барынша қол жеткізу.

3. Тұлғалардың ақпараттарға және идеяларға қол жетімдігі. Сөз бостандығы құқығы дұрыс және пайдалы деп саналатын ақпараттарға және көзқарастарға ғана таратылмайды, сонымен қатар басқа тұлғалар үшін кез-келген деректер де немесе сенім-нанымдар да таратылады.

Субъектілердің көзқарастары кез-келген нысанда жариялануы мүмкін. Бұған ауызекі және жазбаша нысандағы сөздер, ишара тіл, және де бейнелеу және өнер заттары ретінде сөз жүзінде емес қатынастар жатады. Пікірлерді білдіру әдістеріне, заңмен тыйым салынбаған, кітаптар, газеттер, кітапшалар, жарқағаздар, баннерлер жатады. Бұдан басқа, осы топты үн- және бейнетаспалардың барлық түрі, ғаламтор мен электрондық технологиялық құралдар толтырады.

4. Адамның өз ойың еркін білдіру құқығы бір мемлекеттің аумағымен шектелмейді. Мемлекет өзінің азаматтарына «ақпаратты іздеуге, алуға және таратуға» өзінің аумағында да және де оның сыртында да мүмкіндік береді.

Осы мәселе жөнінде қазақ ғалымдарының пікірі мынандай. Адам құқықтарын қорғау туралы Еуропалық Конвенцияда: «Каждый человек имеет право на свободу выражения своего мнения. Это право включает свободу придерживаться своего мнения, получать и распространять информацию и идеи без вмешательства со стороны государственных органов и независимо от государственных границ» деп көрсетілген [9]. Бұл бекітілген негіздеме өзара байланысты екі бостандықты, яғни пікір білдіру еркіндігі мен ақпарат еркіндігін нақтылай түседі.

5. Азаматтар өз ойларын, пікірлерін, көзқарастарын әртүрлі әдіс-тәсілдермен – дәстүрлі және заманауи жолдармен – білдіруге құқылы.

Мәтін мен негізгі ойдың мәні мен мағынасын толықтыратын медиа хабарламалар, мәдени кодтар мен символдар, алуан әлеуметтік контекстілер пайда болды.

6. Сөз бостандығын құрметтеу және қамтамасыз ету мемлекеттің және барлық адамдардың парызы. Пікірін білдіру құқығы мемлекеттің келеңсіз ісінде ғана емес, позитивті істерінде де орын алады. Басқаша айтқанда, бұл құқықты жүзеге асыруда мемлекет ол ісінен тек тартынып қана қоймай, сөз бостандығына кедергі келтіретін жағдайларды жоятын белсенді шараларды қолдану керек.

Адамды қудалау, қорқыту немесе беделін терең түсіру, сол сияқты тұтқындау, қамаққа алу, соттық талқылау немесе көзқарас үшін бас бостандығынан айыру – адам құқығын бұзу болып табылады.

Ақпаратты, сол сияқты идеяларды іздеу, алу және тарату ұғымына толерантты қатынас қолданылмайды. Мысалы, адамды өлтіруге шақыру, қабырғаларға жоғарғы қысымдағы баллонмен суреттер салу немесе кәметке толмағандар арасында порнографиялық материалдарды тарату. Мемлекеттің осы құқыққа килігуі және оны шектеуі жеке және қоғамдық мүдделер үшін кейбір жағдайда ақталуы мүмкін. Бірақ та, сөз бостандығына килігу тек анық көрсетілген жағдайда ғана рұқсат етіледі [10]. Мысалы, Бұқаралық ақпарат құралдары туралы 1999 жылдың 23 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңның 13-бабының 3,4 - тармақтарында бұқаралық ақпарат құралы өнімінің таратылуын тоқтата тұруға негіз болып табылатын мән-жайлардың толық тізімі көрсетілген [11].

Сөз бостандығын қоғамның әр саласындағы көрінісін былай көрсетуге болады:

1 Философиялық ұғымда сөз бостандығы «ақылға қонымды құқық» немесе субъектінің түсіну сезімділігінің шектен шығу мүмкіндігі, өзі үшін қоршаған әлемді ашу және сол мөлшерде оның сәулесін адамдардың қажеттілігі мен мүдделеріне сәйкес ұғыну.

2 Адамгершілік ұғымында сөз бостандығы «өзіне сіңіру құқығы» немесе «өзінің жақсы пиғылын» басқа адамдардың қабылдауына сенім білдіріп субъектінің өзінің жеке және үйлесімді әлемін жасау мүмкіндігі.

3 Әлеуметтік ұғымда сөз бостандығы «адамның қоғаммен сұхбаттасу құқығы» - нақты өмірде өзара сұхбаттасқан адаммен және де осы қоғамның бір бөлшегі ретінде басқа адамдармен де белсенді қатынаста болу.

4 Психологиялық ұғымда сөз бостандығы «тіл қабілеттігіне билік ету» немесе адамның өзінің қалауы бойынша әлем туралы түсінігін жүйелеу үшін сөздерді таңдау және пайдалану мүмкіндігі.

5 Заңи ұғымда сөз бостандығы заңмен танылған және нормамен бекітілген әркімнің сөйлеу тәртібінің түрін және шамасын таңдауы. Яғни, кез-келген сұрақ бойынша, егер құқықпен қорғалатын құндылықтарға қауып туғызбаса, идеяларды, пікірлерді және сенімдерді жазбаша немесе ауызша, толық немесе жартылай айту құқығы. Мұндай құқықтың мазмұны адамның тумысынан жаратылған қоршаған ортаны игерудегі қабылдауы, ұғынуы және таратуы қажеттілігінен анықталады.

6 Сөз бостандығына деген құқықтың құндылық мәні өзара байланысты екі фактормен анықталады: *біріншіден*, тұлғаның өзіндік ерекшелігі сақталады, оның мұрат-мақсаттары, талпыныстары, қажеттіліктері туралы мәліметтер таратылады; *екіншіден*, бұның бәрі соқыр нанымнан, надандықтан, түсінбеушіліктен қорғайды, басқа адамдардың қажеттіліктері мен мүдделерін түсінуге, барлық адамдардың құқықтарын, қадір-қасиетін қамтамасыз етуге бағытталады.

7 Сөз бостандығын позитивті де және негативті де түрде қарауға болады: позитивті түрде – мақсаттылықты ойлау-сөйлеу әрекеті (субъект өз еркімен өзінің ойын, пікірін, сенімін білдіреді); негативтілігі – саналы түрде ойлау-сөйлеу әрекетсіздігі (субъект өз еркімен өзінің ойын бір затқа

шоғырландырмайды, бір нәрсе туралы ештеңе айтпайды, тіс жармайды, өз пікірін жасырып, құпияда ұстайды.

Кез-келген сөз мен пікір айқын дәлелдермен нақтылануы тиіс. сөз бостандығы, жиын бостандығы мен пікір бостандығы қандай да бір дәстүрге қайшы немесе кедергі болса, ол ешқандай құндылыққа жатпайды.

Демократиялық мемлекеттердегі жеке адамның еркін пікір айту, плюрализм идеясын қазақ заңгері жан-тәнімен қолдайды. Бір сөзбен айтқанда, қазіргі құқықтық мемлекеттерде негізгі міндет ретінде іс жүзіне асырылып жатқан «тыйым салмағанның бәріне рұқсат етіледі деген» қағиданы іс жүзіне асыруды ерте заманның өзінде-ақ белгілі болған.

Пікір білдіру бостандығы демократия үшін өте маңызды. Бұл саяси мәселелерді талқылауға барлығының қатысуын, ал БАҚ-тың билік иегерлерінің жауаптылығын анықтайды.

Еркін, тәуелсіз және әртүрлі БАҚ «қоғам мүддесін қорғаушы» рөлін атқарып тұрғындарды хабардар етіп, басшы органдардың есеп берушілігін қамтамасыз етеді. Кәсіби міндеттерін орындай жүріп, олар біздің бостандығымызды қорғайды. Бір нәрсені айта алмаған, үндемеуге мәжбүр болған адамдарды суретке түсіру арқылы, бейнематериалдарды жазу арқылы олардың қайғы-қасыреттерін және үміттерін білдіреді.

Пікір және оларды білдіру бостандығы қауіпті жағдайға түсіп отыр және бұл қауіп күннен-күнге үдей беруде. Әлемде дағдарыстың күшеюіне байланысты журналистер нысанаға айналуда. Бірақ, сөз бостандығы мен баспасөз бостандығын қорғау дағдарыстар мен текетіреспен ғана байланысты емес. Көптеген өңірде БАҚ-тың редакциялық саясатына мемлекеттің кейбір жағдайларда қолсұғуы арқылы сөз бостандығын шектейтін заңнамалық және нормативтік шаралар көбеюде.

Кез-келген сынға тыйым салу үшін және ұнамсыз БАҚ-ты жабуда әртүрлі шаралар пайдаланылады – мысалы, дінді өсектегені үшін қылмыстық ізге түсу сияқты – кез-келген сылтау – лаңкестікке қарсы күресте төтенші жағдай және т.б. Мұндай жағдайларда журналистерді қорғау және жауапсыздықпен күресу мәселелері баспасөз бостандығын қамтамасыз етуде өте маңызды.

3 мамыр Бүкіләлемдік баспасөз күні. Жыл сайын бұл күн баспасөз бостандығы мен пікір білдіру еркіндігі күні ретінде аталып өтіледі. Атаулы мереке 1993 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясының ұсынысымен қабылданған. Африка журналистерінің 1991 жылы қабылдаған декларациясы негізінде дүниеге келген бұл күнде әр ел өзінің сөз бостандығы деңгейін сарапқа салатыны анық. Мысалы, бізде саяси бәсекелестік, саяси пікір алуандығы, оппозициялық партиялар әлі де болса толық қалыптасып біткен жоқ. Билік оппонеттеріне БАҚ-қа, парламентке және өз сайлаушыларына жол жоқ.

Мемлекет саясаты бұқаралық ақпарат құралдарының мүмкіндіктерін дамытуға және хабардарлығын арттыру үшін септесуге арналуы керек. Бұл саясат БАҚ-тар өз қоғамдарындағы алуан түрлілікті, басқасын айтпағанда, мәдениетаралық алмасуды қолдай отырып, және теріс стереотиптер мен

соқыр нанымдарға қыр көрсете отырып, һәм төзбеушілікке өзге тәсілдермен қарсы тұра отырып, тиісті әрекет істеу үшін қажет [12].

Қазіргі заман ақпараттық технологиялардың жетік дамыған дәуірі. Ақпаратты жинап, өңдеп және онышартарапқа таратудың түрлі әдістері мен технологиялары адамзаттың секунд сайын жаңа ақпарат алуына, ақпаратпен алмасуына үлкен мүмкіндік тудыруда.

Бұқаралық ақпарат құралдарына түсінік берерден бұрын, оның қатарына телекөрсетілімдер мен радиохабарларын тарату, тираждалған баспа, дыбыс және визуалды өнімдері (мысалы: газет-журнал, кітаптар, компакт-дискілер мен бейне-, магнитофон пленкалары, т.б.) жататынын айта кеткен жөн. Ғаламтордың даму заманында бұқаралық ақпарат құралдары санатына интернетті де жатқызуға болады. Дегенмен, дәл солай деуге, жаһандық ақпарат алмасу желісін пайдалануға нақты бекітілген заңды негіз жоқ. Тіпті, ғаламторды журналистика қатарына қосу немесе қоспау мәселесі журналистика саласының өзінде де әлі күнге дейін түрлі пікір тудыруда. Көп ұзамай бұл мәселе шешіледі деген үміттеміз.

Сөз бостандығының саяси-құқықтық сипаты тек 1995 жылғы референдумда қабылданған Конституциядан басталды. Тәуелсіз Қазақстанның алғашқы (1993 ж) Конституциясында тікелей көрсетілген сөз бостандығы туралы бірде-бір норма болған жоқ.

Алғашқы рет 1995 жылға Конституцияда құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асырудың конституциялық-құқықтық қағидаттарын қалыптастырып, адам мен азаматтың мүдделерін жоғары ұстап және оған сөз бен ұждан бостандығын бекітілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған) (2019.23.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен))

3. Муратов М.Я. Право на свободу слова (История и современность): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01: Москва, 2002.

4. Мәмбетов Ж.О. Махамбет пен Байрон лирикаларындағы ақындық «мен» (Шығыс және батыс әдеби байланыстардың негізінде) ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. №4(53). 2010.

4. Курманова Ж.С «Шын хәкім, сөзің асыл – баға жетпес». Абайдың рухани-адамгершілік мұрасы білім алушыларға патриоттық және азаматтық тәрбие берудің негізі ретінде on-line семинар-кеңес материалдары. Алматы, 2020.

5. Мусатаев С.М. Сөз бостандығы ауа сияқты. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. 2017. <https://www.kaznu.kz/kz/18288/news/one/11231/>

6. Пособие по свободе слова для стран Центральной Азии. Миклош Харасты, Представитель ОБСЕ по Вопросам Свободы СМИ Вена, 12 октября 2006 г.

7. Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. - Алматы: Жеті Жарғы, 1997- 192 б.
8. Абилшеева Р.К. Сөз бостандығы құқығы туралы идеялардың қалыптасуы. ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. № 4 (56). 2010.
9. Дулатов Ғ.С. Қазақстан Республикасы азаматтарының саяси құқықтары мен бостандықтары: заң ғыл. канд. диссер.– Алматы, 2010. – 170 б.
10. Махира Усманова. Международные стандарты свободы слова и выражения мнения. Душанбе – 2018 г.
11. Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылға 23-шілдедегі N 451 Заңы
12. Алуан түрлі қоғамдарды ықпалдастыру жөніндегі Любляна ұсынымдары 2012 жыл, қарашада қабылданған құжат.
<https://www.osce.org/kk/hcnm/191241>

Тимурұлы А.

Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының
магистранты

Ғылыми жетекші: Таужанова Р.Ж.

профессор, з.ғ.к.

АДАМ ЖӘНЕ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН СОТ ОРГАНДАРЫ АРҚЫЛЫ ҚОРҒАУ

Адам құқықтарының қорғалуы дүние жүзіндегі үнемі құқықтық және әлеуметтік дамуды талап ететін күрделі мәселелердің бірі. Адамның құқықтары - бүкіл адамзаттың ажырамас, бөлінбес игілігі. Конституциямыздың 3-бабының 4 - тармағына сәйкес, Республикадағы мемлекеттік билік біртұтас және ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылуы тиіс деп белгіленді. Сот билігінің заң шығару және атқару билігімен бір деңгейде тұру демократиялық мемлекеттің белгісі. Сот билігін басқа мемлекеттік биліктік құрылымдардан белу, мемлекеттің құқықтық жоғарлығы принципін, соның ішінде бостандық пен әділдік идеясын жүзеге асыруға нақты түрде жылжуын көрсетеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 12-ші бабы адам құқықтары мен бостандықтарын тану мен қорғаудан тұрады. Онда еліміздің құқықтық жүйесінде адамның құқықтары мен бостандықтарын тану институты, сондай-ақ заң шығарушылардың оларды – экономикалық, әлеуметтік, мәдени және саяси-құқықтық жағынан қорғалу кепілдігін қамтамасыз ету міндеттемесі бар екендігі танылған. Бұл кепілдіктер әр-түрлі

нысанда Конституцияның II-бөлімінің жазылған, алайда тұтас алғанда олар сығымдалып түсіндірілген деуге болады. Мысалы, саяси-құқықтық кепілдіктер айтарлықтай толық айтылса, әлеуметтік-экономикалық және мәдени кепілдіктер ықшамдалып берілген [1].

Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумасынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативті құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады.

Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінің басты ілімі және негізгі принципі негізінде адамның табиғи құқығының теориясы тұжырымдамасы алынған. Сөйтіп, осы нормаға сәйкес заң шығарудың және заң қолданудың басты өлшемі олардың жеке адамның құқықтары мен бостандықтарына сәйкестігі болып табылады. Яғни, осы тармақ мемлекет саясатындағы жүйелік орталықтандырудан жеке бастық орталықтандырудың басымдығын ресми түрде орнықтырады. Ол мемлекеттің бұрынғы кеңестік режимі кезінде үстемдік еткен ұжымдық демократия тұжырымдамасын ресми түрде бас тартуды білдіреді. Аталған қағиданың іс жүзінде қолданылуына әр заңды және әр заң жобасын гуманитарлық, оның ішінде қоғамдық сараптамадан өткізу және мемлекеттік органдардың қызметіне конституциялық бақылау жасау үшін іргелі негіздер қалау мүмкіндігін жатқызуға болады.

Еліміздің құқықтық жүйесінде бірлестіріліп жүйеленген табиғи-құқықтық теория құқықтың мемлекет қызметінен басымдығын табиғи түрде қамтамасыз етеді, сөйтіп Президентті қоса алғанда лауазымды адамдарға қоғамдық қадағалауды жүзеге асыруға мүмкіндік туады.

Адам және азамат құқықтары мен бостандықтары институтының зерттелуі, жеке адамға оның бостандығы елеулі шектеулерге ұшырайтын мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолданумен сипатталушы қылмыстықпроцессуалдық аясымен де толықтырылады. Осындай шараларды қолданудың заңдылығын, әлеуметтік негізділігін және жеке адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтары бұзылатын бассыздықты бөлуші жіп болып жеке адамның құқықтары мен заңды мүдделері сақталуының конституциялық және қылмыстықпроцессуалдық кепілдіктері табылады.

Осындай кепілдіктердің бірі ретінде адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау принципі жүреді.

Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар 13 баптың 2 тармағында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының сотпен қорғалуына кепілдік беретін маңызды демократиялық бастаулар орнықтырылған. Конституцияның 75 бабында сот

билігінің сот ісін жүргізудің азаматтық, қылмыстық және заңмен белгіленген өзге де нысандары арқылы жүзеге асырылатыны белгіленген.

Сот тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың басты құралы ретінде қарастырылады. Көптеген елдердің конституциялары сотқа жүгіну құқығын жеке тұлғаның жеке және ажыратылмас құқығы ретінде тұжырымдайды. Ешкім де оның ісін сотта қарау құқығынан ажыратылмайды. Өзінің құқықтары мен бостандықтарын және заңды мүдделерін қорғау құқығы жеке тұлғалар мемлекеттік органдардың, лауазымды тұлғалардың және азаматтардың кез келген заңсыз әрекеттері мен шешімдеріне сотқа шағымдану арқылы жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабының 3-тармағында Қазақстан Республикасында сот төрелігін іске асыру қағидалары тұжырымдалған: жеке тұлғаның кінәлі екендігі заңды күшіне енген сот үкімімен танылғанша ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп есептеледі; бір құқық бұзушылық үшін ешкімді де қайтадан қылмыстық немесе әкімшілік жауапқа тартуға болмайды; өзіне заңмен көзделген соттылығын оның келісімінсіз ешкімнің өзгертуіне болмайды; сотта әркім өз сөзін тындатуға құқылы.

Жеке тұлғаның азаматтық құқықтары мен бостандықтарын сот жолымен қорғау әртүрлі мақсаттарды көздейді: бұзылған құқықтар мен бостандықтарды қалпына келтіру, бұрынғы ахуалды қалпына келтіру, материалдық және моральдық зиянның орнын толтыру, мемлекеттік орган немесе лауазымды тұлға қабылдаған және адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бұзатын нормативтік құқықтық актіні түгелдей немесе ішінара бұзу, бұл құқықтарға қол сұққан тұлғаны кінәлі деп табу және оны жауапкершілікке тарту.

Жеке тұлға және азамат құқықтары мен бостандықтарын сындарлы сот қорғауын қамтамасыз ету, сонымен бірге сот жүйесінің тәуелсіздігін күшейту және нығайту үшін Республика Президентінің «Қазақстан Республикасының тәуелсіз сот жүйесін күшейту шаралары туралы» жарлығы шығарылды, оған сәйкес Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанынан сот әкімшілігі жөніндегі Комитет құрылып, сот органдарының атқарушы биліктен тәуелділігінен арылуға мүмкіндік туды. Соттардың тәуелсіздігі бағыты «Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы» Заңда да жалғасын тапты.

Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы Конституциялық Заңының 1-бабында әркімге мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, лауазымды және өзге де адамдардың Республиканың Конституциясында және заңдарында көзделген құқықтарға, бостандықтармен заңды мүдделерге нұқсан келтіретін немесе оларды шектейтін кез келген заңсыз шешімдері мен іс-қимылдарынан сот арқылы қорғалуға кепілдік берілетіндігі туралы айтылған [2].

Республикада азаматтардың шағымдарын қараутәртібінің маңызы зор. Мысалы, өздерінің жоғары органдары жоқ мемлекеттік органдар мен ұйымдардың іс-әрекеттеріне азаматтардың өтінішері сот тәртібімен шешілетіні белгіленген. Азаматтардың өтініштерін шешу тәртібі әкімшілік-құқық бұзушылық туралы, қылмыстық іс жүргізу, азаматтық-атқару және өзге заңдармен белгіленген өтініштері, сондай-ақ өтініш айтушының аты-жөндері көрсетілген, қолдары қойылмаған, тұратын орындары, қызметі немесе оқуы туралы деректер келтірілмеген беймәлім өтініштер қарауға болмайды.

Өтініш беруші азамат: шағымды, өтінішті тексеруші адамға өз дәлелдерін жүзбе жүз баяндауға; қосымша материал ұсынуға; қабылданған шешім туралы ауызша немесе жазбаша нысанда дәлелденген жауап алуға; өтініш бойынша қабылданған шешімге жоғары тұрған органға немес жоғары тұрған адамға шағымдануға; органдар мен лауазымды адамдардың заңды бұзып қабылдаған шешімдері мен іс-әрекеттеріне заң белгіленген тәртіппен сотқа жүгінуге құқылы.

Заң актілерімен арнайы көзделген реттерде азаматтық құқықтарды қорғау құқығы бұзылған жеке немесе заңды тұлғалардың тікелей өздері арқылы жүзеге асырылады (өзін-өзі қорғау).

Сот арқылы азаматтық құқықты қорғау тәсілдері Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінің 9-бабында белгіленген. Азаматтық құқықтарды қорғауды: құқықтарды тану; құқық бұзылғанға дейінгі жағдайды қалпына келтіру; құқықты бұзатын немесе оның бұзылуына қауіп төндіретін іс-әрекеттердің жолын кесу, міндеттіліктің іс жүзінде орындалуына үкім ету; шығындарды, айыптарды өтеу, мәмілелерді заңсыз деп тану; моральдық зардаптардың орнын толтыру; құқықтық қатынастарды тоқтату немесе өзгерту; мемлекеттік басқару немесе жергілікті өкілді не атқарушы орнадардың заңдарға сәйкес келмейтін актілерін заңсыз немесе қолдануға жатпайды деп тану; азаматтың немесе заңды тұлғаның құқық кедергі келтіргені үшін мемлекеттік органнан немесе лауазымды адамнан айып өндірту жолымен, сондай-ақ заң актілерімен көзделген өзге де тәсілдермен сот немесе аралық сот жүзеге асырады. Бұзылған құқықты қорғау үшін өкімет немесе басқару органына жүгіну, егер заң актілерімен көзделмеген өзге реттерде, құқықты қорғау туралы сотқа жүгінуге кедергі келтірмейді.

Егер заң актілерімен немесе шарттармен өзгеше көзделмесе құқығы бұзылған адам оған келтірілген зиянның толық өтелуін талап ете алады. Шығындар дегеніміз – құқығы бұзылған адамның өндірілген немесе өндіріліп алынуы тиіс болатын шығындары, оның жоғалған немесе зақымдалған мүліктері (нақты залал), сондай-ақ осы адам, егер оның құқығы бұзылмаған болса айналымның әдеттегі жағдайында ала алатын алынбаған кірістері (жоғалған тимділік) [3,217].

Сот азаматтық істерді мынандай жағдайларда қарайды: өзінің құқығын немесе заңды мүддесін қорғауды талап еткен адамның арызы бойынша; заңда белгіленген реттерде басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды талап етіп, соттан өзіне алатын мемлекеттік басқару органдарының, мекемелердің, кәсіпорындардың, қоғамдық ұйымдардың немесе жеке азаматтардың арызы бойынша. Азаматтық іс талап арыз, арыз не шағым беру арқылы судья сотта азаматтық іс қозғайды және ол бойынша сәйкесті ұйғарым шығарады.

Азаматтық істерді қарағанда арызды қабылдағаннан кейін судья істі сотқа қарауға әзірлік жүргізеді, оның мақсаты – істі уақытылы және дұрыс шешуді қамтамасыз ету. Істі сотта қарауға әзірлеу туралы судьяның жеке өзі мынандай әрекеттерді жасайды: талап қоюшыдан талаптардың мән-жайы жөнінде сұрастырады. Онда жауапкер жағынан болуы мүмкін қарсылықтарды анықтайды, қажет болса, қосымша дәлелдемелер тапсыруды ұсынады, талап қоюшыға оның іс жүргізу құқықтары мен міндеттерін түсіндіреді; қажет болған реттерде, жауапкерді шақырып, одан істің мән-жайы жөнінде сұрастырады, оның талапқа қандай қарсылықтары бар екенін және бұл қарсылықтарын қандай дәлелдермен қуаттай алатындығын анықтайды, ерекше күрделі істер жөнінде жауапкерге іс бойынша жазбаша түсініктер беруді ұсынады, оған оның іске қатысу құқықтары мен міндеттерін түсіндіреді; үшінші тұлғаларды және өзге қатысушыларды іске қатыстыру туралы мәселені шешеді; іске прокурордың қатысуы туралы мәселені шешеді. Белгіленген тәртіп бойынша хабар-ошарсыз кеткен, ақылының ауысуы немесе есінің кемдігі салдарынан әрекет қабілеттілігі жоқ деп танылған адамдардың, неке бұзу туралы істері бойынша жауапкердің мүліктік құқықтарын қорғау үшін, сондай-ақ балаларының мүдделерін қамтамасыз ету үшін қорғаншы және қамқоршы органдарын процеске қатыстыру мәселесін шешеді. Судья қойылған талаптарды анықтайды, тараптарға және үшінші тұлғаларға қажетті дәлелдемелер жинауға жәрдемдеседі. Егер қаралатын іс бойынша қажет болса процеске мүдделі тұлғалар, сарапшыларды, аудармашыны, куәларды және т.б. қатыстыру мәселесін шешеді. Судья іс жеткілікті әзірленген деп тапса, оны сот мәжілісінде қарауға тағайындау туралы ұйғарым шығарады.

Сот отырысында іс материалдарын қарайды, істі мәні бойынша шешеді немесе іс бойынша өндірісті қысқартады. Жалпы ереже бойынша шешім қабылдаумен аяқталады. Заң күшіне енбеген сот шешімдері мен ұйғарымдарына апелляциялық шағым беру және наразылық келтіру арқылы қайта қарау сатысы (апелляциялық өндіріс). Бұл сатыда соттың шығарған шешімімен не ұйғарымымен тараптар, үшінші тұлғалар келіспесе олар осы істі қараған соттан келесі жоғары тұрған сотқа шешім шығарған күннен бастап 15 күн мерзім ішінде апелляциялық шағым бере алады, ал прокурор

өзінің наразылығын келтіре алады. Сондай-ақ олар келесі сотқа осы іске байланысты қосымша дәлелдемелерін ұсынуға құқықтары бар. Осы саты бойынша істі қараған сот (алқа, 3 судьядан кем болмау керек) соттық қаулы шығарады.

Сот шешімінің дәлелсіздігі немесе материалдық немесе іс жүргізудің құқық нормаларының елеулі түрде бұзылуы сол шешімді бақылау ретінде бұзуға негіз болады. Сот істі қадағалау тәртібімен қараудың нәтижесінде кеңесу бөлмесінде мынандай шешімдердің бірін қабылдайды: Бірінші, апелляциялық, қадағалау сатысындағы шешімді өзгеріссіз, ал шағымды, наразылықты қанағаттандырмай тастайды; Бірінші, апелляциялық сатыдағы сот шешімінің толық не бөлігіндегі күшін жояды және істі бірінші, апелляциялық сатыдағы сотта жаңадан қарауға жібереді; Бірінші, апелляциялық сатыдағы сот шешімінің толық не бөлігіндегі күшін жояды және талап-аразын қарамай тастайды не іс бойынша іс жүргізуді қысқартады; іс бойынша шығарылған шешімдердің біреуін күшінде қалдырады; бірінші, апелляциялық, қадағалау сатысындағы соттың шешімін өзгертеді не оның күшін жояды, материалдық құқық нормаларын қолдануда және түсіндіруде қате жіберілген болса, істі жаңадан қарауға жібермей, жаңа шешім шығарады. Істі қадағалау тәртібімен қарау кезінде сот істе бар материалдар бойынша шағым, наразылық дәлелді шегінде бірінші, апелляциялық сатыдағы соттар шығарған сот актілерінің заңдылығы мен негізділігін тексереді. Сот құрамы үш судьядан кем болмауы тиіс. Істі қарағаннан кейін сот қаулы шығарады. 7-Заң күшіне енген сот актілерін жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша қайта қарау сатысы. Кейбір ғалымдардың пікірі бойынша бұл ерекше саты деп аталады. Шешімдерді жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша қайта қарауға мыналар негіз болады: іс үшін елеулі маңызы бар, арыз берушіге белгілі болуы мүмкін емес мән-жайлар; заңды күшіне енген сот үкімі бойынша анықталған, заңсыз немесе дәлелсіз шешім шығаруға негіз болған куәнің біле тұра берген жалған жауабы, сарапшылардың біле тұра жасаған жалған қорытындысы, аудармашының біле тұра теріс жасаған аудармасы, құжаттардың немесе айғақтық заттардың жалғандығы; заңды күшіне енген сот үкімі бойынша анықталған, тараптардың, іске қатысушы басқа адамдардың немесе олардың өкілдерінің қылмыстық әрекеттері не болмаса судьялардың осы істі қараған кезде жасаған қылмыстық әрекеттері; сот шешімін шығаруға негіз болған басқа органның қаулысының бұзылуы. Шешімді, ұйғарымды немесе қаулыны жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша қайта қарау туралы осы шешімді, ұйғарымды немесе қаулыны шығарған сотқа арыз береді. Олар: іске қатысқан адамдар немесе прокурор. Мұндай арызды іске қатысушы адамдар қайта қарау үшін негіз болатын мән-жайлар анықталған күннен бастап үш ай ішінде бере алады [4,56].

Қылмыстық істің соттылығы заңда белгіленген сотта қарауға адамның құқығын тану сотта қорғау мен сот төрелігіне кедергісіз қол жеткізу құқығын ғана білдірмейді, сонымен бірге әркімнің заң мен сот алдындағы теңдігінің бір көрінісі болып табылады.

Сотта әркімнің өз сөзін тыңдатуға құқығының болуы олардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың қажетті кепілдігі болып табылады.

Сотта әркімнің өз сөзін тыңдатуға құқығы сот ісін жүргізуде іс бойынша шындықты анықтау және, соңында, негізді сот шешімін қабылдау үшін оған қатысушыларға тең мүмкіндіктер беру негізінде тиімді жағдайлар жасалатындықтан, сот ісін жүргізуді тараптардың жарыспалылығы мен теңдігі негізінде жүзеге асырумен белгіленген.

Іс жүргізу заңнамасы істің мән-жайларын толық және объективті зерделеуге тараптардың құқықтары мен міндеттерін іске асыру үшін қажетті жағдайларды жасауға, іске қатысушы адамдарға олардың құқықтары мен міндеттерін түсіндіруге, іс жүргізу әрекеттерін жасау салдары туралы ескертуге, ал заңда көзделген жекелеген жағдайларда оларға құқықтарын жүзеге асыруға көмек көрсетуге сотты міндеттейді.

Конституциялық норманы іске асыруға, атап айтқанда, сот ісін жүргізу тілін қамтамасыз ету туралы заң талабы бағытталған, ол бойынша іс жүргізуге қатысатын адамдардың ана тілінде немесе басқа тілде сөйлеуіне, істің материалдарын тегін аударуға және аудармашының қызметін ақысыз пайдалануға құқығы бар.

Сот ісін жүргізуге қатысушыларға өздерінің ұстанымдарын қорғауға тең мүмкіндіктер берілген, ал сот шешімі зерделеуге тараптардың әрқайсысы тең негізде қатысқан дәлелдемелерге ғана негізделуге тиіс [5,178].

Әркімнің билікті заң көмегін алуға құқығы бар. Заңда көзделген жағдайларда заң көмегі тегін көрсетіледі.

Республикада «Адвокаттық қызмет туралы» 1997 жылғы 5 желтоқсанда қабылданған заң қолданылады. Жоғарыда аталған заңның бірінші бабы адвокатураның міндетін айқындайды. Атап айтқанда, адвокатура Қазақстан Республикасында адамның мемлекет кепілдік берген және Қазақстан Республикасының Конституциясымен бекітілген құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау және билікті заңгерлік көмекті алу құқығын іске асыруына көмектесуді көздейді.

Адвокатура адвокаттардың азаматтық, әкімшілік, қылмыстық және басқа да істер бойынша қорғау және өкілдік ету жөніндегі, сондай-ақ азаматтардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, сонымен бірге заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау және оның іске асырылуына заңгерлік көмек көрсету мақсатындағы қызметін

ұйымдастырады. Адвокаттардың адвокаттық қызмет аясында жүзеге асыратын заңгерлік көмек кәсіпкерлік қызмет болып табылмайды.

Адвокаттардың заңгерлік көмекті тегін көрсету тәртібі адвокаттар алқасының жарғысымен белгіленеді. Адвокаттар алқасының төралқасы, заң консультациясының меңгерушісі, адвокаттық кеңсенің иесі және өзінің қызметін тіркелмеген заңды тұлғаға дербес көрсететін адвокат азаматтарды олардың материалдық жағдайын ескере отырып, заңгерлік көмек ақысынан босатуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының Үкіметі «Адвокаттық қызметке, адвокаттық және нотариалдық қызмет көрсетулерге, жылжымайтын мүліктерді бағалауға қатысты емес ақылы заңгерлік қызмет көрсетулерді лицензиялау мәселелері» бойынша 1997 жылы 15 тамызда қаулы қабылдады. Онда «Адвокаттық қызметке қатысты емес ақылы заңгерлік қызмет көрсетулерді лицензиялау тәртібі туралы Ереже» бекітілді.

Ұсталған, тұтқындалған, қылмыс жасады деп айыпталған әрбәр адам сол ұсталған, тұтқындалған немесе айып тағылған кезден бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалануға құқылы.

Қылмыстық іс жүргізу заңының іс-әрекеттеріне тартылған адамның қорғау құқығы әр азаматтың Конституциялық құқығының ажыратылмас бөлігі болып табылады. Сондықтан қылмыстық іс жүргізу заңында жеке өзінің, сондай-ақ қорғаушының, заңды өкілінің көмегімен жүзеге асыра алатын қорғалу құқығын іске асыру жағдайы егжей-тегжейлі регламенттелген. Қылмыстық істі жүргізуші, айыпкерге заңмен тыйым салынбаған барлық құралдар арқылы кінәдан қорғалу құқығы бар екендігін және қорғалу мүмкіндігін түсіндіруге міндетті. Сезіктінің, айыпкердің қорғаушысының қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуы ондағы зыңдылықтың сақталуының толық кепілі болып табылады. Қорғаушының қылмыстық процесске қатысуын қамтамасыз ету қылмыстық істі жүргізеші органның міндеті, ал заңда көзделген белгілі бір жағдайларда сезіктіге, айыпкерге заңгерлік көмек тегін көрсетіледі. Қорғаушы сезікті мен айыпкердің құқықтары мен заңды мүдделерін белгіленген тәртіппен қорғауды және заңгерлік көмек көрсетуді жүзеге асыратын адам ретінде қылмыстық іс жүргізу заңымен белгіленеді. Қорғаушы ретінде адвокаттарға жұбайына (зайыбына), жақын туыстарына немесе кәсіподақтың және мүшесіне қатысты іс қозғалған қоғамдық бірлестіктердің заңды өкілдеріне рұқсат етіледі. Адвокаттардың негізгі құқықтары мен міндеттері «Адвокаттық қызмет туралы» Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 5 желтоқсанындағы Заңымен регламенттеледі. Шетелдік адвокаттарға егер бұл тиісті мемлекетпен өтара қарым-қатынасы негізінде Қазақстан Республикасының халықаралық шартымен көздеген болса, заңдармен белгіленетін тәртіппен қорғаушы ретінде іске қатысуға рұқсат етіледі. Қорғаушының заңды

мүдделерін қорғай отырып, заң бір адам, егер сезіктінің, айыптаушының біреуінің мүддесі екіншісінің мүддесіне қайшы келетін болса, олардың екеуіне бірдей қорғаушы бола алмайтындығы белгіленген және қорғау құқығына кепілдік жасай отырып, «адвокаттың өзіне қабылдаған сезіктіні немесе айыптаушыны қорғаудан бас тартуға құқы жоқ» [6].

Қылмыстық процесте сезіктінің, айыптаушының қорғаушысы бола алатын заңды өкілдер ретінде заңда сезіктінің, айыптаушының ата-аналары, қорғаншылары, қамқоршылары, сондай-ақ сезіктіні, айыптаушыны қорғап немесе асырап отырған ұйымдар мен адамдар белгіленген.

Қорғаушы айып тағылған не сезікті деп танылған кезден бастап іске қатысуға жіберіледі. Қорғаушының алдын ала тергеу жүргізу кезінде іске кірісуі және оның өкілеттігі ҚР ҚПК-нің 68-69 баптарымен көздеген, онда қорғаушыны шақыру, тағайындау, алмастыру тәртібі регламенттелген, оның іске міндетті түрде қатысу жағдайы, қорғаушыдан бас тарту тәртібі көзделген, сөйтіп тұтас алғанда сезікті мен айыптаушының негізсіз кінә тағудан қорғау құқығына кепілдік берілуі, басқа да іс жүргізу құқықтарына нұқсан келтірмеуі тиіс. Атап айтқанда, Осы кодексте көзделгендей, қорғаушыны сезікті немесе айыптаушы, олардың заңды өкілдері, сондай-ақ олардың мүдделерін қорғау үшін бірнеше қорғаушыны шақыруға құқылы сезіктінің, айыптаушының тапсырмасы немесе келісімі бойынша басқа да адамдар шақырады.

Қылмыстық процеске қатысуға жіберілу үшін қорғаушы қылмыстық процесті жүргізуші органға өзінің жағдайын растау ретінде жеке басын куәландыратын құжаттарды және тиісті жағдайларда адвокатураға қатысын растайтын құжат және адвокаттың осы іске қатысуы құқығы туралы заң консультациясының ордерін немесе мәні жағынан соған теңестірілген құжатты, қоғамдық бірлестіктің немесе оның басшы органының қорғаушыны тағайындау туралы шешімін, өзінің сезіктіге немесе айыпталушыға туыстық қатысын растайтын құжатты беруі тиіс.

Іске қатысуға рұқсат алған кезден бастап қорғаушы өзі қорғайтын адаммен жүзбе-жүз де, жасырын да, олардың саны мен уақыт ұзақтығы шектелмеген кездесуге; қажетті заңгерлік көмекті көрсету үшін заттар, құжаттар мен мәліметтер жинауға және беруге; сезікті мен айыпталушыға айып тағылған, олардан жауап алынған кезде оған қатысуға, сондай-ақ олардың қатысуымен немесе олардың өтініштері бойынша жүргізілген өзге де тереу әрекеттеріне қатысуға; қарсылық білдіруге; қорғаушының өзінің қатысуымен жүргізілген тергеу іс-әрекетінің хаттамаларымен, сезікті мен айыпталушыға көрсетілген не көрсетілуі тиіс құжаттармен, анықтау немесе алдын ала, тергеу аяқталғаннан кейін істің барлық материалдарымен танысуға құқылы. Қорғаушының іс-әрекеті қылмыстық іс бойынша қорғау кезінде өзінің қорғауындағы адамға зиян келтіретіндей бағытта жүргізілмеуі тиіс, бұл туралы «Қорғаушының; өзінің қорғауындағы адамның мүдделеріне

қарсы қандай да болмасын әрекет жасауға және оған тиесілі құқықтарды жүзеге асыруына кедергі жасауға; қорғауындағы адамның айқындамасына қарамастан оның қылмысқа қатысын және оны жасағанына кінәлілігін мойындауға; қорғауындағы адамның жәбірленуімен татуласқандығы туралы мәлімдеуге; азаматтық талапты мойындауға; қорғауындағы адам берген шағымдар мен өтініштерді кері қайтарып алуға; заңгерлік көмек көрсетуге өтініш білдіруге және оны жүзеге асыруына байланысты өзіне белгілі болған мәліметтерді жариялауға құқығы жоқ» деп тура айтылған.

Сезікті мен айыпталушы іс бойынша іс жүргізудің кез келген сәтінде қорғаушыдан бас тартуға, қорғаушы болып тағайындала алатын қорғаушы не адвокат қатысып отырған кезде тек сезіктінің немесе айыптаушының бастамасы бойынша жол берілетіні көрсетілген.

Қорғаушы прокурор санкцияландырған қамауға алу түріндегі бұлтартпау, сондай-ақ қамау мерзімін ұзарту шарасына тиісті прокуратураның орналасқан жері бойынша қалалық (аудандық) сотқа шағымдануға құқылы және осы мәселе қаралған кезде сот отырысына қатыса алады.

Адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды. Адамның қадір-қасиеті мемлекетпен қорғалатын құндылықты құрайды, өйткені ол өзін және өзінің жеке тұлғалық жағдайын нақ құқықтық мемлекеттегідей сезінетін кез келген жеке адамға тән. Қадір-қасиет деп саналы түрде сезінілген, айналып келгенде оның ішкі және сыртқы қасиеттеріне айналған «қанына сіңген» жеке тұлға ретінде сипаттайтын, адамның дамушы ізгі мінез-әрекеттерінің сырттай бейнеленген көрінісі түсініледі. Жеке адам үшін оның қадір-қасиеті айқын және оны құрайтын: материалдық және рухани, тәнилік және имандылық, әлеуметтік және мәдени қасиеттер, қырлар, сапалар топтары болады. «Жеке адамның қанға сіңген қасиеті» әр адамның қадір-қасиеті жеке сезінуімен көрінетін және бағаланатын сыртқы, сондай-ақ ішкі мән-мағынасымен көрініс табады. Қадір-қасиет жеке тұлғаның оң мінез-қасиеттерінің жиынтығы ретінде қарастырылады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі баптарында жала жабу, қорлау сияқты жеке бастың ар-намысы мен қадір-қасиетін кемсітетін іс-әрекеттерге қылмыстық жауаптылық көзделген. Заңдарда қылмыстық-құқықтық шаралармен бірге тек жеке адамдардың арасындағы ғана емес, сонымен бірге азаматтар мен ресми тұлғалар арасындағы қарым-қатынастарға есептелген жеке бастың қадір-қасиетін қорғаудың азаматтық-құқықтық шаралары да көзделген. Ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретіндей мәліметтер таратылған азамат, мұндай мәліметтерді бекерге шығарумен бірге оларды таратудан келген моральдық заладың да орны толтырылуын талап етуге құқылы. Егер азаматтың ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтірген адамды анықтау мүмкін болмаса, мұндай

мәліметтер арнайы таратылған адам таратылған мәліметтердің шындыққа сай келмейтіндігін тану туралы сотқа жүгінуге құқылы.

Әркімнің жеке өміріне, өзінің және отбасының құпиясына қол сұғылмауына, абыройы мен ар-намысының қорғауына құқығы бар.

Жеке өмірге қол сұғылмаушылық, жеке бастың құпиясы мен отбасылық құпия Қазақстан Республикасының Конституциясымен, заңдарымен және бірінші кезекте қылмыстық құқық нормаларымен қорғалады. Жеке өмір адамның өмірлік тіршілік саласы, ол әр адамға дербес тән, тек соған ғана тиесілі және қымбат, жалпы тәртіп бойынша қоғам мен мемлекет тарапынан қадағаланбайды. Бұл іскерлік қатынас пен қамқорлыққа қатысы жоқ дара сала. Жеке бастың және отбасының құпиясы жеке өмірдің бір бөлігі, жеке адамның өмір сүруінің сындарлы және өзіндік қырлары болып табылады және белгілі бір мәліметтерді жария ету-имандылыққа жатпайды.

Конституцияның қағидаларына адамның жеке, жеке бастық және отбасылық құпиясының қорғалуын белгілейтін бірқатар заң ережелері негізделген. Атап айтқанда, қылмыстық іс жүргізу заңдары баптарымен қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде адамның жеке өмірі туралы мәліметтерді, сонымен бірге іс жүргізу қызметінің міндеттерімен көзделмеген мақсаттар үшін адам құпия сақтау қажет деп санайтын жеке сипаттағы мәліметтерді жинауға, пайдалануға және таратуға жол берілмейтіндігі көзделген.

Ал қылмыстық сот ісін жүргізу барысында алынған жеке бастың құпиясын құрайтын мәліметтерді қорғау жөнінде шаралар алынады. Анықтау мен алдын алу тергеудің осындай деректерін жария етуге болмайды, ал мұндай жағдайда соттың қарауы жабық өтеді (ҚР ҚПК –нің 47 бабы).

Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы Заңы барлық деңгейдегі мемлекеттік қызметкерлерді қызметтік міндетін атқару кезінде алынған азаматтың жеке өміріне, ар-намысы мен қадір-қасиетіне қатысты мәліметтерді сақтауға және заңдармен көзделгеннен басқа жағдайларда олардан мұндай ақпараттарды талап етпеуге міндеттейді (10 баптың 10 тармағы) [7].

Қорғаудың азаматтық-құқықтық нысанасы ҚР Азаматтық кодексінде де көзделген. Азаматтың жеке басының құпиясын қорғауына құқығы бар. Жеке өмірдің құпиясы заң актілерімен белгіленген жағдайда ғана ашылуы мүмкін. Кез келген адамның өзінің ар-намысы мен қадір-қасиетін сот тәртібімен қорғалуына құқығы бар.

Соттық қорғалу қағидасының қолданылу аясын кеңейту мақсатында, әйелдердің және кәмелетке толмағандардың құқықтарын соттық қорғау құралын қалыптастыруды жетілдіру қажет. Ол үшін, біріншіден, әйелдердің әсіресе әлеуметтік, еңбектік, тұрмыстық жағдайда немесе отбасындағы зорлықтан құқықтарының соттық қорғалуын көздейтін норма белгіленсе,

екіншіден, қоғамымызды кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғайтын органдар құрылыс жағдай өзгерер ме еді деген үміт білдіреміз. Адам құқықтарын соттық қорғау саласында қалыптасқан жағдайды алқалы сот үлгісі жақсы жағына қарай өзгертеме деген де ой туындайды.

Сот құзыры аясын кеңейту, соттарға қылмыстық, азаматтық, шаруашылық істер мен әкімшілік материалдың арыз-өтініштерінің түсінуінің анағұрлым көбеюі, Қазақстан Республикасындағы сот төрелінгін атқаруға байланысты жағдай жақсы қарай өзгеріп келе жатқаны көрсетті, халықты әлеуметтік қорғау органдарының заңсыз әрекеттері, заң ұсынған құқықтарын толық немесе ішінара жүзеге асыру мүмкін еместігіне байланысты тұрған үй, еңбек және істердің өзге де санаттарына жеңілдіктер беруде құқықтарына 145 қысым көрсетілген мәселелер бойынша азаматтар өз мүдделерін қорғау үшін сотқа жүгінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған)(2019.23.03. берілген [өзгерістер мен толықтыруларымен](https://online.zakon.kz/)) <https://online.zakon.kz/>

2. Қазақстан Республикасының 2000 жылдың 25 желтоқсанындағы N132-11 «Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы» Заңы. <https://online.zakon.kz/>

3. Жайлин Ғ.А. Азаматтық құқық. Оқулық – Алматы: "Нур-пресс". 2017. – 428 б.

4. Қамбарова Н.Ш. Азаматтық іс жүргізу құқығы: оқу құралы. - Алматы: Заң әдебиеті, 2009. - 108 б.

5. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы. 2015. – 345 б.

6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ. //adilet.zan.kz/

7. Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ. //adilet.zan.kz/.

Тойкин О.Ж

Түркияның Измир қаласындағы Докуз Эйюль университетінің докторанты, заңгер

МЕДИАЦИЯЛЫҚ КЕЛІСІМ ШАРТЫ КЕШЕ, БҮГІН

Бүгінгі күні англо-саксон құқық системасынан қолданысқа өткен, қолданған мемлекеттерде дауларды шешудің баламасы (альтернатив) методы,

қысқаша да ADR (Alternatif Dispute Resolution) болып танылған. Осылайша танылған бұл методтың да халықаралық сауда мәселелерінде туындаған келіспеушіліктеріндегі тараптар үшін қызмет етуі, дамыған үстіне дамуда десек те тұрарлық. Қазақстанда «Медиация туралы заң» 2011 жылдың 5 тамызында күшіне енді.

Даулардың (жанжалдардың) жекелеген санаттары бойынша медиация рәсіміне сотқа дейінгі реттеуді енгізу бойынша пилоттық жобаны іске асыру туралы ереже (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Төрағасының 27 қаңтардағы бұйрығымен бекітілді, бекітілген уақыты да 2017 ж. № 6001-1-17-7-4/16). Бұған қосымша Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Төрағасының 2017 жылғы 26 желтоқсандағы өкімімен Пилоттық жобаны іске асыру мерзімі 2018 жылғы 31 желтоқсанға дейін және де ұзартылды. Бұл пилоттық жобаның мақсаты, медиацияны даулы тараптан арасында барынша танытып заң аясында қолдану, яғни тараптарды сот шешімінсіз, медиаторлар арқылы келістіріп, бітімдестіру болатын. Қарсы тараптар арасында туған дауларды (жанжалдарды) сотқа дейін реттеу тәртібіне негізделген пилоттық жобаның, қоғамда дауларды шешуде балама (альтернатив) методы саналып, кең ауқымда танытуға негізделді. **Заң** аясында Қазақстан Республикасында медиация танылып, дау-шар саласында қоғамдық қатынастарды реттеуде, медиацияның жүргізілу қағидаттары мен тәртібін, сондай-ақ медиатордың мәртебесін көтеру, медиацияны жүргізу үшін уақытты үнемдеудің, шығындарды үнемдеудің қажетті сипаттарын айқындалды. Тараптардың құқықтары, тең құқық негізінде жүргізіліп, бүкіл процесс барысында бақылауға алынатынына қызығушылық арттырылды. Сонымен қатар, мемлекеттік жүйедегі жалпы соттың істерді қарауда ауыртпашылығын азайту және оны сақтай отырып, соттың міндетін орындауында да альтернативтік сыйпат алды. Әрине, дәл мемлекеттік сот органындағыдай шешім шығару функциясына лайық болмаса да, соттың ісін азайтуда, жеңілдетуде таптырмас бір сала екенінің маңыздылығы айтылды. Сондай-ақ, даулы тараптар арасындағы әлі де болса бұзылмаған қатынастарды реттеу жөнінде дауларды шешудің баламасы (альтернативі) танымы тек қана құқықты тануда дәнекерлік рөлде екенімен де құнды сала.

Осы медиацияның негізгі принциптері не дегенге тоқталар болсақ:

- еріктілік;
- қауіпсіздік;
- өзара сыйластық;
- тараптардың теңдігі;
- медиатордың бейтараптығы ;
- медиация процедурасының ашықтығы.

Заң қабылданған күннен бастап Қазақстан Республикасының Заңдарымен өзгерістер мен толықтырулар аса қадағаланумен жалғасып тұрақты күн мәселесенен еш алынбады немесе төмендегі назарға алынған есептік өзгерістер Медиация туралы заңның құқықтық барлық саласында қамтылу науқаны осыған көрсеткіш:

- Мәселен, 2012 жылғы 17 ақпанда «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне істерді қараудың апелляциялық, кассациялық және қадағалау тәртібін жетілдірумен керекті сенім деңгейін арттыру және оларға қолжетімділікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша қажетті өзгерістер және толықтырулар енгізілді»;

- Ал 2013 жылғы 03 шілдеде болса «Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына және Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізілді» 2013 жылғы 3 шілдедегі № 121-V Заңымен сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін әртүрлі заңнамалық актілер және нормалардың құқық нормалары толықтырылды»;

- 2014 жылғы 15 қаңтарда № 164-V «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне атқарушылық іс жүргізуді жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізілді» ;

- 2014 жылғы 03 шілдедегі «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық заңнаманы жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізумен толықтырылды»;

- 2015 жылғы 31 қазандағы № 378-V «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сот төрелігін жүзеге асыру жүйесін жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы [1].

Мұнан соңыра Заңның Қазақстан Республикасы кодекстерінің нормаларына сәйкестігі

шарасы лек алып, дауларды шешу тәсілі ретінде медиация (тараптарды татуластыру) үшін қарастырылған.

Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» Заңына 27.12.2019 жылы және 01.01.2021 жылдары кезекті өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп, 20.06.2021 № 351-VI ҚР Заңының 01.07.2021 жылынан бастап осы өзгеріс қолданысқа енгізілді. Қазақстан заңнамасындағы медиация және медиация туралы негізгі нормативтік құқықтық актілеріне тоқталмас бұрын, мен Қазақстан Республикасының заңнамасында сот жүйесіндегі бұл дауларды шешудің баламасы (альтернатив), Қазақстан Мемлекетінде бұрыннан бар ма еді, жоқ, болмаса бұл бізге келген жаңа ұғым ба еді деген көқараспен аз да болса таңдауды, әрі талдауды жөн деп санаймын. Жалпы бұл саланың ұқсастығына зер салсақ, Билер соты институтының атқару рөлін зерттеген сайын, тариқының тереңдігі бізді таңдандыруға тиіс. Осы орайда, мемлекетіміздегі сот жүйесінің, соның ішінде би шешімінің қалыптасуына қысқаша тоқталған қажет. Билер кеңесі институты, тіпті белгілі бір даулы

мәселеде алынған шешімге байланысты бірнеше қызмет атқарған – ол шешім қабылданғаннан бастап, би немесе билер шешімінің, яғни (сот төрелігінің десекте қателеспейміз) жүзеге қалай асырылғандығын байқаймыз. Билер шешімінің негізгі мақсаты, даулы тараптарды татуластыруға бағытталған және де соған негізделген. Қазақ қоғамында құқық идеяларын қалыптастырды. Бидің ерекше өткірлігі мен тапқырлығы негізгі мақсат болатын. Өйткені би, дауға байланысты өз ойын, сезімін қысқа да дәл жеткізе білетін тұлға болуы тиіс еді. Толғандыратын, қиын жағдайдан шығудың жолын табуға қабілетті ой, шешендік қажет. Билер кеңесі шығарған заңды шешімдер сот билігіне негізделген прецеденттер, хан заңы, көшпелілер қоғамының дәстүрлері және ондағы әлеуметтік және әкімшілік қатынастардан тұрды. Бұл құқықтық шешімдер тек формалды және міндетті белгілер емес, сонымен бірге моральдық-этикалық қасиеттер болып та табылатын. Әрі мұндай билік жүйе көшпелі қоғамда үлкен құрметке ие болған. Би мәртебесіне үміткерге көптеген талаптар қойылды. Болашақ би қазақ әдет-ғұрып құқығының нормаларын біліп қана қоймай, сонымен қатар даусыз билік, яғни шыққан шешімнің әділдігі басым болуы негізгі қағидат болатын. Дәл осы өлшем, көшпелі қоғамда, билер сарайында, көшпелі төрелердің (хан, сұлтандар) өкілдері мен айналасында үлкен абырой мен сый да болды.

Орта ғасырда қазақ қоғамында сот төрелігі қалай жұмыс істеді, дау-дамай кезінде туындаған даудың, қалай дау-дамайға ұласып кеткені және бұл жағдайда тараптардың шешімсіз медиация жүйесі қалай қолданылғаны немесе болжалғаны туралы тоқталу жөн.

Орта ғасырдағы қазақ қоғамының үстем идеологиясы бойынша сотқа қатысатын талапкер жауапкер тараптардың қарым-қатынасы қаншалықты күрделі және ауыр болса да, билердің сот төрелігінің мақсаты бітімгершілік және бітімгершілік жағдайында да тараптарды татуластыру болды. Осы жағдайға байланысты белгілеу нормасы болды; сот ісін аяқтату, яғни сот ісін аяқтаған кезде тараптардың татуласуы, таулықта қалуы да аса маңызды екеніне мән берілді. Бітімгершілік – сот ісін жүргізудің мақсаты мен абыройы болып саналды [2]. Басты мақсат тараптарды татуластырып қана қоймай, бітіскен келісім бойынша келісілген тараптың соңына дейін би шешімінің орындалуы басты мәселе деп екеніне мән берілді. Ол сол кезеңдегі әкімгершілік басқару кезінде заңдық процесті қалай жүзеге асырып, оны орындатуы жөніне тоқталайық. Мысалы, Қасым ханның Қасқа Жолы. Ол басқарған кезең -1680-1718 ж.ж. Есім ханның Ескі Жолы немесе Қарабайыр Жолы, ел аузындағы тариқи мысалдар осы туралы айтады. Ол басқарған кезең – 1565-1628 ж.ж. Дегенмен, сол кездегі қазақ мемлекеттік қоғамында басқару үлгісінің барлығын көрсетеді. Мысалы, мұндағы билік қазақ ұлтының үш жүзден қалыптасқаны және сол кездегі жүздердің бас төрешісі билер болғаны, әрі бидің (тілді-шешен) сөйлегін мен тапқырлығы негізгі қасиет болып саналатын. Оның бар қасиеті білімін, қоғамда болып жатқан мұндай даулы мәселердегі шешуше әділеттілігімен танылатын тұсы десе де

болады. Құқықтық мәселелерде үлкен беделге ие, әдет-ғұрыпты жетік білетін белгілі, білгір адамның мұндай міндетті атқаруы ғана мүмкін болатын. Оларды былай түсіндіретін болсақ: Төле би- ұлы жүздің биі, Қазыбек би- орта жүздің биі, Әйтеке би-кіші жүздің биі.

Сөз етіліп отырған билік жүйесіндегі қолданылып отырған заңдар қайта өңделіп, бір жүйеге келтіріледі, ол жаңа дәуірдегі қазақтардың әлеуметтік-қоғамдық ортасының жаңа жағдайда өміріне, тұрмысында қолданылды. Сонымен бірге билер кеңесі қазақ хандарының қасында да ықпал еткен дәрежеде болды. Олар қатысқан даулы істер, даулы-тараптар арасындағы қақтығыс өте қайшылықты жағдайда болды, тіпті би (судья) атағы бар болып тұрып сол қоғамда да оны басқа билер шеше алмаған немесе тараптар оның шешіміне қанағаттанбаған жағдайда төбе билік лауазымына ие болған тарихтағы шешімдермен дәлелденген жерлері бар. Бұд жөнінде, орыстың көрнекті зерттеушілері И.Л.Бабич пен Р.Ю.Почекаевтың пікірінше, қазақ халқының құқықтық мәдениетінің дамуындағы ең маңызды кезең хандықтардың, ең алдымен, Қазақ хандығының өмір сүрген кезеңі болды. билер соты өркендеп, олардың билігін Қазақ хандығының билеушілері де мойындап, көптеген билер хандардың сенімді кеңесшілеріне, олардың заң шығару қызметіне қатысушыларға айналған кез (XVII-XVIII ғғ.). Дәлел осындай өкілетті беделді билердің аса ықпалды шешімінен туған биліктің өз орнын Заң саласында табуын айта аламыз. Мәселен Жеті Жарғы заңы да осылай туып еді дей аламыз. Бұл заңға нелер кіргенін айтар болсақ мынадай: XVII ғасырдағы Хан Тәукенің Жеті Жарғысы және Тәуке өмір сүрген кезең 1680-1718 жылдар. Енді жоғарыда біз сөз еткен «Жеті Жарғы (заңын)» құқық саласын нелер қамтитынын былайша тізіп көрсетуге болады:

1. Меншік құқығы.
2. Қылмыстық кодекс.
3. Әскери құқық.
4. Дипломатия туралы.
5. Азаматтар туралы (Азаматтық құқық).
6. Жесір ісі (жесір дауына байланысты). Бір ғана мысал, аталған жеті жарғыдағы жесір ісі(жесір дауы), егер әйелдің жұбайы(күйеуі) қайтыс болса, оның қайтыс болған жұбайынан кейін туған бауыры болса, «әменгерлік» (меншік) құқығы жолымен, жесір әйелге үйлену құқы болды. Сондықтан, әйелдің басқа адамға тұрмысқа шықпауына негіз болды. Мұндағы мақсат – егер марқұмның жетім балалары болса, олардың басқа ортада (руда), өз ағайын-туысынан адасып қалмауы негізінде туындады, яғни жетім балалардың шыққан тегін ұмытпауы үшін осындай қамқорлық жасалды.

Билер сотының(кеңесінің) осы саласы революцияға дейінгі орыс зерттеушілерінің, оның ішінде билер кеңесі мен халық жиналысының дәстүрлі қазақ қоғамының хан билігіне ықпал етуі жоғарыдағы сілемелерімде

айтылғандай, тіпті бүгінде өз дәрежесі тұрғысынан да жіне де көп зерттеліп жүрген сала болып отыр. Билік жүйесі, елдің басқару жолында ханның қызметін бақылауға да мүмкіндік берді және олардың мүдделеріне қарсы келмеу үшін, билер шешімі халыққа қарсы шықпайтын әділ жолмен басқару жүйесіне ұмтылдырудың нақты бір көрінісі. Ал, қазақ жерінің Ресейге қосылуымен Би Кеңесі мен Халық Жиналысы бірте-бірте өз маңызын жоғалтты. Жалпы қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде, қазақ даласының өз аумағында заң шығару билігін жүзеге асыру жолында дәстүрлі билер кеңесінің маңызды рөл атқарғаны белгілі.

. Зертеуді қажет ететін тақырып ретінде 2008 жылғы 22-23 мамырда «Алатау» санаторийінде (Қазақстан Республикасы, Алматы қаласында.) «Қазақ билер соты – бірегей сот жүйесі» атты халықаралық ғылыми конференция өтті. Бұл ғылыми оқиға тек республика үшін ғана емес, халықаралық қауымдастық үшін де маңызды оқиға болып табылды және бұл дүниежүзінде құқықтық саланың қалыптасуының екі негізгі тенденциясымен анықталады: бір жағынан, құқықтық процесс[3]. Жаһандану басым құқықтық жүйелерді біріктіруге және халықаралық құқықтың, демократия мен адам құқықтарының негіздерін олардың батыстық түсінігінде таратуға ұмтылса да, 1970 және 2000 жылдары жасалған жаңа заңнамаға енгізудің күшті процесі жүріп жатыр. Көбінесе әдет-ғұрып құқығы ретінде көрінетін жергілікті құқық деп аталатын негізгі нормалар жергілікті халық құқығы, адат(әдет), жергілікті құқық. Бұл екі ағым бүкіл әлемді шарпыды және тәуелсіз мемлекет – Қазақстан Республикасына әсер ете алмады.

Конференцияда академик заңгеріміз С.З. Зиманов, Қазақстанның және оның аумағында болған мемлекетіміздің мемлекеттік-құқықтық тарихы бойынша көптеген дереккөздерді – ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ауызша аңыздардан сақталған деректері (19 ғасырдың соңы – 20 ғасырдың басы) зерттелген өмірбаяндары жиналып, талданды.

Ұйымдастырушылардың теория мен практиканы ұштастыруға деген ұмтылысын негізге ала отырып, конференцияға қатысушылардың құрамындағы зерттеушілер; заңгерлер, тарихшылар, шығыстанушылар, археологтар, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының, Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің, Қазақстан Республикасы облыстарының әділет органдарының мүшелері де болды. Ұйымдастырушылардың мақсаты тек қазақтардың құқықтық мәдениеті жүйесінде ғана емес, сонымен қатар әлемдік құқықтық жүйелер тұрғысынан алғанда Шығыс пен Батыстың бәрі, Сауд Арабиясы, Жапониядан келген қонақтар конференцияның құрметті қатысушылары да өз үлестерін қосты. Бұған қосымша Қытай, Үндістан, Түркия мен Ресей, сондай-ақ Орталық Азияның көршілес елдер: Қырғызстан, Түркіменстан, Өзбекстан елдері де

қатынасты . Жалпы осы саладағы мақаламызды қорытындылар болсақ, жоғарыда есімдері аталған билер кеңесі қазіргі билер дәрежесінде болғандығы және олардың ерекшелігі өткен өмірінде адамдармен жақсы қарым-қатынаста болып, би шешімдерінің қоғамдағы рөлі мен ықпалы анализ етілді. Сонымен қатар, билер ісінің үлкен беделге ие болуы, қоғамдағы даулы мәселердегі шығарған шешімінің құндылығымен құрметтелгені сыйпатталды. Басты мақсат – қоғамдағы осындай қылмыстарды тоқтату, азайту мақсатында қалыптасқан ережелерді бейімдеу мақсатында шешім қабылданғаны да зерделенді. Қоғамдағы әдет-ғұрыпты ескере отырып, даулы мәселердегі шешім, ақыл-ой мен ішкі сезім таразысымен салмақтанып қабылдануымен ерекшеленгеніне мән берілді.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://sud.gov.kz> Положение о реализации пилотного проекта по внедрению досудебного урегулирования споров (конфликтов) по отдельным категориям споров в порядке медиации (утверждено распоряжением Председателя Верховного Суда Республики Казахстан 27 января 2017 года № 6001-1-17-7-4/16).

2. Климкин С.И., Отдельные вопросы Закона Республики Казахстан «О медиации».

3. Вестник Челябинского государственного университета (341). История. Вып. 60. С УДК 930.1(09) (Р571.4) Ж. С. Мажитова “ Совет Биев и Народное Собрание в Казахском Обществе XVIII XIX веков в оценках современников ”.

4. Бабич И. Л., Почекаев Р. Ю. Мнение о конфернции. Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер. Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. 10 томдық. Бағдарлама жетекшісі: Зиманов С. З. Қазақша, орысша, түрікше, ағылшынша. Алматы: Жеті жарғы, 2009 («Интеллектуал-Парасат» заң компаниясы), 10 том, с. 352–357.; Айтхожин К.К. Суд биев в истории казахского народа- Kazgazeta.kz/https://kazgazeta

Torekhanova S.B

Преподаватель

Еразийской юридической академии им. Д.А.Кунаева

STATE CONSTRUCTION OF KAZAKHSTAN IN THE ERA OF KUNAIEV'S GOVERNMENT

An outstanding statesman of Kazakhstan Dinmukhamed Akhmedovich Kunaev devoted almost his entire life to serving his people and his republic. He has been in leadership positions in the republic's highest authorities for 42 years. His

state activities were especially pronounced during the years when he served as a member of the Politburo of the CPSU Central Committee and First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan. Only in the position of First Secretary, he worked with a short interval of 25 years. "Twice he was appointed Chairman of the Council of Ministers of the Republic. From the IV Congress of the Communist Party of Kazakhstan to the XVI inclusive, he was a member of the Central Committee of the CPC. He was elected a delegate to the XIX and all subsequent party congresses, including the XXVII Congress of the Central Committee Communist Party of the Soviet Union . At the XX and all subsequent congresses, he was elected a member of the Central Committee of the CPSU. At the XXIII Congress he was elected a candidate member of the Politburo of the Central Committee, at the XXIV, XXV, XXVI, XXVII congresses - a member of the Politburo of the Central Committee. In total, he was a member of the Politburo of the Central Committee for 21 years. He was a deputy of the Supreme Soviet of the USSR, from the 3rd to the 11th convocation inclusive. For 25 years he was a member of the Supreme Soviet of the USSR, a member of the Presidium of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR was from 1960 to June 1987 " [1, p. 7–8].

D. Kunaev who for these "quarter of a century of permanent service, will lead the republic from 14th place to the top three. The republic under his leadership has proved that not only livestock is its destiny. It became the second grain field of the country and the edge of a powerful diversified industry. During this time, the potential of the industry of Kazakhstan will grow 10 times! Not a single republic knew such rates of development" [2, p. 6]. "I happened to be in the leadership of the republic for quite a solid period," notes D. A. Kunaev himself. "And this, I will say without false modesty, was the period of the highest achievements in all spheres of the national economy since the day of its formation" [1, p. 321].

Many political researchers associate Kunaev's political longevity and viability with his personal friendship with Brezhnev. "However, as the prominent Kazakh political scientist Meirzhan Mashan noted, "the distinctive features of his character, mind, psychological, intellect and deep education distinguish him among the political leaders of the totalitarian time. Without losing his face, D. A. Kunaev retained his authority among the people, from whom he enjoyed support and respect" [3, p. 336–337]. Therefore, perhaps, Olzhas Suleimenov, denoting his memories of Kunaev with the words "About the teacher", wrote: "In the twentieth century, we were lucky to meet people who fit the definition – "great". Without the slightest doubt, I can name Kunaev one of them" [2, p. 5]. And in fact, in the political lobby, Kunaev was called great, officially - in the press - they called him that only after his death. And on the mourning day of his funeral, overwhelmed with sorrow and sadness of the people of Kazakhstan, the words never left the lips of many: "The great man died" [4, p. 282]. And such people's love for Kunaev can be explained by his words: "I have always faithfully served my people and will serve them until the last day" [5, p. 130].

First of all, in all his articles, reports and speeches, D. A. Kunaev, as a member of the Politburo of the Central Committee of the CPSU and First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, paid the greatest attention to the fundamental issues of state policy and its implementation. It was during the years of his party and state leadership that Kazakhstan turned into a developed industrial republic, the largest grain and livestock base of the Soviet Union, a land of prosperous science and high culture. All much that has been done in Kazakhstan for the powerful development of its economy, science and culture is associated with his name.

In his daily activities, D. Kunaev attached great importance to the training of state personnel. "The party organization of the republic sees its tasks in constantly engaging in the selection, placement and education of personnel. Life suggests that it is necessary to more boldly promote young cadres to party, Soviet and economic work, to constantly take care of their growth and education" [6, p. 17].

He considered the education of personnel in the spirit of high consciousness of their public duty, personal responsibility for the fate of the state and society to be the central link in the state personnel policy, emphasizing that experience "shows that politically mature, qualified, strong-willed people, brought up in the spirit of understanding state interests, are capable of cope with the most difficult tasks" [7, p. 31]. In his opinion, which has not lost its relevance even in our time, "it is necessary to select for all important areas such people who know the matter well and treat it with a sense of high responsibility, and, secondly, it is necessary to ensure proper control over the implementation of the decisions made" [7, p. 32].

In connection with the need to conduct a proper personnel policy, D. Kunaev paid attention to the issues of strengthening state discipline, urging to increase the organization and responsibility of all parts of the party, state and economic leadership, to strengthen control over the implementation of planned targets, to strictly strengthen production discipline in each team [8, p. 503].

At the same time, being "genuinely exacting does not mean, however, that for every mistake it is necessary to punish, remove people from work," he notes. – But at the same time, exactingness and adherence to principles cannot be replaced by liberalization, exhortation of unscrupulous workers, fraudsters, bureaucrats. State interests cannot be sacrificed for laxity and irresponsibility" [7, p. 32].

In many of his speeches and reports, he, noting the nationwide character of the Soviet state, constantly held the idea that all links of the party organization of the republic are obliged to act in full accordance with the spirit of the times, achieving universal clarity, efficiency and the highest possible efficiency in their work [9, p. 343]. At the same time, democratic methods of management "by no means exclude, - in his opinion, - but, on the contrary, they presuppose high organization, unquestioning obedience to a single will, strict implementation of instructions, orders" [7, p. 30].

In the last years of his life, Kunaev, with ever-increasing concern and anxiety for the future of Kazakhstan, noted with pain that "frank conversations with people who are close to me in spirit - workers, collective farmers, heads of enterprises and

local authorities, again bring to mind difficult and disturbing thoughts" [1, p. 340]. At the same time, defending the Soviet system of government he noted that it was necessary to "recognise the most democratic and potentially effective form of government is actually coming to an end, in connection with which a legitimate question arises: are we in too much of a hurry again, overtaking ourselves in yet another unreasonable ? The Soviet form of democracy, cleansed of party dictates in any of its variants, if not to drown it in endless phrases - what could be more effective and better? People should not be afraid of the state, but feel its care and trust in it" [1, p. 346].

He was especially concerned about the state of the CIS (Commonwealth of Independent States), which in the first years of its existence, in his opinion, could not solve any of the main problems of the fundamentally shaken economy, other cardinal issues of a social nature, on which the most important thing depends - the standard of living people, the authenticity of democratic freedoms, the humanization of society, faith in the future, improve the work of health care, education and other important areas [1, p. 341].

Of course, in 1990s, the activities of the state apparatus of the republic were sometimes subjected to very sharp criticism by D. A. Kunaev, but he could find the strength to admit his mistakes. He understood the historical necessity, the objective nature of the process of renewal of Kazakhstani society, its irreversibility. In his opinion, the many years of creative work of his contemporaries, who went through the most difficult periods of our history, were not in vain. Therefore, we cannot hide anything from the past - neither bad nor good. And only a superficial knowledge of the past will help us all to avoid "fateful" mistakes on the historical path to tomorrow" [1, p. 349]. So, in his last conversation with the President of Kazakhstan N. Nazarbayev, Dinmukhamed Akhmedovich said: "What you said and did, Nursultan, turned out to be right. I support your course" [15, p. 10]. "And I felt sad that then, ten years ago, we did not go together," recalled N. Nazarbaev later [12, p. 10].

Therefore, we can fully agree with Bolat Kaziev's assessment that D. Kunaev, the son of his time, "for that time of the domination of the totalitarian system in Kazakhstan, nevertheless found a very optimal development model that allowed the people to gradually restore their potential, create the prerequisites for the current independent and market stage of historical development" [5, p. 152]. Being the leader of Kazakhstan, D. A. Kunaev, of course, could not but comprehend the situation in the country, understanding the dramatic nature of the political situation. Thus, when Yu. Andropov was the Chairman of the KGB of the USSR, D. A. Kunaev raised the question before L. Brezhnev about the legality of repressive actions against dissidents. Brezhnev was silent for a long time, then, looking away, said: "Well, what to do? Andropov says they are muddying the waters. Harm. The people are excited." This ended the conversation. Even a member of the Politburo could not stop the repressive algorithm of the totalitarian political system" [3, p. 334].

In any case, not only the role of Kunaev in the history of the people, and the so-called "Kunaev era" has not yet been fully appreciated, but almost the entire history of the period of Soviet Kazakhstan, as a huge and very interesting layer of national history. Therefore, it is important right now, in the critical years of the development of our country, returning to the fateful moments of national history, to move forward not by trial and error, but by a thorough and in-depth analysis of the past, as D. A. Kunaev bequeathed.

The most important thing: Dinmukhamed Akhmedovich Kunaev, a great statesman, looked into the future of our country with reasonable confidence and hope, noting that Kazakhstan is doing "everything in its power and even more, proving in the face of the world community the high efficiency and great promise of its deeply realistic policy on the basis of the newly adopted Constitution" [1, p. 348]. And in the most difficult years of the Kazakh people, he wished them unity, friendship, selfless work.

Resources:

1. Kunaev D. From Stalin to Gorbachev (In the aspect of the history of Kazakhstan). Almaty: "Sanat", 1994, p. 352.
2. Suleimenov O. About the teacher. Personality. Memories of D. A. Kunaev. Authors-compilers: S. Abdraimuly, A. Goryainov. Almaty: "Sanat", 2007, p. 5–7.
3. Mashan M. About Kunaev and his time. The first persons of the state: political portraits (from the point of view of history and modernity. Ed. Kol.: E. Aben, E. Aryn, I. Tasmagambetov and others. Almaty: Kazakhstan Damu Institutes, 1998, pp. 320–337.
4. Samsonov B. Bouquet of respect. Personality. Memories of D. A. Kunaev. Authors-compilers: S. Abdraimuly, A. Goryainov. Almaty: "Sanat", 2007, p. 273–282.
5. Tolmachev G. 50 meetings with D. A. Kunaev. Almaty, 1996, p. 159.
6. Kunaev D. A. Wisely use the rich opportunities of Kazakhstan. Rural life. April 11, 1965
7. Kunaev D. A. Organization and discipline. Truth. 1965, December 14.
8. Kunaev D. A. On the draft Constitution (Basic Law) of the Kazakh Soviet Socialist Republic and the results of its nationwide discussion. Kunaev D. A. Selected speeches and articles. Moscow: Politizdat, 1978, p. 485–506.
9. Kunaev D. A. Ideological and organizational-party work - to the level of modern requirements. Kunaev D. A. Selected speeches and articles. Moscow: Politizdat, 1978, p. 325–347.
10. Kunaev D. A. Lenin's party and the development of productive forces. Kunaev D. A. Selected speeches and articles. Moscow: Politizdat, 1978, p. 205–223.
11. Kunaev D. A. Soviet Kazakhstan. Moscow: Politizdat, 1978, p. 150.
12. Kunaev D. A. Collectivity is the highest principle of party leadership. Kunaev D. A. Selected speeches and articles. Moscow: Politizdat, 1978, p. 74–84.
13. Kunaev D. A. 50 glorious years of the USSR. Kunaev D. A. Selected speeches and articles. Moscow: Politizdat, 1978, p. 224–246.

14. Unpublished interview with D. A. Kunaev. Personality. Memories of D. A. Kunaev. Authors-compilers: S. Abdraimuly, A. Goryainov. Almaty: "Sanat", 2007, p. 87–91.

15. Nazarbaev N. A. Major political figure. Personality. Memories of D. A. Kunaev. Authors-compilers: S. Abdraimuly, A. Goryainov. Almaty: "Sanat", 2007, p. 8–10.

Тұрлыханқызы Қ.

Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
«Құқықтану» кафедрасының оқытушысы e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru
Алматы қаласы, Қазақстан

ЖҰМЫС БЕРУШІ МЕН ЖҰМЫСКЕР АРАСЫНДАҒЫ ЕҢБЕК ШАРТЫНЫҢ ТОҚТАТЫЛУЫ

Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген меншік нысандары шеңберінде әрбір адамның еңбек қызметінің қандай да бір саласында еңбекке қабілеттілігін іске асыруда таңдау еркіндігінің еріктілігі қағидаттары жұмыспен қамту қатынастарын қалыптастырудың негізі болып табылады.

Қазақстан Республикасының Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың "Қазақстан-2030. Қазақстанның 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясы айқындалған барлық қазақстандықтардың гүлденуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының жақсаруы" атты Қазақстан Республикасында жұмыспен қамту және кедейлік мәселелерін шешу осы кезеңнің өзекті міндеті болып табылатыны көрсетіледі. Атап айтқанда, микрокредиттер жүйесін енгізу; шағын және орта бизнесті дамыту; еңбекті көп қажет ететін салаларды басымдықпен дамыту және оларға шетелдік инвестициялар мен ұлттық капиталды белсенді тарту көзделеді; шарттар мен келісімшарттар, бюджеттік сатып алулар кезінде жұмыспен қамту проблемаларына қатаң көзқарас; қоғамдық жұмыстарды жігерлі дамыту. Осыған байланысты, халықты жұмыспен қамтуды дамытуға бағытталған құқықтық құралдар республика экономикасын дамытуға делдал болатын жалпы құқықтық тетіктермен тығыз байланысты болуы тиіс, өйткені олар экономиканы реттеудің құқықтық құралдарының бірыңғай жүйесіне енгізіледі. Бұл шаралар Еңбек нарығының болуын, жұмыс күшінің тауарлық сипатын ескеруі керек. Халықты жұмыспен қамтуды ынталандыру ең алдымен өндірісті кеңейту, Қазақстан жағдайында неғұрлым тиімді жаңа өндірістер құру есебінен жүргізілуге тиіс.

Сонымен бірге, жұмысшылардың еңбек жағдайлары мен еңбек кепілдіктерін шарттық анықтау мүмкіндіктері кеңейтілуі керек, бұл жұмыс орындарын тұрақтандыруға, жұмысшылардың да, кәсіпкерлердің де мүдделерін толық ескеруге ықпал етеді.[1]

Еңбек шарты — тараптардың еркін білдіру актісі ретінде - жұмыс күшін сатып алу-сатудың қажетті құқықтық нысаны, Қазақстан Республикасының Конституциясында кепілдік берілген еңбек бостандығын іске асырудың заңды тәсілі. Әрине, бұл шарттың нысандары әртүрлі болуы мүмкін, бірақ шартсыз жұмыс күшін сатып алу-сату мүмкін емес. Сондықтан заңды табиғаты, заңды мәні бойынша жұмыс күшін жалдау шарты болып табылатын еңбек шарты жұмыс күшін сатып алуға және сатуға делдал болатын қажетті құқықтық құрал болып табылады. Шынында да, заңды тұрғыдан алғанда, жұмыс күшін сатып алу-сатудың нақты қатынасы-бұл екі адамның ерік-жігерінің өзара байланысы, жұмыс беруші мен қызметкердің белгілі бір құқықтар мен міндеттерді қабылдайтын бірыңғай ерікті актісі.

Қазақстанның қолданыстағы еңбек заңдарының өзіне тән ерекшеліктері еңбек шартының маңызы мен мәнін күшейту. Нарықтық қатынастарда еңбек саласындағы қоғамдық қатынастардың қатысушыларына жеке еңбек шарты негізінде еңбек жағдайларын реттеуде теңдей мүмкіндіктер ұсынылады. Шарт жалдамалы жұмыскерлердің жеке қасиеттерін ескеруге, еңбек құқықтық қатынасының тараптарының құқықтары мен міндеттерін дербестендіруге мүмкіндік береді. Еңбек құқықтық қатынастарды мемлекеттік реттеуге күш салу орталықтандырылғаннан орталықсыздандырылуға, заңнан – шарттылыққа қарай өтеді. Сонымен бірге, негіздеме және жеке еңбек шартын бұзу бөлігінде заңмен реттеу қадағаланады.

Еңбек шарты тараптардың келісімі бойынша бұзылуы мүмкін. Еңбек шартын тараптардың келісімі бойынша бұзуға тілек білдіруші еңбек шартының бір тарапы екінші тарапына хабарлама жібереді. Хабарлама алған тарап үш жұмыс күні ішінде екінші тарапқа қабылданған шешім туралы жазбаша нысанда хабарлауға міндетті. Тараптардың келісімі бойынша еңбек шартының бұзылу күні қызметкер мен жұмыс берушінің арасындағы келісу бойынша айқындалады. Еңбек шартында қызметкермен келісім бойынша, жұмыс берушінің қызметкерге бір жылғы орташа жалақысынан кем емес мөлшерде өтемақы төлей отырып еңбек шартын бұзу құқығы көзделеді. Бұл шартқа сәйкес қызметкерлер еңбек тәртібіне бағына отырып, белгілі бір мамандық бойынша жұмыстарды орындауға, ал кәсіпорын тараптардың келісімі және еңбек заңдарында қарастырылған айлық жалақыны төлеуге және тиісті еңбек жағдайларымен қамтамасыз етуге міндетті болады.[4]

Еңбек заңдарының барынша ұзақ мерзімді құқықтық қатынасты қамтамасыз ету. Бұған әдетте, жұмыс беруші де, жұмыскер де мүдделі. Жұмыс беруші өз ісін жақсы білетін және қажетті жұмысты орындай алатын оқыған, білікті қызметкерлерден тұратын кадрларды тұрақты иемденуді қалайды. Жұмыскер тұрақты жұмыс пен соған төленетін ақыға мүдделі. Еңбек заңдарының құқықтық нормалары тап осындай жағдайды тудыруға бағытталған. Осы немесе басқа тараптың қалауына байланысты еңбек құқықтық қатынастарын еріксіз тоқтатуға әкелетін тараптардың әрекетіндегі кездейсоқтарды болдырмауды көздейді.

Еңбек шарты – жұмыс берушімен және жұмыскер арасындағы жазбаша келісімдері, қызметкер айқын жұмысты жеке орындауға, еңбек тәртібінің ережесін орындауға міндеттелінеді, ал жұмыс беруші негізделген еңбек функциясы, Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінде еңбек жағдайын қамтамасыз етуге, Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілері және заңдары, ұжымдық шартпен, жұмыс берушінің актілері, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексіне сәйкес уақытылы және толық көлемде еңбек жалақысын төлеу бойынша жұмыскерге жұмыс беруге міндетті. Жұмыс беруші жұмыскерді жұмысқа қабылдаған кезде кем дегенде екі данада жазбаша түрде еңбек шартын жасасу керек, олар екі жақпен қол қою арқылы бекітіледі. Бір данадан жұмыс берушіде және жұмыскерде сақталынады. Жұмыскер еңбек шарты нұсқасын алғаны туралы жазбаша түрде бекітіледі. Жасасқан еңбек шарты жұмыс берушінің актісімен жұмысқа қабылдау рәсімделеді яғни, жұмыс беруші жұмысқа қабылдау туралы бұйрық шығарады.

Жұмыс беруші ҚР Еңбек кодексі, Қазақстан Республикасының басқа да нормативтік құқықтық актілері, ұжымдық келісім-шарт, жұмыс берушінің актілерінде қарастылыған еңбек шарттарымен қамтамасыз етуге, еңбек қызметінің шарттары бойынша жұмыс беруге, уақтылы және толық көлемде еңбек ақысын төлеуге міндетті.

Бірнеше еңбек шартына байланысты жағдайларға тоқталсақ: ҚР Еңбек кодексінің жұмыс беруші – жеке тұлға қайтыс болған жағдайда еңбек шартының тоқтатылуын және үй жұмыскерлерімен еңбек шартының тоқтатылуын қоспағанда, еңбек шартының тоқтатылуы жұмыс берушінің актісімен рәсімделеді.

Жұмыс берушінің актісінде кодекске сәйкес еңбек шартын тоқтатудың негізі көрсетілуге тиіс.

Оларға төмендегідей негіздер жатады:

- тараптардың келісімі бойынша еңбек шартын бұзу;
- еңбек шарты мерзімінің аяқталуы;
- жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бзу;
- жұмыскердің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу;
- тараптардың еркінен тыс мән-жайлар;
- жұмыскердің еңбек қатынастарын жалғастырудан бас тартуы.

Еңбек келісім-шартын тоқтату күні Еңбек кодексінде қарастырылған жағдайлардан тыс, соңғы жұмыс күні болып табылады.[3]

Қорыта келгенде жеке еңбек келісімшарты мынадай нақты жағдайлар туындағанда бұзылады. Екі жақтың келісімімен. Еңбек келісім шартының жағы хабарламаны екінші жаққа жібереді. Хабарлама алған жақ үш жұмыс күні ішінде қабылданған шешім туралы екінші жаққа жазбаша хабарлауы тиіс. Жұмыс берушінің ықыласы бойынша. Жұмыс беруші, еңбек келісім-шартында ұзақ мерзім қарастырылмаса, келісім-шартты бұзу туралы жұмысшыға бір ай бұрын хабарлауы тиіс. Жұмысшының таңдау жұмысына ауысуына байланысты. Мұның негізі жұмыс берушінің жұмысшыға

хабарлауы және таңдау актісі немесе жұмысшыны қызметке тағайындау болып табылады.

Еңбек шартының мерзіміне тоқталатын болсақ, жеке еңбек шартын жасасудың мынадай мерзімдері болады:

- белгісіз мерзімге – жеке еңбек шартының уақыты көрсетілмейді;
- белгілі бір мерзімге – бір жылдан аспайтын;
- істелетін жұмыстың аз уақытта атқарылуына немесе орындау жағдайына, сондай-ақ жұмыста жоқ жұмыскердің орнын ауыстыруға байланысты бір жылдан аспайтын белгілі бір мерзімге.

Екі жақ оның барлық елеулі шарттары бойынша келісімге келген кезде – жеке еңбек шарты жасалды деп есептелінеді. Жеке еңбек шарты кем дегенде екі дана болып толтырылады және тараптардың қолы қойылады. Қол қойылған жеке еңбек шартының бір данасы – жұмыскерге, ал екіншісі – жұмыс берушіге беріледі.

Жеке еңбек шартының негізінде жалданатын қызметкердің еңбегіне ақы төлеу және материалдық көтермелеу шарттары тараптардың келісімі бойынша белгіленеді. Жұмысқа қабылдау кезіндегі сынақ мерзімі бойынша талдар болсақ, жұмысқа алар кезде сынақ мерзімін белгілеу мүмкіндігі қарастырылады. Сынау еңбек шартының міндетті емес шарттарының қатарына жатқызылады. Сынақ мерзімі қызметкердің оған тапсырылатын жұмысқа сәйкестігін тексеру мақсатында белгіленуі мүмкін. Сынақ мерзімі үш айдан артпауы керек. Егер сынақ мерзімі өтіп кетсе және екі жақтың бірде біреуі жазбаша түрде екінші жақты жеке еңбек шартын бұзу туралы ескертпесе, шарттық әрекет етуі жалғаса береді және оның тоқтатылуына жалпы негізде жол беріледі. Сынақтың нәтижесі қанағаттанғысыз болса, қызметкер жұмыс берушінің келісімі арқылы жұмыстан босатылады. Қызметкер өз кезегінде жұмыстан мұндай босатуға сот тәртібімен шағымдануына болады.

Жұмыскерлерді маусымдық жұмысқа алған кезде тараптардың келісімімен сынақ мерзімін белгілеуге болмайды. Сынақтан өткізу шарты жеке еңбек шартында міндетті түрде көрсетілуі тиіс. Егер ол жұмысқа алу жөніндегі бұйрықта ғана көрсетілген болса, онда сынақ мерзімін белгілеуді заңды деп есептеуге болмайды, өйткені бұйрық – бір жақты ғана кесім, ал заң мұндай шарттар жөнінде жұмыс беруші мен жұмыскердің келісуін талап етеді. Жұмыс берушінің бір жақты сынақ мерзімін белгілеуі бұл жұмыскердің құқығын бұзғандық болып табылады.

Жұмыскердің сынақ кезіндегі еңбек жағдайы өзге қызметкерлердің еңбек жағдайынан өзгеше болмауы керек. Жұмыскер ішкі еңбек тәртібі ережелеріне мойынсұнады, оның еңбегі жалақы нормалар мен бағалауға сәйкес не еңбекақы ретінде төленеді. Сынақ мерзімімен жұмыс істейтін жұмыскерлердің әлеуметтік сақтандыруға құқығы бар. Сыннан сүрінбей өткен қызметкерді жұмысқа түпкілікті алу жөнінде бұйрық шығарудың қажеті жоқ. Жұмыскердің еңбек қызметін растайтын құжаттар: еңбек кітапшасы (ол бар болған жағдайда), жеке еңбек шарты не жұмысқа

қабылдау және жұмыстан босату туралы бұйрықтардың үзіндісі немесе ұйымның басшысы (жұмыс беруші) куәландырған (қол қойған) не нотариатта куәландырылған қызметтік тізімі (жұмыскердің жұмыс, еңбек қызметі туралы мәліметтер тізбесі) болып табылады.

Еңбек тәртібі – жұмыскер мен жұмыс берушінің арасындағы еңбек қарым-қатынастарының жүйесін құқықтық нормалар арқылы белгілеп, оның қағидаларын орындауға тараптардың өзара міндеттілігін білдіретін құқықтық негіздеме. Еңбек тәртібі жұмыс беруші мен жұмыскерлердің ішкі еңбек тәртібіне мойынсыну, оның белгілеп берген талаптарын орындау жөніндегі өзара міндеттемелерінен көрініс табады. Еңбек тәртібі сендіру және мәжбүрлеу сияқты әдістердің көмегімен қамтамасыз етіледі. Сендіру әдісін қолдану жұмыскерлердің әкімшілік талаптарын, кәсіпорынның ішкі еңбек тәртібі ережелерін саналы және ерікті түрде орындауға деген ішкі қажеттіліктерін тәрбиелеу мақсатында олардың санасы мен мінез-құлқына әсер етуді көздейді. Сендіру әдісін іске асырудың нысаны кетермелеу шаралары болып табылады. Мәжбүрлеу әдісі сендіру әдісі қажетті нәтижелерге қол жеткізбеген уақытта қолданылады. Ол еңбек тәртібін бұзғаны үшін қолданылатын тәртіптік жазалау шаралары болып табылады.[2]

Еңбекті ұйымдастырудағы жұмыс берушінің негізгі міндеттері:

- еңбек жарақатына жол бермейтін техника қауіпсіздігінің осы заманғы құралдарын өндіріске енгізу;
- жұмыскерлердің көсіби және басқа да науқастарға шалдығуының алдын алатын санитарлық-гигиеналық шараларды қамтамасыз ету;
- жұмыскерлердің қауіпсіздік техникасы, өндірістік санитария, еңбек гигиенасы және өртке қарсы сақтану жөніндегі барлық талаптарды орындауын бақылайды.

Лауазым иелері еңбек тәртібін бұзғаны үшін бағыныштылық тәртібімен жауап береді. Лауазым иелерінің кейбір топтары олардың атқарып отырған қызметінің айрықша сипатына байланысты бағыныштылық тәртіппен еңбек тәртібін бұзғаны үшін ғана емес, оның қадірқасиетімен сыйыспайтын теріс қылықтары үшін де заңда көзделген тәртіппен жауапкершілікке тартылады.

Жұмыс беруші еңбек тәртібін бұзғаны үшін, яғни жұмыскердің өзіне тапсырылған еңбек міндеттерін орындамағаны немесе ойдағыдай орындамағаны үшін тәртіптік жазалардың мынадай түрлерін қолдануға құқықты:

- Ескерту
- Сөгіс
- Жеке еңбек шартын бұзу.

Жұмыстан шығару еңбек тәртібін қасақана бұзатын және тәртіптік шаралар ықпалына көнбейтін қызметкерлерге қолданылатын ең ақырғы шара болып табылады. Жұмыстан шығару туралы еңбек кітапшасына жазылады. Жазалаудың өзге шаралары еңбек кітапшасына жазылмайды. Жұмыс берушіге тәртіптік жазалау қолдануға құқық берілген. Жұмыс беруші

тәртіптік жазалауды қолданған кезде жасалған теріс қылықтың ауырлық дәрежесін, оның қандай жағдайда жасалғанын, қызметкердің бұдан бұрынғы мінез-құлқын, еңбекке көзқарасын, сондай-ақ тәртіптік жазаның жасалған теріс қылыққа сәйкестігін ескеруі керек.

Жұмыс беруші тәртіптік жазаны теріс қылық ашылғаннан кейін қолдануы тиіс. Жаза қолданбас бұрын тәртіп бұзушыдан жазбаша түсініктеме талап етілуі керек. Жаза теріс қылық ашылған күннен бастап бір айдан қалдырылмай қолданылуы қажет және оны алты айдан кейін қолдануға болмайды. Әрбір еңбек тәртібін бұзғаны үшін бір ғана тәртіптік жаза қолданылатындығы белгіленген. Жаза бұйрықпен жария етіледі және қызметкердің қолын қойдыру арқылы оған ескертіледі. Жұмыскерге осы көрсетілген талаптардың тым болмағанда біреуін бұзу арқылы берілген тәртіптік жазалар жарамсыз деп танылады. Жұмыскерлер жұмыста болған кезінде кәсіпорынға немесе мекемеге зиян келтіретін болса, материалдық жауапкершілікке тартылады. Бұл жағдайда қызметкер жалақысынан төлеу арқылы келтірілген зиянның орнын толықтай өтейді. Сондықтан да қызметкерді жұмысқа алғанда кәсіпорынның не мекеменің мүліктеріне ұқыпты болу талап етіледі. Кәсіпорынның немесе мекеменің мүлкін ұрлағаны үшін қызметкер қылмыстық жауапқа тартылады. Сонымен, жұмыскер өзіне жүктелген еңбек міндеттерін ойдағыдай орындайды. Жұмыс беруші материалдық және моральдық көтермелеу шараларын, егер қажет болған жағдайда тәртіптік ықпал ету шараларын пайдалана алады.[5]

Еңбек шарты белгіленбеген мерзімге жасалған жұмыскерлер үшін көзделген кепілдіктер мен өтемақыларды беруден жалтару мақсатында еңбек шарттарын белгілі бір мерзімге жасауға тыйым салынады. Егер еңбек шартының қолданылу мерзімі аяқталған кезде тараптардың бірде-бірі тәулік ішінде еңбек қатынастарын тоқтатуды талап етпеген болса, онда ол белгіленбеген мерзімге жасалған болып есептеледі. Егер еңбек шартында оның қолданылу мерзімі айтылмаса, онда шарт белгіленбеген мерзімге жасалған деп есептеледі.

Бізді мазалайтын сұрақ еңбек ұжымдары құрылымдары түбегейлі өзгеріп, меншік иелері жаңа сипатқа көшкен кезде жұмысшы жұмыскерлер өздерінің еңбек құқығын қаншалықты дәрежеде қорғау мүмкіндігіне ие болып отыр? Міне осы мәселе дұрыс шешемін тапса әрбір азамат өз құқығын жетік білер еді.

Сонымен қорыта келгенде, еңбек келісім шарты – бұл жұмысшы мен жұмыс берушінің арасында, жұмысшының белгілі бір жұмысты атқаруға, еңбек тәртібі ережесін сақтауға міндеттелуіне сәйкес жасалатын келісімі. Осы келісімнің дұрыс рәсімделуі маңызды. ҚР Еңбек кодексіне сәйкес, жұмыс берушінің бастамасы бойынша өндіріс көлемі азайғанда не болмаса өндіріске жаңа технология енгізіліп, модернизациялану жүргізілген ретте, өндіріс көлемі арттырылған жағдайларда қызметкерлер саны мен штатының қысқартылуы мүмкін. Бұл жерде жұмыс беруші ҚР Еңбек кодексінің

талаптары мен міндеттерін қатаң сақтағаны дұрыс, оның ішінде заңды тұлға таратылған не жұмыс беруші – жеке тұлғаның, жеке кәсіпкердің, қорғаушылар, нотариустардың қызметі тоқтатылған жағдайларды қоспағанда, қызметкерлердің уақытша еңбекке қабілетсіздік кезеңінде және жыл сайынғы еңбек демалысында жүрген кезеңінде еңбек шартын жұмыс берушінің бастамасы бойынша бұзуға жол берілмейді. Сондай-ақ, еңбек шартын бұзатыны туралы жұмыс беруші қызметкерге бір ай бұрын жазбаша ескертуге міндетті, ал кәсіподақ мүшесі болып табылатын қызметкерлермен еңбек шартын бұзу ұжымдық шартта көзделген тәртіппен, осы ұйымның кәсіподағы органының дәлелді пікірін ескере отырып жүргізіледі.

Алғыс.

Зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (№ АР09259109 грант).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. А. Қазақстан-2030. Гүлдену, қауіпсіздік және қазақстандықтардың әл-ауқатын жақсарту. Елбасының Қазақстан халқына Жолдауы. -// Алматы. 1997. Жеке басылым. Б.16, 22.

2. Омарова Э.Б. Материальная ответственность наемных работников: проблемы теории и практики // Астана. Евразийский университет им. Л.Н. Гумилева, 2011. – 391 с.

3. Ахметов А., Ахметова Г. Еңбек құқығы // Алматы. «Нұр-пресс», 2005. – 405 с. ISBN 9965-620-52-0

4. Қазақстан Республикасы Электронды Үкімет. («Ақпарат каталогы» бөлімі, «Еңбек» тақырыбы, «Еңбек қатынастары. Жеке еңбек шарты» тақырыпшасы); – www.e.gov.kz/

5. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі («Еңбекті қорғау» бөлімі). – <http://www.enbek.gov.kz/>

Толмочев Б.Я

Д.ф.н., профессор

Евразийская Юридическая Академия имени Д.А.Кунаева

ОБ ЭВАЛЮЦИИ ФИЛОСОФСКОЙ ПРОЗЫ В ЛИТЕРАТУРЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Интерес к собственной философской проблематике стал особенно осязаемым в многоноцианальной литературе в 20-е – 70-е годы, в частности, в литературе Центральной Азии, причем здесь преимущественно в философской историко-художественной прозе малых форм в рассказе и повести (например, в казахской литературе в рассказах и повестях А.Кекильбаева, в киргизской повести «Пегий пес, бегущий краем моря»

Ч.Айтматов, в новелле «Одинокая арча» К.Жусупава, в узбекской-в рассказе «За честь эмирата» Т.Пулатова); а уже затем, в конце 70-х- в начале 80-х годов в литературах средней Азии и Казахстана увидели свет первые исторические философские романы, ставшие здесь в конце 90-х- 2000 годы ведущим жанром.

К развернутому эпическому философскому повествованию историческая проза Средней Азии в Казахстана шла, как бы отталкиваясь от малого жанра, накапливая в его границах опыт реалистически достоверного, философски емкого постижения былого, ища новые эстетические средства воссоздания действительности, как аккумулируя достижения эпической социально-психологической романистики (в частности, роман «Путь Абая» М.Ауэзова, «Навай» Айбека) опыт многонациональной прозы, так и усиленно осваивая традиции устного народного творчества, трансформируя при этом в структуре реалистической прозы опыт народных легенд, мифов, сказок притч, баллад (свидетельство тому- даже названия исторических произведений Средней Азии и Казахстана «Баллада забытых лет», «Хантынольская баллада», А.Кекильбаева, «Когда жаждут мифа» С.Санбаева, «Белый пароход» («После сказки») Ч.Айтматова).

Важную роль в первых произведениях такого рода, появившихся в 60-е-70-е годы в литературах региона играет философский подтекст, позволяющий писателям в индивидуальной сущности героя, как правило, человека из народных низов, раскрыть не только своеобразие его личности, но и «личности» его народа и человечества.

Идейно – эстетические, философски – значимые особенности такого рода произведений кроются в пристальном внимании художника слова к духовным проявлениям сущности человека. Так, в повести «Колодец» А.Кекильбаева – в центре внимания автора судьба обыкновенного человека – кудукши (колодцекопатель) Енсеп. Писателя не интересует конкретно – исторические факты, события и реалии эпохи, - всё описываемое в повести во времена прошлого, чётко не обозначенные. Да, это вполне объяснимо, поскольку А.Кекильбаева волнует не столько достоверность воскрешения внутреннего мира человека прошлого, стремление обозначить в русле философских исканий его жизненную мировоззренческую позицию.

Енсеп роет в степи колодец, вспоминает свою жизнь и размышляя, анализирует пережитое. «Хотя, что ему вспоминать?» - задается вопросом Енсеп. Жизнь кудукши не богата впечатлениями. Что он видит кроме душевной непроглядной дыры. А о чем ему думать? Опять – таки колодцах, этих каменных могилах, да о своей обездоленной, бедной судьбе?». Одинок Енсеп. Оставшись в конце жизни без родных, без семьи, мучается Енсеп вопросом, «а был ли он счастлив?». И ответ на него Енсеп находит,

размышляя о жизни народа, о судьбе своего отца, о своих собственных прожитых годах.

Лишь теперь, в старости, Енсеп понял, что отец бросил ремесло колодецкопатель, чтобы жить среди людей – делить с ними и горе, и радость. А он – Енсеп не нашел в себе оставить ремесло предков. Почему? – задается вопросом герой и сам автор.

Енсеп обрисовывается А.Кекильбаев (четко разграничивающим свою философскую позицию как человек современности от позиции героя) как человек своего времени – в его сознании, как и в создании его соплеменников сильна еще вера в судьбу, в силу рока. Но проснулось в Енсепе желание понять свое место на земле, беспокоит его ищущая истину и встает перед ним со всей глобальной пугающей определенностью новый вопрос бытия – «неужто жить – означает покорится безжалостной судьбе? Раз и навсегда отказаться от высоких стремлений, светлой мечты и бессмысленно топтаться, подобно верблюжонку на привязи, вокруг железного кола, который вбил для тебя рок? До сегодня ему так и не удалось доискаться до истины». Поиск истины, поиск ответов на важнейшие жизненные вопросы – именно он, по логике повествования, и способствует освобождению личности от бессмысленной веры в предначертание судьбы. На пути сознательного отношения к жизни человека способен найти ответ на эти вопросы, способен прийти к важным выводам. Енсеп размышляет о времени, неумолимо разделившим людей на имущих и неимущих, хороших и плохих, начиная разбираться «в окружающем мире, где царствует вражда, зависть и порок, идет жестокая схватка за то, чтобы выжить, уцелеть, оказаться на поверхности».

Енсеп – человек из народа низов, бедняк – труженик, на первый взгляд как будто бы потерпел поражение в «схватке», оказавшись «наповерхности» жизни, а в самом её низу, более того – глубоко под землёй, где смерть настигает его – Енсепа уносит, подземная река. Но в символическом, философском контексте повести герой А.Кекильбаева побеждает и в схватке с природой (колодец в конце концов, вырыт Енсепом и будет служить людям) он побеждает и в схватке с роком, с судьбой, ибо путь осознанного отношения в жизни пробудил в герое желание разобраться в сложных противоречиях времени, именно на этом пути человек из народа и весь народ может осмыслить искомую истину, заключающуюся в понимании необходимости бороться со злом несправедливостью за подлинное счастье.

Все колодцы, которые раньше вырыл Енсеп, назывались по именам нанимателей – баев. И тот колодец, последний в жизни Енсепа, как он думает, назовут именем бая. Но, по логике авторской мысли, желание разобраться в смысле всего происходящего, просыпается уже не только в отдельных личностях, подобных Енсепу, но и в широких массах. И, может быть, смерть

колодецкопателя стала одним из многих факторов, пробудивших в сознании народа мысль о том, что добро не должно быть забыто, а зло не должно побеждать – потому и назвал народ колодец, вырытый кудукши: «Тот, где погиб Енсеп». Так исподволь повести проводится мысль о торжестве идей, способствующих в прошлом духовному раскрепощению личности и народа в целом.

Возросший раелизм и историзм литературы Казахстана и Средней Азии во многом обусловил появление здесь и эпических романов, на широком временном фоне решающих глобальные философские проблемы бытия человека, показывающих становление и развития национального, социального самосознания народа, и повествований, сосредотачивающих внимание на процессах формирования человеческой личности, её духовной сути, и произведений (например, повести «Сувенир из Отырара»; «Мост Карасункара» А.Алимжанова, «Когда жаждут мифа» С.Сенбаева и других), сопрягающих изображение прошло в взаимоотношениях с опытом истории былого, осмысленные неразрывной связи времен – явление во многом новаторское для казахской литературы, искусства слова Центральной Азии, да и всей современной многонациональной литературы где в последнее время появилось большое число произведения такого типа («Ураган» Д.Абдуллаханова, «Дашрабат крепость моя» А.Битова, «Память» В.Чивилихина, «Две сказки писем» Ю. Давыдова и др.). Философская проблематика, связанная с освещением связи времен, сложных взаимосвязи далёкого прошлого к современности, по своему своеобразно ставится и решается не только в историко-художественной прозе последних лет или в произведениях о наших днях, включающих в свою структуру экскурсы в прошлое, но и прозе Казахстана и Средней Азии, посвященной событиями военных лет («Его величество – человека» Р.Файзи, «Фронт» У.Абдукаимова), послевоенного времени и проблема сегодняшнего дня («Дорога людей» А.Алимжанова, «Чинра» А.Мухтарова, «Буранный полустанок» и «Плаха» Ч.Айтматова и др.)

Накопление реалистичного опыта изображения действительности, углубление историзма и анализа духовного мира личности в её взаимоотношениях с социально – исторической средой способствовало расширению и углублению философских аспектов художественной прозы, раскрыло перед современной литературой региона широкие возможности, способствовало появлению здесь новых типов историко – художественных повествований.

Опыт развития казахской литературы, как и других литератур Центральной Азии, свидетельствует, что искусство слова региона в своем поступательном развитии, освобождаясь от национальной замкнутости по мере движения к современности, сохраняя свою самобытность, обогащается новыми

открытиями. В постижении сложных взаимосвязей человека и историей, обществом, природой на пути поиска ответов на глобальные философские вопросы, выдвигаемые жизнью.

Таковыми тенденциями связанными в первую очередь с постановкой и решением вопросов философских (человек и история, личность и общество и других) и выявленными при анализе казахской художественной прозы в её связи с другими литературными регионами, на наш взгляд, является следующее. Это прежде всего, всё более утверждающейся в литературе региона стремление художников слова раскрывать взаимосвязи личности с обстоятельствами эпохи с точки зрения многостороннего социального – исторического освещения историй, как былого, так и современности, что обуславливает обострённый интерес национальных писателей к социальными, исторически – определённым характером и героям – носителям и выразителям философии эпохи (прошлого времени или нашей действительности). Всё более пристольное внимание к внутреннему миру человека в его связи историей и обществом, и в этой связи – развитие принципов социально – психологического анализа, возрастание меры художественного – философского осмысления действительности (постановка вопросов глобального характера: о месте человека в жизни, о смысле бытия и других, символика, притчевый характер повествований и т.д).

Общетипологическими тенденциями центральной – азиатской художественной литературы являются: раскрытие и выявление национальными писателями в прошлом тех философски – прогрессивных идей, которые способствовали формированию национального самосознания масс: показ очеловечивания чувств и формирования социального сознания отдельной личности, а на материале современной действительности – формирования и развития новых демократических убеждений; и главное, в изображении человека во всем многообразии его социальных, общественных, духовных качеств как носителя общечеловеческих ценностей, как творца истории, как активное начало общественного процесса. В подобном подходе к художественно-эстетическому освещению исторической и современной тематики художники слова региона Центральной Азии следуют традициям и принципам мировой литературы.

В философской прозе столкновение прогрессивных исторических тенденций с реакционными, мешающему прогрессу, чаще всего изображается как противостояние различных философских концепций в понимании человека и его роли в истории.

Так, в повести «Отрар» Д.Досжанова образ Чингизхана, как выразителя сознания философии воинственной кочевой вольницы, раскрывается автором как образ человека, сыгравшего в истории деструктивную не только потому, что он разрушал города, сметал с лица земли государства и

цивилизации, но и потому, что он мечом утверждал в сознании подневольных масс правомерность отживающих исторических взглядов, как единственно верных.

Политика Чингиз-хана, героя повести Д.Досжанова «Отрар», подчинена одной цели- уничтожению. Встретит город на своем пути – «обращает в пыль». Утверждая насильно реакционную философскую идею об историческом предназначении «степной вольница» принести избавления народом, окружившим себя городами, и пользуясь исторической неразвитостью сознания подневольных масс, Чингиз-хан, как это показывает Д.Досжанов, смог утвердить силой власти эту идею в сознании рядовых монголов.

Лазутчик хана раб-даяши, живущий в Отраре, настолько проникается идеей своего кагана, что до конца не хочет и не может «привыкнуть к городу», «не принимает его душа». «Городская жизнь для людей с испорченной кровью», - считает он.

Всей логикой повествования автор показывает гибельность последствий подчинения сознания рабов по духу реакционными философскими идеями, проповедуемым властителями. Один из персонажей повести, воин Чингиз-хана, Большой Муравей, не задумываясь следовавший за ним в его кровавых походах, изображается автором как человек, потерявший не только свое имя (он сознает себя муравьем в войске кагана, отсюда и его обезличенное имя –

Большой Муравей), но и всякое представление о своей человеческой ценности и неспособный мыслить самостоятельно, как человек, скатившийся до животного состояния. Философски символична смерть воина – гибнет под копытами коня Сумбиле, когда в зверином ожесточении пытается убить Сумбиле, дабы напиться его крови.

В ином свете показана автором его судьба и сущность личности Арыстана, героя мыслящего, ищущего своего места в жизни, горожанина, восставшего на защиту Отрара. Даже имя его (Арыстан – в переводе на русский язык значит лев) противопоставлено имени монгольского воина. Этот человек борется не за то, чтобы «прокладывать путь одному человеку», но и за родную землю, за идеи прогресса, мира и цивилизации.

Его сознание неизмерно выше сознания одурманенного одеями Чингиз-хана, монгольского воина. За Арыстаном, за народом, отстаивающем прогресс, будущее – утверждает своей логикой повествования автор. Разрушен Отрар, но Арыстан остается жить, и нег окончена его борьба народа с реакцией. Последнюю стрелу посылает он ногам кагана: Арыстан знал, что она не долетит. Но эта стрела была символом его ненависти и призыва к врагу.

Деструктивную роль Чингиз-хана в истории вскрывает в своей повести «Хантынгольская баллада» А.Кекильбаев. Изображая отрицательных героев

в философской исторической прозе, писатели, обращаясь к таким персонажам, часто стремятся вскрыть и их субъективные представления о себе, и отношение к ним со стороны других персонажей. В повести А.Кекильбаева построенной в форме внутреннего монгола, ведомого от лица Чингиз-хана, показывается, что субъективные представления о себе кагана пронизаны некой философской идеей о высоком предназначении «избранных» - вершить судьбами «слепых и бездумных», «ничтожных человечков», «бездумных и глупых людишек» (так характеризует в своих произведениях Чингиз-хана). В изображении же автора сам хан как личность представлен «маленький, в комок сжавшийся, незаметный человек» (так думает о нем один из персонажей представитель лагеря «низших»), как человек, обуреваемый страхом смерти, страхом потерять трон и власть.

В художественной интерпретаций Д.Досжанова Чингиз-хан , уверенный в своей безнаказанности и оцеплѐнный своей невольницей Гурбелдьджин , кончает жизнь самоубийством. Философская идея повести выражена в заключительных словах самого автора - «тот , кто приносит людям зло , найдѐт суровую кару не от бога , а от рук людей».

В философской прозе современности проблема отрицательного героя — носителя деструктивных философских идей своего времени , находит во многом своеобразное решение. Этой прозе , чему свидетельство творчество Д.Досжанова , А.Кекильбаева , Ч.Айтматова , С.Бородина , свойственна высокая степень философского проникновения во внутренний мир , психологию человека.

Томилин Л. Т.
магистрант 2 курса факультета
«Бизнес, образование и право»
Инновационный Евразийский
университет
Республика Казахстан, г. Павлодар

УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА КАЗАХСТАНА: ВРЕМЯ РЕФОРМ

Уголовно-исполнительная система Республики Казахстан сегодня находится на очередном этапе своего реформирования и составляет комплекс государственно-правовых, социально-экономических и психолого-педагогических институтов, которые в совокупности обеспечивают деятельность органов и учреждений исполнения наказаний и пробации Министерства юстиции Республики Казахстан в соответствии с евроинтеграционным вектором развития нашего государства. Актуализируется данная проблема с учетом провозглашения в Конституции Республики Казахстан, что человек, его жизнь, права и свободы являются высшей ценностью государства [1].

Уголовно-исполнительная (пенитенциарная) система (далее - уголовно-исполнительная система) - система органов и учреждений, осуществляющих исполнительные и распорядительные функции по обеспечению исполнения уголовных наказаний, а также организаций, обеспечивающих функционирование указанных органов и учреждений [2].

Будущее уголовно-исполнительной системы во многом зависит от степени зрелости гражданского общества, сохранения либеральных тенденций уголовной политики, совершенствования деятельности различных звеньев государственного управления и развития концептуальных подходов к определению стратегии борьбы с преступностью и обеспечению безопасности общества.

Проводя исследования и анализируя становление и развитие уголовно-исполнительной системы Республики Казахстан, мы разделяем позиции ученых-пенитенциаристов, что уголовно-исполнительная система Республики Казахстан пополнилась новым содержанием с принятием нового Уголовно-исполнительного кодекса, которое включило в свое содержание многое из своей первоосновы – уголовного права.

Это существенно повлияло и на концептуальное содержание уголовно-исполнительной науки, которая получила возможность по-новому рассмотреть и оценить исторические истоки становление и развитие уголовно-исполнительной системы, как в Республике Казахстан, так и в других странах мира. Сегодня уголовно-исполнительная система находится в ведомстве полицейском, но, как мы знаем, тюремная система Казахстана с 2002 по 2011 годы находилась в ведомстве гражданском – министерстве

юстиции. По этому поводу существуют самые разнообразные мнения. Уголовно-исполнительная система столь долго входила в состав Министерства внутренних дел, что сегодня многими в обществе воспринимается как его неотъемлемая часть.

В принятом кодексе заметно усиливается роль общественности как в воспитательном процессе, так и в обеспечении защиты прав осужденных. Во-первых, это обусловлено тем, что общественность обладает таким «инструментарием» социальной коррекции личности, которым не обладают государственные органы. Во-вторых, общественность может способствовать социально-педагогическому обеспечению процесса ресоциализации, который охватывает моральную, психологическую, практическую подготовку к жизни в обществе, овладение новыми социальными ролями, формирование правопослушного поведения. Вводя такие нормы, наша страна делает серьезный и очень важный шаг к общему снижению тюремного населения страны. Безусловно, кодекс содержит множество и других новелл, которые позволят нашей стране сделать серьезный и очень важный шаг к утверждению международных стандартов в уголовно-исполнительном законодательстве [3].

Принятый 5 июля 2014 г. и вступивший в силу 1 января 2015 г. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан (УИК РК) показатель неотвратимости наказания и вместе с тем гуманности государства, основы которой заложены в Конституции страны.

Миссия УИК РК заключается в правовой регламентации эффективного выполнения завершающей стадии правоприменительного процесса - исполнения наказаний в отношении виновных в совершении преступлений. Как известно, от данной стадии правоприменительного процесса зависит многое, так как исполнение наказания позволяет ответить на ряд вопросов: во-первых, готова ли уголовно-исполнительная система к реализации исполнения наказания; во-вторых, насколько достигло наказание своей цели; в-третьих, эффективно ли прошел процесс исполнения наказания как для осужденного, так и для государства; в-четвертых, изменился ли осужденный и в какую сторону после осуждения; в-пятых, повысилось ли качество работы уголовно-исполнительной системы, а также профессионализм ее сотрудников и др. [4, с. 418].

В результате большой работы по совершенствованию уголовно-исполнительной системы снижен и уровень тюремного населения в Казахстане - со 100 тысяч осужденных в 1990-х годах до 35 тысяч осужденных на сегодняшний день. По индексу тюремного населения Казахстан занимает 78 место в мире с показателем 192 осужденных на 100 тыс. населения. Это позволило ликвидировать за последний год 8 учреждений с наиболее худшими материально-бытовыми условиями, а также перепрофилировать некоторых учреждений

Учитывая вышеизложенное, мы считаем, что функционирование уголовно-исполнительной системы Республики Казахстан, которая

урегулирована действующим законодательством, является тем своеобразным правовым механизмом, который способен обеспечить надлежащие условия исполнения и отбывания наказаний.

Однако, в данной сфере имеются ряд сложностей, требующих для своего решения, продолжение процесса реформирования. Необходимость разработки эффективной уголовно-исполнительной политики и стратегии деятельности уголовно-исполнительных институтов определяется тем, что совершенствование средств исправления и ресоциализации осужденных в современных условиях обязательно предусматривает наряду с применением апробированных методов поиск новых, нетрадиционных путей решения проблем, связанных с нейтрализацией, вытеснением проявлений противоправного поведения в условиях отбывания наказаний, восстановлением осужденного в социальном статусе полноправного члена общества и возвращением его к самостоятельной общепринятой социально нормативной жизни в обществе.

В этой связи, становится все более очевидной необходимость разработка в стране единой всеобъемлющей концепции развития пенитенциарной системы Республики Казахстан.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.03.2021) // <http://adilet.zan.kz>
2. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 234-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.12.2021 г.).
3. Жамулдинов В.Н. Об уголовно исполнительной системе: кодексе и реформах. // <https://articlekz.com/article/14965>
4. Акимжанов Т.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты повышения эффективности и качества исполнения наказания в Республике Казахстан // Уголовно-исполнительное право. - 2018. - Т. 13(1-4), № 4. - С. 418-428.

Рашидова С.Ш.

директор Института химии и физики полимеров АН РУз, доктор химических наук, профессор, академик

Рашидова Г.Ш.

Д.А. КУНАЕВ – ВЕРНЫЙ СЫН НАРОДА КАЗАХСТАНА

Кунаев Динмухамед Ахмедович - выдающийся государственный и общественный деятель, ученый, академик АН Казахской ССР (1952), доктор технических наук (1969), трижды Герой Социалистического Труда (1972,

1976, 1982) - родился 12 января 1912 г. в городе Верном (ныне город Алматы).

Предки Д. А. Кунаева занимались традиционным казахским ремеслом, жили на берегах рек Курты и Или. Отец, Минлиахмед (Ахмед) Жумабаевич (1886—1976), работал в сельскохозяйственных и торговых организациях Алма-Атинской области, умел грамотно писать и читать по-русски и по-казахски. Мать, Зауре Баировна, была из бедной крестьянской семьи села Шелек (Чилик).

Д.А. Кунаев был женат на Зухре Шариповне Ялымовой. Зухра Шариповна хорошо знала татарскую и казахскую культуру.

Начальное образование Д. А. Кунаев получил в школе № 19 им. Н. Г. Чернышевского г. Алма-Ата. После окончания четвертого класса учился в 14-й школе. В 1931 г. Д.А. Кунаев поступил в Московский институт цветных металлов и золота. В своей книге Д. А. Кунаев пишет, «учеба в Москве совпала с тяжелейшим периодом в жизни республики и страны – периодом принудительной коллективизации. Сведения о крайне тяжелом положении народа доходили до нас, московских студентов... О масштабах развернувшейся беды я мог судить сам, когда приехал к родителям на каникулы в с. Тургень Енбекши-Казахского района Алматинской области.

В июле 1936 г. после завершения института Д.А. Кунаев был направлен на Коунрад-Ёалхашскую стройку. Это было началом его трудовой деятельности. Работая на предприятиях тяжелой промышленности, Д. А. Кунаев стал участником формирования медной промышленности в Центральном Казахстане, а затем и свинцово-цинковой промышленности в Рудном Алтае.

Именно на крупнейших стройках происходило становление Д. А. Кунаева. Здесь он учился организации дела, знакомился с техническими новинками, постигал премудрости инженерного дела. Готовясь к отчетам, он хорошо понимал, что имеет дело с умными и опытными профессионалами. В то же время, как он подчеркивал позже, обстановка в стране, подозрительность и неправые дела, вершившиеся в обществе, «приучили нас к жесточайшей дисциплине».

25 августа 1939 г. на заседании бюро Карагандинского обкома КП Казахстана Динмухамед Ахмедович был утвержден директором Коунрадского рудоуправления ЦК КП Казахстана 1940 г. Кунаев был утвержден директором Риддерского рудника. В 1940-1942 гг. Д. А. Кунаев возглавлял в Лениногорске одно из крупнейших предприятий свинцово-цинковой промышленности Советского Союза, обеспечивавшее обороноспособность страны. В разгар Великой Отечественной войны в 1942 г. Д. А. Кунаев был назначен заместителем председателя Совнаркома Казахской республики. Он курировал работу промышленности и много сделал для развития дорог, населенных пунктов и городов. В апреле 1952 г. Д. А. Кунаев по рекомендации партийных органов стал Президентом Академии наук Казахстана. 1950-е гг. были тяжелейшим периодом для

интеллигенции Казахстана, когда под сталинские репрессии попали лучшие представители науки и культуры. Были необоснованно подвергнуты гонениям академики, писатели, историки. Свидетель тех событий Д. А. Кунаев пишет: «Жестокая политика репрессий сопровождалась широкой газетной кампанией огульного шельмования, клеветы, обвинений в национализме, идеализации феодального прошлого в вопросах изучения дореволюционной истории Казахстана, фольклора, истории казахской литературы». Под руководством Д. А. Кунаева были проведены меры по укреплению материально-технической базы Академии наук, привлечению новых кадров, усилению связи науки с производством.

Научные труды Д.А. Кунаева стали новым словом в раскрытии теории и практики разработки рудных месторождений открытым способом. Эти исследования способствовали значительному повышению эффективности производства в горнодобывающей промышленности. Д. А. Кунаев принимал непосредственное участие в освоении целинных земель.

31 марта 1955 г. Д. А. Кунаев на сессии Верховного совета республики назначается на должность председателя Совета министров республики, а в январе 1960 г. единогласно избирается первым секретарем ЦК Компартии Казахстана. Но уже в декабре 1962 г., в результате серьезных разногласий с главой Советского государства Н. С Хрущевым по поводу передачи части территории Казахстана соседнему Узбекистану, Д. А. Кунаев был смещен с должности руководителя республики и вновь возглавил Совет министров. Несмотря на это Динмухамед Ахмедович активно участвовал в принятии многих решений по развитию советского государства, заслужив высокий авторитет в высшем руководстве СССР.

В декабре 1964 г. Д.А. Кунаев вновь был избран Первым секретарем ЦК Компартии Казахстана. 8 апреля 1966 г. - кандидат в члены Политбюро ЦК КПСС (XXIII съезд), 9 апреля 1971 г. он был избран членом Политбюро ЦК КПСС (XXIV съезд). Члены Политбюро являлись представителями самого высокого ранга власти в Советском государстве. Д.А. Кунаев членом Политбюро ЦК КПСС был до июня 1987 г., когда был выведен из состава уже распадающейся Коммунистической партии Советского Союза. На I Пленуме Центрального Комитета Компартии 26 февраля 1971 г. Д.А. Кунаев был повторно избран Первым секретарем и членом Бюро ЦК КП Казахстана. Д.А. Кунаев находился на самой вершине партийной иерархии СССР, он непосредственно участвовал в принятии самых важных и судьбоносных решений не только для Казахстана, но и всего Советского государства. Вклад Д.А. Кунаева в экономику и культуру Казахстана огромен.

Своими делами он прославил Родину, обессмертил свое имя и навеки вошел в историю страны. Находясь более 30 лет на посту председателя правительства и первого секретаря ЦК Компартии Казахстана, он много сделал для процветания республики, развития его производительных сил, повышения благосостояния народа. Достаточно отметить, что объем

промышленного производства в 1985 году по сравнению с 1955 годом в Республике возрос в 8,9 раза, сельского хозяйства - в 6,2 раза, строительства - почти в 8 раз. Были построены новые дороги, завершилась электрификация республики. Выросли новые города и населенные пункты. Преобразилась столица Алма-Ата, став одним из самых красивых городов СССР. Значительно вырос научный и интеллектуальный потенциал Казахстана. На I Пленуме Центрального Комитета КПК 26 февраля 1971 г. Д. А. Кунаев был повторно избран Первым секретарем и членом Бюро ЦК КП Казахстана. За период нахождения во главе партийной организации Д. А. Кунаев стал известен и как политический деятель. Он избирался членом высших политических должностей в КПСС, на четырех съездах избирался членом Политбюро ЦК КПСС. Д. А. Кунаеву пришлось работать со многими лидерами СССР, как он сам говорил: «от Сталина до Горбачева». Он видел апогей и крушение Советского Союза. В эти годы имя Д. А.

Кунаева как одного из авторитетных лидеров Советского государства и Казахской Советской Социалистической Республики становится известным и за рубежом. Казахская диаспора чтит его имя: портреты Д. А. Кунаева как члена Политбюро ЦК КПСС украшали стены дворцов культуры, школ, высших учебных заведений и войсковых частей советского государства и стран социалистического лагеря.

При всех испытаниях Д. А. Кунаев оставался очень скромным и честным человеком, он прожил нелегкую жизнь. Достигнув вершин власти, он был освобожден от работы с нелестной формулировкой. Некоторое время его имя было предано шельмованию на страницах печати. Но он достойно прошел все испытания. Д. А. Кунаев знал технологию и особенности функционирования власти, многое предвидел на своем веку. Он пережил сталинский период, вносил свой вклад в становление страны в различные периоды социализма. Также он был свидетелем разрушения Советской страны, ценностей коммунистической идеологии, которым свято верил. Д. А. Кунаев также стал свидетелем становления независимого Казахстана, успехам которого искренне радовался. За вклад в развитие страны он трижды удостоивался звания Героя Социалистического Труда. Награжден восемью орденами Ленина и другими наградами, в том числе и зарубежными. В памяти граждан Казахстана Д. А. Кунаев остался не только как государственный деятель, но и как крупный организатор науки, инженер-металлург. Имя Д. А. Кунаева пользуется огромным уважением в народе. Оно увековечено в названиях улиц, школ, предприятий. Его носит и университет. Учреждена ежегодная премия имени академика Д. А. Кунаева в области науки о Земле для молодых ученых. В городе Алматы еще при жизни Д. А. Кунаеву был поставлен памятник, как дважды Герою Социалистического Труда. В доме, где он жил установлена мемориальная доска.

Во главе руководства ведущих стран Центральной Азии - Казахстана и Узбекистана во второй половине XX века, то есть периода самого

ускоренного развития этих республик, на протяжении долгого времени были выдающиеся сыны наших народов Динмухамед Кунаев и Шараф Рашидов. Шараф Рашидов и Динмухамед Кунаев правили своими республиками почти четверть века. В этот период обе республики развивались небывалых масштабов, благосостояние народа возрастало из года в год, обе братские республики процветали. Оба имели отличную репутацию крупных глав государств Союза и были избраны в Политбюро ЦК. Пользуясь этой привилегией, они работали вместе и всегда добивались положительных результатов, поддерживая друг друга в решении многих насущных и важных вопросов, касающихся не только своих республик, но и других республик Центрально азиатского региона.

Жизнь и деятельность самых ярких политических деятелей 60-80-ых годов XX века, в самый расцвет советского периода - Шарафа Рашидова и Динмухамеда Кунаева чем-то очень схожи. Оба они вышли, как говорится из самой гущи народа, получили образование в один и тот же период. Уже с ранних лет оба активно занимались общественной работой и в юном возрасте заняли очень заметные политические должности. Будучи руководителями самых крупных республик Советского Союза, к тому же расположенных рядом, они часто встречались на различных конференциях и совещаниях. Будучи в составе высших партийных органов -ЦК КПСС или Политбюро они принимали активное участие в принятии многих важнейших решений, особенно в области экономики. При жизни их взаимоотношения всегда были очень доброжелательными.

Шараф Рашидов своими глубокими знаниями, интеллектом и лидерским потенциалом снискал большое уважение и уважение не только в своей стране, но и в других странах, в том числе и в Казахстане. Казахский народ знает и ценит то, что он самоотверженно трудился для своего народа до последних минут своей жизни, отдавая всю свою энергию, глубокие знания и богатый опыт интересам народа, благополучию трудящихся.

Шараф Рашидов и его соратник, первый лидер Казахстана за более чем четверть века известный государственный и общественный деятель Динмухамед Ахмедович Кунаев часто общались и советовались с между собой. Динмухамед Ахмедович вспоминал свое первое знакомство с Шарафом Рашидовым и писал: «Я давно знаком с Шарафом Рашидовичем, познакомился с ним в 1952 году, когда приехал в Ташкент. В то время я был президентом Академии наук Казахстана, а он председателем Президиума Верховного Совета своей республики. Рашидов, вернувшийся с фронта в тяжелое послевоенное время, отличался широким кругозором, зрелым умом, принципиальностью, организаторскими способностям.

В мае 1992 года Динмухамед Кунаев прибыл в Ташкент. Посетил мавзолей Шайхантахур и Калдыргач-бия, а затем посетил дом Шарафа Рашидова, чтобы выразить соболезнования его жене Хурсаной Гафуровне. Во второй раз, в ноябре того же года, Динмухамед Кунаев принял участие в мероприятиях, посвященных 75-летию со дня рождения Шарафа

Рашидова в Ташкенте и Джизаке. В то время Динмухамед Кунаев провел в Узбекистане 8 дней, побывав в древнем и молодом городе Самарканде, посетив святыне места, а затем в Мирзачуле и Ташкенте встречался и встречался со многими товарищами и учениками Шарафа Рашидова. Тогда Динмухамед Кунаев имел продолжительную беседу с Первым Президентом Республики Узбекистан Исламом Каримовым и при его поддержке согласился открыть филиал Международного Фонда Д.А. Кунаева в Республике Узбекистан, рекомендовал своего сына на председательство фундамента.

Он планировал вернуться в Ташкент в 1993 году по приглашению своих узбекских друзей. К сожалению, его замысел не осуществился. Умер 23 августа 1993 года в возрасте 81 года. Он увидел независимость Казахстана, о которой мечтал, и с первых ее лет был свидетелем героического труда своего народа к новой жизни без всякого постороннего вмешательства, оказывал им духовную поддержку и доброту. Он также призвал к дальнейшему развитию экономического и социального сотрудничества Шарафа Рашидова с республиками Узбекистан и Казахстан, развитию литературных и культурных связей, развитию дружеских отношений, и с этой целью открыл офис Международного фонда его имени в Узбекистане, а также предоставил соответствующие рекомендации по его эффективной работе.

С тех пор Узбекское отделение Международного фонда Д.А. Кунаева, созданное в 1993 году, на добровольных началах с участием государственных и общественных организаций по инициативе республиканской общественности осуществляет деятельность на территории Республики Узбекистан. Основными целями и задачами отдела являются укрепление независимости и защита неприкосновенности Республики Узбекистан, развитие принципов демократии в обществе, поддержание общественного порядка, поддержка социально-экономических реформ, направленных на улучшение условий жизни, и благосостояние узбекского и казахского народов, активно участвовать в сохранении и дальнейшем развитии духовного наследия, содействовать всестороннему развитию соседних братских узбекского и казахского народов, укреплять узы дружбы, сотрудничества и солидарности между ними, оказывать содействие друг друга в развитии культурных и литературных связей.

Братство двух среднеазиатских гигантов, Узбекистана и Казахстана, свидетельствует о том, что две страны обновили свою историческую память и устремились в будущее. Чем больше достижений двух стран, тем полнее и крепче экономическое сотрудничество и культурно-литературные связи между ними. Об этом свидетельствует растущее экономическое, социальное, литературно-культурное сотрудничество и дружеские отношения между двумя братскими республиками, которые день ото дня приобретают новые достижения. И всё это благодаря большим заслугам известных государственных и общественных деятелей Шарафа Рашидова и

Динмухаммада Кунаева, которые на благо развития будущего страны, внесли значительный и созидательный труд на благо своих народов.

Две великие личности будут жить в сердцах наших народов, в памяти наших поколений, в истории наших народов и стран, как яркие личности, великие люди, посвятившие свою жизнь Родине. По мере развития жизни, по мере движения колеса истории эти бессмертные воспоминания становятся яснее и глубже. Братские Республики Узбекистан и Казахстан, добившиеся своей подлинной независимости, за последние 30 лет независимости добились больших достижений мирового уровня, проводят культурные реформы. С каждым годом наши Родины развиваются, наши страны сильны, наши страны процветают, наш народ богат. Главным фактором такого процветания и развития нашего общества являются мир и стабильность, межнациональное согласие, толерантность, солидарность и солидарность наших народов. Наши тесные добрососедские отношения, вечная дружба и последовательное сотрудничество, заложенные великими сынами казахского и узбекского народов Динмухамедом Кунаевым и Шарафом Рашидовым, были развиты нашими Президентами Касым-Жомартом Токаевым и Шавкатом Мирзиёевым.

Статья посвящена жизни и деятельности выдающегося государственного и общественного деятеля Казахстана Динмухамеда Ахмедовича Кунаева, на протяжении 25-ти лет руководившего республикой в системе единого советского государства.

Рүстемов А.,

Өзбекстан Республикасы Түран Ғылымдар Академиясының академигі, құрметті профессор.

Елдар Ходжа-Ахмедов

Халықаралық Д.А.Қонаев қорының Өзбекстандағы бөлімінің төрағасы.

Қазақ халқының ұлы перзенті, корнекті мемлекет және қоғам қайраткері

Дінмұхамед Ахметович Қонаев туылған күнінің 110 жылдығына орай ұйымдастырылған Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияда

«Дінмұхамед Қонаев – қазақ және өзбек халықтары достығы және ынтымақтастығының дамуына үлкен үлес қосқан кеменгер тұлға» тақрыбындағы

Құрметті конференция қатысушылары!

Қадірлі ханымдар мен мырзалар!

Халықаралық Дінмұхамед Ахметович Қонаев қорының Өзбекстон Республикасындағы бөлімі атынан қазақ халқының ұлы перзенті, атақты мемлекет және қоғам қайраткері, өз дәуірінің кемеңгер тұлғасы болған Дінмұхамед Ахметович Қонаевтың туылғанына 110 жыл толуына орай өткізіліп жатқан осы Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ашылуымен шын ділден құттықтаймын.

Бұл конференцияның маңыздылығы – оның Дінмұхамед Қонаевдай танымал мемлекет және қоғам қайраткері, Қазақстандай ғажап өлкеге ширек ғасыр бойы бірінші басшысы болып, республиканың әржақтама жедел дамуына үлкен үлес қосқан ұлы тұлғаның жарқын жадына бағышталғандығы, оның бай ғылыми-рухани мұрасын кең үйрену және замандастарымызға, жас ұрпақтарға жеткізуді мақсат еткендігінде деп білеміз.

Мен әне осындай құнды және көкейкесті Халықаралық конференцияда қазіргі эпидемиялогик жағдайға байланысты онлайн тәрзінде болса да қатысып тұрғанымнан қуаныштымын және аталмыш конференция жұмысына табыстар тілеймін.

Қазақ халқының асыл перзенті, халықшыл азамат Дінмұхамед Қонаевтің қасиетті аты және өлмес рухани мұрасы тек біз – Халықаралық Д.А.Қонаев қорының бөлімі белсенділері үшін емес, бәлкі Өзбекстанда жасайтын барлық қазақ ұлты өкілдері үшін да өте қадірлі.

Дінмұхамед Қонаевтің өте мазмұнды және ғибратты өмір жолы, мемлекет дамуы, халық мүддесі және әл-ауқаттылығы жолындағы істері, терен мағыналы және өте маңызды болған мәдени және рухани мұрасымен танысар екенбіз, оның әл дамуы және болашағы үшін атқарған орасан қызметтері, халықшылдығы көз алдымызда анық бейнеленеді.

Дімекеңің басшылық жұмыстары кезеңі Кеңестер одағының ең қатаң және аяусыз жылдарына тура келді. Бірақ, ол өз ұлтының асыл перзенті ретінде сүйікті халқының тұрмыс деңгейін жақсартуды ойлаудан, сол мақсатқа ынтылудан мүлде тоқтамады. Ол өз халқының бүгінгі мен ертесін баршадан көре көбірек ойлаған дана басшы еді. Ол ең ауыр жағдайда да өз халқына, ана жұртына адал қызмет етті.

Ол орталықтан республиканың дамуы, халықтың әл-ауқаттылығы, жұртының абаттығы үшін, әсіресе, өнеркәсіп және құрылыс саласын оркендету, әлеуметтік мәселелерді шешу үшін көбірек қаржылар өндіруге әрекет етті және оған жетісті де. Бұған республикадағы көптеген оң өзгерістер және жаратушылық істері, Кеңестер одағында ең ірі саналған өндірістік бірлестіктері, машина жасау заводтары, тау-кен комбинаттары, үлкен құрылыстар, үй-жай кешендері, мәдени-тұрмыстық объектілері, сондай-ақ, Орталық Азияда ең үлкен болған республика «Өнер сарайы», үлкен «Қазақстан» қонақүйі, ең биік телемұнара, Алатауда теңіз бетінен 1500 метр биіктікте құрылған «Медеу» мұз айдынының іске түсірілісі жыне басқа да көп мысалдарды келтіруге болады.

Дінмұхамед Ахметовичтың үлкен батылдығы, шебер ұйымдастырушылығы, мемлекет болашағы үшін көрсеткен орасан қайраттылығымен атқарылған теңсіз жаратушылық істерінің арқасында сол дәуірде Қазақстан қартасында 43 жаңа қала пайда болды және гүлдеп-өркендеді.

Біз оның және замандастарының естеліктерінен, тағы басқа тарихи деректерден Дінмұхамед Қонаевтың биік қасиетті, терең мәдениетті азамат екендігін аңғарамыз. Оның өз халқына болған мейір-махаббатын, аталарша қамқорлығын, ел-жұртының өркендеуі үшін күйіп-пісуін, әділ және талапты басшы ретінде көрсеткендігін жүрегіміз бен сезінеміз. Сондықтан-да, Дімекеңнің жарқын бейнесы жадымыздан мүлде өшпейді, санамызда бір өмір сақталып қалады.

Дінмұхамед Қонаев өмірден озғаннан кейін республиканың барлық өңірлерінде көшелерге, мектептерге, өнеркәсіп орындарымен әлеуметтік нысандарға, тіпті ауданға да оның аты берілді. Оның өз халқына істеген бағасыз қызметтері, Отанының өркендеуі үшін қосқан орасан үлестері жоғары бағаланып, оның жадына үлкен құрмет көрсетіліп келінеді. Алматы қаласында оның ескерткіші және үй-музейі барын білеміз. Оның кітаптары басылды, өмірі және атқарған қызметтері бұқаралық ақпарат құралдарында кең жарытылды, көптеген конференциялар өткізілді.

Шынында да Дінмұхамед Ахметович Қонаев өз халқына риясыз қызмет етті. Бұл ұлы тұлғаның аты ғасырлар аса еңбеккеш және данышпан халқымыз жүрегінде мәңгі сақталады және азат-абат Қазақстан тарихи жылнамасында лайықты орын алады.

Құрметті конференция қатысушылары!

Дінмұхамед Ахметович Қонаев өзінің терең білімі, ақыл-зейіні және басшылық деңгейімен тек қана өз жұртында ғана емес, бәлкі басқа елдерде де, соның ішінде Өзбекстанда да үлкен құрмет және марқабатқа ие. Оның өмірінің соңғы сәттеріне дейін халқы үшін шынайы еңбек еткендігін, өзінің бар күш-қайратын, өткір білімі және бай тәжірибесін ел-жұртының мүддесі, еңбеккеш халқының әл-ауқаттылығы үшін сарыптап, жан пида еткендігін бауырлас өзбек халқы жақсы біледі және жоғары бағалайды.

Осы орында Дінмұхамед Қонаев пен оның әріптес досы, өзбек халқының асыл перзенті, Өзбекстанның ширек ғасырдан артық уақыт бірінші басшысы болған, атақты мемлекет және қоғам қайраткері Шараф Рашидовтың өзара достық қарым-қатынастары, бір-бірлерімен тез-тез байланыста болып, жийы-жийы кеңесіп тұрғандытарын айрықша атап өткеніміз дұрыс.

Дінмұхамед Қонаев пен Шараф Рашидов бір дәуірде өз республикаларына ширек ғасыр бойы басшылық еткен. Бұл дәуірде екі республика да өте жоғары дәрежеде дамыды, халық әл-ауқаттылығы жылдан жылға артып барды, әр екі республика гүлдеп-жаснады. Олардың әр екісі де Кеңес деңгейіндегі ірі мемлекет басшылары ретінде үлкен абыройға ие болып, сол кездегі ең жоғары

басқару органы болған Орталық Комитеттің Саясы Бюросының құрамына сайланған еді. Олар өздеріне берілген бұл мүмкіндіктерден пайдаланып, тек қана өз республикалары емес, Орталық Азиядағы басқа да республикалар менен байланысты өте көп көкейкесті және маңызды мәселелерді шешуде бір-бірлерін қолдап, біргелікте әрекет еткен және оң нәтижелерге жетіскен.

Осы мағынада біз Шараф Рашидов өзінің терен ой-санасы, өткір білімі ұйымдастырушылық деңгейімен баршаны таң қалдырғанын білеміз. Оның шығармашылық таланты да көп қырлы болып, ақын, жазушы, журналист ретінде жаратқан туындылары әр қандай шығармалар мен де теңдесе алар еді.

Әсіресе, Шараф Рашидов басшылық қызметі кезінде өзін талантты және тәжірибелі басшы ретінде көрсетті. Оның басшылығында Өзбекстан экономикасы, ғылымы, мәдениеті, халық қожалығының барлық салалары жедел дамыды. Ол ол ауыл шаруашылығын, әсіресе мақташылықты дамытуға, халықтың мәдениетін асыруға, жастарды ұлттық құндылықтар рухында тарбиелеуге үлкен мән берді.

Осы орында Дінмұхамед Қонаевтің Шараф Рашидовқа болған құрметінің тағы бір көрінісі, яғни оның Шараф Рашидов қайтыс болғаннан кейін Өзбекстанға екі рет келіп, қадірлі досының қастерлі жадын ескергендігіне тоқталмақшымын.

Дінмұхамед Қонаев 1992 жылдың мамыр айында Ташкентке келіп, Шайхантахур ва Төле би кесенелерін зиярат етіп, соң Шараф Рашидовтың үйінде болып, оның жұбайы Хурсанай апаға көңіл айтқан болатын. Екінші рет, сол жылдың қараша айында Өзбекстанға келіп Шараф Рашидовтың туылғанына 75 жыл толуына орай Ташкент және Жизақ қалаларында өткізілген шараларда қатысып, өзбек халқына деген өзінің жүрек сөздерін баяндап, әріптес досы Шараф Рашидовқа болған үлкен құрмемен ілтипатын көрсетті. Сонда Дімекең Өзбекстан топырағында 8 күн болып, қадым Самарқан қаласына барып, қасиетті жайларды зиярат етіп, сосын Жизақ облысындағы қазақтар көп шұғырланған Мырзашөл ауданында және Ташкент қаласында көптеген кездесулер мен сұхбаттар өткізген еді.

Сол сапарында Дінмұхамед Қонаев сол кездегі Өзбекстан Республикасының Президенті Ислам Каримовпен арнайы кездесіп, ұзақ сұхбаттасып, оның қолдауымен Халықаралық Д.А.Қонаев қорының Өзбекстан Республикасындағы бөлімін ашу туралы келісіп, бөлімнің іргетасын қалап берген және танымал кәсіпкер және қоғам белсендісі Қарсыбай Абдурахатұлын бөлім төрағалығына ұсынып кеткен болатын. Бул корды Карсыбай Абдурахатулы 23 жыл басқарып казирде жетекшилик кылыб келеди.

Ол келесі 1993 жылы да Өзбекстандық бауырларының ұсыныстарына көре Ташкентке қайта келуді жоспарлаған еді. Өкінішке орай, оның бұл ниеті жүзеге аспай қалды. Ол 1993 жылдың 23 маусым күні 81 жасында дүние салды. Дімекең өзі аңсаған Қазақстан Егемендігін көрді, оның алғашқы жылдарынан

бастап өз халқының ешқандай араласусыз жаңа өмірге деген құлшыныстарының куәсі болды, оларға рухани мәдет берді, барынша қолдап-қуаттап тұрды.

Сондай-ақ, ол Шараф Рашидов және өзі тарапынан жүзеге асырылып келінген Өзбекстан мен Қазақстан арасындағы экономикалық-әлеуметтік ынтымақтастықтың, әдеби-мәдени байланыстардың және достық қарым-қатынастарының одан ары қарқынды дамуын өте қалады. Сол мақсатта өзінің атындағы Халықаралық қордың Өзбекстандағы бөлімін ашуға мүмкіндік тудырды және тиімді жұмыс атқаруы үшін тиісті жол-жорықтарды көрсетіп берді.

Содан кейін, яғни 1993 жылда ұйымдастырылған Халықаралық Д.А.Қонаев қорыныңдың Өзбекстандағы бөлімі қоғамдық бірлестік есептеліп, республикаларымыз Тәуелсіздігін сақтау және нығайту, қоғамда демократик принциптарды дамыту, азаматтардың тыныштығын сақтау, халықтың жағдайларын жақсартуға қаратылған әлеуметтік және экономикалық реформаларды қолдап-қуаттау, бауырлас қазақ және өзбек халықтарының тарихы, мәдениеті және рухани мұрасын сақтау істерінде белсенді түрде қатысу, халықтарымыз арасындағы достық пен ынтымақтастықтың, әдеби-мәдени байланыстардың өркендеуіне көмектесу болып табылады. Сондай-ақ, бөлім Қазақстан мен Өзбекстан халықтарының тарихы, мәдениеті, әдебиеті және өнері мен байланысты жәдігерлерді және мұраларды сақтау, қазақ-өзбек халықтары арасынан шыққан танымал мемлекет және қоғам қайраткерлері, атақты әдебиет және өнер майталмандарының өмірлерімен мұраларын үйрену, оларды халқымыз ортасында насихаттауды өзінің міндеттері деп біледі.

Сондықтан да, бөліміміз екі бауырлас қазақ және өзбек халықтарының асыл перзенттері болған Дінмұхамед Қонаев және Шараф Рашидовтың ғибратты өмірі және өлмес мұраларын үйрену және кең насихаттау мақсатында кәсіпорындар, қоғамдық ұйымдар мен біргелікте түрлі шараларды ұйымдастырып, соның ішінде қайырымдылық шараларды өткізуді жоспарлап, жүзеге асырып келеді.

Қадірлі конференция қатысушылары!

Негізінде бауырлас қазақ және өзбек халықтары ежелден Тұран деп аталған қасиетті бір мекенде, халық тілімен айтқанда “Жан көрші, Құдайы көрші болып”, “Ауылы аралас, қойы құралас болып” “Бір дариядан су ішіп”, өзра тату-тәтті өмір сүріп кележатқан дос халықтар. Олардың тілі бір, ділі бір, діні бір болып, түркі қауымдар ішінде бір-бірлеріне ең жақын элдер саналады. Олар жері де, суы да тұтас, малы да, жаны да бір болған, бір-бірлерімен қыз алып, қыз берісетін бауырластар.

Бүгінгі күнде бұндай бауырластық қарым-қатынастар және де өркендеп, екі республика арасындағы экономикалық-әлеуметтік, әдеби-мәдени байланыстар дамып барады. Бұған әр екі республика Президенттерінің басшылығында

атқарылып жатқан жақсы көршілік және стратегиялық серіктестік, мәңгі достық және ынтымақтастық байланыстарын өркендету, ұлтаралық қарым-қатынастарын ұлғайту, жалпы мекеніміз болған Түран-Түркістан жерінде тыныштық, татулық, жайбарақаттылықты қамтамасыз ету жолындағы ұзақты көздеуші жүйелі саясаты толық кепілдік береді.

Мемлекеттеріміз арасындағы достық және ынтымақтастық тек қана рухани емес, бәлкі терең құқұқтық негізге ие. 1998 жылы Ташкентте бекітілген Қазақстан мен Өзбекстан Республикалары ортасындағы Мәңгі достық туралы міндеттеме, 2013 жылы қол қойылған Стратегік серіктестік және ынтымақтастық, 2021 жылы екі Республика ортасында қабылданған Ынтымақтық қарым-қатынастары Стратегиясы және басқа да ресми құжаттар біргеліктегі көп бағытты жолдарымызды айқын белгілеп береді.

Әсіресе, Қазақстан және Өзбекстан Республикалары Президенттері Қасым-Жомарт Тоқаев және Шавкат Мираманович Мирзияевтердің саяси батылдығы және өзара ынтылыстары, ұнамды сұхбаттары, пікірлерінің бірлігі, бір-бірлеріне болған үлкен құрметі және достық қарым-қатынастары арқсында тез-тез кездесіп, республикаларымыз дамуы, халықтарымыз тыныштығы және әлауқаттылығын қамтамасыз ету, мәңгі достық және жақын ынтымақтастық байланыстарын және де бекемдеу, басқа да оңірлік және халықаралық маңызға ие мәселелер бойынша қабылдаған құжаттар мен деклорациялары, халықтарымыз арасындағы өзара экономикалық-әлеуметтік, мәдени-гуманитарлық және әдеби-рухани байланыстарды тағыда дамыту мақсатында екі жақтама өзара мүдделерге ие болған келісімдері халқымыздың көңіліндегі қалауларының, арман-үміттерінің жүзеге асып жатқандығының жарқын көрінісі болды.

Орталық Азияның екі алыпсы – Қазақстан және Өзбекстанның бауырластығымен ынтымақтастығы екі дос және көрші мемлекеттің тарихи жадын қайта жаңартып, болашаққа батыл жол алғандығын көрсетеді. Екі елдің жетіскен табыстары қаншалық үлкен болса, олар ортасындағы өзара экономикалық серіктестік соншалық толықрақ және күштірек болады. Бұл жағдай олар арасындағы күн сайын жаңадан жаңа табыстарға кенеліп, дамып баражатқан экономикалық-әлеуметтік мәдени-рухани байланыстарда айқын пайқалып тұр. Өйткені, соңғы жылдарда Президенттеріміздің ынта-әрекеттерімен әуелгі 20-25 жылдар бойы шешілмей кележатқан екі ел арасындағы кей бір мәселелер оң нәтижелерін тапты, халықтарымыздың шекара асып бір-бірлерімен қарым-қатынастарына, кәсіпкерлердің шекара аралық жұмыстарына көптеген жеңілдіктер берілді. Бұл екі халықтың сан ғасырлық арман-үміттерінің, ынта-ынтылыстарының бір екенінің айқын дәлелі болып табылады.

Бұндай үлкен мүмкіндіктер, әріне, екі туысқан, тілі, ділі және діні бір болған қазақ-өзбек халықтарының асыл перзенттері, атақты мемлекет және

қоғам қайраткерлері болған Дінмұхамед Қонаев және Шараф Рашидовдай ұлы тұлғалардың ғибратты өмір жолы және өлмес мұраларын үйреніп және насихаттап баруымызға кең жол ашып берді. Сондықтан да, міне осындай конференциялардың тұрақты түрде өткізіліп баруы өте маңызды болып, қазіргі күніміздің талабына сай келеді.

Қорыта айтқанда, Дінмұхамед Қонаев пен Шараф Рашидовтай ұлы тұлғаларымыздың ел-жұрт дамуы және болашағы жолындағы үлкен қызметтері, халықтарының алауқаттылығы жолындағы байсалды да салықалы және жаратушылық істері баршамыз үшін ғибрат және өнеге.

Бұл екі ұлы тұлға халықтарымыз жүрегінде, ұрпақтарымыз жадында, мемлекеттеріміз тарихында өз ана халқына барлық өмірін бағыштаған кемеңгер азаматтар ретінде өмірбақи қалады. Өмір өткен сайын тарих дөңгелектері алға қарай сылжыған сәрі олардың өлмес жады және де тынықтасып және тереңдеп бара береді.

Олар армандаған шынайы Егемендікке ие болған Қазақстан және Өзбекстан Республикалары міне 30 жылдан асып отыр, Тәуелсіздік арқалы қолға кіріткен ғасырға татыйтын үлкен және әлемге айгілі табыстарын көз қарашығындай асырап, мемлекеттеріміздің дамуы, ел-жұрт болашағы мен халықтарымыздың әл-ауқаттылығы жолында үлкен және маңызды реформаларды жүзеге асырып кледі.

Жылдар өткен сайын мемлекетіміз дамып, еліміз құдіретті, жұртымыз абат, халқымыз бай-дәулетті болып баражатыр. Қоғамымыздың мұндай гүлдеп-өркендеуінің негізгі тәсілі – тыныштық және жайбарақаттылық, ұлтаралық татулық пен бауырластық, халықтарымыздың бірлігімен ауызбіршілігінде.

Қазақ және өзбек халықтарының ұлы тұлғалары Дінмұхамед Қонаев және Шараф Рашидовтар іргетасын қойған, қазіргі ел Президенттері Қасым-Жомарт Тоқаев пен Шавкат Мирзияевтер сәтті жалғастырып кележатқан жақын көршілік байланыстарымыз, маңгі достығымыз және жақын ынтымақтастығымыз әрдайым берік және дәйекті болсын.

Рысбеков Т.З.,

Мендикулова Ж.Б.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: tuyakbai.rysbekov@mail.ru, zhansulu.mendikulova@mail.ru

ОТТЫ ЖЫЛДАР ЖАҢҒЫРЫҒЫ

1941 жылы 22 маусымда Гитлер бастаған фашистік Германия ешқандай соғыс жарияламастан Кеңес одағына шабуыл жасады. Бұл жағдай облыс тұрғындарының патриоттық рухын оятып, жауға деген жеккөрушілік сезімін туғызды. Жергілікті партия және кеңес органдары, әскери комиссариаттың алдында маңызды экономикалық және стратегиялық мәселелерді шешу міндеті тұрды. Ондай міндеттердің қатарында біріншіден соғысушы Кеңес Армиясы қатарын жаңа дайындығы жақсы күштермен толықтыру, екіншіден облыстың ауыл шаруашылығы мен өнеркәсібін соғыс максатына бейімдеп, қайта құру болды. Соғыстың алғашқы күндері 70% облыстың басқарушы органдарының қызметкерлері өз еріктерімен майданға аттанды.

Ауыл шаруашылығын қайта құру жөнінде де көптеген жұмыс атқарылды. Техникалық әскери мекемеге берілуіне және механизаторларының жаппай майданға аттануына байланысты ауыл шаруашылығы жұмыстарының негізгі бөлігі қолмен атқарылды. Соған карамастан ауылдағы жұмыс қарқыны толастаған жоқ. «Коминтерн» ұжымшарының А.Тұрғалиева басқаратын бригада аптап ыстыққа еңбектің ауырлығына төзіп, 7 күн бойы егістік алқапта үзіліссіз еңбек етті [1, 225 - 228 б].

Батыс Қазақстанның жергілікті басқару орындары совет органдарының басшылығымен жаппай әскери мобилизация өткізу жұмыстарын жүргізді, сол сияқты Қызыл Армияны материалдық жағынан жабдықтай және тұрғындар арасында жаппай әскери оқуды ұйымдастыру жұмыстарымен айналысты. Совет органдары қызметіндегі негізгі бағыттың бірі өнеркәсіппен ауыл шаруашылығы майдан мен тылды, елдің қорғаныс қажеттіліктерін өтей алатындай етіп қайта құру болды. Ең алдымен облыста жұмыс істеп тұрған барлық кәсіпорындарды майдан қажеттілігін өтеуге ыңғайлау, әзірлеу керек болды, сонымен бірге бір қатар жаңа өндірісті ұйымдастырып, меңгеру қажет болды, әсіресе жау қолында қалған аймақтан әкелінген кәсіпорындарды аяғынан тұрғызу маңызды еді. Осы жағдайда біздің шығыстағы облыстар, одақтық және автономикалық республикалар шын мәніндегі өндіріс өрлеуін бастап өткізді. Республика үкіметі кеңес органдарының барлық буындарында істейтін жауапты қызметкерлер алдында Кеңес жұмысына бар деңгейдегі депутаттар мен тұрақты комиссарларды белсене қатыстыру, олардың жұмысына жеке басшылық ету, оларды қорғаныс-шаруашылық жұмыстарын ұйымдастыруға жұмылдыру, майданға

күнделікті және тұрақты көмекті күшейте түсу туралы міндет-талаптарын қойды. Жергілікті кеңес органдары басшыларына партия мен үкімет қаулыларының орындалуын, сондай-ақ өз шешімдерінің орындалуын күнделікті бақылап отыру міндеттелді. Атқару комитеті қарауына ұсынылған шешім жобалары ең алдымен осы жобаның орындалуына мүдделі ұйымдар мен бөлімдерден басталуы тиіс болды. Облыстың барлық аудандарында аудандық мәжілістер өткізілді. Кеңес органдары баспасөз бен радио арқылы, белсенділер мен үгітшілер күшімен облыс жұртшылығы Қызыл Армияға жылы киім жинау мен елде қорғаныс қорын құрудың саяси және экономикалық маңызы туралы үгіт-насихат жұмыстарын ұйымдастырды. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап 1942 жылдың аяғына дейін елдің қорғаныс қорына Батыс Қазақстан облысы еңбекшілерінен келіп түскен қаржылай және басқаша көмек түрі: миллион 545 мың сом қаржылай көмек, 468 алтын, 20 кг, 972 гр күміс, 541 гр платина, 1900,5 тонна астық, 22,3 ц май, 19 т пішен т.б. Бұдан басқа облыс еңбекшілері майдан жауынгерлеріне Жаңажылдық, май мерекесіне және революцияның 24 жылдығына сыйлықтар жинауды ұйымдастырып, майданға 30 вагоннан астам сый-сәлемдемелер жіберді. Облыс еңбекшілері барлығы бір кісідей жұмылып, майданға нақты көмек көрсету жолында ерлікпен еңбек етті. Олар ауыл шаруашылық жұмыстары бойынша жоспарды орындап қана қоймай, Тамбов колхозшыларының патриоттық бастамасы бойынша республикада бастаған патриоттық қозғалысқа да үлестерін қоса білді. “Қазақстан колхозшылары” деген атпен жасақталып жатқан танк колоннасы мен әскери ұшақ эскадриласы құрылысына облыстан 52928 мың сом аударылды. Бұл істе Зеленов, Тайпақ, Орда және Шыңғарлау аудандары еңбекшілері белсенділік танытып, басқа аудандармен салыстырғанда қаржыны көбірек жинады [2, 195 - 198 б].

Орда және Жәнібек аудандарынан мың адам мен бес жүз арба бөлінді. Сегізінші әуе армиясы қолбасшысының орынбасары генерал-майор Вихарев Орал облыстық комитетінің хатшысына хат жолдап, онда былай деп жазды: “Сталинград және Оңтүстік майдан бөлімшелерінің жұмысын қамтамасыз ету барысында көрсетілген бастамашылығы мен көмегі үшін Сегізінші әуе армиясының қолбасшылығы Жәнібек аудандық комитетіне алғысын білдіреді”.

1942 жылы аудандық партия комитеті аэродромдардың жедел құрылысын қамтамасыз ету бойынша көптеген жұмыстар жүргізді және Сегізінші АӘК әскери бөлімдерін орналастыруға орасан зор көмек көрсетті. 1942 жылдың соңында біздің әскерлердің Сталинградтағы қарсы шабуылға көшуіне байланысты жаралылар саны күрт өсті. Бір уақытта дерлік Оралға жараланған үш эшелон келді. Жаралылар мектепке орналастырылды, төсек санының жетіспеуіне байланысты олар едендерге жатқызылды. Алайда, қатты аяз жаралыларды еденде ұстауға мүмкіндік бермеді.

1942 жылы, 11 және 12 қыркүйекте неміс ұшақтары Жәнібек ауданының «Алғабас» және «Жаңа Тұрмыс» колхоздарының 38 мың

гектардан астам шабындықтарын бомбалап, өртеп жіберді. Атап айтқанда, Жәнібек және Орда елді-мекендері, әсіресе Сайхын, Шунгай теміржол станциялары және жақын маңдағы патрульдер жау авиациясының бомбасынан зардап шекті [3, с. 138].

Шабуылдың күшеюі, жиі бомбалардың тасталуы салдарынан өлкенің мал шаруашылығына да айтарлықтай зиян келген болатын. 1942 жылы тірі қалған малды орналастыруды келесі кестеден көруге болады:

Облыстар	Барлық мал саны	Ірі қара	Қой мен ешкі	Жылқы	Түйе
БҚО	147,7	22,9	118,9	5,6	0,7
Атырау	111,7	11,5	97,3	2,3	0,6
Ақтөбе	99,5	24,5	68,4	6,6	-
Барлығы	358,9	58,9	284,2	14,5	1,3

1 – кесте. [4, с. 94].

Облыстық партия комитеті мен облыстық атқару комитетінің Батыс Қазақстан бюросының бірлескен отырысында «Сталинград әскери округінен эвакуацияланған әскери міндеттілерді, көлік құралдары мен жылқыларды қабылдау шаралары» туралы қаулы қабылданды. Қозғалыс бағыттары бекітіліп, медициналық және әскери қызметкерлерге шаралар қабылданып, ауыз сумен қамтамасыз етілді. Жәнібек ауданы үшін әскери қызметшілерді қабылдау пункті құрылды, арнайы үйлер жабдықталды, күніне екі рет ыстық тамақ ұйымдастырылды, аяқ киім мен формалар дайындалды. Батыс Қазақстан облыстық әскери комиссариатының саяси қызметкерлері келіссөздер мен саяси ақпараттар өткізді [4, с. 94].

Орал қонақ үйінің орнында тұрған шіркеудің артындағы бөлмелерде 1942 жылдың көктемінен бастап колхоздарда және бақтарда жұмыс істеген, Қазақстанға еңбек армиясынан шығарылған еңбек армиясындағы кеңес немістері орналасты. 1942 жылдың күзінде Сталинградтағы фашистік әскерлер Вольга өзенге жетті. Содан кейін қазақ даласы арқылы өндірістік Оралға соққы беруге ниетті болды. Ұлы шайқас-Сталинград шайқасы Қазақстан шекарасынан бір шақырым жерде өтті. 1942 жылы 16 қазанда Орал майдандық аймаққа, ал 10 күннен кейін КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің бұйрығымен әуе қорғаныс аймағына қосылды [5, с. 186 - 190].

1941 - 1945 жж. ауыр қиындықтарына қарамастан соғыста біртұтас алып одаққа біріккен Кеңес халқының мерейі үстем болып, фашистік Германияны өз ордасында талқандап, Рейхстагтың төбесінде алқызыл туын желбіретті. Кеңес халқы біртұтастығы мен патриотизмнің жоғары рухының нәтижесінде жеңіске қол жеткізді [6, 105 б].

Осылайша соғыстың алғашқы күндерінен бастап Батыс Қазақстан облысы жергілікті кеңестері майдан мен тылдың бірлігі мен біртұтастығы

үшін қозғалысты кеңінен ұйымдастыра білді. Оның формасы әртүрлі болды: бүкілхалықтық қорғаныс қорын құру, қаржылай-заттай лотерея мен мемлекеттік заемға белсене жазылу, майдангерлер үшін жылы киім мен қару-жараққа қаржы жинау, сенбіліктер мен жексенбіліктер ұйымдастыру, мүгедектер мен жаралыларға үнемі көмек көрсету, т.б.

Қазақстандықтардың ерлігі Сталинградты неміс басқыншыларынан қорғау кезінде ерекше көзге түсті. Себебі Қазақстан территориясы Сталинград облысымен шектесіп жатты. Батыс Қазақстан, Атырау, Гурьев және Ақтөбе облыстарының Сталинградқа жақындығын ескеріп, майданға байланысты осы майданның жақын тылына айналды. Ал, Батыс Қазақстанның Орда, Жәнібек, Казталовка, Жалпақтал аудандары тікелей Сталинград әскери округына қараса, Сайхын, Шоңғай, Тасқала, Переметное, Шыңғырлау теміржол станцияларыда Сталинград майданының қарамағына енгізілді. Сталинградты Қазақстанның орталық, шет аймақтарымен және Орта Азиямен байланыстыратын ірі темір жол станциясы әрі облыс орталығы - Орал соғыс аймағы деп табылды. Майданда да Батыс Қазақстандықтар айтарлықтай ерліктің үлгісін көрсетті [2, 199 б].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ұлы отан соғысы жылдарындағы Батыс Қазақстан облысының жағдайына қатысты деректер алуан түрлі болып келеді. Соғысқа дейінгі облыстың дамуы мен облыс экономикасын соғыс жағдайына сай қайта құруына, от жалыны шарпып тұрған жылдар аралығындағы БҚО-ның әлеуметтік-экономикалық дамуына, Батыс Қазақстан облысының жақын тылы - Сталинград майданы мен облыс тұрғындарының жұмыла көрсеткен көмегіне қатысты мәліметтер арқау болған тың еңбектердің барлығы дерлік, сонымен қатар мұрағат мәліметтері де осы тақырыптың дерегі бола алады.

Мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету мақсатында шынайылық, салыстырмалылық, тарихилық пен жүйелілік қолданылды. Соғыс тарихына қатысты зерттеу жұмыстарын жүргізген зерттеушілердің еңбектерін өзара салыстыра отырып, талқылау жұмыстары жүргізілді. Алынған деректерді жүйелеу арқылы соғыс жылдарындағы облыс тарихына қатысты қорытындылар жасалып, толыққанды көзқарастар қалыптастырылды.

Соғыс басталған уақытта, облыс аймақтарында және Орал қаласында жасы соғысқа жарамды, майдан даласына өз еріктерімен барып, Отанды қорғау үшін, жеңіс үшін мойымай күресемін деуші азаматтардың митингілері болып өтті. 1941 жылға қарай облыс тұрғындарының жалпы саны 395631 адамды құрады, 8753 адам бұл уақытта майдан даласына аттанған болатын. Соғыс нәтижесінде 36548 адам өлтіріліп, хабарсыз жоғалып кетті. Соғыс аяқталар уақытқа жақын, 1946 жылы облыс халқының саны 28%-ға азайды [8, с. 242 - 244].

1941 жылдың күз айларына қарай Орал қаласына Батыс аймақтардан адамдар эвакуациялана бастады. Соғыстың алғашқы жылдарының өзінде біздің өңірге 62 мыңға жуық адам әкелінді [7, с. 246]. 1941 жылдың күзінен бастап желтоқсан айына дейін 420 неміс отбасы Жымпиты ауданына

көшірілді. Бастапқы уақыттарда олар жұмыссыз болды, көпшілігі жертелелерде өмір сүрді. Жергілікті қазақтардың арқасында көптеген неміс отбасылары аштықтан аман қалды. Неміс әйелдері, соның ішінде Браун Мария, Рудер Агада, Дислинг Эмилия және басқалары механизатор қызметін атқарып, жеңісті бір табан жақындатуға өз үлестерін қосты. Ал, ер азаматтар еңбек армияларына жіберіліп, арнайы лагерьлерде өмір сүрді [8, с. 17 - 25].

Ақырғы демі қалғанша соғысып, тылда аянбай еңбек еткен, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып, ешқандай ұлтқа бөлінбей, бір жапырақ нанды бөліп жеген қарт жауынгер бабаларымыздың еңбегінің арқасында Отанымыз жаудан азат етілді. Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік архивінде Ұлы Отан соғысына қатысқан біздің жерлестеріміздің ерліктеріне айғақ болатын көптеген құжаттарды сақтап отыр. Солардың бірі «Майданнан келген хаттар» топтамасы.

Майданнан келген хаттар Қазақстандық патриотизмді қалыптастыруға себеп болар дүниелер. Әрқайсы да құнды. Парағы сарғайса да, керегі көп, берері мол. Отан үшін от кешкен батыр бабаларымыздың ерлігін дәріптейді.

Гвардия сержанты Иван Куличевтың әкесіне, Кеңес Одағының батыры Долгих Анатолий Гавриловичтың әкесіне, Кеңес Одағының батырлары майор Ивановтың, аға лейтенант Козловтың, кіші лейтенант Лаврухинның, Сорокинның, Чагаевтың, әкесінің Д.А.Гавриловичке, гвардия аға лейтенанты К.И.Мореваяның анасы Р.Е.Гологорскаяға, Кеңес Одағының батыры Темір Масиннің достарына, мұғалімдері Дина мен Қабдолға жазған және т.б. хаттар сақтаулы.

Майданнан келген хаттардың барлығының дерлік мазмұны бірдей. Туған жерінен алыста жүргенің, жауды жақын арада жеңетінің, жетім қалған ұлы мен қызына деген сағынышы білінеді. Елін-жерін, туған-туыстарын сағынған әрбір жауынгер елге аман оралуды армандайды. Саналарында бір ғана ой-«Біз жауды жеңеміз!» [9, 2-п].

1942 жылдың қыркүйегінде Орал мен Гурьев (Атырау) қалаларында қорғаныс комитеттері құрылды. Оралда ірі радио, телефон, телеграф торабы орналастырылды. Осынау байланыс жүйесі арқылы Сталинград майданы Бас командованиемен берік қатынас жасауға мүмкіндік алады [10, 331 б].

Батыс Қазақстан жерінде жиырмаға жуық әскери госпиталь жұмыс істеді. Майданның таяу тылы болған Оралдағы механикалық зауыт 1942 жылдың тек үшінші тоқсанының өзінде-ақ Сталинград майданының 300 танкісін жөндеп, 500 моторын іске қосады [11, 16 - 17 б].

Жанболат Аупбаев өз мақаласында Ұлы Отан соғысы жылдарында Орал облыстық НКВД-сының бастығы болып қызмет атқарған С.Бойконың өз аузынан жазып алған естелігін келтіреді: «Жау ұшақтары бірде теміржолдарды бомбаласа, енді бірде диверсиялық әрекетке бейімделген парашютші десанттарды түсіре бастады. Көп ұзамай Орда мен Жәнібек аудандарындағы халық жасақшыларының шақырусыз келген қонақтармен қақтығысуы басталды. Бірде әуе диверсанттары Жаңақала және Фурманов аудандарымен шектескен жердегі кеңшарлардың бірінің қой фермасына

бомба тастады. Таң алакеуімдегі тұманда неміс ұшқыштарына қой қоралары аэродром болып көрінсе керек. Содан кейін олар Жәнібек стан-сасында біраз нәрсені бүлдіріп кетті. Орда және Жәнібек елді мекендерінің көптеген қарт тұрғындары жау ұшақтарынан қарша бораған листовкалардың дала жолдарында шашылып жатқанын әлі ұмыта қоймаған да болар. Бірақ гитлерлік диверсиялық орталықтың «Ресей жөніндегі мамандары» Қазақстанды Әзербайжаннан айыра алмайды екен. Олардың Орда және Жәнібек далаларына тастаған листовкалары әзербайжан тілінде еді. Мұны фашистер кейін түсінді» [12].

Қ.Досқалиевтің «Сражающемуся Сталинграду» деген кітабында «1943 жылдың көктемінде Орда және Жәнібек аудандарының құмды шағылдарына жаудың пара-шютшы десантшылары түсірілді. Жәнібек ауданының Калинин атындағы колхозының бақташысы Ж.Бисеналиев бөгде адамдарды өз үйіне шақырып, бұл жайында НКВД-ның аудандық бөлімшесінің бастығы М.Қабақовқа хабарлады. Оқиға болған жерге шұғыл чекистер тобы жетіп, гитлершіл агенттер тұтқындалды. Олар байланысқа қажетті рациямен, шифрлармен, су қоймаларын уландырғыш құралдармен жарактандырылған. Діни сипаттағы кітаптар мен қомақты қаржы да табылған» делінген [13, 40 - 41 б]. Осы автор «Қаһарман қала және Қазақстан» кітабында фашистік барлау қызметі сол кезде тыңшыларының санына ғана емес сапасына да айрықша көңіл бөліп, арнайы даярлау орындарын көптеп ашқанын жазады. «Олар (тыңшылар) негізінен совет әскери тұтқындарынан құралды. Мұндай мектептер мен курстарда жылына 10 мың шпион мен диверсанттар даярланып отырды. Тек 1942 жылдың қазан-қараша айларында Сталинград бағытында 200-ге жуық агенттер іс-әрекеті әшкереленді» дейді [14, 95 б].

Маңызды нысандарды диверсиялық әрекеттерден қорғау үшін ауданда еріктілерден күзет топтары құрылады. Аталмыш кітапта жау ұшақтарының шабуылына байланысты екінші батальонның командирі, Жәнібек аудандық партия комитетінің екінші секретары Байбатыровтың әлденеше рет батальон жауынгерлерін ұрысқа бастап шыққаны келтірілген. «Бұл ауданның ерікті батальондары жау парашютшілерімен қақтығысып қалды. 1942 жылдың 15 қыркүйегінде фашистер екі адамды, контейнерді парашютпен түсірді. Оның ішінде жарылғыштар, пистолеттер, патрондар, азық-түлік, конфет және басқа уланған тәтті тағамдар бар еді».

Сталинград майданы Қазақстанның шекарасына қарай жылжыған 1942 жылдың жазынан бастап жау маңайдағы тылды әуеден де, жерден де зерттеуге кіріскен. Жәнібектік А.Серединаның айтуынша, тамыз айының екінші жартысынан бастап күн сайынғы таңғы 9-да станция үстімен шығысты бетке алған неміс «Юнкерсі» ұшып өтеді. Оның үстіне кейін анықталғандай, ел ішінде жасырын жау барлаушысы да болған екен. Ол - Жәнібектің тұрғыны Тимофей Королевский. Жәнібек аудандық мұрағатының №1 қордағы №298 істің №2 тізімдемесінің 23-бетінде: «Тимофей Андреевич Королевский, 1905 жылы 20 қаңтарда туған. Ұлты-орыс. Шала сауатты. Жәнібек ауданы, Жәнібек ауылы, Вокзал көшесі, №44 үй тұрғыны» деп

тіркелген [15, 23-п]. Үйленбеген, жалғыз тұрып, ешкіммен ашылып сөйлеспеген Тимофей 1983 жылы қайтыс болған. Жергілікті атқару органы, ішкі істер өкілдері иесіз қалған үйінің жертөлесінен әскери дүрбі, қорап-қорап сол кезде қат болған үнді шәй мен иіссу, радиотехника, кір сабындар, алтын және күміс қасықтар, кітаптар тапқан. Көзкөргендердің айтуынша, Тимофей сары брезент плащ киіп, қол арбамен ауыл ішін кезіп, жинаған темір-терсегін ауласына үйе берген екен. Қара жерге бос шөлмектерді текшелеп алып, темірді үстіне қалап тастаған. Өмірден өткесін барып ҰҚК (КГБ) екі қызметкері іздеп келеді. Олар сол кездегі әскери комиссариат қызметкері Надежда Папеняға Королевскийдің неміс әскери формасын киіп, медициналық көлік жанында түскен фотосуретін көрсеткен. «Тимофейді бірден таныдым. Ол туралы қазбалап сұрады. Менің қызығушылығымға «Бұл жерде сұрақты сіз емес, біз қоямыз» дегені есте қалды» дейді Надежда апай. Соғыс тарихын зерттеп жүрген, «Жаралы жылдар жаңғырығы» кітабының авторы, Жәнібек аудандық мұрағатының директоры Ахмедияр Батырханов қазір Алматыда тұратын Кәкима Өтеғалиеваның: «Менің атам Тастан Ұзынкөл мен Жәнібектің ортасын мекендеп, қой бақты. Тимофей далада тышқан аулап жүріп, атамның үйіне бас сұғатын. Шәй ішіп кететіні болмаса, ашылып әңгіме айтатын адам емес» дегенін алға тартады.

«Жәнібек бомбаланып жатқанда Тимофей далада тышқан аулаған боп жүреді екен ғой. Сол кездерде бомбалаудың дәл уақыты да Королевскийге белгілі болғаны ма?...» дейді кейін барып жәнібектіктер. Бірақ, кезінде әр жерге бір қисая кететін елеусіз Тимофейден ешкім де сезіктенбеген [16].

Нәтижелер мен талдаулар

Қанша уақыт өтсе де халық зердесінде мәңгі сақталатын тарихи оқиғалардың бірі-Ұлы Отан соғысында елі мен жерін фашист басқыншыларынан қорғап, аман алып қалу жолында қасық қаны қалғанша күрескен аға ұрпақ ерлігі еш уақытта ұмытылмақ емес. Әсіресе, сол бір сұрапыл соғыстың ерлері туып өскен топырақта оның ұрпақтары мен жоқтаушысы барда сан мәрте төгілген тер жаңғыртыла бермек. Осындай кезең, яғни бұрынғы ыдырап кеткен Кеңес халқы үшін 1941 - 1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысының жеңісіне биыл 77 жыл толғалы отыр. Сұрапыл соғыс барысындағы Батыс Қазақстандықтардың майдан даласы мен қатар тылдағы ерлік жолын мұрағат құжаттары арқылы, майдангерлердің естеліктері, куәгерлердің жазбалары қазіргі кезге дейін көптеп айтылып, жан-жақты қарастырылып келеді. Дегенменде, Қазақстанның басқа өңірлеріне қарағанда Батыс Қазақстан осы сұрапыл соғыс жылдары майданға ең жақын стратегиялық аймақ болғандықтан ең көп зардап шеккен өңір болып есептеледі. Осыған орай бүгінде еліміздің тарихында өзіндік терең із қалдырған соғыс тарихына ұлттық мүдде тұрғысынан лайықты баға беру жолында ғылыми-зерттеу жұмыстар әліде көптеп жүргізілуді қажет етеді деп ойлаймын. Ұлы Отан соғысындағы Батыс Қазақстан тарихын, сол кезеңдегі батыс өлкедегі тарихи оқиғаларды зерттеу соғысқа қатысты тарихи оқиғалардың құжаттамалық негізін жинақтап, ғылыми айналымға қосылуына

ықпал етті. Батысқазақстандықтардың майдан мен тылдағы ерен ерліктері мен Сталинград майданының жақын тылындағы атқарған қызметтерін зерттеу, өзіндік зерттеу нысаны ретінде облысымыздың соғыс жылдарындағы қоғамдық-саяси өмірі мәселелерін, олардың қатарында ең алдымен жергілікті кеңестердің қалыптасу, даму және нақтылы қызметі тарихы мен Қазақстан тарихын байланыстыру тарих ғылымының келелі мәселелерін толыққанды саралауға көмектеседі деп ойлаймыз. Батыс Қазақстанның Ұлы Отан соғысы жылдарындағы әлеуметтік-экономикалық дамуы мен сол сұрапыл жылдардағы өңір жағдайын зерттеу-өлке тарихының бұрмаланған мәселелерін өмір шындығына сай зерттеуге өзіндік үлесін қосып, облыс тарихын зерделеп, Орал қаласының соғыс жылдарындағы тарихына байланысты тың деректерді тұжырымдауға, сонымен қатар соғыс жылдарының қалың көпшіліктің қоғамдық сана-сезімнің оянуына тигізген оң әсерін көрсетуге жол ашады деп сенеміз. Батыс Қазақстан облысының Ұлы Отан соғысы жылдарындағы әлеуметтік-экономикалық жағдайын зерттеу сұрапыл жылдардың ақтаңдақ мәселелерін шешіп, ел есінде мәңгіге қалатын соғыс жылдарына лайықты баға беруге мүмкіндік бере отырып, облыс халқы мен өскелең ұрпақтың өлкетануға, туған жеріміздің тарихын тануға, қазіргі замандағы Қазақстан тарихын зерттеуге деген қызығушылықтарын арттыра түспек. Бүгінгі бейбіт күнге жеткізген ардагерлердің, майдангерлердің ерлігі мен кешегі тарихын ұмытпаған елдің болашағы жарқын боларына кәміл сенімім мол.

Қорытынды

Өткен азапты жолдың ауыр сабақтарын халық ешқашан да ұмытпайды. Оның ауыр сабақтары біздің санамызға ұялап, қазіргі ұрпақтарды ерлікке, қырағылыққа баулып, жарқын болашағымызды қорғауға әрдайым дайын тұруға шақырады. Ұлы Отан соғысы Кеңес Одағы тұсындағы талай ақын-жыршылар шығармашылығына арқау болды. Мұның ішінде ел мен жерде жүріп, жеңіске тілектес болған қаламгерлер да, аласапыран майданда қан кешіп жүріп Отанын, халқын жырлаған ақындар айтарлықтай болды.

Біздің аталарымыз бен әкелеріміздің батырлықтары мен жанқиярлықтары, олардың өз Отанына деген шексіз сүйіспеншіліктері Қазақстанның бүгінгі жауынгерлері үшін мақтан тұтарлық үлгі ғана емес, бұл бірнеше ұрпақты байланыстыратын қоғамның рухани дамуы мен ұлттық қайта өрлеуінің жоғары адамгершілік негізі.

Жеңіс күні - абыроймыз бен даңқымыздың мерекесі. Табандылық пен ерлік, Отанға деген сүйіспеншілік қатал соғыста Жеңіске жеткізді. Сол бір сұрапыл жылдары Қазақ халқы өзінің Отанына, жеріне деген патриоттық сезімін, ұлттық мақтанышын дәлелдеді. Жауға қарсы шайқастар барлық елді мекенде болған. Сол жылдары Қазақстан миллиондаған босқындарды өз бауырына алып, аналық мейіріммен тәрбиеледі.

Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев: «Ұлы Жеңіс-Қазақстан тарихының жарқын беттерінің бірі. Бұл-қан майданда от кешкен соғыс

ардагерлері мен сол жылдарда «Бәрі де майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін»деп, құлақтары жастыққа тимеген тыл ардагерлерінің мейрамы» деп атап өткен болатын. Табан ет, маңдай термен келген осы Ұлы Жеңіске қаруымен де, қаламымен де үлес қосқан, аты аңызға айналған қаһарман жауынгерлеріміздің қаһармандық рухы ұрпақтан - ұрпаққа өнеге болады деп санаймын.

Әдебиеттер тізімі

1. Ғұмаров Ж. Батыс Қазақстан облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында//library.wku.kz. -Орал.
2. Рысбеков Т.З., Бірімжаров Б.Қ., Құрманалин С.Б., Жақсығалиев Ж.Ж., Рысбекова С.Т. Батыс Қазақстан облысының тарихы.-Орал, 2015.-292б.
3. Букаткин П.Р. Западноказахстанцы в годы суровых испытаний (1941-1945). [Текст] / П. Р. Букаткин. -Уральск, 2005. -200 с.
4. Букаткин П.Р. Западный Казахстан-ближайший тыл Сталинградского фронта/ П.Р.Букаткин// Проблемы войны и мира в контексте мировой истории: Материалы международного научно-практической конференции. – Уральск, 2005. -21с.
5. Деев В.А.Западно-Казахстанская область в годы Великой Отечественной Войны//library.wku.kz. -Уральск.
6. Рысбеков Т.З. Менің Қазақстаным [Текст]:монография. Орал, БАҚ және Баспа орталығы, 2007. -160 б.
7. Сдыков М.Н. История населения Западного Казахстана. Алматы, 2004.-408с.
8. Гадильше О. Джамбетинские немцы: 60 лет депортации немецкого населения в Джамбетинский район ЗКО (1941-2001 гг.). Уральск, 2003. -214с.
9. БҚО ММ, 39-қор, 1-тізім, 40-іс.
- 10.Қозыбаев М. Казахстан-арсенал фронта. -А.,1970. -331б.
- 11.Букаткин П.Р. Западный Казахстан в годы ВОВ. -Уральск, 1967. -16-17б.
12. Аупбаев Ж.1942 жыл. Қазақ даласы. Құмға құлаған «Юнкерс»//Егемен Қазақстан. -2001.
13. ДосқалиевҚ. Сражающемуся Сталинграду. -Алматы:Қазақстан. -1983. -40-41б.
- 14.Досқалиев Қ. Қаһарман қала және Қазақстан. -Алматы:Қазақстан. -1973. -95б.
15. Жәнібек М, 1-қор, 2-тізім, 298-іс.
- 16.Рахманов Н. Жәнібектегі жау тыңшысы//Астана ақшамы. -2012.

Уалиев А. А.
магистрант 1 курса факультета
«Бизнес, образование и право»
Инновационный Евразийский
университет
Республика Казахстан, г. Павлодар

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РЕЖИМА ВРЕМЕНИ ОТДЫХА В ТРУДОВОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

Главной обязанностью государства и ее органов является признание, гарантирование, обеспечение и защита основных прав и свобод человека и гражданина. Конституция Республики Казахстан в ст. 1 закрепила положение, что человек, его жизнь, права и свободы являются высшей ценностью государства [1]. В связи с этим, Казахстан как демократическое, социальное и правовое государство, взял на себя обязательство соблюдать общепризнанные принципы международного права.

Закрепление права на отдых в статье 24 Конституции Республики Казахстан означает, что это право приобрело наивысшую охрану со стороны государства. Конституционное право на отдых предусматривает право каждого гражданина на еженедельный отдых оплачиваемый ежегодный отпуск, установление сокращенного рабочего дня для определенных профессий, сокращенную продолжительность работы в ночное время. То есть общепринятым как на международном, так и на национальном уровне есть положение о том, что рабочее время не может длиться целые сутки, а следовательно, существует время, в течение которого лицо выполняет свои трудовые функции, и время, которое отведено на отдых и которое является свободным от трудовой деятельности. Иными словами, конституционное право на отдых гарантирует каждому гражданину наличие у него времени для восстановления сил и сна как важных физиологических потребностей каждого. Поскольку право на труд является неотчуждаемым правом каждого человека, важно, что конституционное право на отдых так же рассматривается отечественным законодателем как неотчуждаемое.

Более того, именно они – права и свободы, а также их признание, легализация, защита, охрана, реализация, гарантирование со стороны государства, – выступают конституирующей основой правовой демократической государственности, что является определяющим признаком современного социально-демократического государства.

В международном и национальном законодательстве, регламентирующем права человека и основных законах развитых государств, в качестве одного из важнейших прав закрепляется - право на отдых. Правовое регулирование времени отдыха осуществляется актами ООН, МОТ, Европейского Союза, других региональных организаций и на уровне национального законодательства Республики Казахстан. Значение

источников международно-правового регулирования труда и времени отдыха, в частности, заключается в провозглашении основных прав человека, которые должны быть закреплены в законодательстве каждой цивилизованной страны.

С 1 января 2016 года вступил в силу новый Трудовой кодекс Республики Казахстан. Принятый закон направлен на формирование новой модели регулирования трудовых отношений в комплексе мер по либерализации экономики.

При кодификации национального трудового законодательства, законодатель в Трудовом кодексе Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК [2], максимально попытался решить вопрос о легальном определении сторон трудового договора с целью унификации соответствующих терминологических определений.

В настоящее время в отечественной научной литературе активно обсуждаются положения Трудового кодекса Республики Казахстан в части регламентации времени отдыха, вносятся предложения по совершенствованию соответствующих положений. Отмечая в целом соответствие Трудового Кодекса РК международным трудовым стандартам в сфере времени отдыха и положительному зарубежному законодательному опыту, ученые в то же время обращают внимание на необходимость устранения определенных пробелов в правовой регламентации указанного института.

Право на труд и право на отдых являются конституционными правами граждан и имеют высокую социальную значимость, в связи, с чем урегулирование данных вопросов без пробелов и противоречий является одной из основных задач законодателя в данной сфере.

На основании действующего законодательства и анализа научной литературы рабочее время можно определить, как период, в течение которого работник выполняет свои трудовые обязанности, работодатель в свою очередь обеспечивает возможность для из выполнения, а также иные периоды, которые на основании закона учитываются в качестве рабочего времени.

Время отдыха, с точки зрения трудового законодательства можно определить, как периоды, когда работник не выполняет свои трудовые обязанности, например, отпуск.

Проблемы, связанные с урегулированием рабочего времени в первую очередь, включают в себя необходимость эффективного контроля за соблюдением режима рабочего времени работниками.

Время отдыха – это время, в течение которого работник свободен от выполнения трудовых обязанностей и которое он может использовать по своему усмотрению.

Виды времени отдыха по трудовому законодательству Республики Казахстан.

1. перерывы в течение рабочего дня (рабочей смены) - перерыв для отдыха и приема пищи;
2. внутрисменные и специальные перерывы;
3. ежедневный (междусменный) отдых;
4. выходные дни (межвахтовый отдых);
5. праздничные дни;
6. отпуска.

В литературе отдых рассматривается двояко. С одной стороны он будет предоставлять возможности и создавать условия для социальной жизни, с другой – может выступать в качестве самостоятельного элемента жизни в условиях его коллективного характера. Во втором случае он сочетает отдых как таковой (восстановления работоспособности) с ценностью общения, участия в определенной социальной среде.

Основным направлением для усовершенствования нормативно-правовых актов о времени отдыха должно быть корректирование норм трудового кодекса, и всех остальных юридических актов. Это подразумевает под собой расширение свободы работодателя и сотрудников при регулировании времени досуга, обеспечивающееся принятием локальных актов предприятий, заключением договоров, соглашений. Также необходимо в трудовом законодательстве установить и закрепить назначение целевого времени досуга. Гарантией для использования такого вида отдыха сотрудников будет наложение запрета на выполнение в период тарифного отпуска предусмотренной договором работы.

Отмечая в целом соответствие проекта международным трудовым стандартам в сфере времени отдыха и положительном зарубежном законодательном опыте, ученые в то же время обращают внимание на необходимость устранения определенных пробелов в правовой регламентации указанного института.

В современных условиях реформирования трудового законодательства Республики Казахстан изучение и сравнительный анализ норм права о времени отдыха различных стран, сопоставления с международными стандартами позволяет совершенствовать национальное законодательство нашего государства в этой сфере.

Отечественные ученые также обращают внимание на необходимость усиления юридических гарантий права на отдых по трудовому законодательству Республики Казахстан.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.03.2019) // <http://adilet.zan.kz>
2. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.03.2022) // <http://adilet.zan.kz>

Усенов С.А.

К.э.н., доцент ВАК, профессор,
Евразийская Юридическая Академия им. Д.А.Кунаева,

Умбеталиева Б.К.

старший преподаватель кафедры «ЭиООД»,
Евразийская Юридическая Академия им. Д.А.Кунаева,

Умбеталиева Г.К.

преподаватель кафедры «ЭиООД»,
Евразийская Юридическая Академия им. Д.А.Кунаева,

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

В условиях цифровой трансформации проблемы кадровой политики касаются не только новых компьютерных систем, производственных систем, но и имеет отношение к меняющимся менталитетам и сознанию людей - потребителей и тех, кто работает в организациях. Персонал как приоритетный, стратегический, специализированный ресурс предприятия имеет сложную количественную и качественную структуру. Дальнейшее развитие цифровой технологии также способствует преобразованию всех компонентов системы управления людскими ресурсами на предприятиях-оценке, планировании, организации, стимулировании.

Безусловно, оцифровка человеческих ресурсов - горячая тема в наши дни. Так как оцифровка способствует оптимизации процессов, повышению эффективности и скорости, и в конечном итоге формируется модернизированная функция HR. Сегодня компании сталкиваются с новыми вызовами в том, как они подходят к набору, удержанию и вовлечению сотрудников.

Новые цифровые потребительские практики накладываются на предприятия и приводят к изменению ожиданий сотрудников, в частности в отношении цифровой среды. HR руководить этими новыми вызовами не может остаться в стороне. Исторически сложилось так, что функция HR была создана для управления персоналом. HR-специалисты позаботились о соблюдении законодательства, хлопотах по набору, обработке, внедрению, оценке, компенсации и увольнению сотрудников [1].

Хороший специалист по кадрам - это, по сути, специализированный менеджер с набором юридических навыков, определяющий и управляющий отдельными процессами, связанными с сотрудниками в компании.

Эта история отчасти ответственна за плохую репутацию, с которой сегодня сталкивается HR-служба. На рынке труда, сосредоточенном на компании, а не на сотруднике, HR был идентифицирован как голос «друга», а не друга сотрудника.

Специалисты по кадрам будут проверять кандидатов, чтобы убедиться, что они могут быть сформированы в корпоративной культуре; они будут

проводить массовые сокращения и закрывать заводы, которые они будут силой, чтобы победить для любого карьерного роста.

В большинстве стран соблюдение законодательства настолько сложно и постоянно меняется, что на администрацию сотрудников по-прежнему приходится большая часть ежедневной работы HR-службы. В результате кадровые процессы одними из первых были оцифрованы и переданы на аутсорсинг.

Например, в Северной Америке и Западной Европе по меньшей мере 30% компаний уже передают управление заработной платой на аутсорсинг, и эта тенденция растет. В Бельгии аутсорсинг достигает 90% [2]. Сотни новых поставщиков программного обеспечения для совместной работы изобретают HR-процессы с помощью новаторских решений. Clustree, например, решение, интегрирующее искусственный интеллект в обработку данных HR, Assessfirst в прогностическом рекрутинге, Talentsoft, предлагающий основные инструменты управления талантами, или Workday с его решением для расчета заработной платы SaaS.

Компании сталкиваются с новыми проблемами в подборе, удержании и привлечении сотрудников, в условиях пандемии можно заметить тенденцию по глобальной войне за таланты. Самой важной причиной является потребности, в реальности, для этого нужно найти ответы на вопросы: есть ли на рынке труда специалисты, которые обладают тем уровнем знаний и талантов, что необходим для ведения бизнеса. Сегодняшняя демография способствует напряженному рынку талантов. Действительно, по мере того как сотрудники приближаются к пенсионному возрасту, они нуждаются в замене. Но в большинстве стран следующее поколение (Поколение X) лишь наполовину меньше поколения бэби-бума, что создает разрыв между спросом и предложением [3]. Кроме того, экономика становится все более глобальной, а талант - все более мобильным. Раньше **отделы кадров** конкурировали только со своими местными коллегами. А сегодня эта конкуренция выходит за все рамки, предъявляя новые требования к **стратегиям брендинга компаний**.

Появление на рынке труда миллениалов (или Поколения Y) - это еще одна проблема, с которой должен справиться отдел кадров. Миллениалы составляют сегодня большинство рабочей силы, и к 2030 году они составят около 75% рабочей силы [4, с.635]. Ожидания миллениалов относительно рабочего места, по-видимому, сильно отличаются от ожиданий старших поколений.

Такие вещи, как мобильность, удаленная работа, гибкий рабочий график, поиск вакансий и личностное развитие, все больше и больше влияют на их выбор работы. Наряду с важностью индивидуального развития, сотрудники также ожидают большего от своей компании с точки зрения сообщества. По мере исчезновения исторических сообществ - люди стремятся искать цифровые сообщества, в частности, на своем рабочем месте.

Сегодня большинству компаний приходится иметь дело с массовым увольнением сотрудников, частично вызванным несоответствием между существующими процессами и ожиданиями сотрудников. Рабочая сила США считается одной из самых занятых, но уровень вовлеченности составляет всего 30% [5]. Уровень вовлеченности еще ниже в Казахстане, где, например, только 10% казахстанских работников активно заняты на своей работе.

Но в то время как вовлеченность падает, она также становится самым большим дифференциатором производительности. В условиях редкого таланта и глобальной конкуренции победителями в бизнесе завтрашнего дня, несомненно, станут те компании, которые используют исследование вовлеченности сотрудников. К сожалению, большинство компаний все еще ошибаются или сомневаются в целесообразности вовлечения кадров.

Цифровизация-кадровая возможность для стратегической роли за исполнительным столом. В то время как проекты сосредоточены на цифровом рабочем месте и опыте сотрудников, чтобы HR владел инициативой цифровой трансформации, HR-менеджер больше работает с другими сотрудниками, генеральным директорам, внутренними коммуникациями [6, с.123].

В последние годы **оцифровка** глубоко изменила способ работы компаний. Но во всех **проектах цифровой трансформации** человеческий фактор является ключом к успеху. С этой точки зрения **HR-функции, цифровизация** представляет собой уникальную возможность переосмыслить себя в более стратегическую роль.

Чтобы справиться с проблемой подбора, роста и удержания талантов, компания должна досконально переосмыслить весь **опыт сотрудников**.

ИТ-функция связана с тем, как будут управляться и обслуживаться цифровые системы и сколько это будет стоить. Функция внутренней коммуникации связана с тем, насколько эффективно она может передавать сообщения сотрудникам.

Финансовая функция связана с деньгами и страхованием. Функция HR, в первую очередь связана с тем, как она будет управлять процессом, а не с тем, как сотрудник будет жить этим процессом, важно правильным образом позиционировать бренд работодателя.

Все вышесказанное особенно актуально в контексте цифровизации и цифровой трансформации. Каждая бизнес-функция ориентирована на оцифровку своих бизнес-процессов, не принимая во внимание весь цифровой опыт сотрудника. В результате потребности сотрудников не удовлетворяются, а проекты цифровой трансформации терпят неудачу.

Опыт сотрудников не имеет определенного чемпиона внутри организаций, что представляет собой идеальную и естественную **возможность для HR** заполнить эту пустоту и претендовать на владение опытом сотрудников и его цифровыми аспектами. Учитывая стратегическую важность этой задачи, уже одно это оправдывало **бы стратегическую роль**

HR в системе WorkFlowSoft, которая позволит сократить количество рутинных операций, автоматически создавать задания на сотрудников так, чтобы можно было легко проконтролировать ход работы, вовремя напомнить о сроках [7].

Управление изменениями в рамках инициатив по цифровой трансформации. HR-менеджер также может помочь в управлении изменениями в связи с проектами цифровой или организационной трансформации.

HR-менеджер может сотрудничать с операционными менеджерами и опираться на их опыт в **управлении персоналом**. Как вовлечь старшее поколение в **цифровые процессы**, как удовлетворить потребности миллениалов, как захватить и передать опыт, все эти аспекты являются актуальными, в связи с тем, что **HR** может сыграть решающую роль.

HR-менеджер также может принести пользу через управление внутренними сообществами. Внутренние сообщества представляют собой стратегическую ценность компании. Они помогают захватывать и передавать знания, развивать корпоративную культуру, помогают в вовлечении сотрудников и удовлетворении потребностей.

На рисунке 1 представлены наиболее востребованные HR-специалистами цифровые инструменты.

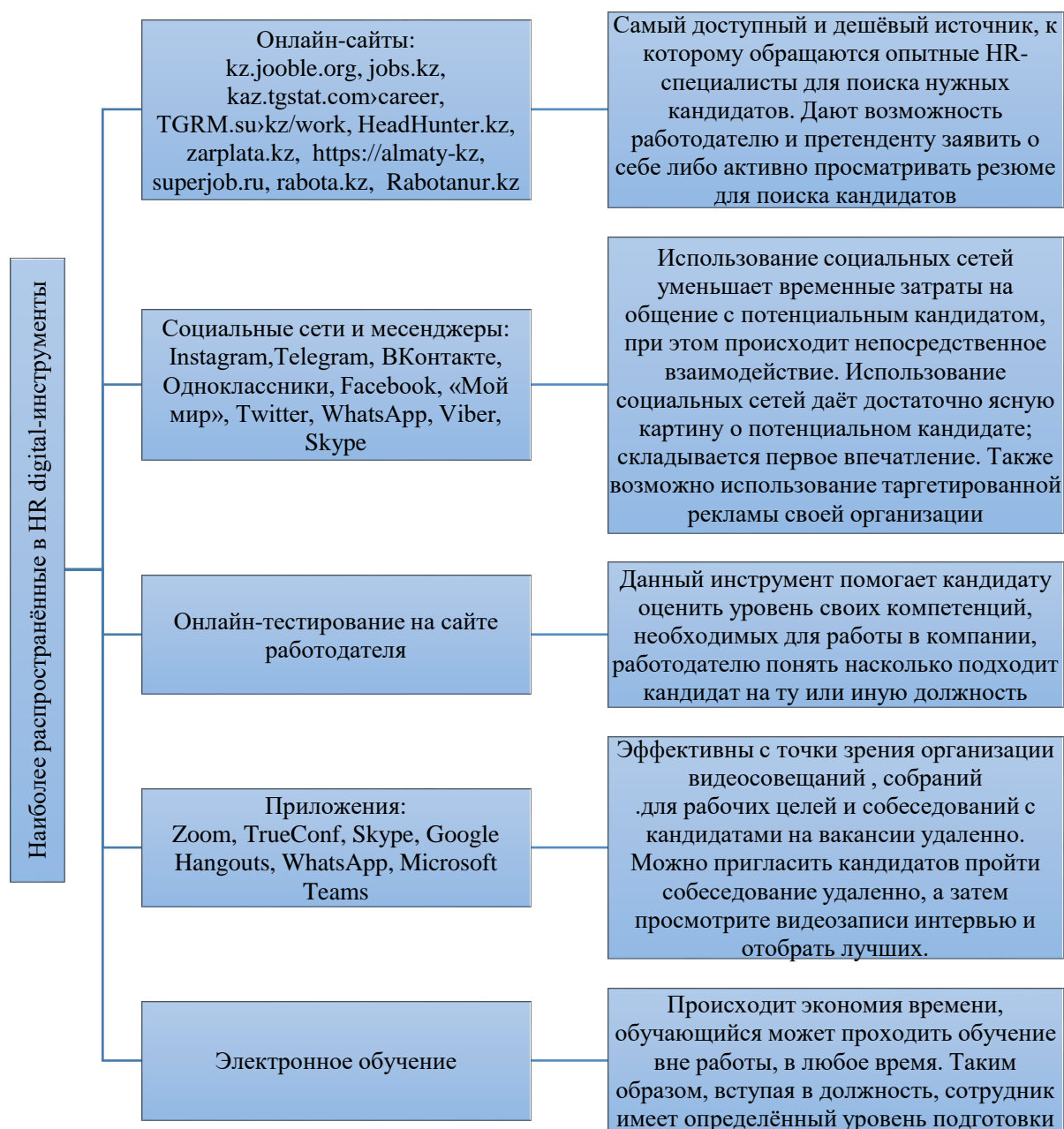

Рисунок 1 - Цифровые инструменты для создания HR-бренда
Примечание – составлено на основе источника [2]

Как и в случае с внешними сообществами, они должны быть идентифицированы, здесь также играет свою роль функция HR.

Оцифровка HR-процессов идет полным ходом, но оцифровка старого процесса вряд ли является революционной. Скорее, ожидается, что функция HR возьмет на себя ведущую роль в цифровой трансформации компании и определении цифрового опыта сотрудников. HR-специалисты должны стать маркетологами, менеджерами сообществ и менеджерами по изменениям или исчезнет.

Безусловно, диджитализация HR-процессов превратилась из туманной перспективы в важнейшую составляющую часть управленческой

деятельности современных предприятий. Пандемия коронавируса усилила темпы цифровизации.

В управлении персоналом, в современных условиях, важным трендом является подбор кандидатов за талант и компетенции, а не за опыт в конкретной сфере. Основной частью процесса подбора, используемого для оценки потенциальных сотрудников на предмет рабочих навыков, личности, владения языком, эмоционального интеллекта и общих знаний является online-тестирование на сайте работодателя. Их иногда называют скрининговыми тестами на трудоустройство или тестами на прием на работу.

Данный метод позволяет сэкономить время как потенциального кандидата, так и менеджера по подбору персонала, так как нет необходимости приглашать кандидата в офис, он может пройти тестирование из любого места и в удобное для него время. Личностный тест перед трудоустройством предназначен для измерения личностных качеств потенциального сотрудника и помогает определить, хорошо ли он подходит для работы и культуры компании, также позволит измерять способность кандидата выполнять основные рабочие задачи, необходимые для работы в целом, или для конкретной работы, на которую он претендует. Таким образом, экономится время на подбор талантов.

Все это позволяет сократить большое количество, некачественных работников, следовательно, это приводит к снижению трудовых затрат, поэтому мы считаем, что основным путем достижения высокой эффективности в процессе управления персоналом является отбор истинных талантов.

Пандемия коронавируса внесла серьезные изменения на рынок труда, поэтому растет спрос на сотрудников, обладающих «гибкими навыками», всесторонне владеющих цифровыми технологиями, обладающих практическими навыками работы в интернете, которые могут легко и быстро адаптироваться к любым изменениям.

Тем не менее, после пандемии спрос на онлайн-услуги может быть ниже. Но, если учесть, что сотрудники привыкли экономить время, средства, энергию, то вполне возможно, что онлайн-сервис останется важной отраслью, отвечающей современным требованиям. Поэтому изучение трендовых профессии, которые все еще востребованы на рынке труда постпандемического развития Казахстана, показывает рост потребности в новых навыках, предпочтение отдается кандидатам, способным быстро адаптироваться к новым ситуациям. Всегда нужны специалисты, которые быстро привыкнут к любым изменениям и с легкостью освоят новые технологии.

Коронавирус также начал новую эру в области рекрутинга и управления персоналом, ускорив переход на фриланс и удаленную работу. Исходя из данных и исследований, представленных сайтом <https://hh.kz>, мы видим, что глобальные тренды влияют на казахстанский рынок труда [9].

На рисунке 2 представлены digital-инструменты по совершенствованию управления персоналом компании.

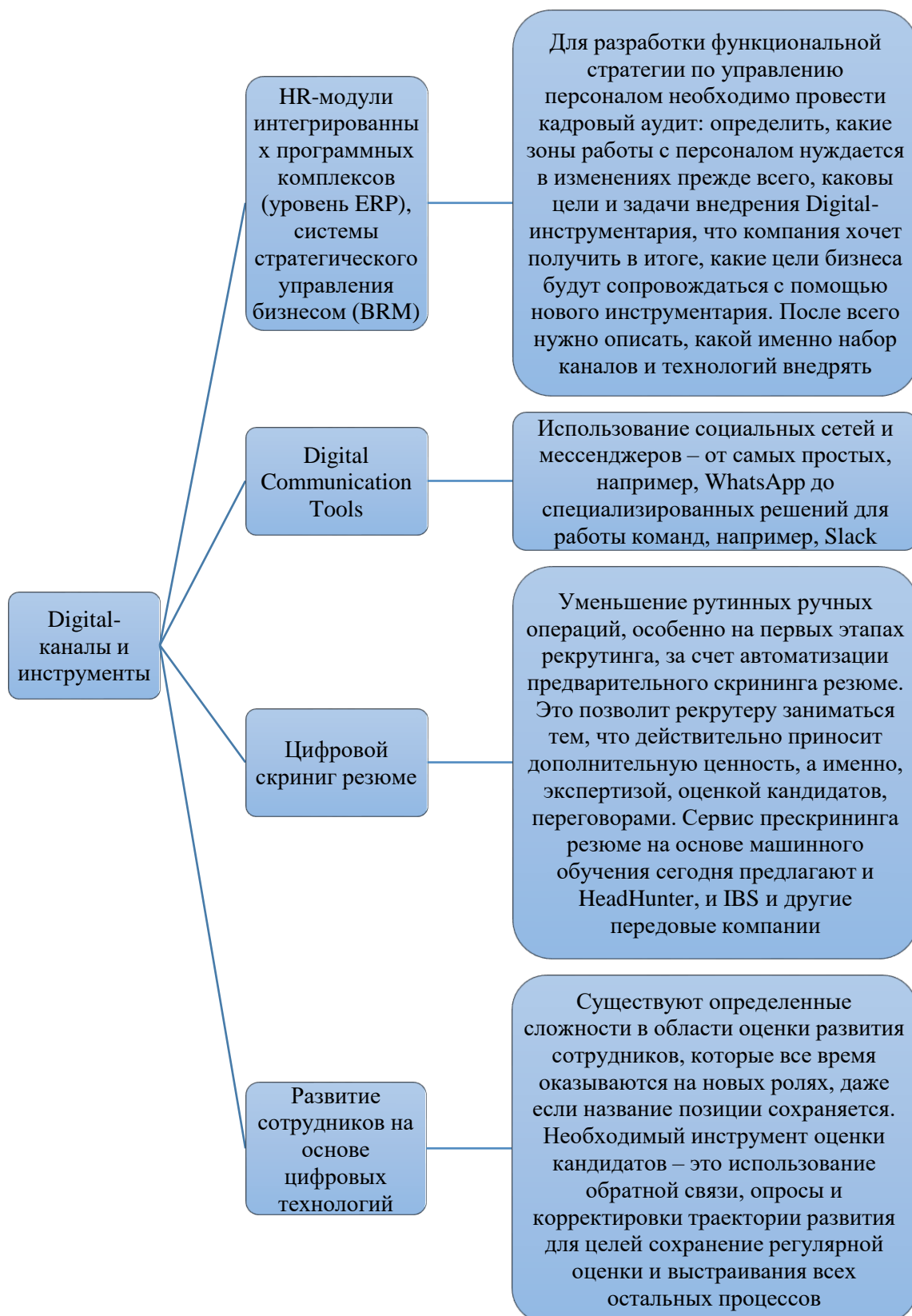

Рисунок 2 - Digital-инструменты по совершенствованию управления персоналом

Примечание - составлено на основе источника [9]

Резюмируя все вышесказанное, можно сказать, что роботы обладают способностью выполнять рабочие процессы при приеме на работу и принимать решения в зависимости от результата. Они также упрощают информацию в различных корпоративных системах для подготовки в первый день. Нельзя сказать, что робот может полностью заменить работу HR-менеджера, но она предлагает многочисленные функциональные возможности автоматизации для HR-процесса, которые выполняются с традиционными HR-системами. Это означает, что процессы могут быть выполнены быстрее и эффективнее, и с минимальным вмешательством человека. Другим термином для цифрового машинного труда, заменяющего ручное усилие, является роботизированная автоматизация процессов (RPA). Из этого следует, что приход роботов с искусственным интеллектом приведет к тому, что в HR будут работать только конкурентоспособные, сертифицированные HR-профессионалы, имеющие высокую квалификацию и эта специальность будет становиться все перспективнее и престижнее.

Использованные источники:

1 Цифровизация HR: фактор лояльности сотрудников [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.osp.ru/cio/2017/09/13053405/>- дата обращения: 13.01.2022

2 Эффективность аутсорсинга персонала: все за и против // <https://blog.oy-li.ru/effektivnost-autsorsinga-personala-vse-za-i-protiv>

3 Цифровая экономика [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://neohr.ru/kadrovye-voprosy/article_post/tsifrovaya-ekonomika-kak-budet-menyatsya-rynok-truda-s-2018-po-2025-gody - дата обращения: 23.01.2022

4 Jeremy Bradley. The Advantages of a Coaching Method in Management Development // Corporate Governance: An International Review. 2020. Vol. 13. No. 5. P. 632-653.

5 Digital-грамотность в HR: тренды 2019. Служба исследований HeadHunter. — URL: <https://hhcdn.ru/file/16397049.pdf/> (дата обращения 21.02.2021).

6 Кибанова, А.Я. Управление персоналом организации [Текст] / А.Я. Кибанова, - М.: Финстатинформ, 2020.- С. 241

7 Актуальные задачи HR-службы и оценка эффективности ее работы // <https://www.klerk.ru/job/articles/413310>

8 Лычагина А.С. Эффективное использование современных цифровых технологий в развитии ИИ-бренда российских компаний. // Гуманитарный акцент. . - 2019. - № 3. - С. 31-43.

9 Электронный ресурс. Режим доступа: <https://home.kpmg/kz/ru/home/insights/2020/05/covid-key-economy-sectors.htm> 29.12.2021

Усенов С.А.
к э н., доцент ВАК, профессор,
Евразийская Юридическая Академия им. Д.А.Кунаева,
Умбеталиева Б.К.
старший преподаватель кафедры «ЭиООД»,
Евразийская Юридическая Академия им. Д.А.Кунаева,
Умбеталиева Г.К.
преподаватель кафедры «ЭиООД»,
Евразийская Юридическая Академия им. Д.А.Кунаева,

ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Цифровые технологии оказывают радикальное влияние не только на предпочтения сотрудников, но и на весь жизненный цикл сотрудника в организации, охватывающий прием, адаптацию, поощрение, увольнение и производительность.

Сегодня мы живем в цифровую эпоху, век информации. Есть много возможностей для организаций, но и угрозы, если они не адаптируются к динамично меняющемуся миру.

Однозначно, цифровая трансформация касается не только новых компьютерных систем, роботов, производственных систем, но и имеет отношение к меняющимся менталитетам и сознанию людей - потребителей и тех, кто работает в организациях. Управление персоналом очень важно быть адаптивным к этим меняющимся условиям. Этот факт означает, что каждая организация должна знать, каковы глобальные тенденции в области управления персоналом в цифровую эпоху, а также какие проблемы стоят перед страной, в которую они работают.

Основные этапы внедрения системы управления персоналом в компании тщательно должны быть проработаны. В основном этот процесс занимает от месяца до года. Ведь в кратчайшие сроки невозможно перевести всю систему управления в процесс цифровизации. В этом случае возникает необходимость, чтобы руководство подготовило необходимую платформу [1].

В современном менеджменте существует концепция стратегического управления человеческими ресурсами (SHRM), эта концепция способствует достижению целей организации [2, с.32]. Ценность HR повышается, появляется задача выходить на стратегический уровень управления, сконцентрироваться на развитии и обучении сотрудников под перспективные задачи организации. Имеются также признаки того, что роль управления персоналом ослабевает по мере того, как ответственность за некоторые виды деятельности, ранее делегированные ему, возвращается к управлению линейными службами в рамках пересмотра обязанностей руководства по управлению людьми [3].

Одной из интересных технологических тенденций, которые могут стать более популярными в отделах кадров, являются HR чат-боты.

В то время как чат-боты уже возникли в ситуациях обслуживания клиентов, все больше специалистов по персоналу видят ценность в добавлении чат-ботов в интрасети или в их HR-программы, чтобы помочь сотрудникам направлять сотрудников к ресурсам о преимуществах, вакансиях и событиях, а также предлагать обратную связь напрямую.

Наличие цифровых инструментов и технологий для поддержки этих областей означает, что не только набирать таланты легче, так это сохранить его.

На рисунке 1 представлены приложения, дающие возможность удобно и быстро получать информацию и обмениваться с коллегами:

Рисунок 1 - Приложения, дающие возможность удобно и быстро получать информацию и обмениваться с коллегами

Примечание – составлено автором на основе источника [4]

HR-тренды включают в себя анализ людей и майнинг внешних данных с платформ социальных сетей, данные о моделях найма, данные о брендах занятости, демографические данные и внешний оборот, чтобы спрогнозировать тренд рабочей силы и нацелить лучшие таланты. Использование цифровых технологии в значительной степени влияет на весь

жизненный цикл персонала в организации, охватывает прием, адаптацию, и увольнения.

Вступает в силу новый глобальный тренд — HR Digital. Переход к диджитализации является новым этапом развития HR-отрасли и выводит работу HR-ов на новый уровень менеджмента, где они должны применять современные digital-инструменты.

Внедрение HR автоматизации набирает обороты применение эйчарами сервисов и приложений для автоматизации:

- внутреннего документооборота;
- рекрутинга: поиск и отбор кандидатов на вакансии;
- оценки и аттестации персонала компании;
- обучения персонала;
- оценки лояльности и вовлеченности персонала;
- мониторинга hr-бренда компании;
- hr-аналитики.

На рисунке 2 рассмотрена структура HR Digital.

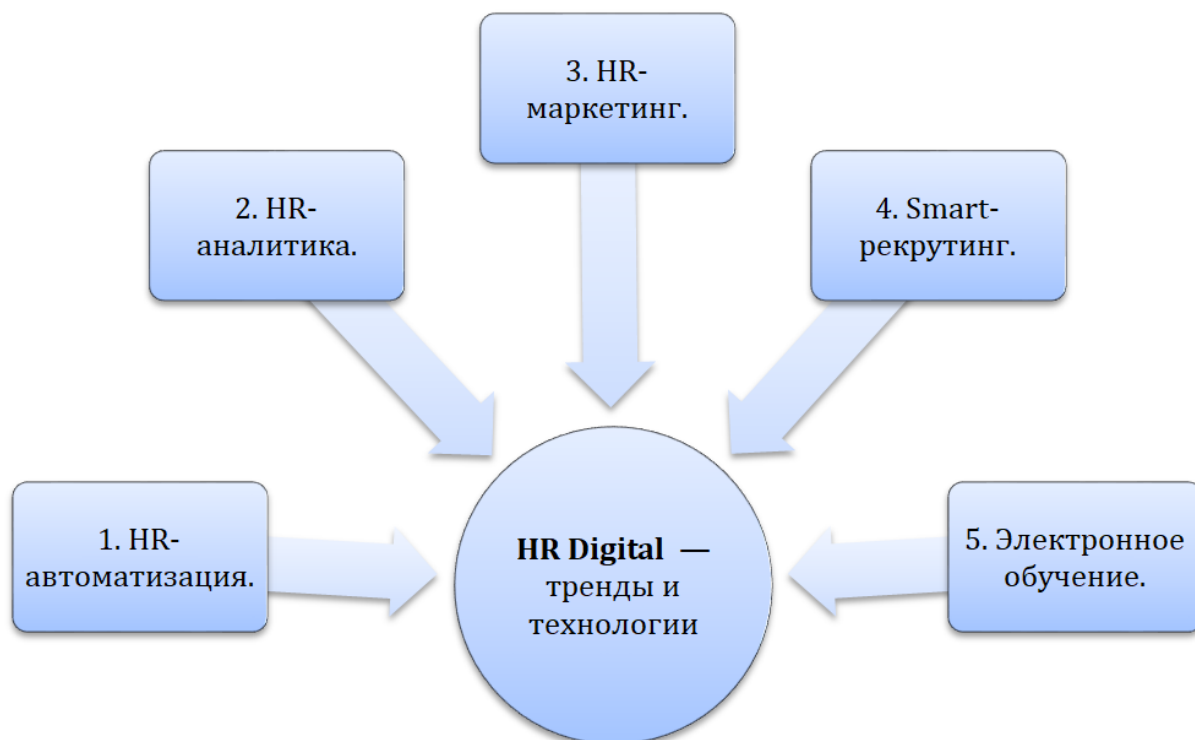

Рисунок 2 – Структура HR Digital

Примечание – составлено автором на основе источника [5]

В условиях цифровизации прекрасным помощником для раскрытия потенциала человека является коучинг. Коучинг это процесс, который предназначен для оказания помощи мотивированным людям в внесении изменений для дальнейшего их профессионального развития.

Управление персоналом предлагает услуги коучинга заинтересованным сотрудникам. Работа с тренером может дать преимущество, необходимое для

улучшения ваших навыков работы, открыть для себя свои сильные стороны, и достичь своих целей.

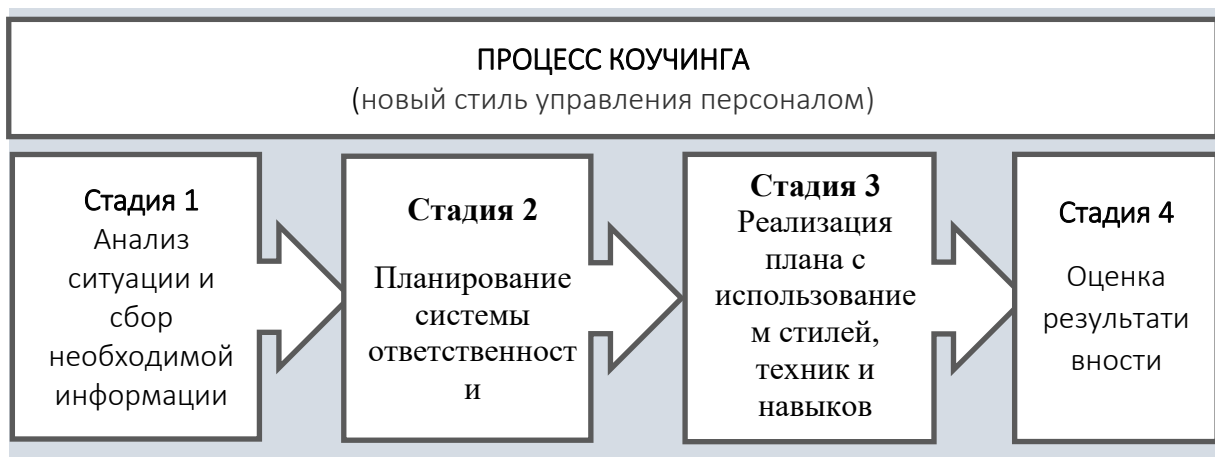

Рисунок 3 - Модель процесса коучинга

Примечание – составлено автором на основе источника [25]

Коучинг доказал свою эффективность, когда эти два фактора присутствуют: компания готова расти, и есть разрыв между тем, в каком состоянии находится сейчас и как будет выглядеть в будущем. В целом, коучинг - это метод улучшения индивидуальной или командной работы посредством направления и обучения с целью овладения определенным навыком или работы над поставленной целью.

Управление персоналом должно интегрировать, координировать, связывать и агрегировать другие услуги, которые остаются функциями управления. Этого можно достичь за счет работы с персоналом и их взаимодействия. Обеспечение кадрового обеспечения делает любую фирму успешной и конкурентоспособной, особенно если стратегия стабилизации персонала используется для облегчения взаимодействия сотрудников и поддержания более квалифицированной рабочей силы. На рисунке 3 приведена модель процесса коучинга:

Цель коучинга состоит в том, чтобы повысить эффективность управления персоналом. Это предполагает либо совершенствование имеющихся навыков, либо приобретение новых. Это отличается от наставничества, целью которого является развитие личности не только для текущей работы, но и для будущего.

На рисунке 4 представлен конечный результат управления персоналом с использованием технологии коучинга.

Рисунок 4 - Преимущества коучинга

Примечание – составлено автором на основе источника [5]

В соответствии с рисунком 4, мы можем сказать, что коучинг является методом улучшения индивидуальной или командной работы посредством направления и обучения с целью овладения определенным навыком или работы над поставленной целью.

Современные технологии с их прогрессивным темпом затронули каждую часть нашей жизни, что мы почти зависели от нее больше, чем когда-либо. Как видно из приложений для смартфонов, искусственного интеллекта и влияния социальных сетей, доказано, что сфера HR-специалистов нуждается в новом наборе требований. Все эти значительные требования показывают, что мир вступил в цифровую эпоху, которая является самой большой технологической метаморфозой в истории. Клиенты теперь требуют больше, чем когда-либо, и их требования расширились, что означает, что продукты стали более сложными. Это требует от HR-специалистов знать больше и учиться больше, чем когда-либо, чтобы идти в ногу с технологией. Растущая потребность в кадровом интеллекте привела к огромным преобразованиям в сфере управления персоналом. Такие тенденции в области управления персоналом показывают, что компании массово полагаются на новые технологии для принятия более точных решений, основанных на данных, о вовлечении сотрудников, приобретении и удержании талантов.

Современные HR-менеджеры и HR-профессионалы теперь должны воспринять удар новых технологий по бизнес-стратегии компании, корпоративной культуре, будущим требованиям к талантам и операционным планам.

Таким образом, мы исследовали особенности управления персоналом в условиях цифровизации экономики, новые тенденции в развитии управления персоналом и основные принципы современной теории персонала. Таким образом, уже сегодня многим руководителям и собственникам компаний

необходимо задуматься об адекватном оснащении отделов и подразделений по управлению персоналом современным оборудованием и программами, потому что без модернизации и трансформации HR-деятельности в современном мире цифровой экономики невозможно будет сохранить свои позиции на рынке. С другой стороны, современные технологии должны внедряться таким образом, чтобы минимизировать все риски, которые с ними связаны.

Подводя итог, можно сказать, что цифровизация будет продолжать стимулировать динамичные инновации для HR-специалистов. Спрос на решения по человеческому капиталу, основанные на технологиях и данных, будет расти и оставаться важным для специалистов по персоналу. В условиях цифровизации прекрасным помощником для раскрытия потенциала человека является коучинг. Коучинг это процесс, который предназначен для оказания помощи мотивированным людям в внесении изменений для дальнейшего их профессионального развития.

Использованные источники:

- 10 Цифровой HR [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.talent-management.com.ua/1332-tsifrovoj-hr/> - дата обращения: 13.01.2022
- 11 Цифровые тренды в области управления персоналом. Суслова И.П., Коростылева И.И «Экономические стратегии», издательство Инст-т экон. стратегий (ИНЭС) (М.), -№ 5, с. 30-35.
- 12 Цифровизация HR: фактор лояльности сотрудников [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.osp.ru/cio/2017/09/13053405/> - дата обращения: 13.01.2022
- 13 Цифровая экономика [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://neohr.ru/kadrovyje-voprosy/article_post/tsifrovaya-ekonomika-kak-budet-menyatsya-rynok-truda-s-2018-po-2025-gody - дата обращения: 23.01.2021
- 14 Яворский, Н. К. Цифровые технологии в системе управления персоналом / Н. К. Яворский. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 19 (309). — С. 260-268. — URL: <https://moluch.ru/archive/309/69896/> (дата обращения: 13.01.2022).

Чермухамбетов Е.Н.
Старший преподаватель кафедры «Э и ООД»

ЕЮА имени Д. Кунаева,
г. Алматы, Республика Казахстан

СОСТОЯНИЕ МУСУЛЬМАНСКОЙ УММЫ КАЗАХСТАНА: ИСЛАМ И ЭТНИЧНОСТЬ

Модернизация и трансформация духовной жизни казахстанского социума в эпоху глобализации невозможна без нового конструктивного подхода к религии. В то же время, любой анализ современной социально-религиозной ситуации в обществе не мыслим без самого тщательного изучения социального и религиозного самочувствия населения. С другой стороны, в условиях роста уровня и степени религиозности этнических групп, растет и обратная зависимость, когда состояние религиозности во все большей степени определяет «облик» религиозной ситуации, как в отдельных регионах, так и по стране в целом.

Однако явная недостаточность имеющихся попыток проникнуть во взаимосвязь исторических, социальных, психологических, идеологических и политических сторон формирования и развития этно-конфессионального сознания не позволяет увидеть за внешней стороной явлений сложный, противоречивый, но, вместе с тем, закономерно развивающийся процесс. Поэтому исследователи, пытающиеся разрешить эту проблему, сталкиваются с неадекватностью исследовательских методик базовым культурным нормам изучаемых этнических групп, а также с наличием элементарных коммуникационных барьеров.

Многочисленные исследования, проводящиеся сегодня в Казахстане, так или иначе связанные с решением межэтнических проблем далеко не всегда осознают, какие глубинные процессы протекают внутри самого этнического сообщества (особенно если оно закрыто) и как будет протекать его развитие в средне- и долгосрочной перспективе. В данном случае нас интересует дальнейшее развитие мусульманских этносов Казахстана, которые наряду с другими конфессиональными группами переживают процесс социальной трансформации в период т.н. религиозного ренессанса: едина ли умма Казахстана?; что представляет собой мусульманская умма как элемент функционирования мусульманского общества в Казахстане?

Вопрос о единстве уммы РК как самого важного для мусульманской общины Казахстана встает не случайно. «Казахстан, – как справедливо отмечают авторы Аналитического доклада «Внутренние процессы в мусульманской общине Казахстана» (2010), – находится под очень

пристальным вниманием серьезнейших мировых сил. Здесь и супердержава, и региональные державы, и просто крупные страны, и региональные союзы, и транснациональные компании, и всемирные религиозные центры. У каждого – свой интерес к Казахстану. Воздействовать на Казахстан с целью подвинуть его на проведение выгодной для себя политики – естественное желание всех «игроков» на мировой карте. В таком положении находится не только Казахстан, это общее на сегодня состояние почти всякого государства. Другое дело, что Казахстан в силу своего геополитического положения и огромных запасов природных ресурсов привлекает повышенный интерес, поэтому и воздействие на него идет более мощное. Среди действенных форм такого воздействия религии принадлежит особое место» [3]. Процессы, происходящие в настоящее время на Ближнем и Среднем Востоке, где межконфессиональные и этноконфессиональные противоречия служат едва ли не главной фигурой в «игре» мировой закулисы, яркое тому свидетельство.

Мусульманская община Казахстана продолжает формироваться. За 1992-2017 гг. ею проделан большой путь от атеистически-обрядового отношения к исламу до самостоятельной структуры, разнообразной деятельности Духовного управления мусульман Казахстана, осознанного принятия ханафитского мазхаба в качестве богословской основы исповедания ислама.

Сегодня мусульманская община Казахстана – самая массовая религиозная организация Республики Казахстан, включающая в себя более 2400 мечетей, молитвенных домов и других религиозных субъектов. Возглавляет ДУМК (с декабря 2017 г.) – председатель ДУМК, Верховный муфтий Казахстана Серикбай Ораз Сатыбалдыулы (1975. г.р.), профессиональный теолог, выпускник факультета Шариата и права Исламского университета «Аль-Азхар» (Каир, АРЕ).

Так, важным событием в жизни мусульманской общины РК стало проведение в феврале 2015 г. Первого республиканского форума имамов. На форуме бывший Верховный муфтий республики Ержан Малгажыулы отметил, что «ислам является религией мира и согласия, призванной укреплять духовные ценности казахстанского народа». По итогам форума единогласно были приняты «Платформа мусульман Казахстана», «Этика служащего Духовного управления мусульман Казахстана», а также наставления «Личностный образ имама» и «Личностный облик мусульманина». Основной целью этих документов стал призыв к мусульманам страны стремиться к разностороннему просвещению, добропорядочности, уважению светских устоев государства, недопущению фрагментации мусульманской общины, мирному сосуществованию с представителями других религий, внесению посильного вклада в сохранение межэтнической и межконфессиональной стабильности в стране [2].

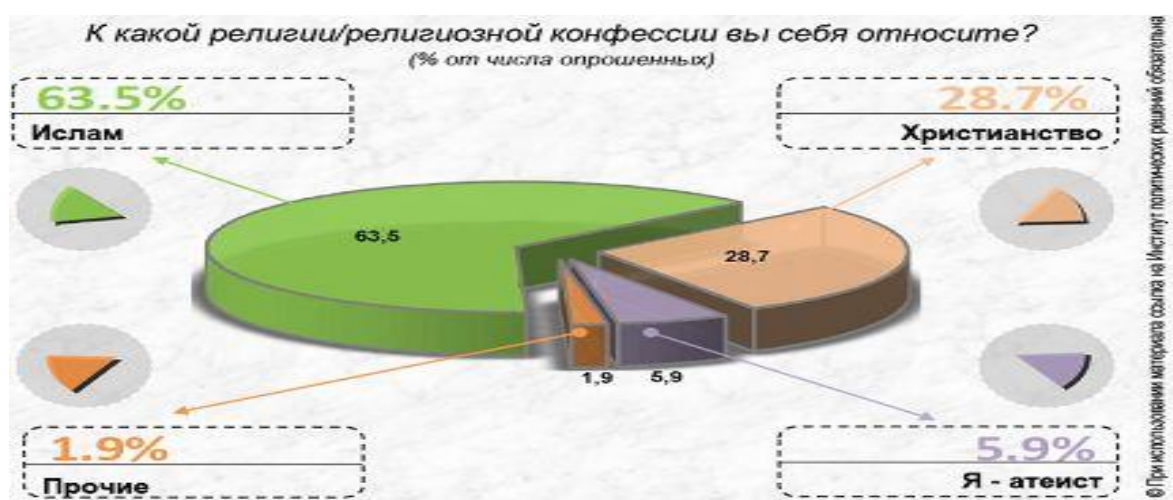
Казахстанская умма сегодня достаточно консолидирована. Наличие в ее составе шиитского направления, суфийских тарикатов, присутствие таких

течений как Салафия, Ахмадия и т.п., конечно, вносит свои проблемы, но проблемы эти решаемы. Ислам допускает разнообразие толкований, история не унифицировала четыре мазхаба и множество богословских прочтений Корана и сунны.

В настоящее время мусульманская умма Казахстана, помимо казахов, составляющих в ней большинство, представлена более 15-ю других тюркоязычных этнических групп: узбеки, татары, уйгуры, каракалпаки, турки, азербайджанцы и другие. Кроме того, к мусульманам относятся ираноязычные таджики, курды, а также дунгане и северокавказские этносы (чеченцы, ингуши, балкарцы и др.) и др. Так, согласно результатам социологического исследования *«Религиозный фактор в современном Казахстане»*, ислам исповедуют 63,5% казахстанцев ¹ (см.: таблица 1).

Таблица 1

Если же брать в расчет результаты последней переписи 2009 г., то свою принадлежность к исламу определило – 70,2 % мусульманских этносов Казахстана (11 239176 тыс. чел.) [36, с. 25]. Из них:

- казахи – 9 928705 тыс. чел.;
- узбеки – 452 668 чел.;
- уйгуры – 221 007 чел.;
- татары – 162 496 чел.;
- турки – 96 172 чел.;
- азербайджанцы – 80 864 чел.;
- дунгане – 51 388 чел.;
- курды – 37 667 чел.;
- таджики – 35 473 чел.;

¹ Данное исследование было проведено Институтом политических решений (ИПР) летом 2011 г. в 14 областных центрах страны, а также в «северной» и «южной столицах» (Астана и Алматы), с количеством респондентов в – 2302 человек

– чеченцы – 29 448 чел.;
– кыргызы – 22 500 чел.;
– другие национальности (башкиры, каракалпаки, туркмены и др.) – 54 533 чел.[4, с.25].

Действительно, ислам, в настоящее время, самая позитивно воспринимаемая религия в Казахстане. По данным социологических опросов 82% населения позитивно относятся к приверженцам ислама. Среди этнических групп, традиционно придерживающихся этой религии, позитивное отношение составляет 80 – 98 % [10, с. 213-214].

Неслучайно, в свое время, известный американский исламовед А. Беннигсен отмечал, что: «При сравнении мусульман с прочими советскими гражданами, со всей очевидностью вырисовывается факт, поражающий даже самого невнимательного наблюдателя: все слои мусульманского общества выказывают желание сохранить, хотя бы символически, присутствие религии во всех выражениях общественной и частной жизни» [2, с. 88].

Строительство современной казахской государственности, сегодня, ассоциируется, прежде всего, с национальным возрождением казахской этнической группы, что косвенно сказывается также и на религиозной жизни мусульманской общины страны [5].

В то же время, следует признать, что принадлежность различных этнических групп к одной конфессии не ведет к снятию межэтнических противоречий между ними. Так, например, в ряде районов Южно-Казахстанской области в 2014-2015 гг. имели место межэтнические конфликты между представителями титульного казахского этноса – с представителями узбекской и таджикской этнических групп.

С другой стороны, рост религиозности в значительной степени обусловлен укреплением этнокультурного сознания. Отсюда становится понятной позиция ДУМК Казахстана, которая сменило курс «исламизации этничности на этнизацию ислама» [8, с. 128].

Следует отметить, что еще лет 10-12 назад для Казахстана было проблемой разделение мусульманской общины по этническому признаку, когда мечети, в заметной части, посещались той или иной этнической группой мусульман. Об этом, например, сообщала в 2010 г. международная правозащитная организация «Форум-18» (Осло, Норвегия), специализирующаяся на критике государственной политики в области религии. Главной проблемой являлось отсутствие среди мусульманских меньшинств имамов их этнической группы и невозможности слушать проповеди на своих родных языках, так как большинство имамов мечетей находящихся во введении ДУМК представлены этническими казахами и пятничные проповеди проводятся на казахском языке [9]. В настоящее время ДУМК удалось снять эту проблему. Рецензирование проповедей, обучение имамов в Институте повышения квалификации имамов, общая пресса ДУМК, конкурсы на лучшую проповедь по областям и другие мероприятия

сблизили исламские этносы РК. Но некоторые различия все же остаются, несмотря на то, что уровень проблемы, незначителен.

Однако, «возвращение ислама» отнюдь не сводится лишь к его этнизации. Происходит появление «нового ислама» и «новых мусульман», для которых «принадлежность к глобальной мусульманской общине выше, чем принадлежность к своей этнической и национальной группе» [8, с. 92], хотя «большинство населения не воспринимает ислам как политическую идеологию» [9 с. 38].

Так, в состав мусульманской общины Казахстана сегодня входят не только этносы, традиционно исповедующие ислам, но и до недавнего времени ассоциирующиеся с другими религиями, например, представители русской этнической группы. По словам руководителя Культурного центра русских мусульман Казахстана «Ихлас» (Алматы) Махди Сенчинова: «Русских мусульман в Казахстане становится все больше и больше. Русские мусульмане Казахстана – это очень открытые, позитивно настроенные к окружающим люди. Среди нас есть самые разные люди... <...> ... Представители интеллигенции, бизнесмены, ученые. Русские мусульмане в основном живут в Алматы, Павлодаре, Усть-Каменогорске и Караганде. <...> Я надеюсь, что ... русские мусульмане, по воле Аллаха, со временем станут самыми активными представителями казахстанской уммы» [7].

Следует отметить, что многие мусульмане РК не являются верующими людьми в полном смысле этого слова, а иные и вовсе не посещают мечети (хотя и соблюдают некоторые обряды). Но, тем не менее, они все равно ассоциируют себя с мусульманской *уммой*, самоидентифицируются как мусульмане и во многих вопросах солидаризуются с собратьями по вере (сколь условной, ни была бы их религиозность). При этом зачастую в качестве наиболее непримиримых выразителей интересов и защитников *уммы* выступают люди, не очень сведущие в вопросах вероучения, не знающие его первоисточников, но весьма агрессивные в своей публичной деятельности.

Тем не менее, но мы должны признать, что Казахстан, это часть исламского мира, и эту простую истину, предстоит принять и понять казахстанскому обществу. При этом, по справедливому утверждению А. Беннигсена, «мусульманские страны Кавказа, Поволжья и Средней Азии не являются отдаленными и оторванными провинциями исламского мира, но, скорее, наоборот, его сердцем, на протяжении веков наиболее выдающимся из исламских тюрко-персидских культурных центров» [2, с. 77-78].

Список использованной литературы:

1. Беннигсен А. Исмаил Гаспринский (Гаспралы) и происхождение джадидского движения в России // Исмаил Гаспринский. Россия и Восток. – Казань: Фонд Жиен; Татарское кн. изд-во, 1993. – С. 79-97.

2. Беннигсен А. Мусульмане в СССР // Панорама-форум. – 1995. – №2.
3. Дунаев В.Ю., Косиченко А.Г., Курганская В.Д., Нысанбаев А.Н. Внутренние процессы в мусульманской общине Казахстана. Аналитический отчет. – Алматы: ИФиП МОН РК, 2010.
4. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Аналитический отчет. 2009. / Под ред. Смаилова А.А. – Астана. – 65 с.
5. Мавлоний Д. Мусульманские меньшинства в Казахстане не могут слушать проповеди на своих языках [Электронный ресурс]. – URL: // http://rus.azattyq.org/content/religion_kazakhstan_muslim_discrimination-/2223787.html [Дата доступа: 19.11.2010].
6. Первый республиканский форум имамов прошел в Астане [Электронный ресурс]. – URL: // <http://24.kz/ru/novosti2/obshchestvo/item/50793-pervyj-respublikanskij-forum-islamov-proshel-v-astane> [Дата доступа: 19.02.2015].
7. Сенчинов М. Русские мусульмане могут стать лидерами казахстанской уммы [Электронный ресурс]. – URL: // <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1096406040> [Дата доступа: 29.04.2015].
8. Султангалиева А.К. «Возвращение ислама» в Казахстан. – Алматы, 2012. – 170 с.
9. Султангалиева А.К. Эволюция ислама в Казахстане // Центральная Азия и Кавказ. – 1999. – №4(5).
10. Телебаев Г.Т. Ислам в современном Казахстане: тенденции и перспективы // XII веков развития исламской науки и культуры в Казахстане. – Алматы: ИВ КН МОН РК. – С. 213-216.

Шалтакбаев С.Ж.
Кандидат юридических наук

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ И ПРИРОДОРЕСУРСНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года отмечается: «Следует предпринимать меры, направленные на стимулирование не только бережного отношения к окружающей среде, но и развитие и преумножение природных богатств страны. Необходимо ввести прогрессивные и соответствующие международной практике требования по комплексным экологическим разрешениям, предусматривающим поэтапный

ввод и позволяющим природопользователям аккумулировать средства для внедрения новых технологий и приобретения нового оборудования» [1].

Бесспорно, что определяющий характер для формирования экологического и природоресурсных отраслей законодательства и функционирования всего государственно-правового механизма рационального природопользования и охраны окружающей среды в стране имеет Конституция Республики Казахстан. В ней заложена определенная модель взаимоотношений государства и общества, в том числе в сфере охраны окружающей среды, обеспечения экологической безопасности, причем роль этой важной составляющей национальной безопасности, закономерно возрастает. Следовательно, от того, насколько верно в Конституции будут сформулированы правовые положения в сфере охраны природы и рационального использования природных ресурсов, будут зависеть параметры и направления экологизации всей правовой системы страны в современных условиях.

Вполне очевидно, что экологическое и природоресурсные отрасли права тесно связаны с другими отраслями права, однако использует юридические конструкции особого типа. Специфическое сочетание частноправовых и публично-правовых механизмов правового регулирования образует новое качество, создает отличный от других режим эколого-правовых отношений. Наиболее ярко эта особенность проявляется при анализе юридической конструкции отношений собственности на природные объекты, которая модифицируется в связи с необходимостью обеспечения публичного экологического интереса, закономерно сопровождающегося вынужденным ограничением прав собственника. При этом сочетание частноправового и публично-правового регулирования здесь невозможно разделить, в результате чего данный институт теряет значительную часть своего гражданско-правового содержания.

Согласно ч. 3 ст. 6 Конституции РК «Земля и ее недра, воды, растительный и животный мир, другие природные ресурсы находятся в государственной собственности. Земля может находиться также в частной собственности на основаниях, условиях и в пределах, установленных законом» [2]. На наш взгляд, в тексте статьи имеются некоторые положения, нуждающиеся в критическом осмыслении и анализе, так как неточности в их формулировках закономерно влекут за собой ошибки в конструировании отраслевых законодательных актов. Не случайно по этому поводу в одном из Постановлений Конституционного Совета Республики Казахстан отмечалось, «что данные конституционные положения устанавливают общие обязательные начала земельных правоотношений в Республике Казахстан, которые регулируются основанными на них законами и равными им по юридической силе законодательными актами. Детализация их норм подзаконными актами возможна только на основаниях, условиях и в пределах, установленных этими законами и равными им по юридической силе законодательными актами» [3].

Несколько иную формулировку содержит ст. 9 Конституции Российской Федерации [4], согласно которой земля и другие природные ресурсы могут находиться в частной, государственной, муниципальной и иных формах собственности. То есть государственная собственность на землю и другие природные ресурсы утратила свое монопольное положение, хотя и продолжает занимать лидирующую позицию в общем объеме собственности на землю и недра. Сравнительно новая для российского законодательства муниципальная форма земельной собственности не является разновидностью государственной собственности, но и не относится к видам частной собственности.

В этой связи, прежде всего, мы полагаем, что далеко не безупречен в современном теоретическом понимании сам термин «государственная собственность на землю и другие природные ресурсы». Примат государственности в вопросах собственности во многом является отголоском прежней социально-экономической формации, в которой он не только повсеместно декларировался, но и неукоснительно соблюдался.

Согласно Статье 3 Конституции РК единственным источником государственной власти является народ, который делегирует осуществление своей власти государственным органам. Иными словами право собственности на всю совокупность природных объектов, в свете указанных конституционных положений, в полной мере принадлежит всему народу Казахстана, а он лишь передает определенные полномочия органам государственной власти.

Следует отметить, что по пути признания и юридического закрепления такого положения пошло в свое время, например, советское государство, установив в статье 10 Конституции СССР 1977 года, что «земля, её недра, воды, растительный и животный мир в их естественном состоянии являются неотъемлемым достоянием народов, проживающих на данной территории, находятся в ведении Советов народных депутатов и предоставляются для использования гражданам, предприятиям, учреждениям и организациям»[5].

На наш взгляд, было бы вполне логичным внести соответствующие коррективы в устоявшиеся дефиниции ряда отраслей права. Нам представляется, что применительно к праву собственности на природные ресурсы субъектом такого права в полном объеме является только весь народ Казахстана, который и только который может в полной мере реализовывать все три базовых правомочия собственника: владения, пользования и распоряжения. Делегируя же определенные полномочия органам государственной власти, характер и объем этих полномочий в существенной мере трансформируются.

Так, по-видимому, государство не может выступать полноправным субъектом права собственности в силу хотя бы трех причин:

1) полномочия собственника не принадлежат ему, а лишь частично делегируются легальным собственником;

2) как субъект права собственности государство в недостаточной степени индивидуализировано:

3) в реальной жизни государство не реализует и не в состоянии реализовывать все правомочия собственника.

Последнее положение нуждается в пояснении.

Безусловно, государство, принимая делегированные ему народом Казахстана права, обладает правом владения природными ресурсами, прежде всего землями, в пределах государственных границ РК.

Вне всякого сомнения, государство реализует правомочия по распоряжению этими ресурсами, передавая их (от имени и по поручению собственника, о чем часто умалчивается и забывается) в собственность и пользование другим субъектам. Так Конституционный Совет РК в одном из своих Постановлений отмечал: «пункт 3 статьи 6 Конституции Республики Казахстан означает, что право регулирования земельных отношений принадлежит государству, которое устанавливает правовые режимы собственности и оборота земли. Основания, условия и пределы, в которых земля может находиться в собственности, а также определение круга ее субъектов и объектов устанавливаются законодателем» [6].

Между тем, на наш взгляд, вполне очевидно, что государство никогда не реализует и не может реально реализовать такое правомочие, как пользование природными ресурсами, поскольку для этого требуется его однозначная индивидуализация в качестве субъекта подобного правомочия. Именно поэтому реализация такого правомочия возможна только такими субъектами, как индивидуализированные государственные организации и учреждения, которым государство и передает право пользования, например, отдельным земельным участком или иным конкретным природным объектом.

Таким образом рассматривая государство в качестве собственника, мы видим, что оно реально обладает лишь двумя правомочиями (владение и распоряжение), но не обладает правомочием пользования. Таковыми обладают государственные организации и учреждения, однако по отношению к ним мы имеем классический вариант бессрочного права природопользования. Исходя из этого, мы полагаем, что сама дефиниция «право государственной собственности» является юридической фикцией. В связи с этим представляется целесообразным углубленная разработка и внедрение в правовой оборот нового вида вещного права, как «государственное владение», которое состоит из двух правомочий – владение и распоряжение, - и должно повсеместно прийти на замену ныне существующей дефиниции государственная собственность, по крайней мере, применительно к землям и другим природным объектам.

В этой связи, на наш взгляд, ч. 3 ст. 6 Конституции РК следовало бы изложить в следующей редакции «Земли, недра, воды, растительный, животный мир, другие природные объекты являются собственностью народа Казахстана, который делегирует государству права по распоряжению ими в интересах всего общества. Отдельные земельные участки могут передаваться

в частную собственность гражданам и негосударственным юридическим лицам на основаниях, условиях и в пределах, установленных законом».

В данном случае предлагаемая редакция устраняет ряд серьезных противоречий и коллизий в действующем законодательстве и практике его применения.

Во-первых, вносится четкое различие таких ключевых понятий, как «земли» и «земельные участки». Собственником первых может быть только единственный субъект – народ Казахстана, собственниками вторых – граждане и негосударственные юридические лица.

Во-вторых, вводится более широкое и экологически корректное понятие «природные объекты» вместо термина «природные ресурсы», имеющего ярко выраженную одностороннюю экономическую направленность. Как отмечал в свое время В. В. Петров, природный ресурс - категория экономическая, а поэтому существует лишь постольку, поскольку представляет интерес для удовлетворения материальных потребностей общественного производства или населения. Но, в отличие материальных ценностей, природные ресурсы могут существовать только в неотъемлемом состоянии от того природного объекта, в составе которого они возникают и функционируют, использования природных ресурсов закономерно связывается с изъятием у природного объекта соответствующей части природного вещества с принесением в его состояния соответствующих антропогенных воздействий, в результате которого он приобретает значение природного ресурса [7, с. 32-33].

В-третьих, снимается существующее противоречие, связанное с фактической двух субъектностью права собственности на земли в РК, так как согласно смыслу действующего законодательства все земли являются государственной собственностью, а собственниками входящих в них отдельных земельных участков выступают другие субъекты. Очевидно, что при существующей правовой регламентации практически невозможно вести речь о равноправии субъектов права государственной и частной собственности на землю.

В-четвертых, создается конституционная основа для устранения весьма распространенного на практике ущемления прав собственников земельных участков со стороны государства и его органов, например, при изъятии земельных участков для государственных нужд и т.д.

Кроме того, практика показывает, что развитие различных форм собственности и хозяйствования без надлежащего государственного контроля безопасности природопользования, повсеместное внедрение рыночных отношений и недостаточный уровень соответствующей им законодательной базы приводят к потребительскому отношению к природным, прежде всего, земельным ресурсам, нерациональному их использованию. Так интенсивное, во многом бесконтрольное, сельскохозяйственное использование земель приводит к снижению плодородия почв, ее деградации, предельному загрязнению минеральными

удобрениями, пестицидами и агрохимикатами. В целом наряду с промышленным загрязнением земель это снижает восстановительную способность биосферы и негативно влияет на безопасное состояние окружающей среды, а соответственно и на здоровье человека.

В данной связи мы полагаем, что одной из причин ее низкой эффективности является слабая разработанность целого ряда теоретических подходов к базовым эколого-правовым проблемам, что влечет за собой вполне закономерные просчеты и ошибки в эколого-правовой стратегии, процессе согласования природоохранных норм различных отраслей законодательства.

Проиллюстрируем это всего двумя примерами.

Так, более 10 лет в Лесном кодексе РК законодательно закреплена неверная, на наш взгляд, теоретическая конструкция, вносящая дисбаланс в согласованном применении эколого-правовых норм природоресурсных отраслей законодательства. Речь идет о статье 5 ЛК РК, согласно которой «Объектом лесных правоотношений является лесной фонд Республики Казахстан, включающий земли лесного фонда, лесные ресурсы и полезные свойства лесов». Очевидно, что совершенно необоснованное включение земельных отношений в состав лесных правоотношений не только ошибочно с теоретической точки зрения, но и не позволяет согласовано и вполне законно использовать экологический потенциал сопряженных норм земельного и лесного законодательства.

Это изначально неверно сформулированное положение приводит и к глубоко ошибочному выводу в ст. 6 ЛК РК о том, что «все леса, находящиеся на территории Республики Казахстан, а также земли лесного фонда, не покрытые лесной растительностью, но предназначенные для нужд лесного хозяйства, образуют лесной фонд Республики Казахстан» [8]. Земли ни при каких обстоятельствах не могут являться частью лесного фонда. Такое положение существенно затрудняет согласованное рациональное использование этих природных объектов, практическое осуществление земле- и лесоохранных мероприятий в республике.

Мы также полагаем, что не менее серьезной ошибкой законодателя является отмена Закона Республики Казахстан от 11 марта 2002 г. «Об охране атмосферного воздуха» [9], вызванная принятием Экологического кодекса РК. По нашему мнению, попытка обеспечить рациональное использование и охрану атмосферного воздуха лишь путем установления общих эколого-правовых требований в ЭК РК вряд ли может быть признана плодотворной.

Истоки такого подхода, на наш взгляд, кроются в возобладавшей, к сожалению, в экологическом праве ошибочной позиции отрицания наличия у атмосферного воздуха качеств природного ресурса. Во многом это обусловлено слабой теоретической разработкой концепции его индивидуализации, как объекта права пользования. Это послужило причиной одностороннего подхода к данной проблеме только с позиций

установления общих, во многом декларативных атмосфероохранных требований.

Между тем проблема рационального использования атмосферного воздуха, прежде всего, как среды, используемой для выброса загрязняющих веществ, нуждается в глубоком комплексном подходе с последующим установлением реально действующих норм в соответствующей отрасли законодательства. Вряд ли нуждается в доказывании важность этой задачи и для практического исправления крайне неблагоприятного состояния качества атмосферного воздуха целого ряда населенных пунктов, прежде всего, Алматы и Усть-Каменогорска.

Отдельной темой, требующей особого исследования, является проблема охраны и рационального использования земель сельскохозяйственного назначения, в том числе такого ее важнейшего компонента, как пастбища. К сожалению, сегодня в республике происходит постепенная (а в ряде случаев и быстрая) их деградация. В литературе отмечается: «Казахстан занимает шестое место в мире по размеру своих пастбищных ресурсов (188 млн. га), а общая площадь уже деградированных пастбищных земель по состоянию на 1 января 2010 года составляет более 48 млн. га, что составляет около 26 %. Кроме этого, насчитывается 180,2 тыс. га нарушенных земель» [10, с. 45]. В этой связи, А.А. Токбергенова, Л.Ш. Киясова справедливо указывают: «Переходный период привел также к введению новых форм собственности в животноводстве, снижению мобильности и увеличению нагрузки на пастбищные земли вблизи населенных пунктов. Сокращение поголовья скота в середине 90-х гг. привело к уменьшению нагрузки на пастбищные земли, а приход в упадок основной инфраструктуры - колодцев, линий электростанций, дорог – снизил уровень доступа местного населения к отдаленным пастбищам» [11, с. 14].

Нельзя сказать, что в республике не принимаются меры по исправлению данной ситуации. Во многом на решение указанных проблем нацелен Закон РК «О пастбищах» [12]. По предварительным результатам космомониторинга по всей республике выявлено 22,4 млн. гектар неиспользуемых сельхозземель, в том числе 1,1 млн. гектар пашни и 21,3 млн. гектар пастбищ, из них возвращено в государственную собственность 3 млн. гектар пастбищ и 223 тыс. гектар пашни. Кроме того, приняты поправки в земельное законодательство в части сокращения этапов проверок и сроков изъятия неиспользуемых сельхозземель (с 2 лет до 1 года) и автоматизации процесса бесконтактного контроля с применением метода космомониторинга. Также, в целях создания экономического поощрения к добровольному отказу от неиспользуемых сельхозземель нерадивыми землепользователями в Налоговом кодексе предусмотрено кратное увеличение ставки налога с 10 до 20 раз на неиспользуемые сельхозземли [13].

Министерство сельского хозяйства работает над законопроектами о личном подсобном хозяйстве и об увеличении площадей, находящихся в ведении акиматов, согласно которым предлагается расширить площади

сельхозземель, находящихся в ведении сельских акимов и предназначенных для общественного пользования, а также выделять земельные угодья кооперативам личных подсобных хозяйств из резервного фонда акимов районов и из земель запаса [14].

Следует подчеркнуть, что актуальность данной проблемы имеет не только экономическое, но и важнейшее социальное значение. Не секрет, что распад совхозно-колхозной системы хозяйствования на селе повлек за собой массовую безработицу и отток сельского населения в городах. Последние не смогли предоставить многотысячным армиям сельчан достойное место работы. В какой-то мере определенная часть трудоустроилась в сфере обслуживания и торговли, но значительная часть (особенно молодежи) осталась не у дел. Все это повлекло за собой колоссальные социально-экономические издержки, к числу которых следует отнести: 1) высокий уровень безработицы на селе и в целом по стране; 2) маргинализацию определенной части населения и, что наиболее опасно, - молодежи; 3) неоправданный рост городского населения, особенно мегаполисов, что, повлекло за собой серьезные проблемы для организации энергетического, инфраструктурного, социального жизнеобеспечения городского населения; 4) отсутствие реального трудоустройства и возможности обеспечения значительной части городского населения жильем, что оказывает крайне негативное влияние на криминогенную обстановку в городах; 5) падение социально значимой ориентации молодежи в условиях резкого снижения производственной базы и т.д. Все это вызывает серьезную напряженность в обществе, не в последнюю очередь, вылившуюся в недавние январские события в стране.

Как известно, серьезные возможности не только для выживания, но и реального улучшения качества жизни на селе играет возможность вести личное подсобное хозяйство и заниматься животноводством. К примеру, занятие зерноводством требует больших капитальных затрат (прежде всего на технику и ГСМ) и под силу только сильным агрофирмам, тогда как скотоводство и огородничество доступно большинству сельчан. Главная проблема здесь – острая нехватка пастбищ вблизи сельских населенных пунктов, причиной которых является отведение большинства земель сельскохозяйственного назначения под посевы зерновых и переход большинства прежних общественных пастбищ в частную собственность, что делает невозможным выпас скота сельчан.

Решение первой проблемы видится в усилении регулятивного влияния Министерства сельского хозяйства и местных акиматов на землеустроительные процессы (проводимые на конкурсной основе) в зонах, прилегающих к населенным пунктам. Возможно, потребуются система запретов за отведение земель под промышленное зерноводство в зонах, непосредственно прилегающих к селам, конкретный размер которых должен устанавливаться, исходя из особенностей конкретного населенного пункта и прилегающих к нему пастбищ, и сенокосных угодий.

Вторая же проблема требует более кардинального решения.

На наш взгляд, следует рассмотреть вопрос о запрете права частной собственности на естественные (неокультуренные) пастбища и сенокосные угодья, которые передавать только в краткосрочное и среднесрочное землепользование (сроком до 10 лет), а преимущественное право пользования ими предоставлять для выпаса скота сельчан. Право частной собственности следует оставить только для окультуренных (обводненных и иным образом улучшенных пастбищах и сенокосных угодьях), при условии: 1) подтвержденного вложения в улучшение пастбища (сенокосного угодья) материальных средств в размере не менее, чем 5-ти кратной и кадастровая (оценочной) стоимости земельного участка, определяемого в порядке требований ст. 10,11 Земельного кодекса РК; 2) сохранения и улучшения качественного состояния земельного участка. С учетом изложенного предлагается внести соответствующие изменения в ст.ст. 23, 24 Земельного кодекса РК.

В заключение хотелось бы подчеркнуть, что в данной статье мы ни в коей мере не претендуем на бесспорность выдвинутых теоретических конструкций и дефиниций, а также вносимых практических предложений. Вместе с тем представляется, что представление их на обсуждение может послужить отправной точкой для дальнейшей плодотворной дискуссии. Мы убеждены, что последовательное рассмотрение и тщательный научный анализ существующих проблем в доктрине экологического и природоресурсных отраслей права, с последующим внесением изменений в законодательство, будет способствовать достижению важнейших целей, стоящих в настоящее время перед юридической наукой в сфере обеспечения охраны природы и рационального использования природных ресурсов.

Список использованной литературы:

1. Указ Президента Республики Казахстан от 15 октября 2021 года № 674 «Об утверждении Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года». – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674/info> (дата обращения 10.02.2022)

2. Конституция Республики Казахстан: принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года // Ведомости Парламента Республики Казахстан – 1996 - № 4 - ст. 217.

3. Об официальном толковании пункта 3 статьи 6 Конституции Республики Казахстан: постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 13.04.2000. № 2/2 [Электронный ресурс] // Официальный сайт Конституционного Совета Республики Казахстан URL: <http://www.ksrk.gov.kz/rus/resheniya?cid=11&rid=156> (дата обращения 11.02.2022)

4. Конституция Российской Федерации: принята на всенародном голосовании 12 декабря 1993 г. // Собрание законодательства Российской Федерации от 04.08.2014. - N 31 - ст. 4398.

5. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик: принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. (прекратила действие) // Ведомости Верховного Совета СССР от 12.10.1977 - N 41 - ст. 617.

6. Об официальном толковании пункта 2 статьи 2 и пункта 3 статьи 6 Конституции Республики Казахстан: постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 23.04.2003. № 4 [Электронный ресурс] // Официальный сайт Конституционного Совета Республики Казахстан URL: <http://www.ksrk.gov.kz/rus/resheniya?cid=11&rid=1301> (дата обращения 12.02.2022)

7. Петров В.В. Экология и право. - М.: Юрид, лит. - 1981. – 224 с.

8. Лесной Кодекс Республики Казахстан, 8 июля 2003 года № 477-III // Ведомости Парламента РК – 2003 - № 16 - ст. 140.

9. Закон Республики Казахстан от 11 марта 2002 г. «Об охране атмосферного воздуха» (утратил силу) // Ведомости Парламента Республики Казахстан – 2002 - № 5.

10. Токбергенова А.А., Каирова Ш.Г., Киясова Л.Ш. Причины и последствия деградации земель и опустынивания: на примере Республики Казахстан // Kaznu Bulletin. Geography series. №2 (43) 2016. – С. 36-47.

11. Токбергенова А.А., Киясова Л.Ш. «Качественное состояние земельных ресурсов Республики Казахстан» // Вестник КазНТУ. - №3 - 2015. – С. 12-16.

12. Закон Республики Казахстан от 20 февраля 2017 года № 47-VI ЗРК «О пастбищах» // Ведомости Парламента РК 2017 г., № 3, ст. 5.

13. Какие поправки внесены в земельное законодательство РК // Казинформ. 20 Февраля 2022. - URL: https://www.inform.kz/ru/kakie-popravki-wneseny-v-zemel-noe-zakonodatel-stvo-rk_a3901660 (дата обращения 14.02.2022)

14. В Казахстане решат проблему с нехваткой пастбищ для фермеров // Спутник Казахстан. - URL: <https://ru.sputnik.kz/20220204/v-kazakhstane-reshat-problemu-s-nekhvatkoy-pastbisch-dlya-fermerov-22519925.html> (дата обращения 14.02.2022).

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ ОНЛАЙН
КОНФЕРЕНЦИИ
НА ТЕМУ: «НАСЛЕДИЕ Д.А.КУНАЕВА В РАЗВИТИИ РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН КАК ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО, ПРАВОВОГО,
СОЦИАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА», ПОСВЯЩЕННАЯ 110- ЛЕТИЮ
СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ДИНМУХАМЕДА АХМЕДОВИЧА КУНАЕВА**

Подписано в печать 31.05.2022г. формат 60x84^{1/16}.

Печать цифровая. Бумага офсетная. Усл. Печ.л. 13,3. Тираж 500 экз. заказ №10-2000.

АО "Алматы-Болашак"

ISBN 978-601-7646-17-2

